

Warsaw Management University

SUSTAINABLE DEVELOPMENT
– SCIENTIFIC DEBUT 2013

СТАЛИЙ РОЗВИТОК
– НАУКОВИЙ ДЕБЮТ 2013

scientific editors

наукові редактори

Stanisław Dawidziuk

Henryk A. Kretek

Anatolij Kuzmińskij

Warszawa 2014

**WYDAWNICTWO WYŻSZEJ SZKOŁY MENEDŻERSKIEJ
W WARSZAWIE**

im. prof. Leszka J. Krzyżanowskiego

ul. Kawęczyńska 36, 03-772 Warszawa

www.wsm.warszawa.pl

ISBN 978-83-7520-168-0

Recenzenci:

prof. zw. dr hab. Nelli Nychkało

dr hab. Robert Geisler, prof. UO

© *Copyright by* Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie

Redakcja techniczna:

Jarosław Juszcak

Projekt okładki:

Marta Skrzecz

CONTENTS

СОДЕРЖАНИЕ

ВСТУПНІ АКЦЕНТИ	9
-----------------------	---

PART 1

BIOSPHERE AND ECOLOGICAL CULTURE OF SOCIETY

РОЗДІЛ 1

БІОСФЕРА Й ЕКОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА СУСПІЛЬСТВА

Марина Єременко

МОЖЛИВОСТІ БІОСФЕРИ І СТАЛИЙ РОЗВИТОК СУСПІЛЬСТВА:

ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ КОЕВОЛЮЦІЇ	13
---	----

Ольга Мінич

СТАЛИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ:

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ	23
-------------------------------	----

Ольга Стрельченко

РОЗВИТОК ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ЛЮДИНИ ЯК ФАКТОР

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ	38
---	----

Людмила Вихівська

ІДЕЯ СТАЛОГО ПОСТУПУ ЯК ОСНОВА ПОСТІНДУСТРІАЛЬНИХ

МОДЕЛЕЙ РОЗВИТКУ	50
------------------------	----

Олена Волощенко

ЕКОЛОГО-ОРІЄНТОВАНИЙ РОЗВИТОК ПІДПРИЄМСТВ

У КОНТЕКСТІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ	63
------------------------------------	----

Наталя Нечай

КІЛЬКІСНІ ПОКАЗНИКИ БІОРІЗНОМАНІТТЯ

ЯК ІНДИКАТОРИ СТІЙКОСТІ ЕКОСИСТЕМ	73
---	----

Дмитро Спрягайло

ІНВАЗІЙНО АКТИВНІ РОСЛИНИ – ЗАГРОЗА

БІОРІЗНОМАНІТТЮ	85
-----------------------	----

Валерія Землякова**ЗЕЛЕНА ХІМІЯ В ІНТЕРЕСАХ**

СТАЛОГО РОЗВИТКУ 96

Богдан Рудой**ДОСЛІДЖЕННЯ МЕТОДІВ І СИСТЕМ ПРОГНОЗУВАННЯ****НАСЛІДКІВ АВАРІЙНИХ СИТУАЦІЙ**

НА ПРОМИСЛОВИХ ОБ'ЄКТАХ 106

Дмитро Кобилкін, Ярослав Устіловський**ОФІСНЕ ПРОЕКТНО-ОРІЄНТОВАНЕ УПРАВЛІННЯ****СИСТЕМОЮ 112 ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

СТАНУ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ 117

Катерина Соседко

УМОВИ ВИНИКНЕННЯ І НАСЛІДКИ ПОВЕНЕЙ 129

Yuriy Vorohtha**ENVIRONMENTAL AND MAN-MADE HAZARD OF SOLID WASTE****DEPOSITION IN DUMPS AND PECULIARITIES OF FLOWING**

OF NATURAL FITOMELIORATIVE PROCESSES 144

Arthur Renkas**NEUTRALIZATION PROBLEM OF LANDFILLS**

HEXACHLOROBENZENE TOXIC WASTE 154

Mariana Grytsiuk**MODELING OF OPTIMAL TRAJECTORY FOR STABLE DEVELOPMENT OF**

TOURISM IN UKRAINIAN CARPATHIANS 160

Pavlo Ursuliak**SUSTAINABLE DEVELOPMENT PROJECT OF THE****INTERNATIONAL TOURISM POPULARITY ALONG**

THE DNIESTER RIVER FLOW 176

Anna R. Ambroziak**ABORTION IN LIGHT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT:****EGOISM OF THE CURRENT GENERATION OR ALTRUISM**

TOWARD THE FUTURE ONE? 191

Grzegorz Omelan

ASTROMINING – MANKIND'S NEXT FRONTIER 203

Łukasz Stępkowski

LEGAL STATUS OF THE PRINCIPLE OF SUSTAINABLE

DEVELOPMENT IN EU LAW 211

Viera Mokrišová

IMPLEMENTATION OF MARKETING IN CATERING SERVICES

THROUGH GASTRO TICKETS 218

Kseniia Pyryn

CYWILNE EKO-LOTNICTWO: PROBLEMY

I MOŻLIWOŚCI ROZWIĄZANIA 225

Iveta Sedláková, Jozef Polačko

DIE ROLLE DES KRISENMANAGEMENTS

BEI EINERPRÄDIKTION

VON BETRIEBSKRISEN 234

PART 2

THE HUMAN INTELLECT – THE BASIS OF SUSTAINABLE

DEVELOPMENT

РОЗДІЛ 2

ЛЮДСЬКИЙ ІНТЕЛЕКТ – ОСНОВА СТАЛОГО

РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Аліна Северенчук

КОМУНІКАТИВНІ ЧИННИКИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРОСТОРИ:

УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ 247

Олександр Дубина

УКРАЇНСЬКИЙ КУЛЬТУРНИЙ КОНТИНУУМ:

МІЖ СХОДОМ І ЗАХОДОМ 256

Оксана Іванова

ТРАНСФОРМАЦІЯ СМИСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ

ЯК ЧИННИК СТАЛОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА 262

Марія Мамон

ІДЕЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ В ОСВІТНЬОМУ

ПРОСТОРИ УКРАЇНИ 275

Ольга Бойченко

ПОТЕНЦІАЛ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ
СТАЛОГО РОЗВИТКУ 287

Таміла Червищенко

ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ 299

Євгенія Іванова

ЕМОЦІЙНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЛЮДИНИ ЯК ПЕРЕДУМОВА
СТАЛОГО РОЗВИТКУ 310

Олена Міценко

ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ
ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ 321

Антоніна Біда

ОСОБИВОСТІ РОБОТИ З ОБДАРОВАНИМИ ШКОЛЯРАМИ
В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ І ПОЛЬЩІ 328

Ольга Комочкова

ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ПРОГРЕСИВНИХ ІДЕЙ
ПОЛЬСЬКОГО ДОСВІДУ В СИСТЕМІ
ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ 340

Юлія Скорик

ФЕНОМЕН ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ ВИКЛАДАЧІВ
ВИЩОЇ ШКОЛИ ТА ЙОГО ПРОФІЛАКТИКА 348

Дарина Колеснікова

ПРОФЕСІЙНА МОБІЛЬНІСТЬ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ
– ЯК ПЕРЕДУМОВА ІННОВАЦІЙНОГО
РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА (ЕСЕ) 360

Марія Ожгібесова

ГЕНДЕРНА «РІВНІСТЬ» ТА ЖІНОЧІ ЕКОЛОГІЧНІ
РУХИ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ
ТА СУТНІСТЬ ПРОБЛЕМИ 368

Тамара Смик

РОЗВИТОК ПРЕНАТАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ
– АКТУАЛЬНЕ ЗАВДАННЯ СУЧАСНОСТІ 381

Анастасія Плотнікова

**ЗНИЖЕННЯ РІВНЯ БІДНОСТІ ЯК ФАКТОР СТАНОВЛЕННЯ
СУСПІЛЬСТВА СТАЛОГО РОЗВИТКУ** 388

Сергій Кобчук

**ТРУДОВЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ
– ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ** 396

Myroslava Pustovoiit

**TOLERANCE OF HARMONIZATION OF PERSONALITY
IN YOUTH AGE: RESEARCH RESULTS** 406

Olha Afanasieva

**BUILDING STUDENTS' SD CAPACITIES: BRIDGING THE
GAP BETWEEN EDUCATION AND REAL LIFE** 417

Katerina Pustotyna, Yulia Mozalevska

**FORMING COMPETITIVE ADVANTAGE AS A LEADINGWAY OF
SUSTAINABLE DEVELOPMENT ON THE EDUCATION MARKET** 425

Marta Borówka

**POLISH MIGRANT CHILDREN'S SUSTAINABLE DEVELOPMENT
IN ENGLISH SCHOOLS ACROSS
DONCASTER – CASE STUDY** 442

Eva Hvizdová

**CONSUMER BEHAVIOUR AND ITS INFLUENCE
ON TOURISM DEVELOPMENT** 453

Olena Goriaczko

**DUCHOWNE BEZPIECZEŃSTWO JAK SKŁADOWA
STAŁEGO ROZWOJU LUDZKOŚCI** 461

Anna Winogradowa

**KSZTAŁTOWANIE FACHOWEGO IMIDŻU PRACOWNIKÓW SŁUŻB
METODYCZNYCH W ZAKŁADACH PODYPLOMOWEJ EDUKACJI
PEDAGOGICZNEJ – WYMOCI TERAŹNIEJSZOŚCI** 472

REVIEW (FRAGMENTS) / РЕЦЕНЗІЯ (ФРАГМЕНТИ) 480

INFORMATION ABOUT AUTHORS AND ABSTRACTS

**OF THE ARTICLES / ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ
ТА РЕФЕРАТИВ СТАТТІ** 484

ВСТУПНІ АКЦЕНТИ

Втретє у 2013 році відбувся міжнародний конкурс наукових праць студентів та аспірантів магістрантів „Сталий розвиток – Науковий дебют”, у підготовці і проведенні якого брала активну участь Національна академія педагогічних наук України.

Минулий рік ознаменував українсько-польську співпрацю у якісно нових вимірах з декількох позицій. По-перше, до участі в конкурсі поряд із студентами, магістрантами було допущено сучасну українську молодіжну наукову еліту – аспірантів. По-друге, конкурсні рамки розширилися науковими проектами. По-третє, розширення масштабів конкурсу зумовило необхідність видання праць дебютантів у двох томах. По-четверте, щорічна міжнародна наукова конференція, що відбувається за підсумками конкурсу, внаслідок проводиться у Вищій школі менеджерській у Варшаві.

Молоді науковці України щиро вдячні депутату Європейського Парламенту, професору, доктору хабілітованому, інженеру Єжи Бузеку за ініціативу щодо наданої можливості презентувати результати наукових розвідок на європейському рівні. Цей проект є важливим і перспективним, адже юні науковці в сучасному інтерактивному світі потребують підтримки у наданні можливостей щодо ознайомлення зі здобутками колег та презентації власних задля активної співпраці і ведення відвертого конструктивного діалогу на європейському рівні. Такою є позиція свідомої амбітної молоді європейської держави України.

Дослідники-початківці активно долучаються до розв’язання актуальних проблем, що пов’язані із впровадженням ідей сталого розвитку, що розуміється як стратегія досягнення гідного життя в рамках фізично і біологічно можливого. Реалізація ідей сталого розвитку гарантує задоволення основних потреб сучасного и майбутнього покоління з одночасним збереженням стабільності функціонування природного середовища і природного різноманіття видів та екосистем. Актуальність дослідження цієї проблеми в Україні на початку XXI століття є беззаперечним, потрібним, важливим і на часі. Про це свідчать і відповідно створена законодавча база – Україна активно перебирає прогресивний європейський досвід. Беззаперечно, у розбудові економіки молоді держави важливе теоретичне і практичне значення мають напрацювання фахівців Європейського Союзу, тому цілком логічно, що в цьому ланцюжку міцною ланкою стає високо освічена українська молодь.

Активний процес обміну науковими ідеями, думками, творчими здобутками став можливим завдяки цілеспрямованій міжнародній діяльності та науковим ініціативам видатного політика нашої доби, депутата Європейського Парламенту, професора Єжи Бузека. Позитивну роль у практичній реалізації ідей цього унікального проекту відіграє керівник Бюро в м. Рацібож пан Хенрик Кртек, який забезпечував постійну інформаційну та організаційну підтримку у підготовці і проведенні цього наукового конкурсу європейського рівня.

PART 1
BIOSPHERE AND ECOLOGICAL CULTURE
OF SOCIETY

РОЗДІЛ 1
БІОСФЕРА Й ЕКОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА
СУСПІЛЬСТВА

Марина Єременко

МОЖЛИВОСТІ БІОСФЕРИ І СТАЛИЙ РОЗВИТОК СУСПІЛЬСТВА: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ КОЕВОЛЮЦІЇ

Вступ

Існує декілька десятків визначень поняття «сталий розвиток», що відображає як його складність, так і інтерес до цієї концепції (Е. Питухіна¹, С. Рудишин², О. Фурдичко³). Дискусія навколо нього продовжується в наукових колах, оскільки існує певна суперечність між поняттями «сталість» (як постійність) і «розвиток» (як динаміка). Із філософського і термодинамічного погляду, розвиток є випадком руху, пов'язаний із зростанням рівня організації системи і зменшенням її ентропії. Одночасно рух – окремий випадок розвитку. До завдань нашого дослідження не належало з'ясування цієї філософської і наукової суперечки. Вважаємо, що концепція сталого розвитку викликає багато запитань щодо конкретних методичних положень та інформаційно-енергетичних основ існування системи «біосфера-суспільство», але нічого кращого на сьогодні людство не запропонувало.

Термін «сталий розвиток» розуміємо як майбутній ідеальний стан суспільства, якого ще не існує, але людство намагається діяти в напрямку формування умов для збалансованого розвитку в усіх країнах (і в Україні зокрема). Для економістів, підприємців і політиків ідея сталого розвитку означає можливість працювати без політичних потрясінь і докорінної перебудови суспільства. Ми є прибічниками методології розуміння класичної екології з позицій синергетики, коли сталий розвиток – це перехід системи «суспільство – біосфера» у нову якість – коеволюційний симбіоз людства і природи. Розуміємо його як керований розвиток суспільства, який задовольняє соціально-економічні потреби і одночасно

¹ Питухіна Е. Різні погляди на сталий розвиток / Е. Питухіна // Управління сучасним містом. – 2004. – № 7–9. – С. 83–86.

² Рудишин С.Д. Біологічна підготовка майбутніх екологів: теорія і практика: монографія / С.Д. Рудишин. – Вінниця : ВМГО «Темпус», 2009. – 394 с.

³ Фурдичко О.І. Сталий розвиток сільських територій на засадах екологобезпечного агропромислового виробництва / О.І. Фурдичко // Вісник аграрної науки. – 2011. – № 3. – С. 5–8

уможливає самовідновлення екосистем. Суспільство сталого розвитку не руйнує свою природну основу – біогеоценози біосфери і забезпечує виживання й перманентний розвиток цивілізації за рахунок соціо-еколого-економічної рівноваги.

Аналіз проблеми

Концепція сталого розвитку передбачає його оцінювання на основі стандартів (індикаторів, індексів). Для вдосконалення екологічного контролю на підприємствах розроблено міжнародний стандарт серії ISO 14001, мета якого – поліпшити взаємодію між трьома складниками: виробництвом, виробом компанії та навколишнім природним середовищем (Ф. Беллесе⁴, М. Курран⁵). В основу цього стандарту покладено метод «Оцінки життєвого циклу» (LCA), який містить: проведення інвентаризації вхідних і вихідних потоків системи, що виробляє продукцію (збір даних); оцінювання потенційних впливів на навколишнє природне середовище, що пов'язані з цими потоками; інтерпретацію результатів інвентаризаційного аналізу та етапів оцінки впливів. Україна поки що не належить до числа країн, які впроваджують цей стандарт.

На міжнародному рівні індикатори сталого розвитку поділяють на чотири групи: екологічні, економічні, соціальні та інституційні. Кожна група ґрунтується на кінцевих статистичних даних моніторингу довкілля. Індикатори інтегруються у показники більшої складності – індекси сталого розвитку. Прикладом одного з таких індексів є запропонований міжнародними організаціями у 2005 році індекс стійкого розвитку (ESI – 2005). Згідно з ESI до екологічних індикаторів належать: якість повітря, біорізноманіття ґрунтів, кількість та якість води. Зокрема, аналіз якості води передбачає використання індикатора *Water Quality*, який містить чотири показники: концентрація розчиненого кисню, електропровідність, концентрація фосфору та завислих речовин⁶. Такі індикатори є реальним кроком до оптимального розвитку підприємств у контексті сталого розвитку.

У сучасному світі сьогодні немає альтернативи сталому розвитку, а освіта й просвіта є незамінними засобами його впровадження.

⁴ Bellesi F. Comparative Advantage: The Impact of ISO 14001 Environmental Certification on Exports / F. Bellesi, D. Lehrer, A. Tal // Environmental Science & Technology. – 2005. – Vol. 39. – № 7. – P. 9-39.

⁵ Curran M.A. The status of Life-Cycle Assessment as an Environmental Management Tool / M.A. Curran // Environmental Progress. – 2004. – Vol. 23. – № 4. – P. 277-283.

⁶ Оцінка стану виконання підсумкових документів Всесвітнього саміту зі сталого розвитку (Йоганнесбург, 2002) / [Руденко А.Г., Білявський Г.О., Горленко І.О. та ін.]. – К. : Академперіодика, 2004. – 208 с.

Основні причини деградаційних процесів екосистем України

Історія нашої цивілізації є свідченням людського бажання змінити біосферу, тобто контролювати те, що людині не належить. Потужну біогеохімічну роль людина виконує у вигляді добування копалин, спалювання палива, меліорації, виснажливого для ґрунтів ведення сільського господарства, транспортування речовин і хімічних елементів на значні відстані, створення неприродних урболандшафтів, знищення біорізноманіття тощо.

Серед *основних причин деградаційних процесів екосистем України* вчені (Я. Мовчан ⁷, С. Рудишин ⁸) називають такі:

– зміни просторових характеристик, а саме: зменшення упродовж історичного періоду площі лісів з 50% до 17%; катастрофічно високий рівень розораності земель (55% суходолу держави); сучасне зменшення площ лісосмуг (на чверть);

– структурно-функційні зміни екосистем. Зокрема, знищено степ як біом (збереглося в дуже фрагментованому вигляді тільки 4% первинних площ), порушено та значною мірою знищено заплавні екосистеми, осушено близько 80% боліт, зазнали деградації малі річки і джерела;

– спорудження дамб та гребель на річках (призвело до суттєвого порушення міграційних шляхів риби і знищенню нерестовищ);

– надексплуатація морських ресурсів та інтродукція видів-чужинців зумовило зменшення вилову риби вдасятеро за двадцять років (від 70-х до 90-х років ХХ ст.); підірваність запасів мисливських видів тварин та природних рослинних ресурсів;

– інтенсивне хімічне забруднення довкілля і формування нових біогеохімічних провінцій;

– зміни ландшафтної сфери (масштабні «фрігації» степових ділянок з подальшим розвитком процесів підтоплення та засолення, розбудова гігантських промислових та енергетичних об'єктів), що пов'язано з подальшим збідненням біорізноманіття.

Приклад екологічних негараздів в Україні не є поодиноким. Суспільству важливо встигнути усвідомити, що скорочення природного ландшафтного й біологічного різноманіття до граничного буферного значення позбавляє стійкості середовище існування, яке не може бути відновлено тільки завдяки створенню очисних споруд чи переходу до маловідходного виробництва. Відходи утворюються в будь-якому господарському циклі і викликають

⁷ Мовчан Я. Збереження біоти – запорука існування людства / Я. Мовчан // Жива Україна. – 2005.– № 1- 2. – С. 2.

⁸ Рудишин С.Д. Основи біогеохімії : навч. посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / С.Д. Рудишин–К. : ВЦ «Академія», 2013. – 248 с.

прямі чи опосередковані ефекти, які не усуваються, а лише переводяться з однієї фізико-хімічної форми в іншу або пересуваються у просторі. Якби існувала реальна можливість позбавитися відходів, то це було б порушенням термодинамічних законів збереження маси та енергії.

Коеволюційна стратегія сталого розвитку людства і біосфери

У сучасній екології терміном «*коеволюція*» позначають такий спільний розвиток людства і біосфери, який не виводить параметри біосфери зі стану гомеостазу (динамічної рівноваги), зберігає здатність біосфери до самоорганізації і самовідновлення (Я. Мовчан⁹, Н. Моисеев¹⁰, Н. Реймерс¹¹, С. Рудишин¹²). Коеволюція цивілізації й біосфери забезпечує збереження людського роду як біопсихосоціального виду за умов збереження природної глобальної екосистеми – біосфери – в усій ландшафтній і біологічній різноманітності. Ідея коеволюції обґрунтовує потребу перебудови пріоритетів людини, їхньої узгодженості з можливостями природи.

Отже, висуваємо гасло для сталого розвитку: *«Збережемо біологічне й ландшафтне різноманіття, то воно збереже й нас»*. Це означає, що біосфері для відновлення, а системі «біосфера-суспільство» для збалансованого (сталого) розвитку важливішими є мільйони гектарів природних біомів лісів, степів, боліт, водних екосистем, ніж тільки урбоекосистеми (мегаполіси, тисячі кілометрів автотрас тощо) та штучні агроландшафти сільськогосподарських культур.

Доказова наукова база еколого-геохімічних розрахунків і прогнозів базується на таких міркуваннях. Біосфера негентропійна і здатна до самоорганізації. Головними ознаками біосфери з позицій синергетики вважаємо: 1) неможливість установлення людством жорсткого контролю за системою та нав'язати їй шлях розвитку; 2) для систем, що самоорганізуються, існує декілька шляхів розвитку.

З метою наукового прогнозування регуляторних можливостей біосфери підтримувати власний гомеостаз зробимо розрахунки, виходячи з того, що:

⁹ Мовчан Я. Збереження біоти – запорука існування людства / Я. Мовчан // Жива Україна. – 2005. – № 1-2. – С. 2.

¹⁰ Моисеев Н.Н. Коеволюция природы и общества. Пути ноосферогенеза / Н.Н. Моисеев // Экология и жизнь», 1997. – № 2–3. – С. 3 – 15.

¹¹ Реймерс Н.Ф. Экология: Теория, законы, правила, принципы и гипотезы / Н.Ф. Реймерс – М.: Россия молодая, 1994. – 366 с.

¹² Рудишин С.Д. Основи біогеохімії : навч. посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / С.Д. Рудишин – К. : ВЦ «Академія», 2013. – 248 с.

1. Вік «зрілої» біосфери (близько 200 млн років), хоча феномен життя існує на Землі майже 3,8 млрд років; рослини вийшли на суходіл 500 млн років назад, що зокрема поклало початок утворенню покладів вугілля.

2. Вважаємо вік цивілізації у межах 10 тис. років (Вавілон, Трипілля). Отже, за один рік людство використовує речовину, енергію та генетичну інформацію, яку біосфера накопичила за 20 тис. років. Якщо ж ураховувати надінтенсивний техногенез упродовж останніх 200 років, то за один рік ми спалюємо, знищуємо, незворотно трансформуємо і забруднюємо стільки, скільки жива речовина створила майже за 1 млн. років. Такий шалений темп буде збільшуватися, оскільки населення планети у 2025 році передбачається на рівні 8,5 – 9 млрд.

Будівництво майбутнього цивілізації за рахунок продуктів харчування з суходолу та водних ресурсів викликає сумнів, оскільки споживчий коштик планети термодинамічно розрахований природою на один мільярд людей, що узагальнено в документах Міжнародної конференції ООН з проблем довкілля (Ріо, 1992)¹³. У майбутньому тваринництво і рибальство не зможуть забезпечити людство їжею (насамперед білком) з об'єктивних причин: 1) існує екологічне правило Ліндемана: тільки 10% енергії переходить з одного рівня трофічної піраміди на вищий, що є наслідком другого закону термодинаміки¹⁴; 2) площа океану майже у 2,5 рази більша за площу суші, проте морські екосистеми фіксують сумарну сонячну енергію удвічі менш ефективно, ніж суходіл. Саме тому людство повинно перейти до авто-рофності (за В. Вернадським)¹⁵. Сьогодні це вирощування адаптованих до несприятливих умов середовища рослин, одержання з них калорійних, з високим вмістом протеїну продуктів. Але головне, що людина приречена спускатися вниз харчовим ланцюгом, зокрема до споживання білків сої, а не втрачати 90% енергії їжі на годівлю тварин¹⁶.

Упродовж десятиліть вчені активно обговорюють *два погляди на подолання екологічної кризи*. По-перше, це ідея біологічної стабілізації навколишнього середовища – за умови збереження біологічного і ландшафтного різноманіття планети в достатньому для забезпечення стабільності природи обсязі вони в змозі повернути біосфері її стабільність. Підставою для життєздатності ідеї є твердження про те, що на Землі ще збереглися екосистеми, які не зазнали антропогенного тиску: в Росії близько 41%

¹³ Оцінка стану виконання підсумкових документів Всесвітнього саміту зі сталого розвитку (Йоганнесбург, 2002) / [Руденко Л.Г., Білявський Г.О., Горленко І.О. та ін.]. – К. : Академперіодика, 2004. – 208 с.

¹⁴ Реймерс Н.Ф. Екологія: Теорія, закони, правила, принципи і гіпотези / Н.Ф. Реймерс – М.: Россія молода, 1994. – 366 с.

¹⁵ Вернадський В.І. Біосфера і ноосфера / В.І. Вернадський.– М.: Айрис-прес, 2004. – 576 с.

¹⁶ Рудышин С. Генетически модифицированные организмы (ГМО): проблемы и перспективы исследований / С. Рудышин // Научно-культурологический журнал RELGA. – № 16 [234]. 01.10.2011. / – Режим доступу: <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=3020&level1=main&level2=articles>.

території, Канаді – 65%, Австралії – 33%, Бразилії – 28%, Китаї – 20%, в Алжирі – 64%. Іншими словами, біота має резерви для збереження та самовідтворення. Тож завдання цивілізації – за будь-яких обставин не допустити руйнації таких центрів стабільності біосфери; зберігати біологічне та ландшафтне різноманіття шляхом формування біосферних заповідників, екомережі, розвитку заповідної справи, а також переходу на використання переважно відновлювальних ресурсів (енергії Сонця, вітру, хвиль, тепла Землі тощо). Учені пропонують дотримуватись концепції природної «золотої середини», яка передбачає обов'язкове співвідношення між культурними й натуральними ландшафтами на рівні 68% і 32% відповідно¹⁷. Установлювати свою «золоту середину», на думку вчених безперспективно.

По-друге, ідея «входження» людства у природні колообіги. Підставою є протилежне твердження, що біота планети вже не має резервів, усі екосистеми прямо або опосередковано деградовані (зменшене біологічне і ландшафтне різноманіття, змінений видовий склад екосистем, кліматичні умови тощо). Доцільним є раціональне споживання людством природних ресурсів з метою продовження терміну їхнього використання, виховання в молодого покоління бережливого ставлення до природного середовища. На нашу думку, на часі – поєднати ці два напрями на підставі коеволюційної парадигми збалансованого соціально-економічного розвитку системи «суспільство-біосфера». Варто перенести акценти із «захисту природи» на регулювання пгучного середовища. Для цього слід створити: 1) міжнародний орган управління станом довкілля і процесами сталого розвитку на планеті з відповідними організаційно-фінансовими, контрольними і правовими функціями; 2) міжнародний центр моніторингу, світові мережі моніторингових станцій, полігонів, регіональних і національних центрів моніторингу (для контролю за станом «реанімації» біосфери), міжнародних стандартних індикаторів стану довкілля і сталого розвитку.

Екомережа, біологічне й ландшафтне різноманіття як необхідна умова для забезпечення сталого розвитку

Екомережа – система біотоців (ділянок із біоценозами), що пов'язані у просторі на місцевому, регіональному чи інших рівнях, має правовий статус і відновлює біогеоценотичний покрив території.

Теорія і практика створення екомережі ґрунтується на здатності природних екосистем до саморегуляції, адаптивного самовідновлення та розвитку, що разом підтримує гомеостаз екосистеми. Це забезпечує

¹⁷ Денисюк Г.І. «Золота середина» у природничо-географічних дослідженнях / Г. І. Денисюк // Наукові записки ВДПУ. Серія: географія. – 2011. № 23. – С. 5-10

виключно автотрофний блок системи, який здатний виробляти органічну речовину для біорізноманіття консументів усіх інших рівнів (ураховуючи людину). Загальною тенденцією у концептуальному підході до екомережі є намагання створити оптимальну соціально-природну систему, котра вирішувала б як проблеми збереження існуючих таксонів біоти, так і надавала б комплекс послуг населенню (соціальних, економічних, естетичних, оздоровчих тощо).

У біогеоценотичному плані формування екомережі сприяє поліпшенню екологічного стану регіону, що виявляється у стабілізації гідрологічного режиму, припиненні ерозії, зменшенні забруднення, поліпшенню ґрунтів, збереженні відновлювальних ресурсів, підтримці балансу природних процесів.

Фундаментальність ідеї екомережі, як і ролі біорізноманіття, полягає у забезпеченні чи відновленні біогеохімічних циклів на рівні біогеоценозів, біомів і біосфери. Річ у тім, що природний каркас території підтримують компоненти біогеоценотичного покриву, які забезпечують трансформації сонячної енергії в енергію хімічних зв'язків органічних сполук, стабільність кругообігів біогенних елементів та їхніх сполук, гомеостаз біосфери та її ієрархічних елементів.

Головні нитки екомережі – *екокоридори* – відносно нерозривні смуги та масиви природних біотопів (збережених чи ренатуралізованих). Такі «нитки» (природні коридори), «ядра» і «вузли» (місця перетину природних коридорів), повинні бути захищені буферними ділянками (наявними, відновленими чи створеними). Ширина екокоридору залежить від статусу екомережі, і може бути від десятків метрів (на локальному рівні) до кілометрів (на національному чи загальноєвропейському рівнях).

Отже, для припинення руйнівних процесів і досягнення екологічної рівноваги слід максимально відновити природний каркас території України шляхом нарощування площі екомережі та відновлених (оздоровлених) ландшафтів. В Україні науковцями розроблена загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки, яка схвалена законом (Закон України від 21.09.00 р. № 1989-III). Програма передбачає доведення загальної площі земель екомережі у 2015 р. до 41, 68% (25164, 5 тис. га) від загальної площі території України, а площі природно-заповідного фонду – до 10,4% (6275 тис. га).

До загальної схеми екомережі України мають належати¹⁸:

1) природні регіони, в яких зосереджено існуючі чи буде створено нові об'єкти природно-заповідного фонду (Азовський, Донецько-Приазовський, Західно-Поліський, Карпатський, Кримський гірський, Нижньодністровський,

¹⁸ Мовчан Я. Збереження біоти – запорука існування людства / Я. Мовчан // Жива Україна. – 2005.– № 1- 2. – С. 2.

Нижньодунайський, Подільський, Придонецький, Середньодніпровський, Східний Поліський, Таврійський, Центральний Поліський, Чорноморський);

2) основні комунікаційні елементи національної екомережі, серед яких: а) екокоридори за географічною широтою (забезпечують природні зв'язки зонального характеру) – Поліський (зона лісів), Галицько-Слобожанський (зона лісостепу), Південноукраїнський (зона степів), Прибережно-морський (прибережна морська смуга Азовського і Чорного морів); б) меридіанальні природні коридори (об'єднують водні та заплавні ландшафти у просторі долин великих річок) – Дніпровський (долина річки Дніпра), Дністровський (долина річки Дністер), Бузький (долини річок Західного і Південного Бугу), Сіверсько-Донецький (долина річки Сіверський Донець).

У процесі формування екомережі чільне місце належить її ядру – заповідним об'єктам, що мають різне значення і статус. Найвищий статус мають транскордонні біосферні резервати (ТБР), які за програмою ЮНЕСКО «Людина і біосфера» отримують сертифікат заповідника або парку (національного чи регіонального) із відповідним режимом охорони і правовим захистом.

Сьогодні в Україні наявні шість біосферних резерватів, із яких п'ять розташовані на кордоні з іншими державами і є основою для створення ТБР. Обмін досвідом та співпраця дає змогу ефективніше вирішувати адміністративно-організаційні, наукові, соціально-економічні та культурно-туристичні проблеми. Зокрема, на основі двох біосферних заповідників (українського і румунського) в дельті р. Дунай у 1991 р. створено ТБР «Дельта Дунаю», що має вирішальне значення для збереження водно-болотної екосистеми з унікальним складом біорізноманіття. На базі Польсько-Словацького біосферного резервату у 1998 р. з участю України було організовано трилатеральний ТБР «Східні Карпати», що займає площу 213,2 тис. га. Цінність цього об'єкта полягає у збереженні лісових екосистем, зокрема букових та ялицевих пролісів, трав'янистих типів угруповань тощо.

Трилатеральний ТБР «Західне Полісся» створено на території України, Польщі та Белорусі. Цінність цього резервату полягає у збереженні ландшафтів цього регіону та системи карстових озер, серед яких найглибше – Світязь. Ще кілька ТБР заплановано створити на межі Україна–Росія, Україна–Білорусь, Україна–Молдова.

Формуванні екомережі реально поліпшить стан біогеоценозів України за рахунок: стабілізації гідрологічного режиму (захисту поверхневих і підземних вод), припинення ерозії, поліпшення ґрунтів, збереження відновлювальних ресурсів, підтримки балансу природних процесів, забезпечення природних шляхів міграції та поширення видів біоти, зменшення забруднення приземного шару атмосфери. Водночас можна очікувати позитивні зміни соціально-економічного плану: збереження

історичної спадщини та розвитку традиційно невиснажливих форм господарювання (бджільництво, риборозведення, натуральне пасовищне скотарство, садівництво); оптимізацію співвідношення площ різного використання та їхнього територіального розміщення в екологічному контексті; створення комфортних для здоров'я умов проживання.

Висновок

Сьогодні немає альтернативи концепції сталого розвитку. Коеволюційна парадигма є теоретико-методологічним обґрунтуванням можливості сталого розвитку системи «біосфера-суспільство» шляхом формування біосферних заповідників, екомережі, розвитку заповідної справи, а також переходу на використання переважно відновлювальних ресурсів (енергії Сонця, вітру, хвиль, тепла Землі). Суспільству важливо встигнути усвідомити, що скорочення природного ландшафтного і біологічного різноманіття до граничного буферного значення позбавляє стійкості середовище існування, яке не може бути відновлено тільки за рахунок створення очисних споруд, переходу до маловідходного виробництва чи органічного землеробства. Доцільно дотримуватися концепції природної «золотої середини», яка передбачає обов'язкове співвідношення між культурними й натуральними ландшафтами планети на рівні 68% і 32% відповідно. Людство повинно перейти до авто-рофності. Нині це вирощування адаптованих до несприятливих умов середовища рослин, одержання з них калорійних, з високим вмістом протеїну продуктів. Але головне, – людина приречена спускатися вниз харчовим ланцюгом, зокрема до споживання білків сої, а не втрачати 90% енергії їжі на годівлю тварин.

Бібліографія

Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера / В.И. Вернадский. – М.: Айрис-пресс, 2004. – 576 с.

Дениsik Г.І. «Золота середина» у природничо-географічних дослідження / Г.І. Дениsik // Наукові записки ВДПУ. Серія: географія. – 2011. – № 23. – С. 5-10.

Мовчан Я. Збереження біоти – запорука існування людства / Я. Мовчан // Жива Україна. – 2005.– № 1- 2. – С. 2.

Моисеев Н.Н. Козволюция природы и общества. Пути ноосферогенеза / Н.Н. Моисеев // Экология и жизнь». – 1997. – № 2–3. – С. 3 – 15.

Питухіна Е. Різні погляди на сталий розвиток / Е. Питухіна // Управління сучасним містом. – 2004. – № 7–9. – С. 83-86.

Оцінка стану виконання підсумкових документів Всесвітнього саміту зі сталого розвитку (Йоганнесбург, 2002) / [Руденко Л.Г., Білявський Г.О., Горленко І.О. та ін.]. – К. : Академперіодика, 2004. – 208 с.

Реймерс Н.Ф. Экология: Теория, законы, правила, принципы и гипотезы / Н.Ф. Реймерс. – М.: Россия молодая, 1994. – 366 с.

Рудишин С.Д. Біологічна підготовка майбутніх екологів: теорія і практика: монографія / С.Д. Рудишин. – Вінниця : ВМГО «Темпус», 2009. – 394 с.

Рудишин С.Д. Основи біогеохімії : навч. посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / С.Д. Рудишин. – К. : ВЦ «Академія», 2013. – 248 с.

Фурдичко О.І. Сталій розвиток сільських територій на засадах екологобезпечного агропромислового виробництва / О.І. Фурдичко // Вісник аграрної науки. – 2011. – № 3. – С. 5-8.

Bellesi F. Comparative Advantage: The Impact of ISO 14001 Environmental Certification on Exports / F. Bellesi, D. Lehrer, A. Tal // Environmental Science & Technology. – 2005. – Vol. 39. – № 7. – P. 9-39.

Curran M.A. The status of Life-Cycle Assessment as an Environmental Management Tool / M.A. Curran // Environmental Progress. – 2004. – Vol. 23. – № 4. – P. 277-283.

Інтернет-джерела

Рудишин С. Генетически модифицированные организмы (ГМО): проблемы и перспективы исследований / С. Рудишин // Научно-культурологический журнал RELGA. – № 16 [234].- 01.10.2011. – Режим доступа: <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=3020&level1=main&level2=articles>.

Ольга Мінич

СТАЛИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Вступ

Людська цивілізація переживає складні часи на зламі віків і початку третього тисячоліття. З одного боку, спостерігаються бурхливі темпи наукового й технічного прогресу, а з іншого – виявляються тенденції до економічної стагнації і навіть спаду в регіонах світу. Поряд з вичерпанням деяких невідтворювальних природних ресурсів, труднощами їхнього відновлення й компенсаторної взаємозаміни погіршується якість навколишнього середовища та економічний стан людства, що негативно впливає на розвиток світової економіки. Це яскраво засвідчує зниження за останні роки темпів економічного зростання на земній кулі. І вплив цих негативних процесів, звичайно, не обмежений лише світовою економікою. Погіршується стан здоров'я людей у багатьох регіонах світу, знижується середня тривалість їхнього життя. Крім того, ресурси планети використовуються такими темпами, що через декілька поколінь люди вже не матимуть можливості користуватися ними.

Відмінністю сучасного етапу розвитку є виникнення великої кількості суперечностей, які ставлять під загрозу майбутнє людства. До них належать: імовірність виникнення глобальної екологічної катастрофи; загострення суперечностей між багатими та бідними країнами; невідповідність організації і механізмів функціонування світової фінансової системи сучасним реаліям; посилення протистояння між різними релігійними цивілізаціями; поглиблення суперечностей між цільовими орієнтирами на зростання споживання та обмеженими ресурсними спроможностями щодо їхнього забезпечення.

Сучасна економічна реальність переконливо свідчить, що перспективи, темпи і загальний вектор соціально-економічного прогресу національних господарств тією чи тією мірою визначаються глобалізаційними процесами та спроможністю національних економік протистояти глобальним викликам. У зв'язку з цим перед світовою економічною наукою постає

завдання пошуку нових концептуальних підходів, шляхів і механізмів соціально-економічного розвитку¹.

У 1990 році Міжнародна спілка охорони природи (IUCN) спільно з Програмою ООН з навколишнього середовища (UNEP) та Всесвітнім фондом дикої природи (WWF) розробила стратегію збалансованого життя «Турбота про Землю». У цій стратегії сталий розвиток розглядається як «поліпшення якості життя людини в межах потенційної місткості екосистем, що забезпечують життєдіяльність»². Такий підхід має практичну цінність і встановлює важливість локального застосування принципів сталого розвитку, спонукаючи до дослідження потенційної місткості екосистем та їхньої здатності підтримувати життєдіяльність людства.

Теорія сталого розвитку має загальнонаукове й методологічне значення, є альтернативою парадигмі економічного зростання, що ігнорує низку соціальних, екологічних, техногенних небезпек та ризиків розвитку суспільства за екстенсивною моделлю. Проблема сталого розвитку охоплює широке коло проблем суспільства, які слід розв'язувати системно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Значний вплив на формування наукових уявлень про економічний розвиток, стабільність, глобалізацію формують праці класиків теорії і методології розвитку соціально-економічних систем; розробників теорії циклів та криз, дослідників теорії глобалізації, стабільного та економічно безпечного розвитку. Дослідженню процесів сталого розвитку присвячені наукові праці таких іноземних та вітчизняних вчених, як: Р. Блінк, Е. Гонч, Ф. Джовані, В. Джегатезен, А. Єфремов, Г. Кларк, А. Корнійчук, М. Котабі, А. Оніші, К. Снеддон, А. Філіпенко, Б. Хьюс, А. Шостак,

Але, незважаючи на суттєве наукове вивчення сталого розвитку, низка проблемних питань залишається недослідженою, зокрема невизначеними є шляхи та механізми реалізації сталого екологічно та економічно безпечного розвитку України в межах трансформаційних соціально-економічних систем в умовах глобалізації. Усе це свідчить про актуальність і складність обраного напрямку дослідження та формує його мету.

Мета статті – розгляд теоретико-методологічних концептуальних засад економічного розвитку нестійких соціально-економічних систем України в умовах глобальних перетворень. При цьому об'єктом є економічні відносини в умовах глобалізації, що формують розвиток соціально-

¹ Білорус О. Г. Стратегії економічного розвитку в умовах глобалізації: монографія / О. Г. Білорус [та ін.]; відп. Д. Г. Лук'яненко; Київ. нац. ун-т економіки. – К. : КНЕУ, 2001. – С. 24.

² Бажал Ю. М. Економічна теорія технологічних змін: Навчальний посібник. Ю. М. Бажал. – К. : Заповіт, 1996. – 240 с.

економічних систем, а предметом – теоретико-методологічні основи взаємодії і взаємовпливу сталого економічного розвитку й глобалізації, механізми їхньої реалізації в умовах трансформаційних соціально-економічних систем України.

Виклад основного матеріалу

Сутність концепції сталого розвитку України полягає в тому, що соціально-економічний розвиток має бути спрямований на гармонізацію еколого-економічного простору з урахуванням поточних інтересів³ і потреб кожної особистості й суспільства загалом без загрози для інтересів і потреб майбутніх поколінь⁴.

Сталій розвиток – це такий розвиток, що задовольняє потреби сьогодення, але не ставить під загрозу спроможність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби. Він поєднує два ключових поняття:

- поняття потреб, зокрема потреб, необхідних для існування найбідніших верств населення, що повинні бути предметом першочергового пріоритету;
- поняття обмежень, зумовлених станом технології й організацією суспільства, поєднаних зі спроможністю навколишнього середовища задовольняти нинішні й майбутні потреби.

Ряд теоретиків і прихильників сталого розвитку вважають його найперспективнішою ідеологією ХХІ століття і навіть усього третього тисячоліття, яка, з поглибленням наукової обґрунтованості, витіснить усі наявні світоглядні ідеології як такі, що є фрагментарними, неспроможними забезпечити збалансований розвиток цивілізації.

Теорія сталого розвитку має загальнонаукове, методологічне значення, є альтернативою парадигмі економічного зростання, що ігнорує низку соціальних, екологічних, техногенних небезпек та ризиків розвитку суспільства за екстенсивною моделлю. Проблема сталого розвитку охоплює широке коло проблем суспільства, які слід розв'язувати системно.

Майже півстоліття тому Г. Щедровицький зазначав, що "напряму змін самої людини, який ліквідує розрив між нею та суспільством, може бути визначено через безпосереднє емпіричне вивчення цього розриву". Тому ми пропонуємо розглянути такий розрив саме у рефлексіях глобалізації для усвідомлення моделей сталого розвитку, через призму новітніх наукових течій та постіндустріального сприйняття економічної реальності в Україні.

³ Білорус О. Г. Стратегії економічного розвитку в умовах глобалізації: монографія / О. Г. Білорус [та ін.]; відп. Д.Г. Лук'яненко; Київ. нац. ун-т економіки. – К. : КНЕУ, 2001. – С. 123.

⁴ Бажал Ю.М. Економічна теорія технологічних змін: Навчальний посібник. Ю.М. Бажал – К. : Заповіт, 1996. – С. 234 – 235.

Так, Г. Дейлі тлумачить термін сталий розвиток як гармонійний, збалансований, безконфліктний прогрес усієї земної цивілізації, груп країн (регіонів, субрегіонів), а також окремо взятих держав нашої планети за науково обґрунтованими планами, коли у процесі неухильного інноваційно-інвестиційного економічного розвитку країн одночасно позитивно вирішується весь комплекс питань щодо збереження довкілля, ліквідації бідності, експлуатації та дискримінації як кожної окремої людини, так і цілих народів чи груп населення, зокрема й за етнічними, расовими чи статевими ознаками.

Слід зазначити, що ідеї сталого розвитку існували й активно дискутувалися ще задовго до початку роботи комісії Г. Брунтланд, зокрема й у працях представників класичної економічної теорії. Американський учений Н. Джорджеску Роген пов'язував розвиток економіки з природними обмеженнями та поєднував термодинаміку з економікою довкілля. Дослідження Н. Джорджеску Рогена проводилися незалежно від К. Боулдинга, який у 1966 році отримав визнання за обґрунтування довкільних проблем принципу рівноваги речовини, а також від Г. Айреса і Л. Кохрсена, що використовували підхід балансу матеріалів та вхідних і вихідних систем.

Теоретичні концепції сталого розвитку сприймаються як відкриття сучасної наукової думки, але будь-яка концепція завжди має підґрунтя. Таким підґрунтям є здобутки різних шкіл економічної теорії, які тією чи тією мірою з'ясовували питання, які в сучасній інтерпретації можна зарахувати до предмета нашого дослідження⁵, та праці науковців, які представляють фізико-біологічний концептуальний підхід в економіці і пов'язані із обґрунтуванням оптимального екологічного навантаження виробничих структур на екосистеми, яке б відповідало функціональній здатності останніх. Сталий розвиток як процес має принципи, умови і чинники.

Загальноприйнятим критерієм сталого розвитку доцільно сприймати стійкість (стабільність). Стійкість – це такий стан соціально-економічної системи, який не містить причин для порушення досягнутої рівноваги. Стабільність – це спроможність системи, яка виведена зі стійкого стану, повернутися до нього самостійно. Головною умовою сталого розвитку є досягнення рівноваги, тобто такої симетричності процесів, яка збалансовує деструкцію і відновлення, розпад і поєднання, поділ і інтеграцію. Найсучаснішим підходом до дослідження ринку є теорія хаосу. Наявність означеної теорії дозволяє стверджувати, що суспільство є надчутливою складною системою, яка постійно трансформується і перебуває на грані

⁵ Проблеми сталого розвитку України. – К. : "БМТ", 2001. – С. 134.

хаосу. Тому, приймаючи стійкість (стабільність) рівноваги як головну умову сталого розвитку, доцільно сприймати її як ринкову.

Держава забезпечує сталій розвиток через:

- розробку та впровадження нормативно-законодавчих актів щодо переходу на засади сталого розвитку;
- реалізацію пріоритетних загальнонаціональних програм соціально-економічного й екологічного розвитку країни;
- активізацію соціальної політики й забезпечення соціальних гарантій населенню;
- визначення основних напрямів і параметрів розвитку економіки, включаючи структурну перебудову з урахуванням екологічних вимог;
- здійснення цілеспрямованої інвестиційної діяльності, скерованої на подальшу екологізацію промислового й сільськогосподарського виробництва з виходом на міжнародні стандарти;
- створення системи моніторингу сталого розвитку через запровадження єдиних індикаторів сталого розвитку, інформація щодо яких щорічно представлена в Національних доповідях про стан навколишнього природного середовища.

На регіональному рівні сталій розвиток передбачає розробку соціально-економічних та екологічних програм розвитку територій, формування місцевих бюджетів з урахуванням пріоритетності цілей і завдань сталого розвитку, реалізацію комплексу заходів збалансованого розвитку регіонів.

Науковці розрізняють суспільно-соціальний, еколого-економічний і економіко-екологічний підходи до обґрунтування концепції сталого розвитку⁶.

Найбільш відповідний умовам нестійких соціально-економічних систем економіко-екологічний підхід. Маючи на меті сталій екологічний розвиток, за джерело його досягнення приймаємо економічний складник. Отже, йдеться вже не про сталій, а про підтримуваний розвиток. Доцільність уведення в науковий обіг нової категорії «підтримуваний розвиток» обґрунтована самою сутністю процесу сталого розвитку, бо головною умовою його реалізації є досягнення стійкої (стабільної) рівноваги, тобто потрібен початковий етап, метою якого є формування бази для здійснення такої трансформації за рахунок стабілізаційних економічних програм, стимулювання економічного зростання, досягнення стійкого рівноважного стану. Підтримуваний розвиток – це процес приведення економіки у стійкий рівноважний стан з метою формування бази для сталого економічного розвитку.

Зміна парадигми економічних відносин завжди пов'язана з великою кількістю трансформацій соціально-економічних систем, передумовою яких

⁶ Проблеми сталого розвитку України. – К. : "БМГ", 2001. – С. 326.

є два типи чинників: об'єктивний розвиток суспільства і цілеспрямоване реформування сукупності наявних інституцій та взаємозв'язків між ними.

На думку науковців, співпраця країн у рамках світової економіки матиме визначальний вплив на успішне впровадження принципів сталого розвитку в усьому світі⁷. Особливо важливою вона буде для країн, що розвиваються, які не зможуть здійснити процес переходу самостійно. Для досягнення сталого розвитку в рамках міжнародної економіки необхідною є діяльність у таких напрямках:

- 1) сприяння сталому розвитку шляхом впровадження лібералізації торгівлі;
- 2) створення взаємодоповнювальних та взаємопідсилювальних умов у галузі торгівлі та навколишнього середовища;
- 3) надання адекватних фінансових ресурсів країнам, що розвиваються, і розв'язання міжнародної проблеми заборгованості;
- 4) заохочення макроекономічної політики, що сприяла б охороні навколишнього середовища й розвитку.

Відкрита, справедлива, надійна, недискримінаційна й передбачувана багатостороння система торгівлі, що узгоджена з цілями сталого розвитку й веде до оптимального розподілу глобального виробництва відповідно до конкурентоздатності, є вигідною для всіх країн. Крім того, поліпшення доступу експортної продукції країн, що розвиваються, на ринки в межах раціональної макроекономічної та екологічної політики справило б позитивний вплив на навколишнє середовище і тому стало б важливим внеском у справу сприяння сталому розвитку⁸.

У цьому напрямку слід досягти таких цілей:

- сприяти створенню відкритої, недискримінаційної і справедливої багатосторонньої торгової системи, що дасть змогу всім країнам, зокрема країнам, що розвиваються, удосконалювати свої економічні структури й покращувати рівень життя свого населення за рахунок сталого економічного розвитку;
- поширювати доступ експортних товарів країн, що розвиваються, на ринки;
- покращувати функціонування ринків сировинних товарів і домагатися раціональної, сумісної та погодженої політики в галузі сировинних товарів на національному та міжнародному рівнях з метою забезпечення оптимального вкладу сектора сировинних товарів у процес сталого розвитку;

⁷ Програма дій "Порядок денний на 21 століття"/ Переклад з англійської: ВГО "Україна. Порядок денний на 21 століття". – К. : Інтелсфера, 2000. – С. 12.

⁸ Экологическая политика как фактор международной конкурентоспособности государств// Мировая экономика и международные отношения. 2000. – № 7. – С. 48 – 53.

■ сприяти національній та міжнародній політиці, що забезпечує взаємодоповнюваність економічного зростання та охорони навколишнього середовища, а також підтримувати таку політику.

Для досягнення зазначених вище цілей міжнародне співтовариство повинне забезпечити ослаблення політики протекціонізму з метою подальшої лібералізації світової торгівлі, що значно допоможе країнам, що розвиваються. Слід надавати всіляку підтримку інтеграції країн у міжнародну економіку та світову торгівельну систему. Важливим аспектом діяльності має стати забезпечення взаємопідсилювального характеру екологічної та торгової політики, що буде в значній мірі сприяти сталому розвитку.

На основі докладного аналізу соціально-економічного розвитку України констатовано: відсутність обґрунтованої стратегії в економічній політиці; пріоритети й економічні моделі розвитку, які періодично обговорюються (соціально-орієнтована ринкова модель, інноваційна модель економічного розвитку), далі «паперових» варіантів і узгоджень не просунулися; відсутність національної стратегії сталого соціально-економічного розвитку та її правової бази; домінування політики над економікою. В Україні політика – це концентроване відображення економіки, а економіка – концентроване вираження політики; не використано мультиплікативний ефект від компонування матеріально-речовинного потенціалу і нової ринкової системи організації економіки; негативні наслідки має розрив традиційних кооперативних зв'язків, які існували в межах колишнього СРСР. Отже, наочним є висновок: Україна має яскраво виражений нестійкий стан, який характеризується наявною тенденцією до погіршення.

Зовнішній моніторинг соціально-економічного стану України здійснено на основі дослідження світових рейтингів, що підтвердило попередні висновки: економіка є нестійкою, інвестиційно непривабливою, не зорієнтованою на інноваційний розвиток. Так, зокрема, узагальнений рейтинговий показник (успішність країни) свідчить про те, що Україні треба докорінно змінювати напрями та механізми розвитку з урахуванням тенденцій світових глобальних трансформацій.

Процес розробки стратегії сталого розвитку має альтернативний характер і повинен урахувати особливості трансформаційного періоду. В Україні, з огляду на її нестійке становище, є потреба у реалізації підтримуваного розвитку, тобто формуванні економічної бази для подальших трансформаційних змін. Мета підтримуваного розвитку – створення середовища для задоволення соціально-економічних, інформаційно-інноваційних, екологічних, культурних потреб та інтересів суспільства в умовах ефективного економічного розвитку та мінімізації впливу на навколишнє середовище. Економічна політика держави в межах підтримуваного розвитку повинна ґрунтуватися на інноваційному розвитку, забезпеченні економічної безпеки та дійових заходах. Оцінка поточного

стану національної економічної безпеки України дала змогу стверджувати, що країна перебуває за межею граничних значень і потребує розроблення стабілізаційних програм і заходів. Особливу увагу в межах запропонованої стратегії підтримуваного розвитку слід приділити реальному сектору економіки, а саме – забезпеченню технологічної, енергетичної, інвестиційної та продовольчої безпеки.

Економічне зростання визначається з двох позицій:

1) як поступальний приріст реального обсягу ВВП, ВНП або національного доходу (НД) за рахунок збільшення обсягів використовуваних ресурсів і (або) кращого їхнього використання без порушення рівноваги в короткострокових періодах;

2) як реальний приріст ВВП (ВНП чи НД) на одну особу.

Розрізняють три типи економічного зростання:

– екстенсивний, здійснюваний шляхом збільшення обсягів залучених до процесу виробництва ресурсів;

– інтенсивний, який здійснюється шляхом ефективнішого, продуктивнішого використання ресурсів на основі науково-технічного прогресу та кращих форм організації виробництва;

– змішаний, який поєднує інтенсивні й екстенсивні типи. Оскільки в економіці, як і в інших системах, чистих форм майже не існує, то будь-яке економічне зростання можна вважати змішаним. Залежно від того, які фактори превалюють, можна говорити про переважно інтенсивний чи екстенсивний типи.

Умовно всі чинники економічного зростання поділяють на три групи:

1) чинники попиту, які забезпечують зростання сукупних витрат, що сприяє збільшенню обсягів виробництва й доходу;

2) чинники пропозиції, що є визначальними в більшості моделей і мають складну структуру, яка охоплює: природні ресурси у їхньому якісному та кількісному вираженні; обсяг і якість капіталу; чисельність і якість трудових ресурсів; технологічний рівень; інституційні чинники; інформаційне забезпечення; організаційні чинники тощо;

3) чинники розподілу, які стосуються як розподілу ресурсів, що суттєво впливає на чинники пропозиції, так і розподілу національного продукту та доходу, що впливає на сукупний попит.

Джерелами економічного зростання є:

– економічні ресурси, пропонувані їхніми власниками;

– зростання продуктивності ресурсів на основі розвитку НТП.

Концепція сталого розвитку з'явилася внаслідок об'єднання трьох основних поглядів: економічного, соціального, екологічного. Отже, під сталим економічним розвитком розуміють особливий тип економічної динаміки, спрямований на якомога повніше задоволення потреб сьогодення; при цьому нічого не загрожує задоволенню потреб майбутніх поколінь.

Економічний підхід до концепції стійкого розвитку заснований на теорії максимального потоку сукупного доходу Хікса-Ліндаля, який може бути досягнутий за умови збереження сукупного капіталу, за допомогою якого і здійснюється цей дохід. Ця концепція передбачає оптимальне використання обмежених ресурсів, екологічних природо-, енерго- і матеріало-зберігальних технологій, зокрема видобутку й переробку сировини, створення екологічно прийнятної продукції, мінімізацію, переробку й знищення відходів.

Однак у процесі розв'язання питань про те, який капітал повинен зберігатися (наприклад, фізичний, або природний, чи людський) і якою мірою різні види капіталу є взаємозамінними, а також при вартісній оцінці цих активів, особливо екологічних ресурсів, виникають проблеми правильної інтерпретації й розрахунку. З'явилися два види стійкості – слабка, коли йдеться про не зменшуваний у часі природний та виробничий капітал, і сильна – коли природний капітал не повинен зменшуватися (причому, частина прибутку від продажу невідновних ресурсів повинна бути спрямована на збільшення цінності відновлюваного природного капіталу).

Україна протягом 90-х років сформувала не відкриту ринкову економіку, а, на думку Г. Чижикова, відкриту планову економіку. Тому українські підприємства не відчували державної підтримки у конкурентному середовищі зовнішніх ринків підприємства. Додав проблем і економічний романтизм, адже, якщо виходити суто з класичних ринкових міркувань, то Україна мала б розвивати винятково чорну металургію та хімічну промисловість. Україна не використала досвід Китаю з побудови закритої ринкової економіки.

Україні не варто претендувати на перші ролі в глобальних світових процесах, але за умов посилення динаміки геоекономічних й геополітичних перетворень досягнення безпечного та сталого розвитку є визначальною стратегією держави. Сталість розвитку буде забезпечена подоланням внутрішніх небезпек, зниженням потенційних соціально-економічних ризиків. Так, проблемою для України можуть стати нагромадження американської валюти у широких верств населення. У разі будь-яких впливів на стабільність долара постраждалими будуть, без перебільшення, мільйони українських громадян. І не варто агітувати змінювати "старий" долар на нову "євро" – справа не в назві і не в портреті на купюрах.

Нині шляхи усталеності національної валюти мають стати на часі. Серед світових валют, які не є тісно пов'язаними з долларом, виокремлюється китайський юань. Однак це поки що валюта регіональна. Попри її міцність, що не спирається на стерилізацію нафтогазових надприбутків (що сьогодні притаманно Росії). Для України вихід може бути у накопиченні в структурі національної валюти таких вартостей, які не підлягають потенційному впливу віртуальних грошей. Тобто треба шукати новий вартісний

еквівалент гривні, який має бути відносно самодостатнім і максимально відстороненим від глобальних форм капіталів. Таким еквівалентом можуть стати природні ресурси України та інтелектуальний капітал, який буде затребуваним суспільством і владою й уможливить створення сталих вартостей на основі природо-ресурсного потенціалу. Однак не вирішеною залишається проблема "монетизації" цих цінностей та розв'язання суперечності по лінії "вартість – корисність – ціна".

Глобалізаційні соціально-економічні відносини передбачають докорінні зміни вартості природного ресурсу. Пріоритет матиме саме та частина природного ресурсу, яка унікально задовольняє певні потреби людства та обмежено відновлюється. Ресурси України у цьому сенсі мають відіграти специфічну роль, яка не властива іншим матеріальним нагромадженням. Переорієнтація користування ресурсами до збереження їхніх запасів, особливо якщо це стосуватиметься ресурсів невідновлювальних або відновлювальних за межами соціально-економічного прогнозування (тобто, коли прогнозування є передбаченням), є шансом майбутнього добробуту України. Природокористування невіддільне від дотримання екологічної безпеки. Важливою ланкою визначення подальшої політики екологічної безпеки є розв'язання вартісних суперечностей природокористування і техногенного впливу на довкілля.

Невідновлюваність основних видів природних ресурсів – показник їхнього неадекватного відображення у вартісному вигляді. Завдання не має конструктивного розв'язання на поточному етапі розвитку продуктивних сил, але повинно мати розв'язання методологічне, істотне: вартісний зміст корисності природного ресурсу буде підвищуватись в арифметичній прогресії відповідно до геометричної прогресії погіршення якості й кількості природного ресурсу.

Сучасне постеконімічне суспільство долає вартісні відносини піднесенням суспільного пріоритету індивідуального виробництва над масовим, змінює традиційне співвідношення "корисність – вартість" піднесенням індивідуального споживання над масовим. Об'єктивні параметри вартості, формування витрат та споживчих потреб змінюються зменшенням ринкових цінностей природозумовленої економіки.

Головним фактором утворення суспільної корисності є поширення знань та інформації, які розуміються не як субстанція, втілена у виробничі процеси чи засоби виробництва, а як безпосередня продуктивна сила, як основний виробничий ресурс. Тому становлення постеконімічної системи пов'язане зі сталим зниженням ринкової оцінки відтворюваних товарів та природних ресурсів і, навпаки, із завищенням цін на унікальні та невідтворювальні інформаційні чи "позиційні" блага щодо товарів та послуг.

Природний ресурс є саме таким невідтворювальним складником економіки. Якщо технічний прогрес може зменшувати використання мінеральних чи лісових ресурсів до мінімуму, то цей мінімум має бути відповідним до росту населення. Тобто в абсолютних величинах використання майже всіх видів природних ресурсів буде зростати. Крім того, є ресурси унікальні у своїй комплексності, що пов'язана з конкретним місцем локалізації. Це, насамперед, рекреаційні ресурси, ресурси глобального забезпечення сталості екосистеми Землі (як-то: ресурси продукування атмосферного кисню, прісної та придатної до безпечного споживання води, ресурси підтримання біорізноманіття) тощо. Вочевидь, що вартість цих ресурсів буде зростати відповідно до зростання їхньої дефіцитності.

Проблема методологічного орієнтира усвідомлення взаємин людини й довкілля на терені сучасного філософського та економічного пізнання стикається з необхідністю використання концепцій, поява яких протягом останніх років є показником (науковим свідченням) принципового "збочення" наукової думки у бік трансцендентного світосприйняття як наукового пізнання дійсності, так і світогляду загалом. Так, у роботах російського академіка М. Мойсеєва з загальносистемного, кібернетичного погляду інтерпретовано процес підпорядкування динаміки та розвитку соціальних систем законам загальної системології, паралельний розвиток штучного й соціального "інтелекту", наближення до кожної країни, кожного соціального утворення, кожної особи глобальних тенденцій і домінування глобальних напрямів над національними через утворення наддержавних інституцій⁹.

Економічна модель сталого розвитку повинна передбачати принципово нову структуру виробничого комплексу, в якій ключове значення матиме сфера послуг, зокрема – сегмент інформаційних та наукових послуг, що динамічно зростає. При цьому мають бути забезпечені модернізація та зростання традиційних галузей української промисловості, зокрема тих, які працюють безпосередньо на споживчий ринок, за умови одночасного скорочення чисельності зайнятих та суттєвому зменшенні використання сировини та енергії. Це передбачає застосування енерго- та ресурсо-ефективних технологій, реформування систем управління галузями та виробництвами, застосування принципу відповідальності виробників за вироблений продукт.

Особливе значення повинно надаватись розвитку національної енергетики в напрямку забезпечення незалежності від іноземних постачальників енергоресурсів, розвитку нетрадиційних екологічно чистих джерел енергії за рахунок поновлюваних ресурсів.

⁹ Шостак Л. Цели и приоритеты устойчивого развития Украины / Л. Шостак // Экономика Украины. – № 10. – 2002. – С. 30 – 36.

Економічна модель сталого розвитку враховує природний, людський та інституційний капітали. Відповідно, трансформація цінової, податкової, бюджетної політики, а також політики розвитку галузей економіки повинна забезпечити їхнє ефективне використання та відтворення.

Якщо погодитися з результатами дослідження проф. В. Богдановича, то прогнозний термін переходу економічної системи України до ринкової економіки і її стабілізації припадає на 2017 р. Тобто до 2017 р. маємо постійне наближення до стабілізації. Однак економіка як система, що функціонує за ознаками будь-якої складної системи має бути спрямована на стабільність у кожній проміжок часу свого існування. Тобто до 2017 р. ми матимемо відносно стійкі економічні системи, як на відрізку часу, за який мінімально можемо спостерігати за їхнім станом. Цей мінімальний проміжок – рік (бюджетне планування та реалізація бюджетного складника)¹⁰.

Отже, відрізки відносної стабільності та нестабільності будуть притаманні суспільству ще десятиліття. Але й потім не маємо очікувати докорінних змін у бік суспільного сприйняття благополуччя. Україна ще багато років – і це більше, ніж життя покоління – буде значно і системно відставати за якістю життя від західних сусідів, водночас, рівень життя як об'єктивна категорія підвищуватиметься постійно¹¹.

Однак існують фактори гео економічного та геополітичного характеру, які суперечитимуть цьому. Це, по-перше, ціни на енергоносії. Вартість природного газу за 250 дол/1000 м³ уже підриває рентабельність експортно-орієнтованих галузей: металургії, хімії, частково – металообробки, практично всієї важкої індустрії.

По-друге, вступ України до СОТ спричинить активізацію міжнародної конкуренції на внутрішніх ринках. Це може істотно скоротити обсяг виробництва галузей забезпечення потреб споживчого ринку, частково – харчової промисловості.

По-третє, щорічно підвищується інвестиційна привабливість ринку житла й нерухомості. Водночас, ціни на нерухомість вже давно сягнули за середньоевропейський рівень. Це означає, що ринок сформований і перенасичений спекулятивним капіталом з усіма ознаками кредитного перегріву, перенасиченості ("кредитним роздуттям" на кшталт американського). Це означає нестабільність фінансового сектора господарства з подальшою небезпекою його краху, що спричинить руйнацію (або серйозні загрози) стабільності фінансової системи держави в загалом.

¹⁰ Філіпенко А. С. Глобальні форми економічного розвитку історія і сучасність. – К.: Знання, 2007. – 670 с.

¹¹ Тараненко І. В. Інноваційний імператив сталого розвитку глобалізованого суспільства / І. В. Тараненко // Економічний вісник Донбасу. – № 3 (25). – 2011. – С. 49-60.

По-четверте, приєднання України до Євросоюзу може штучно ускладнити відносини з РФ та Білоруссю, що може призвести до скорочення обсягу ринків для українського товаровиробника, зменшення ринків збуту та істотне сповільнення економічного зростання.

По-п'яте, ми можемо чітко прогнозувати кон'юнктуру ринків на 10 років, і тому маємо зазначити, що наявні загрози зовнішнього характеру, на які Україна практично не впливатиме, – акумуляція фінансових та організаційних ресурсів США та ЄС на безкінечні антитерористичні та "продемократичні" кампанії, посилення міграційних рухів, акумуляція в країні численних мігрантів-біженців тощо, що не стільки безпосередньо загрожуватиме в економічній площині, скільки у внутрішньополітичній, зокрема, з ескалацією радикалізації суспільства¹².

Висновки

Отже, наведене вище дає змогу зробити такі висновки: потреба визначити домінанту зовнішньополітичної орієнтації може стати для України критичним випробуванням, адже саме з цим пов'язана участь держави у регіональних політичних та економічних союзах. За умов наростання цивілізаційного протистояння держава, що безпосередньо межує з мусульманськими країнами та має активну мусульманську меншину, має проводити вкрай обережну політику.

Україна, попри власну неучасть у військових та військово-політичних блоках, не залишиться осторонь негативних наслідків того глобального конфлікту, який нині маскується у початковій стадії гаслами антитерористичної кампанії. Тому на часі – усвідомлення статусу країни у глобальному середовищі та її безпосереднього місця на периферії макрорегіональних утворень: європейського, євразійського та мусульманського. Ефективною вбачається політика, яка спрямує соціально-економічний і політичний стан держави на стабілізацію і матиме цілком реалістичні розвиткові цілі поряд із підтримкою рівних партнерських стосунків з усіма учасниками цивілізаційного протистояння.

Загалом Україна має непогані шанси мінімізувати втрати від глобальних змін та катаклізмів, адже український народ психологічно адаптований до труднощів і навіть злиднів, та, з іншого боку, природні ресурси й високий рівень освіченості населення разом із невеликими перетвореннями значних територій країни, надають оптимізму. Окрім того, багатовекторна політика України може, як ніколи, відсторонити державу від руйнівних потрясінь і втягувань до військових авантур. Сталій розвиток України

¹² Хлобистов Є. В. Сталій розвиток України крізь методологічні рефлексії глобалізації / Є. В. Хлобистов, Т. А Чернова // Науковий вісник. 2008. – Вип. 18. – С. 121–131.

у глобалізованому світі – це розвиток у світі спільних регіональних інтересів та суворого дотримання національних соціально-економічних та культурних цінностей, і глобалізація формує особливий виклик до державності саме через конкуренцію, що зростає, та політичне регулювання ринків.

Отже, стратегія економічного розвитку та соціального розвитку України передбачає посилення різнобічної ролі регіонів, збереження і відновлення їхньої робочої сили, паливно-енергетичних ресурсів, стимулювання агропромислового виробництва, ефективного використання природних умов територіальних можливостей з метою забезпечення потреби населення і промисловості в сировині, стале надходження якої забезпечує ефективне функціонування підприємств АПК в умовах децентралізації економіки.

Україна має шанс використати напрацьований світом кращий досвід гармонізованого, сталого розвитку суспільства, у якому добробут людей, навколишнє середовище, природні ресурси та людський капітал, втілений у досягненнях науки, освіти, проривних технологіях, – категорії нероздільні й рівновеликі, що взаємно доповнюють і збагачують одна одну.

Бібліографія

Білорус О. Г. Стратегії економічного розвитку в умовах глобалізації: монографія / О. Г. Білорус [та ін.]; відп. Д. Г. Лук'яненко; Київ. нац. ун-т економіки. – К. : КНЕУ, 2001. – 538 с.

Бажал Ю. М. Економічна теорія технологічних змін: Навчальний посібник. Ю. М. Бажал – К. : Заповіт, 1996. – 240 с.

Проблеми сталого розвитку України. – К.: "БМГ", 2001. – 423 с.

Туниця Т. Ю. Еколого-економічні засади моделі сталого розвитку / Т. Ю. Туниця // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право). – 2004. – Вип. 3 – 4. – С. 740 – 744.

Шостак Л. Цели и приоритеты устойчивого развития Украины / Л. Шостак // Экономика Украины. – 2002. – №10. – С. 30 – 36.

Філіпенко А. С. Глобальні форми економічного розвитку історія і сучасність. А. С. Філіпенко. – К. : Знання, 2007. – 670 с.

Тараненко І. В. Інноваційний імператив сталого розвитку глобалізованого суспільства / І. В. Тараненко // Економічний вісник Донбасу. – 2011. – № 3 (25). – С. 49 – 60.

Хлобистов Є. В. Сталий розвиток України крізь методологічні рефлексії глобалізації / Є. В. Хлобистов, Т. Л. // Чернова Науковий вісник. – 2008. – Вип. 18. – С. 121–131.

Програма дій “Порядок денний на 21 століття”/ Переклад з англійської: ВГО “Україна. Порядок денний на 21 століття”. – К. : Інтелсфера, 2000. – 360 с.

Экологическая политика как фактор международной конкурентоспособности государств // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 7– С. 48–53.

Ольга Стрельченко

РОЗВИТОК ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ЛЮДИНИ ЯК ФАКТОР ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

Вступ

Визначення національної парадигми і стратегії сталого розвитку України відбувається під впливом сучасних світових тенденцій щодо розв'язання проблеми не тільки гармонійного розвитку людства, але навіть його виживання. І головним тут стає розуміння того, що підвалини розкриття цієї проблеми перебувають у площині загальних процесів техносферизації людського мислення, а отже, і господарської поведінки. Утім, поступове відчуття помиловості обраного шляху сприяло появі низки концептуальних підходів до подолання проблем, що виникли.

Слід наголосити, що серед значної кількості наукових концепцій і теорій світового розвитку у світі та Україні до 70-х рр. ХХ ст. домінував техногенний тип економічного розвитку. Для нашої держави навіть досі за фактом цей тип розвитку з огляду на високоіндустріалізований технологічний уклад національного господарства, є домінуючим. Це природомісткий (природоруйнівний) тип розвитку, який ґрунтується на використанні штучних засобів виробництва, створених без урахування екологічних обмежень. Характерними ознаками техногенного типу розвитку є швидке й виснажливе використання невідновлюваних видів природних ресурсів (передовсім, корисних копалин), надексплуатація відновлюваних ресурсів (ґрунти, ліси тощо) зі швидкістю, яка перевищує можливості їхнього відтворення й відбудови¹.

Завдяки усвідомленню, насамперед на науковому рівні, небезпеки подальшого розвитку техногенної економіки, у 50–60-ті рр. ХХ ст. з'явилась концепція, яку можна наближено назвати концепцією охорони навколишнього середовища. Розуміння на той час тенденції зростання екологічної загрози стало поштовхом до швидкого розвитку у світі

¹ Агейкіна Р. В. Екологічне виховання: досвід організації / Р. В. Агейкіна // Виховна робота в школі. – 2005. – Січ – № 1. – С. 28 – 29.

законодавчої діяльності, пов'язаної з прийняттям законів і актів, що регламентують норми і процедури природокористування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Філософські погляди на проблему розвитку духовності особистості відображено у працях Аристотеля, Платона, Г. Сковороди, М. Бердяєва, В. Соловйова, П. Сорокіна, П. Юркевича, Е. Гуссерля, П. Козловськи, Е. Муньє, С. Франка, М. Фуко, Ю. Хабермаса, А. Швейцера, М. Шелера, К. Ясперса та ін². Духовний розвиток особистості є центром досліджень багатьох сучасних філософів (І. Гудима, Н. Єфімова, Н. Звонко, О. Марченко, А. Поцілуйко, Г. Подолян, І. Петрова, П. Симонов, В. Сергієнко, С. Хрипко, А. Ярошенко та ін.), психологів (І. Бех, М. Боришевський, О. Зеличенко, О. Климишин, Н. Коваль, Н. Кордунова, О. Любченко, В. Москалець, Б. Нічипоров, Е. Помиткін та ін.) та педагогів (І. Бужина, О. Горожанкіна, К. Журба, І. Зязюн, Є. Коцюба, В. Кудрявцева, Ж. Петрочко, М. Сова, К. Фоменко, С. Черніков, Н. Чепіга, Г. Шевченко та ін.), але якщо йдеться про особистість учителя, то коло досліджень стає досить обмеженим. Формування духовної культури вчителя в процесі післядипломної освіти досліджено О. Бабченко³. Історичний аналіз виховання духовності особистості вчителя (кінець XIX – початок XX ст.) проведено С. Черніковим. В. Кудрявцевою розглянуто розвиток духовної культури педагога в системі підвищення кваліфікації. О. Горожанкіною вивчено формування духовної культури студентів музично-педагогічних факультетів. Сутність духовного потенціалу людини дослідив М. Савчин. Проблема формування духовного потенціалу розкрито О. Олексюк стосовно студентської молоді у сфері музичного мистецтва. В. Вербецем вивчено духовно-творчий потенціал студентської молоді.

З огляду на це **метою статті** є з'ясування концептуальних підходів до розвитку духовного потенціалу учнів на засадах розуміння єдності природи та людини як фактора забезпечення сталого розвитку.

Виклад основного матеріалу

У контексті визначення динаміки розвитку обґрунтування напрямів екологоорієнтованої діяльності слід згадати дослідження Римського клубу.

² Балашова С. Спостереження за природою як засіб екологічного виховання молодших школярів / С. Балашова // Початкова школа. – 2005. – № 3. – С. 19 – 21.

³ Буковская Г. В. Воспитание экологической культуры в системе туристско-краеведческой деятельности / Г. В. Буковская // Педагогика. – 2002. – № 5. – С. 48 – 51.

Як відомо, на початку 1970-х років здійснено спроби знайти шляхи протидії наростанню загроз глобальної енергетичної та екологічної катастроф. У рамках Римського клубу сформовано групу інтелектуалів на чолі з А. Печчі, які об'єдналися з метою дослідження цих проблем. При цьому головним для групи стало глобальне моделювання, яке враховує взаємозв'язки різних аспектів людського життя – соціального, політичного, морального, культурного, економічного⁴.

Слід виокремити також ще кілька основних концептуальних поглядів на розв'язання проблем екологоорієнтованого розвитку. Йдеться про концепцію екології, антропоцентризм, екоцентризм, біоцентризм та ноосферну концепцію.

Для ефективного розв'язання сучасних екологічних проблем слід накопичити фактичний і науковий матеріал геохімічного, геофізичного, біохімічного, фізичного, хімічного, екологічного та іншого характеру. Сучасна наука про довкілля використовує найсучасніші методи й технічні засоби для своїх досліджень, але екологічна криза продовжує знищувати природу нашої країни. Розв'язання екологічних проблем є одним із найголовніших практичних завдань для нашого суспільства. Від забруднення навколишнє середовище страждає і хворіє: погіршуються умови життя рослин, тварин і самої людини. Для того щоб вижити, суспільству потрібно навчитися берегти природу Землі⁵.

Отже, концепт сталого розвитку формувався суспільством поступово. Більше того, є всі підстави охарактеризувати його як нову соціально-економічну парадигму. Термін „сталий розвиток”, як відомо, введений у широкий вжиток Міжнародною комісією з навколишнього середовища і розвитку (Комісія Брунтланд) у 1987 р⁶. Під сталим розуміють такий розвиток, який задовольняє потреби нинішнього часу, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби.

Перші концепції сталого розвитку стосувалися використання лісових, а згодом і біологічних ресурсів. При цьому ключовим у процесі експлуатації зазначених видів ресурсів було дотримання екологічних умов та збереження їхніх якісних характеристик.

Сьогодні педагоги й батьки усвідомлюють важливість навчання школярів правилам поведінки на природі, збереження всього, що нас оточує на Землі. Тому першочерговим завданням вивчення природознавчої змістової лінії освітньої галузі «Людина і світ» Державного стандарту початкової загальної

⁴ Encyclopedia of World Problems and Human Potential / Режим доступу: <http://www.uia.org/encyclopedia/>

⁵ Буряк З. О. Клубні форми роботи в екологічному вихованні школярів/ З.О. Буряк // Хімія. Біологія. – 2003. – № 12. – С. 20 – 21.

⁶ Висоцька О. Є. Екологічна культура особистості на основі формування індивідуальної свідомості / О. Є. Висоцька // Відкритий урок. – 2003. – №13/15. – С. 73 – 76. -Бібліогр.: 10 назв.

освіти є ознайомлення дітей із основами екологічної грамоти з метою подальшої безперервної екологічної освіти, що сприяла б формуванню у майбутніх громадян цілісного світосприймання та філософії природошанування. Чим раніше розпочати роботу з екологічного виховання учнів, тим вищою буде її педагогічна ефективність і результативність.

Історія людства нерозривно пов'язана з історією природи. Але останнім часом людина забула про своє призначення і становище у світі. Усі свої потреби людина задовольняє за рахунок природи. Світова цивілізація набуває рис «споживацької культури», що ставить за свою мету задоволення потреб незалежно від стану природи. Ми – невіддільна частина природи, Всесвіту, тому мусимо керуватись законами Природи, поважати усі елементи довкілля, думати не тільки про сьогоднішній день, а й про наступні дні, роки, століття. Учні повинні усвідомити сутність екологічного виховання, щоб зберегти середовище для майбутніх поколінь⁷.

Певний час вплив людини на природу згладжували процеси, що відбувалися у біосфері, але сьогодні людство перебуває на межі екологічної кризи. Криза, яка також негативно впливає на розвиток суспільства, економіку й культуру. Глобальними проблемами, що постали перед нами, стали:

- запобігання загрози ядерної війни і радіаційного зараження території від наслідків АЕС;
- запобігання екологічної кризи;
- міжнародне співробітництво з охорони біосфери, спільні зусилля щодо боротьби за охорону земель, рослинного і тваринного світу;
- усунення наслідків екологічних катастроф.

Приблизно з 60-х років ХХ століття, коли перед людством уперше гостро постала проблема знищення усього живого через промислову діяльність, з'явилася нова наука – екологія. На міжнародній конференції в Ріо-де-Жанейро 1992 року перед урядами країн було поставлено завдання, серед яких – прийняття практичних першочергових заходів щодо виходу з кризи та виховання екологічної культури молодого покоління з метою запобігання повторення ситуації, що склалася⁸.

Методичні основи формування екологічної культури школярів знайшли своє відображення у працях А. Галєєвої, А. Захлебного, І. Зверсва, І. Суравеїної, які запропонували методологічне трактування ряду принципів теоретичних положень екологічної освіти, зробили вагомий внесок у розробку її мети, завдань і принципів, визначили шлях реалізації екологічного змісту.

⁷ Вороніна А. Екологічне виховання: сучасні аспекти / А.Вороніна // Шкільний світ. – 2002. – № 38. – С. 3.

⁸ Грицишина Т. Виховання екологічної культури під час походів молодших школярів / Т. Грицишина, С. Фокін // Початкова освіта. – 2001. – № 16. – С. 7.

М. Вересов, Е. Гриньова, Л. Салесва, Н. Коваль розробили загальні підходи до вибору змісту, форм і методів екологічної освіти учнів загальноосвітніх шкіл.

Відповідно до Конституції України, кожний громадянин має право на:

а) безпечне для його життя та здоров'я навколишнє природне середовище;

б) участь у розробці та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використання природних ресурсів;

в) об'єднання у громадські природоохоронні формування;

г) вільний доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища (екологічну інформацію);

д) подання позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій, громадян про відшкодування збитків, заподіяних здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище.

Кожний громадянин України зобов'язаний:

а) берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства відповідно до вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

б) здійснювати діяльність із дотриманням вимог екологічної безпеки, інших екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів;

в) не порушувати екологічних прав і законних інтересів інших суб'єктів;

г) вносити плату за спеціальне використання природних ресурсів та штрафи за екологічні правопорушення;

д) компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище.

Значна частина сучасних наукових досліджень присвячена формуванню певних компонентів екологічної культури та її характеристик: формування екологічної культури засобами народознавства (В. Скутіна, Л. Різник), екологічної грамотності (Д. Мельник), естетичного ставлення до природи (С. Жупанин, Л. Міселко, А. Овчиннікова, Г. Тарасенко).

Отже, екологічне виховання повинно починатися з раннього віку, тому що набуті в дитинстві знання можуть у майбутньому перетворитися на міцні переконання.

На міжнародній конференції ЮНЕСКО з охорони природи в Парижі (1968) було прийнято звернення до урядів і народів, у якому підкреслено необхідність міжнародної співпраці в галузі екологічної освіти⁹.

Але, незважаючи на достатнє висвітлення в літературі проблем екологічного виховання, на проведення різних заходів, присвячених цьому

⁹ Дробноход М. І. Концептуальні основи формування екологічного мислення та здібностей людини будувати гармонійні відносини з природою / М. І. Дробноход, Ф. В. Вольвач, С. Г. Іващенко. – К.: МАУП, 2000. – 75 с.

питанню, рівень екологічної вихованості учнів залишається на низькому рівні. Проблеми методики навчання, уведення нових форм і засобів екологічного виховання й освіти саме для молодших школярів є особливо актуальними.

Питання взаємин людини й природи постало задовго до нашого століття. Проблема відчуження людини від природи – як суспільний і педагогічний феномен існувало за всіх часів, хоча не завжди усвідомлювалося. Ще за часів античності сформувався погляд, відповідно до якого людина невіддільною частиною природи. Уважалося природним, що взаємодіяти і пізнавати природу необхідно не для того, щоб панувати над нею, а для того щоб насолоджуватися красою й гармонією Всесвіту, щоб знайти своє місце у світі, орієнтуватися у ньому. Цю думку висловлювали в своїх працях Акансагор, Аристотель, Геракліт, Демокріт, Терагор, Платон, Сократ та ін. Поряд із цією снувала думка, що гармонізація особистості можлива через гармонізацію її взаємин із природою.

Естетика й екологія природно поєдналися у світогляді давніх греків, згідно з яким органічне ще не відокремлюється від неорганічного, мертве — від живого, людина — від навколишнього середовища, духовне — від матеріального. Таке прагнення і протиставлення є панівними в ідеології та моралі християнства в період середньовіччя. Єретичною оголошували будь-яку думку про можливість втручання у природні процеси, про штучне відтворення або поліпшення природних об'єктів.

Ще в XVII столітті Я. Коменський (1592-1670) звернув увагу на природоподібність усіх речей, тобто на те, що всі процеси у людському суспільстві відбуваються подібно до процесів природи¹⁰. Я. Коменський стверджував, що природа розвивається за певними законами, а людина — це частина природи, отже, у своєму розвитку людина підпорядкована тим самим загальним закономірностям природи. На думку педагога, правильне виховання у всьому повинне узгоджуватись із природою, тому «точний порядок школи необхідно запозичити від природи», шляхом спостереження «за тими процесами, які всюди проробляє природа у своїх діях». Так Я. Коменським було сформульоване найважливіше екологічне положення про зв'язки людини і природи, про їхню невіддільність одна від одної.

Педагогічну цінність зміцнення гуманних почуттів дитини засобами природи підкреслювали і такі видатні педагоги, як Ж.-Ж. Руссо, Й. Песталоцці, Ф. Дістерверг.

Серед сучасних педагогів, які досліджують питаннями екологічного виховання, почесне місце займає А. Плешаков. Він не тільки розробив теорію екологічного виховання, але й запропонував конкретні методи роботи. На думку вченого, найбільш назрілий і реальний на сьогоднішній

¹⁰ Дяченко Т. Ставлення до природи у дітей східних слов'ян / Т. Дяченко // Шлях освіти. – 2002. – № 3. – С. 49–53.

день крок у напрямі екологізації початкової школи, а також організації роботи групи подовженого дня й позакласної роботи. У 1989- 1990 рр. було опубліковано підручник А. Плешакова з природознавства (3 і 4 класи), у якому визначаємо завдання екологічного виховання, молодші школярі¹¹. У ньому розглянуто проблеми захисту неживої природи і ґрунтів від забруднення, руйнування і вичерпування; збереження різноманіття видів живих організмів і цілісності їхніх співтовариств; охорони природи, як необхідної умови збереження здоров'я людей. Цей підручник може допомогти вчителям формувати екологічно грамотну особистість.

Значну увагу А. Плешаков приділяв проведенню екскурсій. На екскурсіях він розглядає питання: захисту повітря і води від забруднення, відновлення лісів, охорона рідкісних рослин і тварин, створення заповідників та відповідальність кожної людини за поведінку на природі.

Він рекомендує відвідувати очисні споруди, лісорозсадники, ботанічні сади, екологічні стежки, зоопарк, краєзнавчі музеї (якщо там є відділ охорони природи). Якщо таких можливостей немає, то закріплення правил поведінки у природі може бути проведене на місцевості». Питанням проведення екскурсій займаються і такі вчителі як Н. Жестова, Л. Хафізова та ін. Під час екскурсій, вони намагаються дати дітям екологічні знання і прищепити норми екологічної поведінки. Так, Л. Хафізова вважає, що «формування в учнів відповідального ставлення до природи — складний і тривалий процес. Його результатом має бути не тільки опанування певних знань і умінь, а й розвиток емоційної чуйності, уміння і бажання активно захищати, поліпшувати природне середовище»¹².

Учителі-методисти В. Лола, Л. Хафізова, А. Холімкіна пропонують давати дітям заучувати перед екскурсією вірші про природу, використовуючи для цього твори І. Буніна, Ф. Тютчева, С. Єсеніна. Під час екскурсії доцільно використовувати загадки С. Маршака, Е. Блаґініної, Є. Серової. Перед екскурсією можна давати дітям (за підгрупами або окремим учням) різні завдання для спостереження за тваринами й рослинами. Л. Хафізова приділяє значну увагу підвищенню пізнавальної активності учнів на екскурсіях. Для цього корисно використовувати дидактичні ігри: «Упізнай дерево за листям» або «Що змінилось?», які спрямовані на порівняння побаченого й відтворення в пам'яті того, що було.

Дослідники Е. Дерімогла і Н. Томіліна вважають, що успіх екскурсії до лісу дещо більшого залежить від уміння вчителя будувати свою розповідь,

¹¹ Ясинська А. Психолого-педагогічні умови організації екологічного виховання старших школярів / А. Ясинська // Рідна школа. – 2003. – № 3. – С.13–15.

¹² Можарова З. А. Програма по екологічному вихованню / З. А. Можарова // Біологія в школі. – 2001. – № 5. – С. 49–52.

використовуючи наслідки життєдіяльності тварин, описуючи життя рослин, вивчаючи взаємозв'язок, у якому перебувають рослини і тварини¹³.

Багато педагогів нашого часу вважають природоохоронну роботу школярів одним із головних впливів на екологічну свідомість дітей. Цю ідею у своїх працях розкривали Т. Бабакова, Г. Василенко, Л. Салеева. Вони вважають, що екологічна культура особистості неможлива без практичного ставлення до дійсності, яке формується на основі спільних зусиль учителя та учня. У дітей молодшого віку допомога природі реалізується на позасвідомій основі, адже діти ще вважають себе частиною природи. Т. Бабакова зазначає, що вивчення краєзнавчого матеріалу є підґрунтям екологічного виховання молодших школярів. На її думку, «Шкільне краєзнавство має дві сторони — краєпізнання та краєбудівництво (останнє, на жаль, часто не бореться до уваги). Під час проведення еколого-краєзнавчої роботи необхідно пам'ятати ці умови, тому що тільки у процесі практичної діяльності зі збереження і поліпшення навколишнього середовища формується бережливе ставлення до природи»¹⁴.

Отже, проблемою екологічного виховання педагоги почали займатися ще в XVII-XVIII ст., хоча на той час науки екології як такої не існувало, не було й терміну «екологічне виховання». За античних часів природу вивчалися шляхом спостереження і невіддільності від неї. Давні греки і християни у період середньовіччя вважали недопустимим утручання людини у природні процеси. У продовж 1945–1962 рр. проходило пояснювальне читання текстів про природу, що призвело до споживацького ставлення до довкілля.

Учені, які досліджують проблеми екологічного виховання, вважають, що основи дбайливого ставлення до природи слід закладати у початковій школі. Молодший шкільний вік — найважливіший етап у розвитку екологічної культури особистості, тому що діти надзвичайно допитливі та чутливі до добра. Саме у цей час потрібно закладати моральні основи, розвивати почуття прекрасного, вміння бачити красу природи. Отже, екологічне виховання варто розпочинатися з раннього дитинства.

Розв'язання питання екологічного виховання стало завданням сучасної школи, слово «екологія» та його похідні міцно увійшли до нашого щоденного словника. Звісно, «екологічне виховання» — це виховання любові до природи. Дійсно, це складова частина такого виховання, але нерідко прийом, за допомогою яких виховують таку любов, дуже сумнівні. Наприклад, із цією метою в неволі тримають диких тварин або без належного догляду — морських свинок і хом'яків, які страждають на очач

¹³ Янчук І. Проблема формування екологічного світогляду учнів / І. Янчук // Завуч. — 2003. — № 34. — С. 6–8.

¹⁴ Половинко Г. Шляхи підвищення ефективності екологічного виховання школярів / Г. Половинко // Краєзнавство. Географія. Туризм. — 2004. — № 16. — С. 4–5.

у дітей. І діти звикають не помічати їхніх страждань. Часто з виховною метою, під час літніх прогулянок дітям пропонують збирати квіти або ловити метеликів, бабок та інших комах. Такі заняття стають постійною літньою забавою дітей¹⁵.

Не маючи морилок, яких і не можна давати дітям, дитині нічого не залишається; як відірвати крила, потім – ноги і нарешті – голову своїй жертві, або живцем наколоти на голку. Такі виховні заходи вчать дітей не любити, а знищувати живе, причому досить жорстоко. Тому часто порушується суть екологічного виховання.

Екологічне виховання – складова частина етичного виховання, тому під екологічним вихованням розуміють єдність екологічної свідомості та поведінки, гармонійної з природою. На формування екологічної свідомості впливають екологічні знання і переконання. Екологічні уявлення формуються у молодших школярів у першу чергу на уроках природознавства. Знання, переведені у переконання, формують екологічну свідомість¹⁶.

Екологічна поведінка складається з окремих вчинків (сукупність етапів, конкретних дій, умінь і навичок) і ставлення людини до вчинків, що впливають на мету і мотиви особистості.

Сутність екологічного виховання має два аспекти:

- екологічна свідомість;
- екологічна поведінка.

Екологічна поведінка формується з роками, і не стільки на уроці, скільки у позакласній і позашкільній діяльності.

Отже, визначаючи сутність екологічного виховання, по-перше, слід урахувати особливості цього процесу:

- формування екологічних уявлень;
- розвиток екологічної свідомості та відчуттів;
- формування переконань у потребі екологічної діяльності;
- вироблення навичок і звичок поведінки у природі;
- подолання в характері школярів споживацького ставлення до

природи;

- тривалість;
- складність;
- стрибкоподібність;
- активність.

Величезне значення має психологічний аспект, що містить:

- розвиток екологічної свідомості;
- формування відповідних потреб, мотивів та настанов особистості;

¹⁵ Про виховання дітей та молоді: Закон України [Проект] // Світ виховання. – 2004. – № 3. – С. 7–20.

¹⁶ Якименко С. Екологічні знання – фундамент для формування світогляду / С. Якименко // Початкова освіта. – 2001. – № 16. – С. 2.

- вироблення етичних, естетичних почуттів, навичок і звичок;
- виховання стійкості волі;
- формування значущої мсти екологічної діяльності.

Тому формування екологічної свідомості та поведінки в єдності слід починати з молодшого шкільного віку.

З огляду на це, екологічне виховання – це педагогічний процес, спрямований па формування екологічної культури особистості. Досягнення поставленої мети можливе за умови виконання послідовних навчально-виховних завдань:

- 1) формувати екологічно орієнтовані стосунки і цінності, спрямовані на подолання конфліктів між людиною і навколишнім середовищем;
- 2) сприяти, щоб засвоєні знання і моральні принципи поведінки щодо навколишнього середовищу ставали переконаннями особистості;
- 3) розвивати почуття особистої відповідальності за стан навколишнього середовища на національному і глобальному рівнях;
- 4) розкривати учням у доступній формі сутність сучасних проблем екології та її актуальність для людства;
- 5) розвивати вміння приймати відповідальні рішення з питань охорони навколишнього середовища і діяти відповідно до них;
- 6) залучати школярів до практичної діяльності під час розв'язання проблем навколишнього середовищ місцевого значення;
- 7) розвивати у школярів почуття самоповаги і розуміння труднощів інших людей, бажання надати допомогу в складних життєвих ситуаціях;
- 8) формувати знання і вміння дослідницького характеру, що сприяли б розвитку творчої та ділової активності у процесі розв'язання екологічних проблем і пов'язаних з ними життєвих ситуацій¹⁷.

Висновки

Екологічна освіта та виховання – один із аспектів гуманізації, що передбачає подолання споживацького ставлення до природи, екологічного невігластва і спрямований на відвернення загрози глобальної екологічної катастрофи.

Головна мета екологічної освіти полягає у створенні та забезпеченні протягом усього життя особистості умов становлення і розвитку екологічної культури як форми регуляції взаємодії людини з природою.

Ознайомлення з питаннями навколишнього середовища здійснюють у межах формальної і неформальної освіти. Формальна охоплює

¹⁷ Про національну програму виховання дітей та учнівської молоді України: Постанова Президії АПН України від 1 лип. 2004 р. Протокол № 1-7/6-98 // Освіта України. – 2004. – 3 груд. (№ 94). – С. 6.

вихованців дошкільних закладів, учнів загальноосвітніх шкіл усіх типів, студентів середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, а також слухачів різних курсів підвищення кваліфікації, спеціалістів. Неформальна освіта охоплює молодь і дорослих з усіх верств населення, які здобувають природоохоронні відомості індивідуально або колективно з джерел масової інформації чи у процесі здійснення разових заходів. Екологічний аспект має бути органічно включеним у процес освіти всіх вікових категорій, що відповідає концепції “неперервної освіти.”¹⁸

Сьогодні розроблено та обґрунтовано специфічні принципи екологічної освіти: єдності пізнання, переживання, дії, принцип прогностичності; взаємозв'язку глобального, національного й локального рівнів екологічних проблем; міждисциплінарності; цілеспрямованості спілкування з навколишнім середовищем.

Екологічна освіта має бути безперечною і тривати в дошкільний, шкільний та післяшкільний періоди. У початковій школі її здійснюють, як відомо, на міжпредметній основі. Провідна роль тут належить таким навчальним предметам, як: «Ознайомлення з навколишнім світом», «Природознавство» та «Читання». Зміст чинних програм дає змогу сформуванню у дітей елементарні природничі та природоохоронні уявлення і поняття, виробити окремі природоохоронні вміння й навички, розкрити взаємозв'язки між неживою та живою природою, природою й людиною.

Бібліографія

Агейкіна Р. В. Екологічне виховання: досвід організації / Р.В. Агейкіна // Виховна робота в школі. – 2005. – Січ. – № 1. – С. 28–29.

Баглицька Т. В. Робота шкільної бібліотеки з екологічного виховання / Т. В. Баглицька // Шкільний світ. – 2001. – № 18. – С. 7.

Балашова С. Спостереження за природою як засіб екологічного виховання молодших школярів / С. Балашова // Початкова школа. – 2005. – № 3. – С. 19–21.

Encyclopedia of World Problems and Human Potential / Режим доступу: <http://www.uia.org/encyclopedia/>

Буковская Г. В. Воспитание экологической культуры в системе туристско-краеведческой деятельности / Г. В. Буковская // Педагогика. – 2002. – № 5. – С. 48–51.

Буряк З. О. Клубні форми роботи в екологічному вихованні школярів / З. О. Буряк // Хімія. Біологія. – 2003. – № 12. – С. 20–21.

¹⁸ Концепція екологічної освіти та виховання в Україні: проект. – /Б. м./ /б. р./ – 13 с.

Висоцька О. Є. Екологічна культура особистості на основі формування індивідуальної свідомості / О. Є. Висоцька // Відкритий урок. – 2003. – №13/15. – С. 73–76.

Вороніна Л. Екологічне виховання: сучасні аспекти / Л.Вороніна // Шкільний світ. – 2002. – № 38. – С.3.

Грицишина Т. Виховання екологічної культури під час походів молодших школярів / Т. Грицишина, С. Фокін // Початкова освіта. – 2001. – № 16. – С. 7.

Дробноход М. І. Концептуальні основи формування екологічного мислення та здібностей людини будувати гармонійні відносини з природою / М. І. Дробноход, Ф. В. Вольвач, С. Г. Іващенко. – К.: МАУП, 2000. – 75 с.

Дяченко Т. Ставлення до природи у дітей східних слов'ян / Т. Дяченко // Шлях освіти. – 2002. – № 3. – С. 49–53.

Концепція екологічної освіти та виховання в Україні: проект. – /Б. м./ /б. р./ – 13 с.

Можарова З.А. Програма по екологічному вихованню / З.А. Можарова // Біологія в школі. – 2001. – № 5. – С. 49–52.

Половинко Г. Шляхи підвищення ефективності екологічного виховання школярів / Г. Половинко // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2004. – № 16. – С. 4–5.

Про виховання дітей та молоді: Закон України [Проект] // Світ виховання. – 2004. – № 3. – С. 7–20.

Про національну програму виховання дітей та учнівської молоді України: Постанова Президії АПН України від 1 лип. 2004 р. Протокол № 1-7/6-98 // Освіта України. – 2004. – 3 груд. (№ 94). – С. 6.

Якименко С. Екологічні знання – фундамент для формування світогляду / С.Якименко // Початкова освіта. – 2001. – № 16. – С. 2.

Янчук І. Проблема формування екологічного світогляду учнів / І. Янчук // Завуч. – 2003. – № 34. – С. 6–8.

Ясинська А. Психолого-педагогічні умови організації екологічного виховання старших школярів / А. Ясинська // Рідна школа. – 2003. – № 3. – С.13–15.

Людмила Вихівська

ІДЕЯ СТАЛОГО ПОСТУПУ ЯК ОСНОВА ПОСТІНДУСТРІАЛЬНИХ МОДЕЛЕЙ РОЗВИТКУ

Вступ

Ідеї сталого розвитку існували й активно дискутувалися ще задовго до початку роботи комісії Г. Брунтланда, зокрема й у працях представників класичної економічної теорії. Американський учений Н. Джорджеску Роген пов'язував розвиток економіки з природними обмеженнями, поєднуючи термодинаміку з економікою довкілля. Дослідження Н. Джорджеску Рогена були проведені незалежно від К. Боулдинга, який у 1966 році дістав визнання за обґрунтування довкільних проблем принципу рівноваги речовини, а також від Г. Айреса і Л. Кохрсена, які використовували підхід балансу матеріалів та вхідних і вихідних систем¹.

Різні аспекти проблеми стають предметом наукових дискусій. Економісти, які зосереджують увагу на сталому розвитку, мають насамперед на увазі добробут, прибуток, нагромадження капіталу (Далі, Пеззі та ін.). Значну увагу приділяють застосуванню техніки екологічної оцінки (Пірс, Маркандіа, Барб'єр). Учені-географи були зацікавлені в дослідженні того, які наслідки матиме сталий розвиток для планування використання території та земельних ресурсів (Наесс, Оуенс, Рідін).

Із середини 70 – х років минулого століття широко використовували поняття „розвиток без порушень” (development without destruction), у подальшому – категорію „екорозвиток” (ecodevelopment) як екологічно прийнятний розвиток, тобто орієнтований на мінімізацію негативного впливу на навколишнє середовище.

У звіті комісії Г. Брунтланд термін „сталий розвиток” (з англ. «sustainable development») запропонований, імовірно, за аналогією до біологічного терміна стійкість «sustainability»². Останній з'явився у другій половині ХХ ст. і стосується розвитку популяції, життєдіяльність якої проходить у тій чи тій екосистемі. Він означав, що такий розвиток не повинен руйнувати

¹ Масловська Л. Ц. Сталий розвиток продуктивних сил регіонів: теорія, методологія, практика: Монографія. – К.: Київ. нац. торг. екон. ун-т, 2003 – С.304.

² Об'єднання сил та ресурсів задля сталого розвитку. Співпраця між муніципалітетами. Посібник для практиків. – К.: ПРООН, 2007. – С.52.

і пригнічувати цілісність екосистеми внаслідок функціонування досліджуваної популяції. Тому термін сталий розвиток у звіті означав розвиток, погоджений зі станом природи і її законів.

Однак нині стратегія сталого розвитку перебуває на етапі формування й потребує подальшого методологічного обґрунтування. Вона не передбачає конкретних шляхів розв'язання проблем і не регламентує цей процес часовими рамками. Так, М. Моїсеев вважає «... поняття про розвиток – антипод поняття про стійкість та сталість. Сталого розвитку просто не може бути, якщо є розвиток, то стабільності вже немає»³. Використання терміна ускладнене також тим, що поняття швидко доповнюється новими ідеями, думками, міркуваннями, втрачаючи ясність і початкову спрямованість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженню процесів сталого розвитку присвячені наукові праці багатьох іноземних і вітчизняних учених, це зокрема Ф. Джовані⁴, А. Оніші⁵, Р. Блінк⁶, Г. Кларк⁷, В. Джегатезен⁸, Е. Гонч⁹, Б. Хьюс¹⁰, М. Котабі¹¹, К. Снеддон¹², А. Єфремов¹³, Л. Корнійчук¹⁴, Л. Шостак¹⁵, А. Філіпенко¹⁶. В умовах формування нового способу виробництва та глобальної інтеграції

³ Об'єднання сил та ресурсів задля сталого розвитку. Співпраця між муніципалітетами. Посібник для практиків. – К. : ПРООН, 2007. – С. 51.

⁴ Jovane F., Yoshikawa H. The incoming global technological and industrial revolution towards competitive sustainable manufacturing // CIRP Annals – Manufacturing Technology. – Vol. 57. – Issue 2. – 2008. – P. 641 – 659.

⁵ Onishi A. Futures of global interdependence (FUGI) global modeling system: Integrated global model for sustainable development // Journal of Policy Modeling. – Vol. 27. – Issue 1. – February 2005. – P. 101–135.

⁶ Єфремов А. Устойчивое или гармоничное (с экосистемой) развитие – чему отдать предпочтение? // Экономика Украины. –2008. – № 2. – С. 85 – 90.

⁷ Корнійчук Л., Шевчук В. Устойчивое развитие и глобальная миссия Украины // Экономика Украины. –2009. – №5. – С. 4 – 14.

⁸ Масловська А. Ц. Сталий розвиток продуктивних сил регіонів: теорія, методологія, практика: Монографія. – К.и: Київ. нац. торг. екон. ун-т. – 2003. – С.304.

⁹ Напрями національної політики участі громадян у місцевому сталому розвитку. Аналітичний документ. Муніципальна програма врядування та сталого розвитку. – К. : ПРООН, 2007. – С. – 64.

¹⁰ На меті – сталий розвиток України// Вісник НАН України. – 2007. – № 2. – С.14 – 44.

¹¹ Об'єднання сил та ресурсів задля сталого розвитку. Співпраця між муніципалітетами. Посібник для практиків. – ПРООН, 2007. – С.52.

¹² Сталий розвиток суспільства : Тлумачний посібник. –К. : ПРООН, 2001. – С. 27.

¹³ Єфремов А. Устойчивое или гармоничное (с экосистемой) развитие – чему отдать предпочтение? // Экономика Украины. –2008. – №2. – С. 85 – 90.

¹⁴ Шумпетер И. Теория экономического развития. – М. : Прогресс, 1982. – С.436.

¹⁵ Філіпенко А. С. Глобальні форми економічного розвитку історія і сучасність. – К. : Знання, 2007. – 670 с.

¹⁶ Наше общее будущее: Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию: Пер. с англ. / Под ред. и с послесл. С.А. Евтеева и Р.А. Перелета – М. : Прогресс, 1989. – 376 с.

намагання обмежити глобальну за своєю природою концепцію сталого розвитку вузькими рамками регіону, підприємства, галузі та навіть окремо взятої національної економіки здається невиходячим. Ідеї, принципи, стратегії та механізми реалізації концепції сталого економічного розвитку достатньо глибоко та послідовно вивчені та узагальнені у науковій літературі. Водночас методологічні прорахунки не дали змоги їй досі на основі концепції сталого розвитку сформулювати більш-менш чітку модель, в основі якої має бути розуміння глобальної природи подальшого сталого конкурентоспроможного економічного розвитку.

Метою статті є обґрунтування можливості формування та реалізації моделі сталого розвитку лише в умовах глобального постіндустріального способу виробництва.

Виклад основного матеріалу

Сталий розвиток – це такий розвиток, що задовольняє потреби сьогодення, але не ставить під загрозу спроможність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби. Він поєднує два ключових поняття:

- поняття потреб, зокрема потреб, необхідних для існування найбільш вразливих верств населення, що повинні бути предметом першочергового пріоритету;
- поняття обмежень, зумовлених станом технології й організацією суспільства, поєднаних зі спроможністю навколишнього середовища задовольняти нинішні й майбутні потреби¹⁷.

Отже, завдання економічного й соціального розвитку доцільно визначати з урахуванням його сталості у всіх країнах – в економічно розвинутих або країнах, що розвиваються, у країнах із ринковою або плановою економікою. Конкретні підходи до його реалізації будуть, безперечно, різнитися, але вони повинні мати деякі загальні принципові характеристики, виходити з консенсусу щодо основної концепції сталого розвитку і вписуватися в широкую стратегію для його здійснення.

З розвитком пов'язане прогресивне перетворення економіки й суспільства. Розвиток, стійкий за матеріальними параметрами, теоретично може мати місце навіть у жорстких соціальних і політичних рамках. Але фактично ця сталість може бути забезпечена лише за умови, що у процесі розробки політики розвитку належну увагу буде приділено таким питанням, як зміни в доступі до ресурсів та в розподілі витрат і прибутків між різними верствами населення. Навіть за умови вузького розуміння фізичної сталості розвитку передбачається турбота про соціальну справедливість стосовно

¹⁷ Шумпетер И. Теория экономического развития. – М. : Прогресс, 1982. – С. 51.

різних поколінь, турбота, що логічно повинна бути поширена на відносини справедливості щодо різних верств населення в межах кожного покоління.

Задоволення людських потреб і прагнень є основним завданням розвитку. Важливі для життя потреби великої кількості людей у країнах, що розвиваються – у їжі, одягу, даху, роботі – не задовольняються, але, крім основних потреб у цих людей існує законне прагнення до кращої якості життя загалом. Світ, у якому панують бідність і кривда, завжди буде схильний до екологічних та інших криз. Сталий розвиток вимагає задоволення основних потреб усіх і надання всім можливості задовольнити свої прагнення до кращого життя.

Рівні життя, що виходять за межі основного мінімуму, можна назвати сталими лише в тому разі, якщо норми споживання не порушують довгострокової сталості розвитку. Багато хто з нас нерационально використовує ресурси (згадаємо хоча б споживання енергії). Але ж характер потреб багато в чому залежить від соціальних та культурних факторів. Ураховуючи це, дослідники дійшли висновку, що досягнення сталого розвитку вимагає формування методів та цінностей, які не призведуть до несприятливих екологічних наслідків і з якими погодяться всі члени суспільства¹⁸.

Сталий розвиток суспільства у будь-якому вимірі – будь-то глобальному, національному чи локальному – виглядає сьогодні як одна з найважливіших, невідкладних і всеосяжних проблем. Здається, людство вже наближається до того, щоб дати системні, детально прораховані, з точним передбаченням можливих наслідків відповіді на глобальні виклики епохи.

Теорія і практика сталого розвитку суспільства як на глобальному, так і на національному, регіональному, локальному рівні є відображенням об'єктивної потреби переорієнтації економічного, усього суспільного розвитку з урахуванням нагальної вимоги збереження природного та людського потенціалу для нинішнього та майбутніх поколінь. Реалізація цієї об'єктивної потреби, її повнота й глибина значною мірою залежить від суб'єктивних факторів. Йдеться не лише про розуміння зазначеної потреби, а й про ставлення до неї, опанування шляхів реалізації.

Завдяки зусиллям ООН надзвичайно важлива і складна проблема порушена на найвищих щаблях міжнародної взаємодії. Водночас вона завжди має конкретний місцевий вибір, бо саме у конкретному місті, містечку, селі протікає життя кожної окремої людини, реалізуються її інтереси, розв'язуються повсякденні проблеми.

Світовий досвід доводить, що збалансований суспільний розвиток найбільш повно реалізується за умови використання такого ефективного інструменту, як ініціатива місцевих громад, їхня активна участь у прийнятті

¹⁸ Там само. – С. 436.

та втіленні в життя управлінських рішень щодо проблем, що стосуються як спільноти, так і окремої людини.

Зазначимо, що модель сталого розвитку побудована на концепції саме сталого економічного розвитку, що визнана світовою спільнотою як домінуюча ідеологія розвитку людської цивілізації у XXI ст. Водночас, залишається недостатньо обґрунтованим питання, чи може ця теоретична концепція стати практичною (реальною) моделлю національного економічного розвитку вже сьогодні.

Привернемо увагу ще до однієї важливої особливості проблеми сталого розвитку. Її гострота не спадає з часом, а навпаки – зростає. І це за умов тієї великої уваги, яку приділяють їй у всьому світі уряди, громадські організації, вчені, пересічні люди. Це свідчить, що заходи, які вживає світова спільнота для її розв'язання, не є достатньо ефективними, а ресурси, що виділяються для цього – недостатні. Схоже, що зусилля співдружності у напрямі реалізації сталого розвитку неадекватні загрозам, що продукуються подальшим поступом людської цивілізації. Потрібна зміна самої парадигми розвитку, що сформувалася вже в далекому минулому і не відповідає сучасним реаліям, до яких передовсім належать глибина та швидкість зміни умов життєдіяльності людини. Інноваційний світ потребує інноваційних підходів до визначення фундаментальних засад його сучасного розвитку.

Національна економічна модель є фундаментальною методологічною базою формування стратегії національного економічного розвитку країни, конкретизованою у програмах дій її уряду. Основними цілями економічного розвитку є кількісне зростання населення і багатства, поява якісно нових капітальних благ і цінностей, явищ і процесів, глибока модернізація та перебудова усієї економічної і соціальної систем. Поряд зі зростанням виробництва і доходів економічний розвиток передбачає докорінні зміни у соціальній та інституціональній сферах: зростання соціальної активності громадян та залучення їх до вирішення соціально-економічних проблем на локальному рівні, перерозподіл функцій управління між державою, місцевим самоврядуванням та громадянами тощо. Вона забезпечує реалізацію конкретних заходів в економічній політиці держави задля досягнення мети на певному етапі суспільного розвитку. Множинність національних економічних моделей на сучасному етапі економічного розвитку зумовлена дією економічних законів, а глобалізаційні процеси, що відбуваються у світовій економіці, зумовлюють їхню трансформацію, чинниками якої є об'єктивні економічні, науково-технологічні, соціальні, політичні, культурні процеси тощо.

Розбудова держави на основі узгодження й гармонізації її соціального, економічного, екологічного, інституційного, духовного складників є метою постіндустріального суспільства. Системний підхід та сучасні інформаційні технології дають змогу моделювати різні варіанти напрямів економічного

розвитку країн, з високою точністю прогнозувати їхні результати та обирати найбільш оптимальні. На сьогодні більшість теоретиків та практиків світу вважають найбільш перспективною для третього тисячоліття модель «сталого економічного розвитку», яка з поглибленням її наукової обґрунтованості витіснить усі наявні світові моделі як такі, що є фрагментарними та неспроможними забезпечити збалансований розвиток цивілізації.

У класичному розумінні економічний розвиток – це перехід від одного стану економіки до іншого, коли у новому періоді не лише збільшується виробництво тих самих товарів і послуг, які вже виробляли раніше, а має місце й виробництво нових товарів та послуг з використанням нових технологій порівняно з минулим періодом. При цьому створюються імпульси й підтримуються сталі річні темпи приросту ВВП. Модель сталого економічного розвитку ґрунтується на доктрині сталого розвитку, яка являє собою сукупність ідей, концепцій, положень та постулатів різних наук, зокрема філософії, соціології, економіки, екології, і які вже лягли в основу документів ООН та окремих країн, Конвенції щодо змін клімату, збереження біорозмаїття, боротьби зі злиднями, загальноєвропейської та національних стратегій сталого розвитку країн. Доктрина сталого розвитку – це системна суспільно-соціальна доктрина, яка спрямована на зміну стосунків людини й природи задля розширення можливостей економічного зростання, на створення скоординованої глобальної стратегії виживання людства, зорієнтованої на збереження й відновлення природних спільнот у масштабах, необхідних для повернення до меж господарської місткості біосфери.

Появі терміну «сталий розвиток» передували наукові праці засновника національної школи фізичної економії С. Подолинського (1880 р.), який першим з'єднав «фізичне з економічним», класичне вчення В. Вернадського про біосферу та ноосферу, новаторські ідеї щодо цивілізаційного прогресу людства М. Руденка. Декларації першої конференції ООН з навколишнього середовища в Стокгольмі (1972 р.), наукові доповіді Римського клубу¹⁹ (1997 р.) окреслили зв'язок економічного й соціального розвитку з проблемами навколишнього середовища і сформулювали ідеї переходу цивілізації до стану «глобальної динамічної рівноваги». Динамічність світової економічної рівноваги як багатомірної та багатофакторної системи, що формується під впливом сукупності різноспрямованих сил і складається з низки елементів, означала насамперед таке стійке співвідношення сил (рівновагу), яке зберігається не тільки при втручанні в економічну систему сьогодні, а і при таких змінах, що відбуваються в часі, в майбутньому.

Водночас, глобалізація сучасного економічного розвитку все більш загострювала проблеми збереження екологічної рівноваги у природі,

¹⁹ Римський клуб – Режим доступу: <http://znaimo.com.ua/>

а також рівноваги між головними економічними регіонами світу (Північ – Південь, Схід – Захід тощо).

Підкреслюючи роль еколого-економічного чинника, А. Пігу виокремив такі економічні функції навколишнього природного середовища:

- 1) суспільне споживання;
- 2) розташування відходів;
- 3) територіальна база для господарської діяльності економічних суб'єктів;
- 4) запас сировини.

Кожна з цих функцій, ураховуючи обмеженість факторів виробництва, зменшує потенціал економічного зростання внаслідок кількісного і якісного виснаження. Таке економічне зростання, за якого ефективно будуть розв'язуватися найважливіші питання життєзабезпечення суспільства без виснаження, деградації та забруднення довкілля, лягло в основу нової концепції, що отримала назву “sustainable development” (стійкий розвиток, сталий розвиток).

На сьогодні в світі не існує загальновизнаного тлумачення цього терміну, адже в ньому самому вже закладені певні суперечності. У спеціальних словниках термін sustainable визначений як характеристика процесу або стану, який може підтримуватися невизначено довго, а термін “sustainable development” – як поліпшення якості людського життя при збереженні сталості підтримувальних екосистем. У доповіді Міжнародної комісії з питань екології та розвитку ООН під назвою «Our Common Future» (1987 р.) поняття стійкий розвиток potrаковано просто і конкретно – це такий розвиток, який задовольняє потреби сучасності, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольнити свої потреби. Проте, зіставити нагальні потреби сучасного та достатньо віддаленого майбутнього поколінь завдання складне для розв'язання, оскільки на сьогодні неможливо навіть передбачити ступінь уявлень та форми задоволення потреб майбутнього суспільства та способи виробництва відповідних продуктів. Водночас, таке не достатньо чітке визначення дало величезний поштовх до розробки нової філософії та ідеології світобачення, результатом якої є поява концепції (доктрини) стійкого (сталого) розвитку²⁰.

Концепція «сталого розвитку» розроблялася міжнародним співтовариством поступово, поєднуючи принаймні три принципово важливі й обов'язкові складники: економічне зростання, соціальний прогрес та захист навколишнього середовища. Стійкий (сталий) розвиток виражає достатньо просту ідею: досягнення гармонії між людьми і між суспільствами та природою, розв'язання суперечностей, що існують у наш час (суперечності між природою і суспільством, між екологією і економікою, між розвинутими

²⁰ Onishi A. Futures of global interdependence (FUGI) global modeling system: Integrated global model for sustainable development // Journal of Policy Modeling. – Vol. 27. – Issue 1. – February 2005. – P. 101–135.

країнами й тими, що розвиваються, між багатими й бідними, між уже сформованими потребами людей і розумними потребами, між теперішніми та майбутніми поколіннями тощо). Взаємозв'язок та баланс економічних, соціальних, екологічних, інституційних та інноваційно-технологічних компонентів з метою максимізації добробуту людини без ускладнення можливостей для майбутніх поколінь задовольняти свої потреби і сучасні науковці визначаються як «сталій розвиток».

Досягнення мети суспільного розвитку передбачає періодичне оновлення реалізованої моделі економічного розвитку. Мета переходу суспільства до сталого економічного розвитку означає побудову принципово нової моделі економічного розвитку. Модель як один із найважливіших інструментів наукового пізнання відображає умовний спрощений образ конструйованого суспільства відповідно до поставленої ним мети. Побудова суспільства сталого розвитку передбачає довготривалий послідовний процес, тоді як моделювання такого суспільства на основі методології дослідження економічних моделей можливе вже сьогодні.

Оптимальне визначення сутності економічної моделі здійснюють на основі її функцій. Функції моделі відображають напрями цілеспрямованого впливу на зв'язки й відношення між різними компонентами моделі. Наприклад, методологічна функція означає формування поняттєвого апарату, методів дослідження та визначення закономірностей соціально-економічного розвитку; інформативна функція визначає суттєві риси моделі як джерела інформації; регулятивна функція полягає в упорядкуванні соціально-економічних відношень та забезпечує динамічну трансформацію об'єкта дослідження за певним вектором суспільного розвитку; мобілізаційна функція відіграє стимулювальну роль у процесі реалізації певної економічної моделі та дає змогу мобілізувати необхідні ресурси; інтеграційна функція забезпечує входження країни до системи міжнародних економічних відносин та реалізацію її міжнародної конкурентоспроможності; прикладна функція є інструментом удосконалення соціально-економічної системи держави шляхом реалізації певних практично-організаторських дій або певної стратегії розвитку. Усі ці функції мають універсальні ознаки, а тому притаманні кожній економічній моделі. Щодо моделі «сталого економічного розвитку», то тут можна виявити такі її характеристики як: активність (спрямована на зміну наявних параметрів системи); еволюційність (характер ініційованих змін поступовий); синергетичність (передбачає взаємодію та взаємозамінність економічних інститутів, передбачає наявність компенсаційних механізмів розвитку); збалансованість (високий рівень взаємодії із зовнішнім середовищем).

Щодо компонентів моделі сталого розвитку, то на сьогодні ними можуть бути такі, як соціалізація, державне регулювання, суспільна відповідальність, екологічність, безпека, інформатизація, власність, корпоративна система,

ринкове регулювання, алокація ресурсів, інтелектуалізація, транснаціоналізація. Зазначені компоненти постають не лише як статичні, а насамперед як динамічні механізми організації та функціонування національної, регіональної та світової економіки, поєднання або взаємний вплив яких певним чином дає змогу визначати зміст та структуру моделі.

Жодна економічна модель не може бути абсолютно точним відображенням реальності. Це стосується й моделі «сталого економічного розвитку», розроблення якої навіть за наявності найсучаснішої та найпрогресивнішої на сьогодні концепції не може вважатися успішним через відсутність відповідних теоретичних знань, які б визначили суттєві закономірні зв'язки та глибинні структури досліджуваного суспільства, характеризувалися системністю та опиралися на цілеспрямовані пізнавальні процедури. Недостатність теоретичних знань щодо економіки майбутнього зумовлена об'єктивними та суб'єктивними чинниками: неможливістю визначити матеріальні потреби майбутніх поколінь з погляду сьогодення; несформованістю єдиної світової економічної системи; відсутністю відповідних інституційних структур, які могли б регулювати світову економічну систему та впливати на динаміку й структуру економічного розвитку; невідповідністю наявного рівня економічного мислення новому способу виробництва; відсутністю необхідних економічних знань щодо нового способу виробництва, законів функціонування глобальної економіки та сформованих наукових шкіл.

Оскільки у світовому співтоваристві поки ще не створено відповідних інституційних структур, які могли б регулювати світову економічну систему, здатність впливати на динаміку та структуру економічного розвитку на сучасному етапі формується на основі взаємодії національних господарських комплексів та імпульсів, що надходять зі світового ринку, тобто на регіональній економічній рівновазі.

Сукупність притаманних сталому розвитку індикаторів визначає кількісно-якісні параметри та формує науково-теоретичні передумови для розвитку гармонійного економічного національного і світового господарства. За визначенням ООН, ключові індикатори можна згрупувати у 14 розділів. Захоплюючись кількісними та якісними показниками, слід зважати на потребу врахування насамперед сутнісних показників сталого розвитку. Знання як новий ресурс, що є похідним від людини – головної продуктивної сили суспільства, – лише запроваджується у виробництво, трансформуючи при цьому усталені інститути, форми та механізми підприємницької діяльності. Якщо капіталізм був ерою масового виробництва з тенденцією до укрупнення, то синергія поєднання людини та знання може виявлятися в будь-який, навіть не очікуваний спосіб. Знання

як фактор виробництва та ключову продуктивну силу нової економіки нині активно досліджують²¹.

Перетворення знання на продуктивну силу зумовлює необхідність формування нового способу виробництва, ознаки якого лише вимальовуються. Володіння певними знаннями розкриває лідерській потенціал, закладений у кожній людині, та змушує її до активної участі в житті суспільства. А тому поряд з кількісними та якісними критеріями сталого розвитку, на нашу думку, слід визначити сутнісні критерії сталого розвитку, пов'язані з постіндустріальним способом виробництва. Також необхідно встановити передумови, спричинені глобальним рівнем реалізації цієї моделі, зокрема:

- посилення ролі знань у суспільному виробництві;
- зростання рівномірності розподілу власності та доходів;
- створення глобального координаційного механізму;
- підпорядкування національних інтересів глобальним;
- утвердження глобального економічного мислення;
- формування систем моніторингу та оцінки глобальних ризиків майбутніх та тих, що наявні нині (вплив ГМО, причини мутації, наслідки генної інженерії тощо);
- глобальна інституціоналізація довіри, яка полягає у створенні таких систем, що дадуть змогу забезпечувати контроль глобальної громадськості за станом планети без втручання у внутрішні справи держав, особливо в сфері безпеки;
- втрата значного ефекту від масштабу, що призведе до зміни моделей транснаціоналізації;
- зміна моделей освіти через більш глибоку інтеграцію освіти у виробництво;
- посилення міждисциплінарності знання та настання нової ери філософії;
- структурна перебудова на основі розвитку нових видів послуг в наявних галузях (наприклад, у сфері туризму відбуватиметься зростання обсягів послуг зеленого, технологічного, космічного, круїзного туризму тощо), створення нових галузей як у сфері виробництва товарів, так і надання послуг переважно соціального характеру;
- залежність темпів економічного зростання від темпів зростання кількості населення у світі, що дасть змогу відмовитися від політики обмеження зростання кількості населення;
- збільшення питомої ваги відновлювальних ресурсів та скорочення частки споживання невідновлювальних ресурсів.

²¹ Ефремов А. Устойчивое или гармоничное (с экосистемой) развитие – чему отдать предпочтение? // Экономика Украины. – 2008. – № 2. – С. 85 – 90.

Запропоновані положення дають змогу розробити методологічні підходи до розуміння постіндустріальних моделей розвитку та визначають вектор економічного розвитку, якого слід дотримуватися у країні, яка прагне посісти місце серед розвинених країн. Розуміння закономірностей постіндустріального способу виробництва, що формується нині, багато в чому спирається на концепцію сталого розвитку, що веде світову економіку до гармонійного конкурентоспроможного економічного розвитку.

Уже в Плані дій Україна – ЄС, ухваленому Комісією ЄС у грудні 2004 р., сталий розвиток визначено як важливу довгострокову мету. Сприяння сталому розвитку винесено в окремий пункт Плану, де зазначено необхідність:

- формування адміністративної структури та процедур для забезпечення стратегічного планування сталого розвитку в Україні за участі усіх зацікавлених сторін;
- розроблення, прийняття та впровадження національної стратегії сталого розвитку;
- інтеграції відповідних принципів в секторальну політику в Україні, а саме в промислову, енергетичну, транспортну, аграрну та регіональну політики²².

Євроінтеграційна політика України, повинна уможливити "рух на випередження" – до ЄС "майбутнього", а не до його "минулого". Таку політику слід будувати на засадах перспективності, ефективності, а також адекватності тенденціям і динаміці розвитку самого Європейського Союзу, що визначатимуть критерії та конкретні умови вступу України до ЄС у майбутньому. Зрештою, таку політику слід орієнтувати на можливе спрощення й здешевлення для України виконання майбутніх вимог ЄС, чого можна досягти на основі осмисленого й добре підготовленого зближення з ЄС в наступні роки.

Висновки

Концепція сталого розвитку дає інструменти й можливість окреслити таку модель сталого розвитку світового господарства, яка розвивається, не ставлячи питання щодо співвідношення пріоритетів сьогодення та майбутнього. Сталій розвиток слід розглядати як концепцію, яка може бути покладена в основу постіндустріальних моделей розвитку. В умовах індустріального способу виробництва реалізація такої моделі практично

²² Наше общее будущее: Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию: Пер. с англ. / Под ред. и с послесл. С. А. Евтеева и Р. А. Перелета. – М. : Прогресс, 1989. – С. 174.

неможлива через те, що наявний рівень розвитку продуктивних сил та відповідно панівний спосіб виробництва не дають змоги досягати поставлених цілей за допомогою наявних засобів. Сьогодні знання ще не посіло свого місця в одному ряду з іншими чинниками виробництва. Монополія на створення знання лише починає зникати завдяки активній інформатизації, збільшенню якості та розширенню доступності освіти, та навіть завдяки зростанню тривалості здорового продуктивного життя населення. Перетворення знання на чинник виробництва вимагає аналізу особливостей його створення, розподілу, накопичення та споживання. Знання є глобальним публічним благом, щодо якого ще не створений глобальний правовий, організаційно-інституційний та економічний порядок. Безсумнівним, на думку автора, є положення щодо можливості реального втілення концепції сталого розвитку винятково в умовах глобальної економіки, що формується. А вузьке трактування сталості звужує методологічну та практичну цінність цієї концепції. Успіхи в розвитку туризму, сільського господарства та інших галузей у межах регіонів та навіть національних економік є лише частковим випадком.

Новітні технології, що розробляються та скоро стануть основою нового технологічного укладу, мають ознаку глобальності як щодо створення, так і щодо моделей їхнього споживання. Застосування екологічних технологій нового покоління не може не вплинути на всю екосистему планети. Зокрема, створення нечуваних за масштабами акумуляторів сонячної енергії на островах Південно-Східної Азії може мати глобальні наслідки через неприродний перерозподіл сонячної енергії, невідомий вплив її магнітного випромінювання та інших властивостей, невідомих сучасним дослідникам. Так само й розв'язання проблем безпеки вже давно перейшло від національного до мегарегіонального рівня, а нині йдеться про розвиток глобальної системи безпеки, без якої неможливий подальший технологічний розвиток. Отже, для реалізації моделі сталого розвитку першочерговою умовою є формування глобального мислення у світових лідерів. Світова практика доводить, що запорукою сталості, збалансованості, біосферо сумісності є саме економічний розвиток і зростання, які забезпечують прогрес та добробут суспільства на якісно новій ресурсній і технологічній базі та ефективному управлінні.

Отже, модернізація та врахування чинників економічного зростання відповідно до нової моделі розвитку здатні наблизити нашу країну до переходу на засади сталості й збалансованості.

Бібліографія

Jovane F., Yoshikawa H. The incoming global technological and industrial revolution towards competitive sustainable manufacturing // CIRP Annals – Manufacturing Technology. – Vol. 57. – Issue 2. – 2008. – P. 641–659.

Onishi A. Futures of global interdependence (FUGI) global modeling system: Integrated global model for sustainable development // Journal of Policy Modeling. – Vol. 27. – Issue 1. – February 2005. – P. 101–135.

Ефремов А. Устойчивое или гармоничное (с экосистемой) развитие – чему отдать предпочтение? // Экономика Украины. –2008. – № 2. – С. 85–90.

Корнийчук А., Шевчук В. Устойчивое развитие и глобальная миссия Украины // Экономика Украины. –2009. – №5. – С. 4–14.

Масловська Л.Ц. Сталый розвиток продуктивних сил регіонів: теорія, методологія, практика: Монографія. – К. : Київ. нац. торг. екон. ун-т, 2003 – С. 304.

На меті – сталий розвиток України // Вісник НАН України. – 2007. – № 2. – С. 14 – 44.

Напрями національної політики участі громадян у місцевому сталому розвитку. Аналітичний документ. Муніципальна програма врядування та сталого розвитку. –К. : ПРООН, 2007. – 64 с.

Наше общее будущее: Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию: Пер. с англ. / Под ред. и с послесл. С.А. Евтеева и Р.А. Перелета. –М.: Прогресс, 1989. – 376 с.

Об'єднання сил та ресурсів задля сталого розвитку. Співпраця між муніципалітетами. Посібник для практиків. – К. : ПРООН, 2007. – 52 с.

Сталый розвиток суспільства: Тлумачний посібник. – К.: ПРООН, 2001. – 27 с.

Шостак Л. Цели и приоритеты устойчивого развития Украины // Экономика Украины. –2002. – № 10. – С. 30 – 36.

Шумпетер И. Теория экономического развития. – М.: Прогресс, 1982. – 436 с.

Філіпенко А.С. Глобальні форми економічного розвитку історія і сучасність. – К.: Знання, 2007. – 670 с.

Римський клуб. – Режим доступу: <http://znaimo.com.ua/>

Олена Волошенко

ЕКОЛОГО-ОРІЄНТОВАНИЙ РОЗВИТОК ПІДПРИЄМСТВ У КОНТЕКСТІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Вступ

У сучасних умовах екологічні проблеми набули глобального характеру і призводять до гальмування економічного та соціального розвитку. Це зумовило усвідомлення необхідності формування нової концепції розвитку світу, заснованої на безперервному розвитку цивілізації за умови збереження природного середовища, яка отримала назву – сталий розвиток (sustainable development).

Класичним визначенням категорії сталого розвитку є дефініція, запропонована Комісією ООН із розвитку і навколишнього середовища ще у 1987 році в доповіді “Наше спільне майбутнє”, а саме: «сталим є такий розвиток, який задовольняє потреби нинішнього покоління, не перешкоджаючи можливостям прийдешніх поколінь задовольняти свої власні потреби»¹. На Конференції ООН із питань екології і розвитку, яка відбулася в Ріо-де-Жанейро у 1992 році, було визнано необхідність застосування інтегрованого підходу до захисту навколишнього природного середовища із врахуванням соціальних та економічних компонентів. Відтоді це поняття уточнювалося і наповнювалося конкретним змістом.

Науковці Мацейко Ю. та Білорус О. визначають сталий розвиток, як інтегрування і баланс економічних, соціальних, екологічних, інституційних й інноваційно-технологічних компонентів задля максимізації благополуччя людини сьогодні без ускладнення можливостей для майбутніх поколінь задовольняти свої потреби².

¹ Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development [Електронний ресурс.] / Annex to A/42/427, Development and International Cooperation: Environment, August 1987. – Режим доступу: <http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm>.

² Мацейко Ю. Імперативи сталого розвитку в епоху глобалізації / Ю. Мацейко, О. Білорус // Економічний Часопис. – XXI. – 2002. – № 3.

Питанням сталого розвитку присвячено працю Шевчука В.³, у якій сталий розвиток для умов України визначено як процес гармонізації продуктивних сил, задоволення необхідних потреб усіх членів суспільства за умови збереження і поетапного відтворення цілісності навколишнього середовища, забезпечення рівноваги між потенціалом природи та вимогами людей усіх поколінь.

У «Проекті концепції переходу України до сталого розвитку»⁴, сталий розвиток визначено, як розвиток суспільства, при якому задоволення потреб у природних ресурсах теперішніх поколінь не повинно ставити під загрозу можливості майбутніх поколінь задовольняти свої потреби, коли будуть узгоджені екологічні, економічні та соціальні складники розвитку і техногенне навантаження не буде перевищувати можливостей довкілля до самовідновлення, а суспільство усвідомить перевагу екологічних пріоритетів над іншими.

Узагальнення результатів вивчення наукових праць із питань сталого розвитку^{5, 6} дало можливість визначити такі його основні завдання:

- екологічний складник передбачає зосередження на збереженні фізичної і біологічної цілісності екосистем, забезпеченні їх життєздатності, від чого залежить глобальна стабільність усієї біосфери;

- економічний складник означає, що добробут суспільства та кожного його члена має бути максимізований шляхом оптимального й ефективного використання обмежених ресурсів (пріоритет при цьому надається мінімізації бідності в сучасному світі); застосуванні природо-, енерго- та матеріалозберігальних технологій для створення потоку сукупного доходу, який би забезпечував, принаймні, збереження сукупного капіталу (фізичного, природного та людського), з використанням якого цей дохід створюється;

- соціальний складник стосується відносин між природою та людиною і передбачає підвищення добробуту, полегшення доступу до основних соціальних служб у сфері охорони здоров'я, освіти тощо; розвиток громадянського суспільства та різних культур, поважання прав і свобод людини, національної специфіки тощо; людський розвиток, збереження стабільності суспільних і культурних систем, зменшення кількості конфліктів у суспільстві, при цьому людина повинна стати не об'єктом, а суб'єктом розвитку.

³ Шевчук В. Я. Про концепцію переходу України до сталого розвитку / В. Я. Шевчук // Проблеми сталого розвитку України. – 2001. – №1. – С. 42-55.

⁴ Проект концепції переходу України до сталого розвитку [Електронний ресурс.] / Режим доступу: <http://greenparty.ua>.

⁵ Мацейко Ю. Імперативи сталого розвитку в епоху глобалізації / Ю. Мацейко, О. Білорус // Економічний Часопис – XXI. – 2002. – № 3.

⁶ Згуровський М.З. Глобальні виміри сталого розвитку [Електронний ресурс.] / Режим доступу: <http://wcd.org.ua>.

Таким чином, слід відзначити, що загально визнаними є три складники сталого розвитку (економічний, екологічний та соціальний), хоча й існують деякі відмінності в поглядах щодо домінування якогось із них. Деякі науковці вважають, що в сукупності складників сталого розвитку (суспільство, економіка, природа) визначальне місце належить економіці, оскільки саме вона формує передумови для стійкого функціонування решти підсистем⁷. При цьому взаємозв'язок між соціальним, економічним та екологічним компонентами сталого розвитку розкриваються так: економічний розвиток повинен супроводжуватися адекватними соціальними перетвореннями та сприяти розв'язанню проблеми підвищення якості довкілля⁸. Ураховуючи сучасні кризові явища в економіці та екологічній ситуації України до розряду першочергових науково-практичних проблем слід зарахувати розроблення та застосування механізму поєднання економічних та соціальних критеріїв з екологічними при домінуванні останніх⁹.

Вважаємо, що пріоритетне значення для забезпечення сталого розвитку має розв'язання саме екологічних проблем, оскільки довкілля є основою життєдіяльності людства. При цьому суспільне виробництво необхідно розглядати не тільки як виробництво матеріальних благ в їхньому традиційному розумінні, але й як відтворення елементів природи, що залучаються у виробництво, природних умов життєдіяльності людини; ураховуватися повинні не тільки витрати минулої і поточної, а й майбутньої праці¹⁰.

Розкриття проблеми

З метою усунення серйозних суперечностей, які існують між суспільством та природою, необхідно в усіх галузях промисловості оновити техніко-технологічну базу, запровадити нові методи та форми організації виробництва й праці, що вимагатиме від усіх працівників екологоекономічного типу мислення (при розв'язанні конкретних виробничо-господарських та економічних завдань, завжди враховувати, як це відобразиться на природі, і за умов негативних екологічних наслідків, шукати інші – екологобезпечні варіанти їхнього розв'язання)¹¹. Тобто поєднувати вимоги техногенної

⁷ Шубравская Е. Устойчивое экономическое развитие: понятие и направление исследований / Е. Шубравская // Економіка України. – 2006. – № 7. – С. 36-41.

⁸ Там само.

⁹ Амоша О.І. Проблеми реструктуризації промисловості в контексті сталого розвитку. Проблеми сталого розвитку України. НАН України. Наукова рада НАН України з проблем навколишнього середовища і сталого розвитку. – К., 1998. – С. 368-377.

¹⁰ Ніколасв Ю.О. Формування екологічно інтегрованого менеджменту як важлива складова економічної безпеки підприємства / Ю.О. Ніколасв // Вісник Технологічного університету Поділля. – 2002. – №5. – С.125-127.

¹¹ Трегобчук В.М. Роль громадськості у розв'язанні екологічних проблем / В.М. Трегобчук // Екологічний вісник. – 2004. – №2. – С.14-16.

безпеки природи і людини з достатнім виробництвом необхідних благ потрібно шляхом удосконалення технологій та формування екологічної свідомості¹².

Проведені дослідження заасвідчили, що реалізація цілей сталого розвитку, передовсім, пов'язана з екологічно орієнтованими структурними перетвореннями в промисловості, які забезпечать створення конкурентоспроможної, високотехнологічної та екологічно безпечної економіки. Так, до основних напрямків структурних і функціональних перетворень у галузях промисловості зараховують^{13, 14, 15}:

- формування ефективної в господарському та екологічному відношенні міжгалузевої структури виробництва, яка повинна відповідати світовим стандартам і потребам економіки держави та її регіонів;

- підвищення соціальної орієнтації промисловості шляхом збільшення в її структурі частки галузей легкої та харчової промисловості;

- поступове зменшення сировинних виробництв і нарощування обсягу виробництв із закінченими технологічними циклами, що сприяють глибокій переробці та високій якості кінцевої продукції;

- інноваційно-інвестиційне забезпечення природозберігальних заходів;

- розширення відповідальності за нераціональне використання ресурсів, застосування відновлювальних джерел енергії;

- здійснення техніко-технологічного переозброєння виробництва на основі впровадження інноваційних енерго-, ресурсозберігальних та маловідходних технологій, безвідходних екологічноорієнтованих технологічних процесів;

- мінімізація використання або повне вилучення небезпечних матеріалів;

- зменшення обсягів усіх видів викидів і скидів, розв'язання проблем знешкодження та використання відходів.

Отже, перехід до сталого розвитку передбачає здійснення глибоких структурних та функціональних перетворень суспільного виробництва на інноваційній основі та забезпечення екологоорієнтованого розвитку всіх галузей економіки.

У наукових працях^{16, 17} поняття екологоорієнтованого розвитку розглядається, як дефініція, яка характеризує екологічний аспект сталого

¹² Федоренко О.І. Екоменеджмент – важлива компонента сталого та екологобезпечного розвитку в Україні / О.І. Федоренко // Екологічний вісник. – 2004. – №1-2. – С. 26-28.

¹³ Шевчук В.Я. Про концепцію переходу України до сталого розвитку / В.Я. Шевчук // Проблеми сталого розвитку України. – 2001. – №1. – С. 42-55.

¹⁴ Проект концепції переходу України до сталого розвитку [Електронний ресурс.] / Режим доступу: <http://greenparty.ua>.

¹⁵ Хумарова Н.І. Пріоритети та перспективи розвитку природозберігаючої економіки / Н.І. Хумарова // Економіст. – 2010. – № 12. – С. 68-71.

¹⁶ Тур О.М. Еколого-орієнтований розвиток національної економіки: основні дефініції та принципи / О.М. Тур // Механізм регулювання економіки. – 2009. – № 1.– С. 225 – 237.

розвитку економіки, як процес гармонізації продуктивних сил, спрямований на забезпечення оптимальних параметрів та цілісності соціо-еколого-економічної системи, що створює можливості для її динамічного розвитку, сприяє встановленню рівноваги між потенціалом природи та потребами багатьох поколінь людей.

Таким чином, метою екологоорієнтованого розвитку визначимо стабілізацію якості навколишнього середовища в поєднанні з інтенсивним соціально-економічним розвитком шляхом сприяння комплексному використанню природних ресурсів і збереженню ресурсів біосфери.

З огляду на зазначене, екологоорієнтований розвиток підприємства пропонуємо розуміти як процес якісних та цілеспрямованих змін інноваційного характеру (в технічній, технологічній, організаційній та управлінській сферах), що потребує першочергових організаційно-технічних заходів, спрямованих на забезпечення його екологічної ефективності та результативності в соціально-економічному аспекті.

Проведені дослідження дали змогу встановити такі елементи еколого-орієнтованого розвитку підприємств: передумови, принципи, цілі, завдання та результати (рис.1).

Чинниками, які зумовлюють екологоорієнтований розвиток підприємств є: надмірне споживання ресурсів; недостатнє застосування екологоорієнтованих технологій; низький рівень рециклінгу та переробки відходів; зростання стурбованості суспільства станом НПС та доступом до достовірної інформації; зростання впливу природоохоронних організацій (Партія зелених), неурядових організацій та інших зацікавлених сторін на прийняття екологічних рішень; відсутність належного контролю за синергетичними екологічними ефектами нового стану навколишнього середовища (нові речовини та інформація)^{18, 19}.

До перешкод екологоорієнтованому розвитку підприємств відносять^{20, 21, 22}: низький рівень впровадження державної екологічної політики та екологічної культури суспільства; недосконалість нормативно правового регулювання; недосконалість сучасного економічного механізму екологічного регулювання;

¹⁷ Тарасенко І.О. Екологізація виробництва як стратегічний пріоритет розвитку легкої промисловості України / І.О. Тарасенко // Вісник ХНУ. – 2006. – № 1(Г.2). – С. 183-187.

¹⁸ Хумарова Н.І. Пріоритети та перспективи розвитку природозберігаючої економіки / Н.І. Хумарова // Економіст. – 2010. – № 12. – С. 68-71.

¹⁹ Маліцький Б.А. Перспективні напрями науково-технологічного та інноваційного розвитку України (Результати першого етапу прогнозно-аналітичного дослідження в рамках Державної програми прогнозування науково-технологічного та інноваційного розвитку на 2004-2006 роки) / Б.А. Маліцький, О.С.Попович, В.П. Соловійов. – К.: Фенікс, 2006. – 208 с.

²⁰ Там само.

²¹ Хумарова Н.І. Пріоритети та перспективи розвитку природозберігаючої економіки / Н.І. Хумарова // Економіст. – 2010. – № 12. – С. 68-71.

²² Веклич О.О. Економічний механізм екологічного регулювання в Україні / Рада національної безпеки і оборони України; Український інститут досліджень навколишнього середовища і ресурсів. – К., 2003. – 88 с.

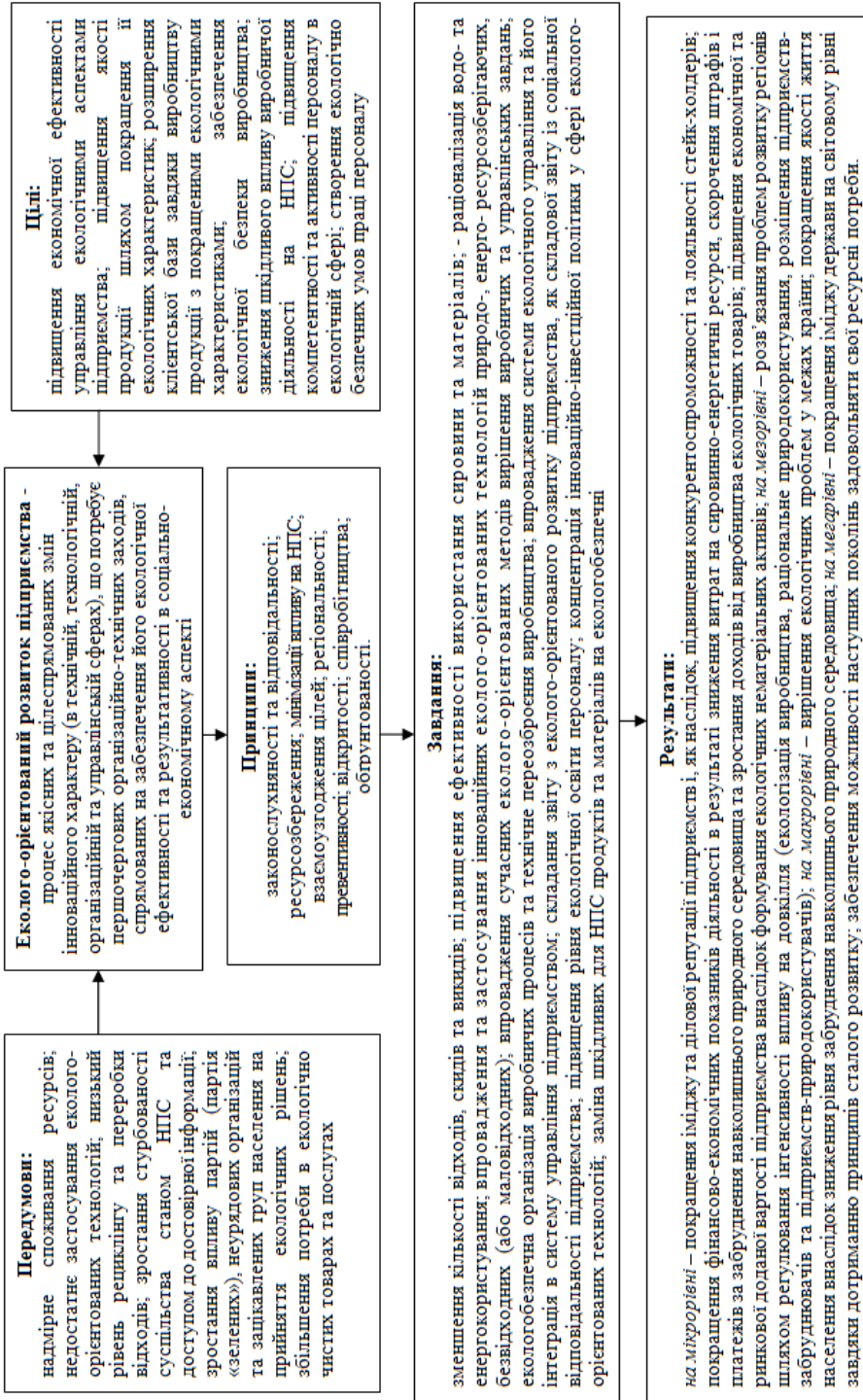

Рис. 1. Елементи еколого-орієнтованого розвитку підприємства (розроблено автором)

низький рівень розвитку ринку екологічних товарів та технологій; відсутність або недостатність екологічних оцінок у бізнес-планах інвестиційних проєктів.

Дослідження засвідчили, що на сучасному етапі розвитку економіки у зв'язку з відсутністю відповідної системи мотивації, більшість промислових підприємств або зовсім нехтує питаннями охорони навколишнього середовища, або впроваджує заходи, які можуть характеризуватися як пасивна екологічна стратегія, що допускає винятково відповідність нормативам законодавства. Навіть у випадку екологічно активної діяльності підприємства витрати на природоохоронні заходи не приносять необхідного екологоекономічного ефекту внаслідок відсутності системності при їхньому здійсненні²³. Тому екологоорієнтований розвиток підприємств повинен здійснюватись шляхом виваженого та цілеспрямованого управління, що забезпечить економічне зростання з високою екологічною ефективністю та результативністю.

З огляду на вище викладене, пропонуємо наступні принципи екологоорієнтованого розвитку підприємств, які ґрунтуються на засадах природоохоронної діяльності та екологічної політики України:

- законслухняності та відповідальності – виконання вимог природоохоронного законодавства, своєчасну сплату екологічних зборів та платежів;
- ресурсозбереження – зменшення та оптимізація використання ресурсів;
- мінімізації впливу на НПС – рециклінгу максимально можливої кількості відходів та мінімізація їхнього утворення, мінімізація та очищення скидів і викидів;
- взаємоузгодження цілей – узгодження екологічних цілей з економічними та соціальними;
- регіональності – врахування екологічного стану території розміщення підприємства та сукупної дії факторів негативного екологічного впливу;
- превентивності – надання пріоритетності заходам спрямованим на запобігання та попередження забруднення НПС;
- відкритості – доступність інформації про екологічні аспекти діяльності підприємства;
- співробітництва – вирішення екологічних проблем на основі співробітництва з усіма стейк-холдерами;
- обґрунтованості – екологоекономічне обґрунтування управлінських рішень.

Основними цілями екологоорієнтованого розвитку підприємств пропонуємо визначити: підвищення економічної ефективності управління

²³ Сизоненко О.А. Механізм управління еколого-економічними процесами у діяльності промислових підприємств: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.06.01 «Економіка, організація і управління підприємствами» / О.А. Сизоненко. – Маріуполь, 2006. – 20 с.

екологічними аспектами діяльності підприємства; підвищення якості продукції шляхом покращення її екологічних характеристик; розширення клієнтської бази завдяки виробництву продукції з покращеними екологічними характеристиками; гарантування екологічної безпеки виробництва; зниження шкідливого впливу виробничої діяльності на НПС; підвищення компетентності та активності персоналу в екологічній сфері; створення екологічно безпечних умов праці персоналу.

Реалізація цілей екологоорієнтованого розвитку підприємств потребує виконання таких завдань:

- зменшення кількості відходів, скидів та викидів та підвищення ефективності використання сировини та матеріалів;
- раціоналізація водо- та енергокористування;
- впровадження та застосування інноваційних екологоорієнтованих технологій природо-, енерго- та ресурсозберігальних, а також безвідходних (або маловідходних);
- впровадження сучасних екологоорієнтованих методів розв'язання виробничих та управлінських завдань шляхом упровадження системи екологічного управління;
- екологобезпечна організація виробничих процесів та технічне переозброєння виробництва;
- складання звіту з екологоорієнтованого розвитку підприємства, як складника звіту із соціальної відповідальності бізнесу;
- підвищення рівня екологічної освіченості персоналу;
- концентрація інноваційно-інвестиційної політики у сфері екологоорієнтованих технологій;
- заміна шкідливих для НПС продуктів та матеріалів на екологобезпечні.

Висновки

Досягнення цілей та виконання завдань екологоорієнтованого розвитку підприємств сприятиме забезпеченню таких результатів:

- *на мікрорівні* – покращення іміджу та ділової репутації підприємств і, як наслідок, зростання конкурентоспроможності та лояльності стейк-холдерів; покращення фінансово-економічних показників діяльності в результаті зниження витрат на сировинно-енергетичні ресурси, скорочення штрафів і платежів за забруднення навколишнього природного середовища та зростання доходів від виробництва екологічних товарів; підвищення економічної та ринкової доданої вартості підприємства внаслідок формування екологічних нематеріальних активів;
- *на мезорівні* – розв'язання проблем розвитку регіонів шляхом регулювання інтенсивності впливу на довкілля (екологізація виробництва,

раціональне природокористування, розміщення підприємств-забруднювачів та підприємств-природокористувачів);

- *на макрорівні* – вирішення екологічних проблем у межах країни; покращення якості життя населення внаслідок зниження рівня забруднення навколишнього природного середовища;

- *на мегарівні* – покращення іміджу держави на світовому рівні завдяки дотриманню принципів сталого розвитку; забезпечення можливості наступних поколінь задовольняти свої ресурсні потреби шляхом зменшення витрат природних ресурсів сьогодні.

Проведені дослідження засвідчили, що для подальшого розвитку країни вирішальне значення має реалізація концепції сталого розвитку, яка надає нові можливості у розв'язанні екологоекономічних та соціальних проблем. Сьогодні конкурентоспроможність держав усе більше залежить від рівня екологізації виробництва на підприємствах, які забезпечують функціонування їхніх економік. З огляду на це, до найважливіших завдань, які потребують розв'язання, слід зарахувати зміну екологічної стратегії і тактики, підвищення ефективності управління екологічними аспектами діяльності підприємств, упровадження інноваційних екологоорієнтованих технологій, підвищення екологічної свідомості та організації всебічної екологічної освіти.

Бібліографія

Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development [Електронний ресурс.] / Annex to A/42/427, Development and International Cooperation: Environment, August 1987. – Режим доступу: <http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm>.

Мацейко Ю. Імперативи сталого розвитку в епоху глобалізації / Ю. Мацейко, О. Білорус // Економічний Часопис – XXI. – 2002. – №3.

Шевчук В.Я. Про концепцію переходу України до сталого розвитку / В.Я. Шевчук // Проблеми сталого розвитку України. – 2001. – №1. – С. 42-55.

Проект концепції переходу України до сталого розвитку [Електронний ресурс.] / Режим доступу: <http://greenparty.ua>.

Згуровський М.З. Глобальні виміри сталого розвитку [Електронний ресурс.] / Режим доступу: <http://wdc.org.ua>.

Шубравская Е. Устойчивое экономическое развитие: понятие и направление исследований / Е. Шубравская // Економіка України. – 2006. – №7. – С. 36-41.

Амоша О.І. Проблеми реструктуризації промисловості в контексті сталого розвитку. Проблеми сталого розвитку України. НАН України.

Наукова рада НАН України з проблем навколишнього середовища і сталого розвитку. – Київ, 1998. – С. 368-377.

Ніколаєв Ю.О. Формування екологічно інтегрованого менеджменту як важлива складова економічної безпеки підприємства / Ю.О. Ніколаєв // Вісник Технологічного університету Поділля. – 2002. – №5. – С.125-127.

Трегобчук В.М. Роль громадськості у розв'язанні екологічних проблем / В.М. Трегобчук // Екологічний вісник. – 2004. – №2. – С.14-16.

Федоренко О.І. Екоменеджмент – важлива компонента сталого та екологічнобезпечного розвитку в Україні / О.І. Федоренко // Екологічний вісник. – 2004. – №1-2. – С.26-28.

Хумарова Н.І. Пріоритети та перспективи розвитку природозберігаючої економіки / Н.І. Хумарова // Економіст. – 2010. – № 12. – С. 68-71.

Тур О.М. Еколого-орієнтований розвиток національної економіки: основні дефініції та принципи / О.М. Тур // Механізм регулювання економіки. – 2009. – № 1. – С. 225 – 237.

Тарасенко І.О. Екологізація виробництва як стратегічний пріоритет розвитку легкої промисловості України / І.О. Тарасенко // Вісник ХНУ. – 2006. – № 1(Т.2). – С. 183-187.

Маліцький Б.А. Перспективні напрями науково-технологічного та інноваційного розвитку України (Результати першого етапу прогнозно-аналітичного дослідження в рамках Державної програми прогнозування науково-технологічного та інноваційного розвитку на 2004-2006 роки) / Б.А. Маліцький, О.С.Попович, В.П. Соловйов. – К.: Фенікс, 2006. – 208 с.

Веклич О.О. Економічний механізм екологічного регулювання в Україні / Рада національної безпеки і оборони України; Український інститут досліджень навколишнього середовища і ресурсів. – К., 2003. – 88 с.

Сизоненко О.А. Механізм управління еколого-економічними процесами у діяльності промислових підприємств: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец 08.06.01 «Економіка, організація і управління підприємствами» / О.А. Сизоненко. – Маріуполь, 2006. – 20 с.

Нагаля Нечай

КІЛЬКІСНІ ПОКАЗНИКИ БІОРИЗНОМАНІТТЯ ЯК ІНДИКАТОРИ СТІЙКОСТІ ЕКОСИСТЕМ

Вступ

Загальновідомо, що біорізноманіття є національним багатством кожної країни, збереження та невиснажливе використання якого визнано одним з пріоритетів державної політики України в галузі природокористування, екологічної безпеки та охорони довкілля, невід'ємною умовою поліпшення його стану та екологічно збалансованого соціально-економічного розвитку. На основі біорізноманіття створюється структурна і функціональна організація живої речовини біосфери та складників її екосистем, що визначає стабільність і стійкість останніх до зовнішніх впливів.

Одним із принципів збереження стійкості і сталого розвитку біосфери є принцип достатнього видового біорізноманіття кожного з біоценозів. У другому виданні Всесвітньої стратегії охорони природи¹ – «Турбота про планету Земля – Стратегія стійкого життя» підкреслюється, що сталий розвиток повинен базуватися на збереженні живої природи, захисті структури, функцій і різноманітності природних систем Землі, від яких залежать біологічні види. Для цього необхідно: зберігати системи підтримки життя (життєзабезпечення), зберігати біорізноманіття і забезпечити стійке використання поновлюваних ресурсів. Вивчення видового багатства агроценозів сучасного природокористування і досвіду минулого дозволяє чітко змодельувати їх стан і перспективи розвитку, що може забезпечити розробку заходів раціонального і екологічно обґрунтованого використання природних ресурсів.

Антропогенна діяльність призводить до деградації біоценозів та їхніх компонентів. В екологічній оптимізації структури й функції агроценозів велику роль відіграють науково обґрунтовані співвідношення площі насаджень до кількості видів, які їх населяють. Видове багатство виступає як активний регулятор екологічної і біологічної рівноваги. Дослідження видового різноманіття і функціонування садових агроценозів у сучасних

¹ Всесвітня стратегія охорони природи (1991). Міжнародний союз охорони природи. Офіційний сайт: <http://www.iucn.org>

умовах є важливою ланкою в процесі раціонального і екологічно обґрунтованого використання природних ресурсів. Комахи є найбільш різноманітною групою тварин, вони освоїли основні сфери планети і беруть участь у різних природних процесах. Штучні біоценози не можуть нормально функціонувати без комах й інших членистоногих, тому рівень їх різноманіття слугує надійним показником екологічного стану екосистем і є індикатором їх стійкості. Внаслідок перетворення і деградації агроценозів зменшується та знищується видове агробіорізноманіття, що призводить до порушення екологічної стійкості агроценозів та порушення їх фітосанітарного стану.

Розкриття проблеми

Агроценози займають приблизно 10% всієї поверхні суші (близько 1,2 млрд га) і дають людуству близько 90% харчової енергії². Їх незаперечна перевага в порівнянні з природними екосистемами полягає в необмежених потенційних можливостях збільшення продуктивності.

Проте їх реалізація можлива лише при постійному, науково обґрунтованому догляді за ґрунтом, забезпеченні рослин вологою та елементами мінерального живлення, охорони рослин від несприятливих абіотичних і біотичних факторів.

Штучна екосистема представлена тими ж групами організмів, що й природна. Але різноманітність рослин і тварин у ній регулює людина. У природних екосистемах немає такого поняття, як шкідники: усі живі істоти приносять користь системі в цілому, підтримують її баланс. Штучні екосистеми створюють для вирощування певних рослин, тому всі організми, що заважають їм розвиватися, розглядаються як шкідники і знищуються.

У зв'язку з тим, що агроценози утворені невеликим числом видів, саморегуляція в них здійснюється слабо. Це потребує активної турботи про них з боку людини. Для боротьби з бур'янами і шкідниками як правило використовують хімічні засоби захисту (гербіциди, інсектициди). Проте хімікати впливають не лише на бур'яни і шкідників, а й на інші організми. Небезпечні вони і для здоров'я людини. Інтенсивний обробіток ґрунту спричиняє руйнування його структури тощо.

Для запобігання негативним наслідкам господарської діяльності в агроценозах розроблено низку заходів: дотримання сівозмін, вирощування багаторічних кормових трав, підібрані відповідні методи обробітку ґрунту, застосування сортів, стійких проти шкідників і хвороб, використання біологічних методів боротьби з шкідниками і бур'янами. Розробка таких

² Злобін Ю.А. Загальна екологія: навчальний посібник / Ю.А.Злобін, Н.В.Кочубей. — Суми. : ВТД Університетська книга, 2003. — 416 с.

заходів є можливою за умови всебічного вивчення структури агроценозу. Зокрема, вибір ефективних біологічних методів боротьби зі шкідниками садових рослин здійснюється на основі вивчення кількісних показників видового різноманіття агроценозу та особливостей ушкоджень культурних рослин. Тільки комплексне застосування науково обґрунтованих заходів, що базуються на дослідженнях кількісних показників видового багатства конкретних агроценозів гарантує високі урожаї без завдання шкоди навколишньому середовищу³.

Отже, завданням нашого дослідження є з'ясування стану та функціонування агроценозів. Для цього було проведено дослідження видового різноманіття комах в садових агроценозах Глухівщини та його динаміки. Дослідження видової різноманітності комах садових агроценозів Глухівського району було проведено протягом червня – серпня 2012-13 рр. у с.Яструбщина, що розташоване на північному сході Глухівського району Сумської області (Україна), на правому березі річки Локні, за 35 км на схід від м. Глухова, поблизу межі Новгород-Сіверського Полісся та Сумського підвищеного лісостепу⁴.

Для дослідження чисельності комах використовувались такі методи як польовий, спостереження, еколого-географічний, холистичний, редукційний та методи математичної обробки отриманих даних. Зокрема, польовий метод став основним у застосуванні, оскільки дослідження проводились у природних умовах; використовувався при визначенні видового складу організмів, які населяють кожен з екосистем, встановлення відповідних їй клімату, типу ґрунтів.

Об'єктом спостереження стали комахи, зокрема, їх видовий склад, чисельність, поведінка, пристосування будови до умов існування. Метод побудови кумулятивного графіка видового різноманіття дозволив встановити максимально можливе число видів в агроценозах.

Еколого-географічний метод використовувався при кількісній ідентифікації структури екосистеми, тобто кількісному описі функціональних зв'язків між компонентами екосистеми і зовнішніх впливів на систему. Холистичний метод використовувався для встановлення природних умов досліджуваного регіону, рельєфу місцевості та геологічної будови території. Методи математичної обробки отриманих даних, що використовувались під час розрахунків видового багатства, дали можливість встановити і обчислити коефіцієнти різноманіття угруповань, індекси домінування для кожного виду комах в досліджуваних агроценозах (індекс видового багатства Маргалєфа, індекс видового різноманіття Шеннона, індекс домінування

³ Довідник по садівництву / под ред. М. М. Артеменко, О.С. Матвієвський. – Х. : Урожай, 1975. – 352 с.

⁴ Погурецька Т.В Сумська область: присвячується 315-річчю від дня народження останнього кошового отамана Запорізької Січі П.Калнишевського. / Погурецька Т.В.— К. : Мапа, 2006. — 20 с.

Бергера-Паркера та ін.). При спостереженні і збиранні комах в досліджуваних агроценозах використовувалися такі прийоми : 1 – косіння сачком по траві (основний метод); 2 – відлов літаючих комах (переважно метеликів) за допомогою наземного (ентомологічного) сачка; 3 – збирання комах з квітучих рослин, уважно їх оглянувши; 4 – проведення спостережень за тим, які комахи відвідують ту чи іншу рослину; 5 – відлов комах за допомогою біоценометра; 6 – метод струшування та використання приманок зі спиртом; 7 – пастки Барбера та ловильні канавки.

В ході дослідження було встановлено, що досліджувані агроценози належать до еугемеробної (керованої) екосистеми. До них вносяться ззовні органічні та мінеральні речовини, за необхідності відбувається додаткове зрошення, і виноситься органічна маса у вигляді цілих рослин або плодів. Під сильним антропогенним впливом перебувають латеральні (горизонтальні) речовинно-енергетичні потоки, а існування гетеротрофних блоків повністю залежить від господарської діяльності людини (внесення добрив, хімічні і біологічні методи захисту рослин, підсадка, прополка). Як бачимо, в даному біогеоценозі людина майже повністю управляє енергетичним балансом: шляхом різноманітних агротехнічних заходів і використання інженерно-технічних засобів зменшує чи збільшує надходження сонячної, хімічної, теплової та механічної енергії.

Для дослідження видового різноманіття комах садових агроценозів було обрано контрольні ділянки, розмірами 10*10 м. Одні ділянки розміщувалися в саду, що займає площу 25 га, оточений сільськогосподарськими угіддями та присадибними ділянками. Сад розміщений на сильно опідзолених середньозмитих суглинкових ґрунтах на лесових породах та середньо та слабо опідзолених неоглеєвих і глеюватих не змитих суглинкових ґрунтах на лесових породах. Цей агроценоз розташований на базі суходільної луки з яром. Домінантами цього саду серед деревних видів є яблуня домашня (*Malus domestica*), груша звичайна (*Pyrus communis*) (Нидон⁵).

Дослідження видового різноманіття комах садового агроценозу у червні-серпні 2012 року показало, що із 26 контрольних проб, взятих в даному агроценозі було виявлено 64 види комах, які належать до різних родин (рис 1). У 2013 році на 24 контрольних пробах виявлено 68 видів комах.

⁵ Нидон К., Петерман И. Растения и животные: руководство для натуралиста / К.Нидон, И.Петерман. – М.: Мир, 1991. – 263с

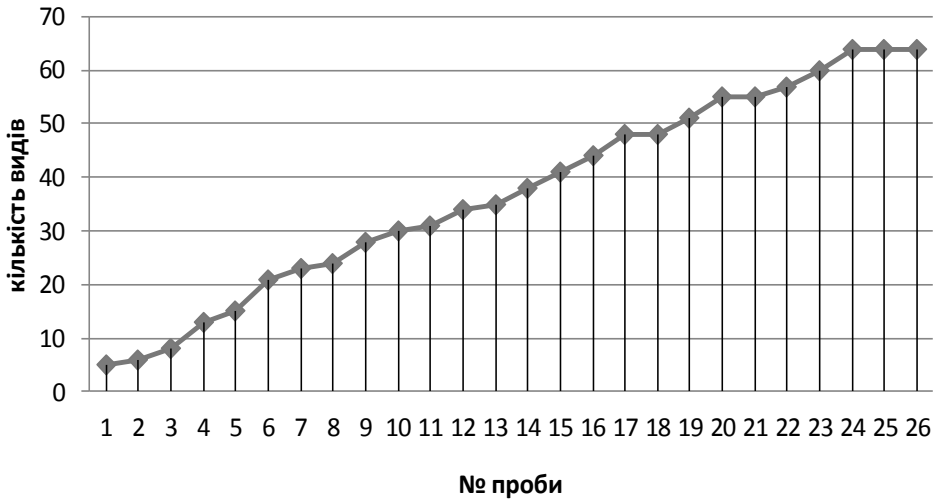

Рис. 1 Дослідження видового різноманіття за пробами в агроценозі №

Джерело: побудовано автором у результаті власних експериментальних досліджень

Також контрольні ділянки були взяті в саду, який знаходиться біля торф'яних та крейдяних кар'єрів на базі заплавлених лук з ярмом. Площа цього саду становить 21,6 га. Для нього характерні такі типи ґрунтів: сильно опідзолені середньозмітні суглинкові ґрунти на лесових породах та сильно опідзолені неоглеєві і глеюваті суглинкові ґрунти на лесових породах слабо змітні. Домінантами цього саду серед деревних видів є яблуна домашня (*Malus domestica*), груша звичайна (*Pyrus communis* L.), вишня звичайна (*Prunus cerasus*).

Дослідження видової різноманітності комах садового агроценозу у 2012 році засвідчило, що із 19 контрольних проб, взятих в даному агроценозі було виявлено лише 44 види комах, які належать до різних родин (рис. 2).

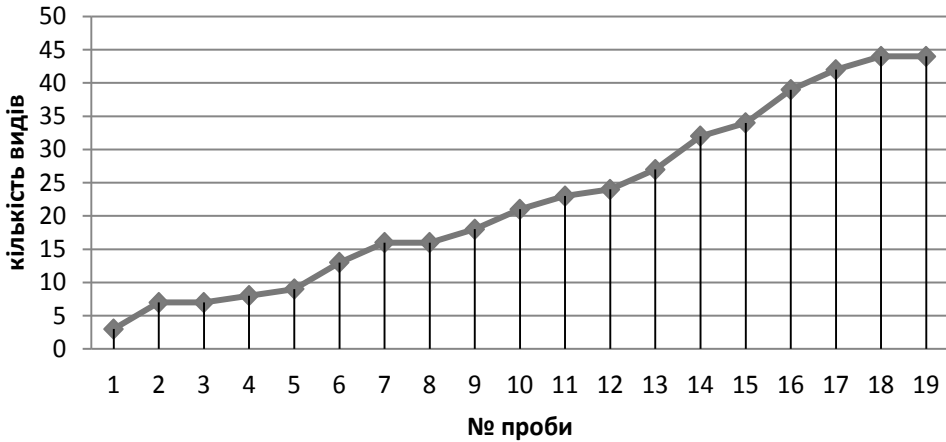

Рис. 2 Дослідження видового різноманіття агроценозу № 2

Джерело: побудовано автором у результаті власних експериментальних досліджень

У 2013 році під час 19 контрольних проб виявлено 46 видів. Це свідчить про несуттєве збільшення загальної чисельності досліджуваних видів за останні два роки. Для уточнення відмінності видового різноманіття двох садів проведемо в подальшому обчислення ступеня вивченості біоти за коефіцієнтом Тюрінга⁶ (Леонт'єв Д.).

Неоднакова чисельність у видовому відношенні ентомологічного різноманіття двох садів пояснюється різним значенням кормового ресурсу, трофічними зв'язками, погодними умовами, фазою розвитку рослин і комах, антропогенним навантаженням (агротехнічний вплив, сорти культурних рослин, засоби захисту) тощо.

Опираючись на проведені дослідження у 2012 році вдалося обчислити приблизну кількість особин комах видів, виявлених в ході дослідження, що перебувають в кожному з садів в певний проміжок часу. Якщо площа першого саду 25 га, а площа контрольних ділянок 0,01 га, то загальна чисельність комах становить 727500 особин. Площа другого саду 21,6 га. Відповідно в ньому одночасно можуть перебувати 606960 особин комах різних видів.

Дослідження видового різноманіття комах садових агроценозів у 2013 році дозволило порівняти загальну кількість особин видів комах, виявлених в агроценозах з даними, отриманими у попередньому році. Так, було з'ясовано, що загальна чисельність комах в садовому агроценозі №1 становить 755000 особин, а садовому агроценозі №2 – 643680 особин.

⁶ Леонт'єв Д. В. Флористичний аналіз у мікології: підручник. / Д. В. Леонт'єв — Х.: Вид. група «Основа», 2007. — 160 с.: 50 іл.

Світова ентомофауна нараховує понад 1 млн. видів комах, які належать до різних родин. Фауна України нараховує близько 40 тис. комах⁷. В садових агроценозах с. Яструбщина за весняно-літній період 2012-2013 рр. були досліджені комахи, які належать до таких рядів як: Лускокрилі (Lepidoptera) – 34%, Жорсткокрилі (Coleoptera) – 26%, Прямокрилі (Orthoptera) – 5%, Перетинчастокрилі (Hymenoptera) – 15%, Бабки (Odonata) – 4%, Напівтвердокрилі (Hemiptera) – 5%, Богомоліві (Mantodera) – 1% та Двокрилі (Diptera) – 10% (рис.3).

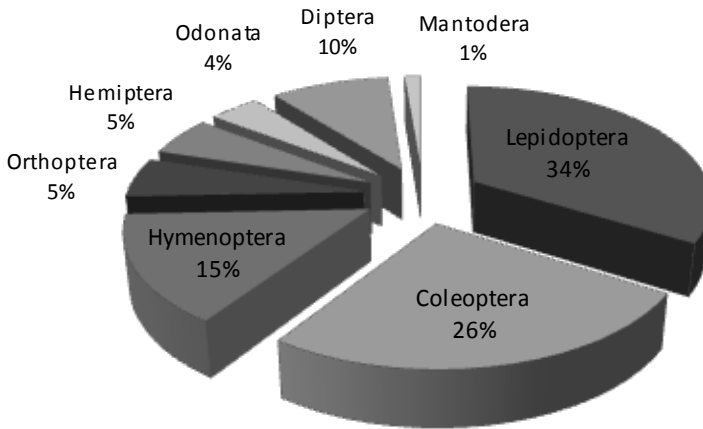

Рис. 3 Співвідношення рядів комах, що зустрічались на досліджуваній ділянці

Джерело: побудовано автором у результаті власних експериментальних досліджень

На сьогодні в садових агроценозах Глухівського району відмічено 74 види комах, які в систематичному відношенні належать до 8 рядів з 37 родин.

Найбільш чисельним у видовому відношенні є ряд Lepidoptera, який включає в себе 25 видів з 11 родин, що становить 34% від загальної чисельності. До рядів аутсайдерів належать Богомоліві та Бабки, відсоткове значення яких невелике – 1% та 4% відповідно.

Серед усього ентомологічного різноманіття зустрічаються 4 види комах, які занесені до Червоної книги України: махаон (*Papilio machaon*), жук-олень (*Lucanus cervus*), вусач мускусний (*Agonia moschata*) та бджола-тесляр (*Xylocopa violacea*)⁸.

⁷ Ковальчук Г.В. Зоологія з основами екології / Г.В.Ковальчук – Суми: ВТД “Університетська книга”, 2003. – 592 с.

⁸ Кочетова Н.И. Они должны жить : Бабочки / Н.И.Кочетова. — М. : Агропромиздат, 1990. — 64 с.

Виявлені комахи садових агроценозів належать до наступних життєвих форм: атмобіонти (51%), хортобіонти (28%), дендробіонти (8%), ксилобіонти (5%) і тамнобіонти (8%)⁹ (рис.4).

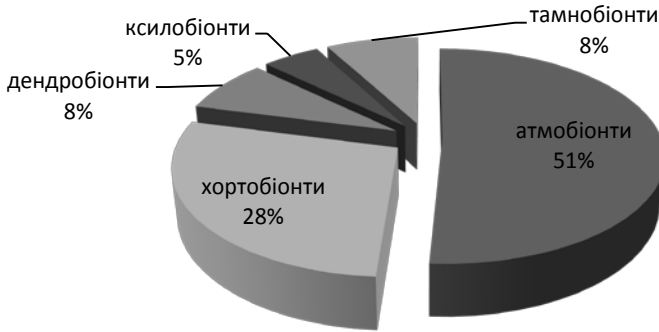

Рис. 4 Співвідношення комах за життєвими формами

Джерело: побудовано автором у результаті власних експериментальних досліджень

Користуючись коефіцієнтом домінування Бергера-Паркера¹⁰ вдалося з'ясувати, що абсолютними домінантами в обох садах на 2012-2013 роки є: мураха садова чорна (*Lasius niger*), коефіцієнт домінування – сад №1- 1,56, сад №2 – 2,27 та попелиця яблунева (*Aphis pomi*) – сад №1 – 0,78 і сад №2 – 1,36. Середнє значення коефіцієнту домінування припадає на бджолу медоносну (*Apis mellifera*) – сад №1 – 0,109, сад №2 – 0,204, клопа смугастого (*Graphosoma italicum*) – сад №1 -0,093 та сад №2 – 0,181 .

Поряд з індексом Бергера – Паркера було обраховано такі показники як: індекс Маргалефа, який показує видове багатство досліджуваних агроценозів; індекс Шеннона, який демонструє видове різноманіття; коефіцієнт Тюрінга та коефіцієнт подібності Чекановського – С'єренсера (Леонтьєв Д.¹).

Індекс Маргалефа використовувався для обрахунку видового багатства досліджуваних агроценозів. З обрахунків видно, що індекс Маргалефа має більше значення у досліджуваному агроценозі №1, це означає, що сад №1 представлений більшою кількістю видів, ніж сад №2. Індекс Шеннона був використаний для розрахунку різноманітності видів в досліджуваних агроценозах. Особливістю індексу є те, що він надає більше значення рідкісним видам, ніж інші індекси. Встановлено, що чим ближче значення

⁹ Одум Є. Екологія./ Є.Одум. – М.: Просвещение, 1968. – 168 с.

¹⁰ Леонтьєв Д. В. Флористичний аналіз у мікології: підручник. / Д.В.Леонтьєв — Х.: Вид. група «Основа», 2007. — 160 с.: 50 іл.

індексу Шеннона до 0, тим видове різноманіття більше, тому з вище зазначеного можна зробити висновок, що видове різноманіття комах більше в досліджуваному агроценозі №1, його значення складає 0,0009. Поряд з обрахуванням індексу Маргалєфа і Шеннона було використано коефіцієнт Тюрінга, який засвідчує ступінь вивченості біоти.

Коефіцієнт виражається у відсотках, його величина вказує на те, який відсоток видів, що живуть на даній території, був знайдений. найбільш вивченою є ентомофауна садового агроценозу № 2, адже коефіцієнт Тюрінга для даного агроценозу становить 64%, а для агроценозу №1 на 3% менше, тобто – 61%.

Провівши дані обрахунки можна сказати, що до досліджуваних садових агроценозів, імовірно, належать 104 і 69 видів. Таким чином, щонайменше 40 видів і 25 видів комах не потрапили під дослідження. Дані показники можна пояснити тим, що при обрахунках до уваги бралася середня кількість особин одного виду.

Висновки

У ході дослідження було виявлено, що на території Глухівського району значної шкоди вегетативним та генеративним органам дерев саду можуть завдавати близько 400 видів комах, кліщів, а також 30 видів хвороб.

Встановлено, що у наших садах живе багато комах, які харчуються шкідниками рослин, тож доручивши боротьбу з ними їх природним ворогам, ми позбавимо себе від багатьох проблем. Щоб випадково не знищити наших крихітних союзників, необхідно добре розрізняти між собою шкідливих і корисних комах.

У садах мешкає безліч видів сонечок, і всі вони є корисними для рослин. Дорослі особини і їх личинки харчуються в основному попелицями (з'їдають їх по кілька десятків на день), але не гребують і іншими комахами-шкідниками: червцями, кліщами, хрущами і навіть молодими гусеницями. Сонечок можна залучити в сад, обприскуючи рослини раз на тиждень злегка підсолодженою водою.

Рятівниками садів є жужелиці. Як дорослі особини, так і їх личинки за своєю природою є хижаками, що живляться різними комахами, дощовими черв'яками, равликами і падлом. Коли здобичі багато, жужелиці входять в мисливський азарт, в результаті чого вбивають більше жертв, ніж можуть з'їсти.

У садах багато різних видів садових клопів. Дорослі особини і їх личинки, що схожі на своїх батьків, але менші за розміром, полюють на різних шкідливих комах. Клопи знищують хрущів, гусениць, тлю, павутинних кліщів.

Дзюрчалки відносяться до розряду двокрилих. Дорослі комахи харчуються пишком і нектаром квітів, а їх личинки поїдають тлю, хрущів, медяниць, яйця колорадських жуків. Збільшити кількість дзюрчалок в саду можна шляхом посіву поряд медоносних рослин (гречки, конюшини, нагідок, соняшника).

Серед корисних комах слід згадати і золотоочок. Вони зазвичай харчуються нектаром і пишком, але не відмовляються і від комах-шкідників, особливо попелиці. Золотоочки можна допомогти перезимувати, адже вони дуже чутливі до холоду. Для цього восени в саду необхідно розмістити дерев'яний ящик червоного або коричневого кольору, заповнений сухим листям. Між дошками ящика слід залишити невеликі щілини, куди змогли б проникнути комахи. Через деякий час ящик треба перенести в тепле сухе приміщення, а навесні знову виставити в сад. Більш хижими є личинки золотоочки. Одна личинка протягом двох тижнів може з'їсти до 450 попелиць. Крім попелиць вони також знищують хрущів, медяниць і листовійок.

Серед шкідливих комах для наших садів і городів треба вказати чорних садових мурах. Це дуже стійкі шкідники. Більше того, вони піклуються про попелиць, відганяють від неї ворогів (сонечок) і навіть переносять колонії попелиць на інші, не заражені нею дерева і кущі. Справа в тому, що садовий мураха влітку харчується переважно вуглеводневою їжею, яку виділяють попелиці. Чорні садові мурахи живуть в ґрунті і витіснити їх з грядок або з теплиць дуже складно. Слід заливати мурашині нори окропом, посипати негашеним вапном, використовувати отруєні приманки. Якщо знищити мурах, тоді й ненажерливої попелиці стане менше. Встановлено, що основними шкідниками яблуні є: плодожерка яблунева; листовійки розанова, брунькова, сітчаста, всеїдна, підкорова та ін.; п'ядуни зимовий, пухнастий, березовий, п'ядун-шовкопряд буро-смугастий, димчастий та ін.; совка синьоголівка; білан жилкуватий; червиця пахуча; пильщик яблуневий; цикадка розанова; кліщі червоний плодовий, глодовий, звичайний, павутинний та ін.

У ході дослідження було встановлено, що основними хворобами яблуні є: парша, борошниста роса, філостіктоз, плодова гниль, чорний рак плодових рослин та багато інших.

Провівши обрахунки видового різноманіття яблуневих садів злакових Глухівського району Сумської області, можемо надати деякі рекомендації по регулюванню кількості комах в саду, забезпечуючи при цьому його стійкість і сталий розвиток. Підтримуючи кількість видів комах, ми забезпечимо сталість агроценозів, адже зростання кількості одних видів, неодмінно призведе до зменшення інших, а як результат деградацію агроценозів.

Так, обрахувавши індекс домінування Бергера-Паркера було встановлено, що домінантом обох агроценозів є яблунева попелиця, яка є великим шкідником яблуні й групі. Для боротьби з яблуною попелицею використовують як хімічні, так і біологічні методи. Хімічний метод полягає у застосуванні пестицидів. Важливою умовою, яка забезпечує ефективність хімічних обробок у садах є правильне чергування пестицидів. При додержанні його у яблунової попелиці не виробляється стійкість проти інсектицидів. Біологічний метод боротьби полягає у підвищенні кількості природних ворогів яблунової попелиці, до яких можна віднести сонечко, золотоочку. Представників родини сонечки (*Coccinellidae*) можна залучити в сад, обприскуючи рослини раз на тиждень злетка підсолодженою водою. До корисних комах саду належить родина дзюрджалки (*Syrphidae*), кількість яких можна підвищити шляхом посіву поряд медоносних рослин (гречка, конюшина).

Коефіцієнт Бергера-Паркера засвідчив, що абсолютним домінантом досліджуваних агроценозів є мурахи чорні садові. Самі по собі чорні садові мурахи шкідниками не є. Але вони розводять і охороняють попелицю яблуневу, переносять її з рослини на рослину, а вже попелиця псує рослини, витягуючи з них корисні соки. Тому необхідно застосовувати біологічний метод боротьби, висаджувати поряд з деревами рослини, які відлякують мурах. Це, наприклад, пижмо звичайне (*Tanacetum vulgare*) та шавлію лікарську (*Salvia officinalis*). Всі ці рослини багаті ароматними ефірними маслами, запах яких садові мурахи не переносять. Перевагу у боротьбі з комахами-шкідниками необхідно надавати біологічному методу. Саме тому наші подальші дослідження та наукові розвідки будуть спрямовані на пошук, вивчення та розробку заходів із підтримки розвитку садових агроценозів, зокрема, на біологічні методи зрівноваження їхнього стану.

Отримані в результаті проведеного дослідження дані можуть використовуватися в садівництві для підтримання та регулювання чисельності садових комах, а систематичний огляд комах дозволить правильно підібрати хімічні та біологічні методи боротьби зі шкідливими комахами саду. Зібрана інформація про видовий склад ентомофауни яблуневих та вишнево-яблуневих агроценозів північного сходу Глухівщини може бути використана з навчальною метою для ознайомлення учнів та студентів з видовою структурою біоценозів та особливостями культурних біоценозів.

Стале використання компонентів біорізноманіття трактується як використання в процесі господарської діяльності об'єктів рослинного та тваринного світу в такий спосіб і такими темпами при яких в довготерміновій перспективі не наносяться збитки можливостям екосистем та видів до самовідтворення.

Сталий розвиток має забезпечувати цілісність біологічних і фізичних природних та штучних систем. Особливе значення має життєздатність екосистем, від яких залежить глобальна стабільність всієї біосфери. Більш того, поняття «природних» систем і ареалів проживання можна розуміти широко, включаючи в них створене людиною середовище, таке як, наприклад, садовий агроценоз. Діяльність людини має спрямовуватися на збереження здатності до самовідновлення і динамічній адаптації таких систем до змін, а не збереження їх у деякому «ідеальному» статичному стані. Деградація природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища і втрата біологічного розмаїття скорочують здатність екологічних систем до самовідновлення.

Хоча проблема стійкості та сталого розвитку екосистем визнається як одна з провідних у сучасній екології, рівень її опрацювання ще не відповідає потребам практики та теорії. Незадовільною є розробка найважливішого питання проблеми стійкості – принципів та методів її оцінювання. Тільки у разі оцінення, наскільки стійкою є екосистема до певного антропогенного втручання, можливе обґрунтоване прийняття рішень про її нормування. Оперуючи кількісними оцінками стійкості, можливий вихід на новий напрямок та принципово вищий рівень екологічної безпеки.

Бібліографія

Всесвітня стратегія охорони природи (1991). Міжнародний союз охорони природи. Офіційний сайт: <http://www.iucn.org>

Злобін Ю.А. Загальна екологія: навчальний посібник / Ю.А. Злобін, Н.В. Кочубей. – Суми. : ВТД Університетська книга, 2003. – 416 с.

Довідник по садівництву / под ред. М. М. Артеменко, О.С. Матвієвський. – Х. : Урожай, 1975. – 352 с.

Кучерявий В. П. Екологія / В.П.Кучерявий – Львів: Світ, 2000. – 493 с.

Ковальчук Г.В. Зоологія з основами екології / Г.В.Ковальчук – Суми: ВТД “Університетська книга”, 2003. – 592 с.

Кочетова Н.И. Они должны жить : Бабочки / Н.И.Кочетова. – М. : Агропромиздат, 1990. – 64 с.

Леонтьев Д. В.Флористичний аналіз у мікології: підручник. / Д.В. Леонтьев – Х.: Вид. група «Основа», 2007. – 160 с.: 50 іл.

Нидон К. Растения и животные: руководство для натуралиста / К. Нидон, И.Петерман. – М. : Мир, 1991. – 263 с.

Одум Є. Екологія./ Є.Одум. – М.: Просвещение, 1968. – 168 с.

Погурецька Т.В Сумська область: присвячується 315-річчю від дня народження останнього кошового отамана Запорізької Січі П. Калнишевського. / Погурецька Т.В. – К. : Мапа, 2006. – 20 с.

Дмитро Спрягайло

ІНВАЗІЙНО АКТИВНІ РОСЛИНИ – ЗАГРОЗА БІОРІЗНОМАНІТТЮ

Вступ

Одним із складників концепції сталого розвитку є збереження і підтримка ландшафтного і біологічного різноманіття¹.

У наш час другою за значимістю причиною глобальної втрати біорізноманіття після прямого руйнування місць проживання аборигенних видів живих організмів світовою спільнотою було визнано проблему інвазійних чужорідних видів (IAS)². У новому тисячолітті – це одна з основних проблем в галузі збереження біорізноманіття в Європі³.

Інвазійні види проникають на нові території як внаслідок випадкового занесення, так і шляхом цілеспрямованої інтродукції корисних рослин: сільськогосподарських, технічних, лікарських, квітничково-декоративних тощо. Помітну роль у цьому відіграють ботанічні сади, дендропарки, інші інтродукційні центри. У зв'язку з масовим озелененням приватних садів суттєво зросла кількість нових інтродукованих видів, які у великій кількості завозять з іноземних розсадників і вирощують без попереднього випробування. Це створює високу ймовірність проникнення в місцеву флору агресивних іншорідних видів⁴.

Для відповіді на запитання «Якими ж є механізми виникнення інвазій?» запропоновано кілька гіпотез інвазійності. Одна з них – гіпотеза «нової зброї», розроблена Ragan M. Callaway and Wendy M. Ridenour⁵, яка ґрунтується на аллопатичних та інших хімічних взаємодіях рослин. Згідно з цією гіпотезою, аллопатичні речовини рослин зазвичай не справляють

¹ Програма дій «Порядок денний на XXI століття» / Переклад з англ.: ВГО «Україна. Порядок денний на XXI століття». – К.: Інтелсфера, 2000. – 360 с.

² Global Strategy on Invasive Alien Species // Convention of Biological Diversity, SBSTTA Sixth Meeting. – Montreal, 2001. – ix + 52 p. [www.biodiv.org]

³ Genovesi P., Shine C. European Strategy on Invasive Alien Species // Nature and Environment. – Council of Europe Publishing, 2004. – No.137. – 67 p.

⁴ Кучеревський В. В. Інвазійно активні інтродуценти як джерело можливого поповнення адвентивної фракції флори / В. В. Кучеревський, Г. Н. Шоль // Інтродукція рослин. – 2011. – № 2. – С. 3-11.

⁵ Callaway R.M., Ridenour W.M. Novel weapons: invasive success and the evolution of increased competitive ability // Front. Ecol. Environ. – 2004. – 2. – P. 419-426.

сильного інгібуючого впливу в межах їхнього природного ареалу, адже вони пройшли певний шлях біохімічної коєволюції та взаємної адаптації в екосистемах. Проте в межах вторинного ареалу інвазійні рослини пригнічують ріст і розвиток тих видів, що не мають відповідних захисних пристосувань проти нових привнесених алелопатичних агентів⁶.

З огляду на виняткову важливість цієї проблеми та значну кількість інвазійних видів у Європі та Україні зокрема, нами було проведено дослідження, спрямоване на вивчення алелопатичної активності деяких поширених у нашому регіоні інтродукованих видів деревних рослин.

Аналіз досліджуваної проблеми

Метою роботи було з'ясувати фітоактивність водорозчинних сполук ґрунту та листового опаду едасфери деяких інтродукованих голонасінних і покритонасінних деревних рослин.

Для досягнення поставленої мети розв'язано такі завдання:

- досліджено фітоактивність ризосферного ґрунту деяких видів дерев і кущів;
- з'ясовано біологічну активність водних витяжок ґрунту з різних частин фітогенного поля деревних рослин;
- визначено вплив екзометаболітів листового опаду деяких голонасінних і покритонасінних рослин на параметри тестових об'єктів;
- порівняно чутливість двох тестових об'єктів до водорозчинних сполук, виділених із ризосферного ґрунту та опалих листків деяких деревних рослин.

Для з'ясування фітоактивності ґрунту та листового опаду нами було проведено біотести на проростання насіння редису *Raphanus sativus var. radicum* Pers. та ріст коренів крес-салату *Lepidium sativum* L.

Методи дослідження: польовий – для відбору проб ґрунту і листового опаду, лабораторний – для постановки досліду, обліковий – для визначення показників схожості насіння та росту коренів тест-об'єктів, математично-статистичний – для оцінки вірогідності отриманих результатів.

Для дослідження було обрано по 5 видів деревних рослин із відділів Голонасінні та Покритонасінні, які зростають на території Ботанічного саду Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького: *Ginkgo biloba* L., *Pseudotsuga menziesii* (Mirbel) Franco, *Taxus baccata* L., *Platyclusus orientalis* (L.) Franco, *Juniperus virginiana* L., *Juglans regia* L., *Deutzia scabra* Thunb., *Mabonia aquifolium* Nutt., *Buxus sempervirens* L. *Rhus typhina* L.

Клімат у районі дослідження помірно-континентальний з м'якою зимою і теплим літом. Середньорічна температура повітря становить 7°C, найнижча вона в січні (-5,9°C), найвища – в липні (+19,8°C). У середньому за рік у Черкасах випадає 517 мм атмосферних опадів, найменше – у березні

⁶ Мосякін А. С. Огляд основних гіпотез інвазійності рослин / А. С. Мосякін // Український ботанічний журнал. – 2009. – Вип. 66, №4. – С. 466-471.

та жовтні, найбільше – у липні. Ґрунт на території ботанічного саду – чорнозем реградований легкосуглинковий.

Проби ґрунту відбирали у жовтні, а листового опаду – у листопаді. Відбирання проб ризосферного ґрунту здійснювали із кореневмісного шару на глибині до 10 см, з подальшим підсушуванням до повітряно-сухого стану і очищенням від коренів та інших органічних решток.

Для з'ясування фітоактивності ґрунту в різних частинах фітогенного поля рослин проби відбирали в трьох контрольних точках: А – на відстані 30 см від стовбура, В – по краю проекції крони, Б – посередині між точками А і В.

Фітоактивність ґрунту едасфери деяких голонасінних та покритонасінних рослин

У процесі аналізу взаємовідносин рослин у фітоценозах важливе значення має поняття едасфери (Биков, 1970) або фітогенного поля (Уранов, 1965), тобто частини простору, в межах якої рослина через зміну середовища впливає на інші рослини, що знаходяться поряд⁷. У межах едасфери формується особливий мікроклімат та кілька фізичних і хімічних біогенних полів: радіаційних (електричного, термічного, флуоресцентного, радіоактивного), гравітаційного та алелопатичного, фізичні і хімічні властивості ґрунту тощо⁸.

Едасфера вищих рослин розділяється на філосферу, некроподіум і ризосферу⁹. Філосфера – повітряний простір, що заповнює і оточує крону окремої рослини, його фотосинтезувальні органи і перебуває під їхнім значним впливом. Некроподіум – частково гумусоване скупчення опаду, пронизане гіфами грибів і заселене специфічною фауною. Ризосфера – кореневмісний шар ґрунту, що характеризується значним скупченням мікроорганізмів.

Провідну роль у взаємовідношеннях рослин у фітоценозі відіграє їхня хімічна взаємодія. Вищі рослини виділяють в навколишнє середовище речовини різного біохімічного складу, які проходять складні хімічні перетворення і через фокус едафо-кліматичних факторів визначають вплив на прилеглу біоту. Сума усіх виділень разом з прилеглим ґрунтом складає

⁷ Дедю И. И. Экологический энциклопедический словарь / И. И. Дедю. – Кишинев: Главная редакция Молдавской советской энциклопедии, 1989. – 406 с.

⁸ Горелов Александр М. Роль фитогенного поля в формировании пространственных структур древесного растения // Александр М. Горелов // Modern Phytomorphology. – 2012. – С. 138-141.

⁹ Дедю И. И. Экологический энциклопедический словарь / И. И. Дедю. – Кишинев: Главная редакция Молдавской советской энциклопедии, 1989. – 406 с.

так званій алелопатичній потенціал¹⁰. Алелопатично активні речовини надходять до навколишнього середовища зі змивами, ексудатами, леткими та кореневими виділеннями, листовим опадом, продуктами розкладу відмерлого коріння, життєдіяльності ґрунтових мікроорганізмів^{11, 12}.

Хімічна природа алелопатичних агентів дуже різноманітна. Серед них є речовини вторинного походження (терпени, феноли, азотовмісні сполуки), продукти метаболізму, гідролізу, автолізу рослинного і мікробного походження (білки, пурини, нуклеотиди), продукти мінералізації і гуміфікації – нафтохінони, корична кислота та її похідні^{13, 14}.

Експериментальні дані ряду авторів вказують на те, що складний комплекс біологічно активних речовин, який формується в ризосферному ґрунті може бути одним із факторів регуляції внутрішніх та міжвидових взаємовідношень у фітоценозах. Частина цих сполук характеризується стійкістю до руйнування мікрофлорою і створює в середовищі фітоценозу алелопатичну напругу¹⁵.

Як засвідчують отримані дані (табл. 1), водна витяжка ризосферного ґрунту усіх обраних для дослідження деревних рослин виявила певну токсичність щодо насіння редису, знизивши його схожість у порівнянні з контролем на 11,9-19,6%.

Реакція крес-салату була дещо іншою. Проведені дослідження виявили відсутність статистично достовірної різниці з контролем показника довжини його коренів. Спостережено незначний стимулювальний вплив витяжки ґрунту ризосфери *Pseudotsuga menziesii*, *Juglans regia* та *Juniperus virginiana* на ріст коренів тест-об'єкта (на 3,1; 8,2 та 9,4% порівняно з контролем) та інгібаційний – решти видів рослин. Найсильніше гальмували ріст коренів крес-салату ґрунтова витяжка з-під *Mabonia aquifolium* (на 28,3% порівняно з контролем) та *Rhus typhina* (на 20,8%).

¹⁰ Горелов О. О. Алелопатична активність деяких видів роду *Alnus* Mill. // Вісті Біосферного заповідника «Асканія-Нова». – 2012. – Том 14. – С. 542-546.

¹¹ Бондаренко З. Д. Фізіологічна активність екзометаболітів тополі чорної (*Populus nigra* L.) та тополі тремтячої (*Populus tremula* L.) / З. Д. Бондаренко, Г. Г. Баранецький, Р. М. Гречаник // Лісове господарство, лісова, паперова і деревообробна промисловість : міжвидомч. наук.-техн. збірник. – Львів : УкрДДТУ. – 2003. – Вип. 28. – С. 17-21.

¹² Гродзинський А. М. Аллелопатия растений и почвоутомление : избр. труды / А. М. Гродзинський. – К. : Наук. думка, 1991. – 432 с.

¹³ Матвеев Н. М. Аллелопатия как фактор экологической среды / Н. М. Матвеев. – Самара : Книж. изд-во, 1994. – 256 с.

¹⁴ Экспериментальная аллелопатия / [Гродзинский А. М., Головкин Э. А., Горобец С. А. и др.]. – К. : Наук. думка, 1987. – 226 с.

¹⁵ Паркина И. Н. Особенности биологической активности почвы в фитогенном поле березы повислой / И. Н. Паркина // Вестник СамГУ – Естественнонаучная серия. – 2006. – №7 (47). – С. 148-153.

Таблиця 1.

Вплив водної витяжки ризосферного ґрунту деяких деревних рослин на параметри тест-об'єктів

№ з/п	Вид	Схожість насіння редису, % до контролю	Довжина коренів крес-салату, мм	
			M±m	t
1.	Контроль (дистильована вода)	100	15,9±1,54	-
2.	<i>Ginkgo biloba</i>	83,8	15,1±2,18	0,21
3.	<i>Pseudotsuga menziesii</i>	86,1	16,4±2,15	0,19
4.	<i>Taxus baccata</i>	84,9	14,2±1,59	0,79
5.	<i>Platycladus orientalis</i>	84,2	13,5±2,28	0,88
6.	<i>Juniperus virginiana</i>	88,1	17,4±1,52	0,69
7.	<i>Juglans regia</i>	84,2	17,2±1,62	0,56
8.	<i>Deutzia scabra</i>	84,9	15,6±1,84	0,14
9.	<i>Mabonia aquifolium</i>	80,4	11,4±2,29	1,63
10.	<i>Buxus sempervirens</i>	82,3	14,5±1,41	0,68
11.	<i>Rhus typhina</i>	83,6	12,6±1,68	1,46

Примітка. M – середнє арифметичне значення, m – помилка середнього, t – критерій Стьюдента.

Джерело: узагальнено на основі результатів досліджень автора

Результати аналізу фітоактивності ґрунту в різних частинах фітогенного поля досліджуваних рослин, представлено в табл. 2.

Таблиця 2.

Вплив водної витяжки ґрунту з різних частин фітогенного поля деяких деревних рослин на схожість насіння редису (% до контролю)

№ з/п	Вид	Точка відбору проб ґрунту		
		A	B	B
1.	Контроль (дистильована вода)	100	100	100
2.	<i>Ginkgo biloba</i>	83,8	94,6	98,7
3.	<i>Pseudotsuga menziesii</i>	86,1	87,5	99,7
4.	<i>Taxus baccata</i>	84,9	85,6	99,6
5.	<i>Platycladus orientalis</i>	84,2	86,1	97,8
6.	<i>Juniperus virginiana</i>	88,1	96,7	100
7.	<i>Juglans regia</i>	84,2	86,3	98,9
8.	<i>Deutzia scabra</i>	84,9	89,8	99,1
9.	<i>Mabonia aquifolium</i>	80,4	82,1	96,4
10.	<i>Buxus sempervirens</i>	82,3	84,5	98,4
11.	<i>Rhus typhina</i>	83,6	94,8	98,6

Джерело: узагальнено на основі результатів досліджень автора

Загалом, простежуємо чітку закономірність – фітотоксичність водної витяжки ґрунту найбільша в пробах, взятих за 30 см від стовбура, а найменша – по краю проекції крони. Однак встановлено, що в рослин із ажурними кронами фітотоксичність різко знижується в точці Б, а в тих, що мають щільні крони цього не спостерігається. Наприклад, у *Ginkgo biloba* (крона ажурна) різниця між схожістю насіння на витяжках із точок А і Б становить 10,8%, а у *Taxus baccata* (крона щільна) – лише 0,7%, у *Rhus typhina* (крона ажурна) – 11,2%, у *Mabonia aquifolium* (крона щільна) – 1,7%.

Імовірно, це можна пояснити таким чином: у дерев із щільними кронами обмежується надходження опадів безпосередньо під крону та формується слабкий промивний режим ґрунту, тому водорозчинні алелопатично активні речовини майже не вимиваються з ґрунту і накопичуються в ньому в значних кількостях, спричиняючи фітотоксичний ефект.

Отже, ризосферний ґрунт досліджених видів деревних рослин акумулює в собі алелопатично активні речовини, що призводить до деякої його токсичності.

Однак коліни з ризосферного шару частково вимиваються опадами, частково розкладаються мікроорганізмами, частково зв'язуються з гумусовим комплексом, що є причиною зниження токсичності в тих частинах фітогенного поля, де ці процеси відбуваються інтенсивніше. Отримані нами результати узгоджуються з даними інших дослідників про здатність ґрунту не тільки до поглинання колінів, але й до їхньої детоксикації^{16 17 18 19 20}.

Неоднакова реакція тест-об'єктів на водорозчинні сполуки ризосферного ґрунту може бути пов'язана із наявністю у витяжці речовин різної хімічної природи, які, відповідно, неоднаково впливають на досліджувані параметри біотестів.

¹⁶ Гродзінський А. М. Основи хімічної взаємодії рослин / А. М. Гродзінський. – К. : Наук. думка, 1973. – 205 с.

¹⁷ Дзюба О. І. Фізіологічні та біохімічні особливості рододендрона жовтого (*Rhododendron luteum* Sweet): алелопатичний аналіз: автореф. дис... канд. біол. наук: 03.00.12 / О. І. Дзюба ; НАН України. Ін-т фізіології рослин і генетики. – К., 2001. – 20 с.

¹⁸ Мороз П. А. Алелопатія в плодových садах / П. А. Мороз. – К. : Наук. думка, 1990. – 208 с.

¹⁹ Осипова І. Ю. Алелопатичні особливості нових плодových культур: автореф. дис... канд. біол. наук: 03.00.12 / І. Ю. Осипова ; НАН України. Ін-т фізіології рослин і генетики. – К., 2000. – 19 с.

²⁰ Павлюченко Н. А. Алелопатичні особливості *Syringa vulgaris* L.: автореф. дис... канд. біол. наук / Н. А. Павлюченко ; НАН України. Ін-т фізіології рослин і генетики. – К., 2003. – 20 с.

Біологічна активність екзометаболітів листового опаду деяких деревних рослин

Відомо, що листовий опад багатьох деревних рослин містить алелопатично активні речовини. У листках, що старіють у процесі підготовки до листопаду відбувається накопичення деяких вторинних сполук, зокрема, фенольних похідних, що виявляють властивості природних інгібіторів^{21 22}.

Водночас відомо, що деякі види рослин, які справляють значний прямий алелопатичний вплив, не залишають після себе шкідливих продуктів життєдіяльності²³.

Листовий опад формує підстилку, яка є первинним субстратом для проростання насіння і життєдіяльності проростків рослин, і в окремих випадках може бути лімітувальним фактором, відіграючи роль селективного регулятора структури підросту²⁴.

Найбільше значення мають стійкі водорозчинні сполуки, які вимиваються опадами із опалих листків, накопичуються та протягом тривалого часу зберігають свою активність²⁵.

Показники фітотоксичності листового опаду обраних для дослідження деревних рослин представлено в табл. 3.

Таблиця 3.

Вплив екзометаболітів листового опаду на параметри тест-об'єктів

№ з/п	Вид	Схожість насіння редису, % до контролю	Довжина коренів крес-салату, мм	
			M±m	t
1.	Контроль (дистильована вода)	100	15,0±1,20	-
2.	<i>Ginkgo biloba</i>	75,6	9,0±1,26*	4,72
3.	<i>Pseudotsuga menziesii</i>	69,6	6,7±1,30*	3,44

²¹ Помогайбин А. В. Некоторые особенности химического состава и биологической активности листового опада видов рода Орех (*Juglans* L.) при интродукции в Среднем Поволжье / А. В. Помогайбин, А. М. Кавеленова, О. Н. Силаева // Химия растительного сырья. – 2002. – №4. – С. 43-47.

²² Попивций И. И. Об ингибиторах ростовых процессов в опавших листьях ряда древесных пород в условиях подзоны луговых степей / И. И. Попивций // Вопросы лесной биогеоценологии, экологии и охраны природы в степной зоне. – Куйбышев, 1982. – С. 29-35

²³ Передериева В. М. Алелопатические свойства сорных растений и их растительных остатков в процессе минерализации // В. М. Передериева, О. И. Власова, А. П. Шутко // Научный журнал КубГАУ. – 2011. – №73(09). – С. 72-76.

²⁴ Водорастворимые органические вещества сосновых подстилок и их алелопатическая роль / С. Г. Прокушкин, Р. А. Степень, А. С. Прокушкин, А. Н. Каверзина // Химия растительного сырья. – 1998. – № 3. – С. 13-20.

²⁵ Митин В. В. Об изучении химической природы водорастворимых тормозителей роста в листьях граба и дуба / В. В. Митин // Физиолого-биохимические основы взаимодействия растений в фитоценозах. – 1970. – Вып. 1. – К. : Наукова думка. – С. 177-181.

4.	<i>Taxus baccata</i>	72,4	7,7±1,03*	4,66
5.	<i>Platyclusus orientalis</i>	66,3	2,1±0,91*	8,57
6.	<i>Juniperus virginiana</i>	78,7	12,4±1,14	1,61
7.	<i>Juglans regia</i>	73,1	8,0±1,61*	3,52
8.	<i>Deutzia scabra</i>	68,7	3,5±0,81*	7,95
9.	<i>Mabonia aquifolium</i>	81,4	13,5±1,30	0,89
10.	<i>Buxus sempervirens</i>	66,2	3,9±0,72*	7,94
11.	<i>Rhus typhina</i>	65,8	3,5±1,10*	7,06

Примітка. М – середнє середнє арифметичне значення, m – помилка середнього, t – критерій Стюдента;

*– різниця між дослідом та контролем статистично достовірна з надійністю більше 95%.

Джерело: отримано автором у результаті власних експериментальних досліджень

Як засвідчують отримані дані, екзометаболіти листового опаду справляють сильніший інгібаційний вплив і на показник схожості насіння редису, і на довжину корінців крес-салату порівнянно з водними витяжками ґрунту. Найнижчі показники схожості насіння зафіксовано у *Rhus typhina*, *Buxus sempervirens* та *Platyclusus orientalis* (75,8; 76,2 та 76,3% до контролю відповідно), найвищі – у *Mabonia aquifolium* та *Juniperus virginiana* (91,4 та 88,7% до контролю).

Встановлено, що показник приросту кореня крес-салату має більшу чутливість до екзометаболітів листового опаду, ніж показник схожості насіння редису. Показник довжини коренів крес-салату був достовірно меншим від контролю у більшості варіантів досліду (за винятком *Mabonia aquifolium* та *Juniperus virginiana*). Найменший приріст коренів спостерігаємо у *Platyclusus orientalis* (2,1±0,91 мм), *Deutzia scabra* (3,5±0,81 мм), *Rhus typhina* (3,5±1,10 мм) та *Buxus sempervirens* (3,9±0,72 мм) – це на 74-86% менше, ніж у контролі.

Чіткої залежності показників схожості насіння та довжини коренів від опаду хвойних чи листяних, листопадних чи вічнозелених рослин нами не виявлено.

Отже, у результаті проведених досліджень встановлено, що ризосферний ґрунт більшості обраних для аналізу видів рослин має незначну фітотоксичність, тоді як листовий опад *Platyclusus orientalis*, *Deutzia scabra*, *Buxus sempervirens* та *Rhus typhina* сильно пригнічує схожість насіння і ріст коренів тест-об'єктів, що може свідчити про його здатність інгібувати появу сходів та розвиток проростків рослин у фітоценозах.

Виявлено видоспецифічну чутливість тест-об'єктів до водорозчинних сполук ризосферного ґрунту та листового опаду досліджених видів деревних рослин, що засвідчує необхідність урахування змін кожного з них.

Потребує перевірки припущення про те, що різні за хімічним складом речовини у складі водорозчинних екстрактів неоднаково впливають на параметри різних тестових об'єктів.

Висновки

Встановлено, що ризосферний ґрунт обраних для дослідження видів деревних рослин володіє незначною фітотоксичністю щодо тест-об'єктів – його водна витяжка знижувала схожість насіння редису порівнянно з контролем на 11,9-19,6%.

Спостерігаємо незначний стимулювальний вплив витяжки ґрунту ризосфери *Pseudotsuga menziesii*, *Juglans regia* та *Juniperus virginiana* на ріст коренів крес-салату (на 3,1; 8,2 та 9,4% порівнянно з контролем) та інгібаційний – решти видів рослин. Найсильніше гальмували ріст коренів ґрунтова витяжка з-під *Mahonia aquifolium* (на 28,3% порівнянно з контролем) та *Rhus typhina* (на 20,8%).

Виявлено, що фітотоксичність водної витяжки ґрунту найбільша в пробах, взятих за 30 см від стовбура, а найменша – по краю проєкції крони. Однак встановлено, що в рослин із ажурними кронами фітотоксичність різко знижується у міру віддалення від стовбура, а у тих, що мають щільні крони залишається досить високою.

З'ясовано, що екзометаболіти листового опаду справляють сильніший інгібаційний вплив на параметри тест-об'єктів порівнянно з водними витяжками ґрунту. Найнижчі показники схожості насіння зафіксовано у варіантах із *Rhus typhina*, *Buxus sempervirens* та *Platycladus orientalis* (75,8-76,3% до контролю).

Виявлено більшу порівняно зі схожістю насіння редису чутливість коренів крес-салату до екзометаболітів листового опаду. Довжина коренів крес-салату була достовірно меншою від контролю у більшості варіантів досліду (за винятком *Mahonia aquifolium* та *Juniperus virginiana*). Найменший приріст коренів (на 74-86% менше, ніж у контролі) спостерігаємо у варіантах із *Platycladus orientalis*, *Deutzia scabra*, *Rhus typhina* та *Buxus sempervirens*.

У подальших дослідженнях необхідно розширити спектр чинників впливу і встановити фітоактивність ґрунту, листового опаду, вегетаційних органів якомога більшої кількості видів деревних рослин – і тих, що вже широко використовуються в об'єктах озеленення, і тих, що тільки набувають популярності в декоративному садівництві. Це дасть змогу виявити види, особливо активні в аелопатичному відношенні, які можуть пригнічувати ріст і розвиток рослин, висаджених поряд із ними та спричиняти явище ґрунтовтоми.

У птучних насадженнях необхідно постійно здійснювати моніторинг для запобігання проникненню інвазійно активних видів у природні ценози регіону.

В інтродукційній діяльності слід ретельно досліджувати фітоценотичну роль інтродуцентів, зокрема й аелопатичну активність як можливий фактор їхньої інвазійності. Це, передовсім, є важливим аспектом збереження

регіонального біологічного різноманіття як одного із ключових складників сталого розвитку.

Бібліографія

Callaway R.M., Ridenour W.M. Novel weapons: invasive success and the evolution of increased competitive ability // *Front. Ecol. Environ.* – 2004. – № 2. – P. 419-426.

Genovesi P., Shine C. European Strategy on Invasive Alien Species // *Nature and Environment.* – Council of Europe Publishing, 2004. – 137. – 67 p.

Global Strategy on Invasive Alien Species // *Convention of Biological Diversity, SBSITTA Sixth Meeting.* – Montreal, 2001. – ix + 52 p. [www.biodiv.org]

Бондаренко З. Д. Фізіологічна активність екзометаболітів тополі чорної (*Populus nigra* L.) та тополі тремтячої (*Populus tremula* L.) / З. Д. Бондаренко, Г. Г. Баранецький, Р. М. Гречаник // *Лісове господарство, лісова, паперова і деревообробна промисловість : міжвідомч. наук.-техн. збірник.* – Львів : УкрДЛТУ. – 2003. – Вып. 28. – С. 17-21.

Водорастворимые органические вещества сосновых подстилок и их аллелопатическая роль / С. Г. Прокушкин, Р. А. Степень, А. С. Прокушкин, Л. Н. Каверзина // *Химия растительного сырья.* – 1998. – № 3. – С. 13-20.

Горелов Александр М. Роль фитогенного поля в формировании пространственных структур древесного растения // Александр М. Горелов // *Modern Phytomorphology.* – 2012. – С. 138-141.

Горелов О. О. Аллелопатична активність деяких видів роду *Alnus* Mill. // *Вісті Біосферного заповідника «Асканія-Нова».* – 2012. – 14. – С. 542-546.

Гродзинський А. М. Аллелопатия растений и почвоугомление : избр. труды / А. М. Гродзинський. – К. : Наук. думка, 1991. – 432 с.

Гродзинський А. М. Основи хімічної взаємодії рослин / А. М. Гродзинський. – К. : Наук. думка, 1973. – 205 с.

Дедю И. И. Экологический энциклопедический словарь / И. И. Дедю. – Кишинев: Главная редакция Молдавской советской энциклопедии, 1989. – 406 с.

Дзюба О. І. Фізіологічні та біохімічні особливості рододендрона жовтого (*Rhododendron luteum* Sweet): аллелопатичний аналіз: автореф. дис... канд. біол. наук: 03.00.12 / О. І. Дзюба ; НАН України. Ін-т фізіології рослин і генетики. – К., 2001. – 20 с.

Кучеревський В. В. Інвазійно активні інтродуценти як джерело можливого поповнення адвентивної фракції флори / В. В. Кучеревський, Г. Н. Шоль // *Інтродукція рослин.* – 2011. – № 2. – С. 3-11.

Матвеев Н. М. Аллелопатия как фактор экологической среды / Н. М. Матвеев. – Самара : Книж. изд-во, 1994. – 256 с.

Митин В. В. Об изучении химической природы водорастворимых тормозителей роста в листьях граба и дуба / В. В. Митин // *Физиолого-биохимические основы взаимодействия растений в фитоценозах.* К. : Наукова думка. – 1970. – Вып. 1. – С. 177-181.

Мороз П. А. Аллелопатия в плодовых садах / П. А. Мороз. – К. : Наук. думка, 1990. – 208 с.

Мосякін А. С. Огляд основних гіпотез інвазійності рослин / А. С. Мосякін // Український ботанічний журнал. – 2009. – Вип. 66, №4. – С. 466-471.

Осипова І. Ю. Аллелопатичні особливості нових плодкових культур: автореф. дис... канд. біол. наук: 03.00.12 / І. Ю. Осипова ; НАН України. Ін-т фізіології рослин і генетики. – К., 2000. – 19 с.

Павлюченко Н. А. Аллелопатичні особливості *Syringa vulgaris* L.: автореф. дис... канд. біол. наук / Н. А. Павлюченко ; НАН України. Ін-т фізіології рослин і генетики. – К., 2003. – 20 с.

Паркина И. Н. Особенности биологической активности почвы в фитогенном поле березы повислой / И. Н. Паркина // Вестник СамГУ – Естественнонаучная серия. – 2006. – № 7 (47). – С. 148-153.

Передериева В. М. Аллелопатические свойства сорных растений и их растительных остатков в процессе минерализации // В. М. Передериева, О. И Власова, А. П. Шутко // Научный журнал КубГАУ. – 2011. – № 73(09). – С. 72-76.

Помогайбин А. В. Некоторые особенности химического состава и биологической активности листового опада видов рода Орех (*Juglans* L.) при интродукции в Среднем Поволжье / А. В. Помогайбин, Л. М. Кавеленова, О. Н. Силаева // Химия растительного сырья. – 2002. – № 4. – С. 43-47.

Попивций И. И. Об ингибиторах ростовых процессов в опавших листьях ряда древесных пород в условиях подзоны луговых степей / И. И. Попивций // Вопросы лесной биогеоценологии, экологии и охраны природы в степной зоне. – Куйбышев, 1982. – С. 29-35.

Програма дій «Порядок денний на ХХІ століття» / Переклад з англійської: ВГО «Україна. Порядок денний на ХХІ століття». – К.: Інтелсфера, 2000. – 360 с.

Экспериментальная аллелопатия / [Гродзинский А. М., Головкин Э. А., Горобец С. А. и др.]. – К. : Наук. думка, 1987. – 226 с.

Валерія Землякова

ЗЕЛЕНА ХІМІЯ В ІНТЕРЕСАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Вступ

Екологічні проблеми є одними з головних проблем сучасності. Їхньою особливістю є те, що вони глобальні, а отже, мають відношення до інтересів усіх країн світу незалежно від рівня їхнього економічного розвитку.

Із самого початку розвитку людства ми можемо спостерігати лише його руйнівну діяльність щодо природи. Швидкий розвиток промисловості, сільського господарства, транспорту, технологій ніс і несе в собі лише вичерпність ресурсів, яких він потребує, що виснажує навколишнє природне середовище. Постійні викиди в атмосферу, водний басейн та ґрунти, зменшення популяцій тварин і рослин – усе це має помітний відбиток на зміні клімату і здоров'ї людини. Перед людством постає безліч проблем, які вимагають негайного розв'язання.

Розвиток екологічної свідомості людей сприятиме розв'язанню цих важливих проблем. Відновлення екологічної рівноваги – доволі затратна справа, що вимагає економічної стабільності, пропорційності між природою та економікою. Усе це змусило людство прийти до одного напрямку роботи над помилками, що і породило ідею сталого розвитку.

Аналіз досліджуваної проблеми

У 1992 році на Конференції ООН з питань навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро світ уперше почув поняття “сталий розвиток”. З того часу воно не раз змінювалося, адже змінювалися технології і людський світогляд. Сталий розвиток захоплював усе нові сфери впливу, і така тенденція буде поширюватися і надалі. Поняття “сталий розвиток” є доволі широким. Ми його розуміємо як стабільний розвиток економіки

без збитку для довкілля, тобто ці два поняття повинні прогресувати пліч-о-пліч і не вичерпувати одне одного, а навпаки, зміцнювати¹.

Як можна досягти цього, ураховуючи соціальні труднощі сучасного світу, недостатній економічний розвиток багатьох держав світу та неможливість використання нових технологій? З одного боку, це добре, бо певні держави залишилися на тому рівні розвитку, що не використовують ті блага, які притаманні середньостатистичному жителю нашої планети, і в результаті не завдають шкоди довкіллю, оскільки не мають технологій, які до цього призводять. З іншого боку, для збереження якості навколишнього середовища розвинуті країни не можуть відмовитися від технологічних досягнень, зроблених за усі роки життя, та повернутися до життя печерних людей.

На нашу думку, науково обґрунтованим є висновок В. Вернадського: “Досі історики, взагалі вчені гуманітарних наук, а певною мірою і біологи, свідомо не рахуються з законами природи біосфери – земної оболонки, де може існувати життя. Стихійно людина від неї не відділена. І ця нерозривність лише тепер починає перед нами точно вияснюватися”². Звичайно, зараз з боку вчених до цього питання прикуто більше уваги, ніж у ХХ столітті, та суть цього твердження полягає в нерозривності природи та людини. І якби банально це не було, але першим кроком до сталого розвитку має бути екологічна свідомість людини, її культура, повага до самої себе, адже обмін рівний: що ми робимо для планети, тим вона нам і відплачує. На жаль, неможливо змусити кожну людину не смітити, не вбивати тварин, не вирубувати лісів, адже навіть якщо поставити людину в межі штрафів та заборон, знайдеться один із тисячі, хто буде робити всупереч усьому. Окрім того, якщо серйозно поставитися до проблеми сталого розвитку, стає зрозуміло, що якщо всі люди планети перестануть смітити, палити вогнища, вирубувати ліси, полювати та рибалити, глобальних проблем це не вирішить.

Ураховуючи викладене вище, можемо стверджувати, що частини проблеми можна позбутися, якщо розв'язати проблему утилізації відходів. Кіотським протоколом визначено напрямки зменшення викидів у атмосферу, що сприятливо впливатиме на стан навколишнього середовища, та можливість продажів невикористаних лімітів на викиди іншим державам, що є доволі вигідним із економічної точки зору, особливо для країн, що розвиваються³. Проте, незважаючи на зменшення викидів у атмосферу, все

¹ Ласкарин Б. М. Безотходная технология в промышленности / Б. Н. Ласкарин, Б. В. Громов [и др.]. – М. : Стройиздат, 1986. – 325 с.

² Родионов А. И. Технологические процессы экологической безопасности. Основы эвиронменталистики / А. И. Родионов, В. Н. Клупин, В. Г. Систер. – Калуга: Издательство Н. Бочкарёвой, 2000. – 800 с.

³ Цит. за: Добровольский В. В. Екологічні знання / В. В. Добровольский. – К. : Професіонал, 2005. – 304 с.

ж турбує їхня наявність, відповідно, відбувається забруднення повітря. Отже, для утвердження сталого розвитку необхідно урахувати проблеми викидів.

Кожного з нас оточують безліч різноманітних предметів, ми йдемо до магазину зі штучно створеними сумками, носимо на собі штучно створений одяг, користуємося штучно створеною електротехнікою та багатьом іншим, усе це штучне – хімія. І цю “хімію” ми потім утилізуємо, забруднюючи навколишнє середовище. З цього можна зробити висновок, що, розглядаючи сталий розвиток, замість того, щоб докорінно розв’язувати проблему, людство бореться з проміжним етапом забруднення.

Одним із варіантів розв’язання проблеми хімії може бути упровадження безвідходних технологій. Як відомо, під час проходження технологічного процесу відходи виробництва повертаються в технологічний процес, уникаючи викиду відходів у навколишнє середовище. Але, незважаючи на безвідходність, не всі вихідні продукти технологічного процесу після використання можуть потрапити на переробку, частина проникає в довкілля і в подальшому сотні та тисячі років отруює середовище хімічними речовинами, які виділяються при їхньому розкладанні. Тому необхідно розглядати як проблему не вихідний продукт, а сировину, з якої його виробляють. Тобто потрібно максимально можливим чином зменшити вміст шкідливих речовин або замінити їх на нешкідливі для середовища та переглянути процес виробництва, щоб зменшити кількість стадій виробництва, що в подальшому зробить його процес більш екологічним. Такими процесами займається зелена хімія.

В останні роки у світі цей новий підхід у виробництві хімічних речовин набуває популярності, його навіть називають “хімія в інтересах сталого розвитку”⁴. Якщо хімік керується принципами зеленої хімії, він прагне замінити небезпечні розчинники на екологічно допустимі, наприклад на воду, або взагалі обійтися без розчинника під час проведення реакції. Окрім того, за умови використання такого методу процес виробництва стає економічно прийнятним, оскільки одні речовини замінюються дешевшими або взагалі не використовуються. Тут ми можемо спостерігати баланс між економікою та екологією, якого вимагає сталий розвиток. Це також яскраво нам засвідчує перший з дванадцяти принципів зеленої хімії: “Краще запобігти забрудненню, ніж потім від них позбавлятися”. Окрім того, учені-хіміки не потребують додаткового навчання для того, щоб використовувати принципи зеленої хімії.

Наведемо декілька прикладів використання зеленої хімії. Одним із них є вже згаданий напрям заміни розчинників. Розглянемо його докладніше.

⁴ Локтева Е. С. Прогресс науки и роль “зеленой химии” в современном мире [Электронный ресурс] / Локтева Е. С., Лукин В. В. – Режим доступа: <http://www.greenchemistry.ru/education/files/lecture.pdf>

Розчинники виконують декілька функцій: вони відіграють роль транспорту (розведення фарби, видалення бруду) або допомагають змішувати компоненти. Також їх використовують для підведення або виведення тепла з системи, ефективного змішування реагентів або контролювання їхньої реакційної здатності. Абсолютна більшість розчинників, що використовуються, – це леткі органічні речовини. Відповідно, вони, по-перше, не є невичерпними, по-друге, пожежо- та вибухонебезпечні, і, по-третє, шкідливі для навколишнього середовища. Актуальними є дослідження можливості проведення процесів без розчинників, використання води або інших біодеградабельних речовин як розчинників, застосування іонних рідин (солей, що плавляться при низьких температурах), надкритичних рідин. Як не існує універсального розчинника, так і для кожної реакції існує свій «зелений» розчинник. Наприклад, реакція без розчинника зручна з економічної та екологічної точок зору, але на практиці її можна здійснити лише у випадках, коли один з реагентів може служити розчинником. Вода теж зручна, але, на жаль, у воді органічні речовини не розчиняються. Ще одним прикладом «зеленого» розчинника може слугувати перфторан, але він є доволі дорогим на Заході, що ускладнює його використання у великих масштабах⁵. Таким чином, доволі перспективними заміниками класичних розчинників можуть стати надкритичні рідини.

Надкритичні рідини – це гази, стиснуті до стану, коли їхня густина наближається до густини рідин. Такий стан можливий лише за більш високих температур, ніж критичні, оскільки нижче цієї межі газ під тиском перетворюється в рідину. Рідини, наприклад, воду, також можна перевести в надкритичний стан при певному тиску і певній температурі. Критичні температури для найбільш часто застосовуваних речовин змінюються в широких межах (табл.1).

Таблиця 1

Критичні температури деяких надкритичних рідин⁶

Речовина	Критична температура, °C
CO ₂	31
C ₂ H ₄	9
NH ₂	132
H ₂ O	374

⁵ Paul A.T, Warner J.C. Green Chemistry: Theory and Practice. Oxford England: Oxford University Press, 1998.

⁶ Химическая энциклопедия: В 5 т., т.3 / Гл. ред. И. Л. Кнунянц, Н. С. Зефирова. – М.: Сов. энцикл.; Большая Рос. энцикл., 1988 – 1998.

Надкритичні середовища привертали увагу хіміків упродовж останніх 150 років. Справді, газ, що набуває певних властивостей рідини, є перспективним об'єктом для вивчення. Окрім того, нещодавно посилюється технологічний інтерес до надкритичних рідин. Основна причина цього полягає в тому, що вони стають такими ж розчинниками, як відомі органічні. До того ж, вони абсолютно не шкодять навколишньому середовищу. Як тільки продукт отриманий, можна забрати тиск, і газ (наприклад, CO₂) повертається в атмосферу.

Фундаментальні дослідження довели, що надкритичні рідини можуть забезпечити такий рівень контролю і перетворення в хімічних реакціях та обробленні матеріалів, якого важко досягти традиційними методами.

Надкритичний CO₂ має майже таку саму розчинну здатність, як гексан, і цю його властивість використовують у харчовій промисловості. Наприклад, кофеїн із зерен зеленої кави добувають екстрагуванням вуглекислим газом, який екстрагує лише кофеїн, зберігаючи всі ароматні складники і не залишаючи шкідливих компонентів, на відміну від своїх органічних відповідників. Подібну технологію також застосовують для екстракції хмелю у виробництві пива, нікотину з тютюну, а також різноманітних ароматичних речовин у парфумерній промисловості. Зараз помітно зростає увага дослідників до заміни органічних розчинників на вуглекислий газ у промислових процесах і не лише хімічних, але й технічних, таких як очистка машинних деталей від мастила. Більшість органічних розчинників, хоч і з втратами, можна очищати та використовувати повторно. Використання традиційних розчинників стає все дорожчим, а реакції з надкритичним вуглекислим газом не лише екологічно чисті, але й більш ефективні. Наприклад, фірма «Дюпон» у найближчому майбутньому збирається запровадити технологію виробництва фторполімерів із використанням надкритичного вуглекислого газу. Нова технологія уможливить кращий контроль за фізичними властивостями фторполімеру та його хімічним складом⁷.

Надкритичний вуглекислий газ, водень та органічний субстрат змішують у реакторі, підігривають. Після цього суміш надходить у реактор, що містить каталізатор (зазвичай, благородний метал). У реакторі передбачений спектроскопічний неперервний контроль за ходом реакції. Незважаючи на те, що об'єм реактора дуже малий (5 або 10 мл), він дає змогу отримати 1200 мл продукту (рис.1).

Лабораторія чистих технологій Ноттінгемського університету частину своїх зусиль зосередила на застосуванні надкритичного вуглекислого газу в органічних реакціях, зокрема гідруванні. Усе почалося з теоретичного

⁷ Галкин А.А. Вода в суб- и сверхкритическом состояниях — универсальная среда для осуществления химических реакций / А. А. Галкин, В. В. Лукин // Успехи химии. — 2005. — № 74 (1). — С. 24 – 40.

дослідження синтезу органометалічних сполук перехідного металу в надкритичному ксеноні в спектроскопічному осередку. У результаті був запропонований реактор фірми “Thomas Swan & Co”⁸, що використовує надкритичні рідини. У ньому можна проводити багато різноманітних реакцій, зокрема й гідрування.

За традиційними технологіями гідрування відбувається важко, оскільки водень погано розчиняється в органіці. У надкритичному середовищі водень і субстрат знаходяться в одному стані. Отже, процес протікає більш інтенсивно і у безперервному режимі.

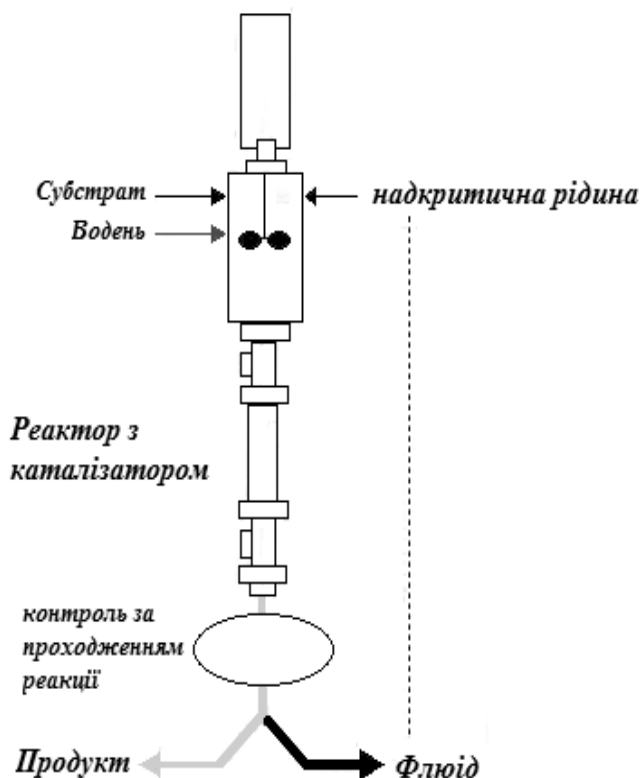

Рис. 1. Схема проточного реактора для гідрування органічних сполук в CO_2 або надкритичному пропані (в надкритичному середовищі)⁹

Ще одним розчинником є надкритична вода. Системні дослідження води при високих температурах і тисках почалися більше чотирьох десятиліть тому. Вона виявилася доволі перспективним середовищем для

⁸ Critical Fluids Support Sustainable Technologies. R & D Magazine, 28-UK, 1999. Accessed 20: August http://pearl1.lanl.gov/external/c-cde/scf/pubs/king/126_critical_fluids.pdf

⁹ Поляков М. Зелёная химия: очередная промышленная революция? / М. Поляков // Химия и жизнь. – 2004. – № 6. – С. 9.

проведення різноманітних хімічних процесів. Передовсім дослідників приваблює можливість окислення в надкритичній воді. Насправді, надкритична вода легко розчиняє кисень та органічні сполуки і полегшує їхню взаємодію. Одним із прикладів таких процесів, особливо корисних для людини, є можливість ефективного знищення бойових отруйних речовин. У суміші з іншими речовинами надкритична вода може бути використана не лише для проведення окислювальних реакцій, але і для процесів гідрогенізації, проведення хімічних реакцій, отримання наночастинок оксидів тощо.

Окрім розчинників, методами досліджень у зеленій хімії є нові методи синтезу. Сьогодні виокремлюють три нові методи синтезу:

- оброблення ультразвуком;
- механічний;
- мікрохвильовий.

Ультразвук – ефективний та практично нешкідливий засіб активації в синтетичній хімії. Цей метод дає змогу не лише вводити потужну енергію, що може збільшити механічні ефекти в гетерогенних процесах, але, як відомо, і викликати нові реакції, призводячи до утворення неочікуваних хімічних речовин. Ультразвук викликає унікальне явище кавітації, яке є предметом інтенсивного дослідження і дало результати, що змушують замислитися.

Із використанням високочастотного ультразвуку хімія отримала разючі результати, передовсім, з генерування радикалів. Одна з особливостей хімії ультразвуку – це створення оптимальних значень температури реакції, яка на відміну від класичної хімії, не потребує великих затрат часу для створення більш високих температур, щоб прискорити процес. Хімія ультразвуку в гетерогенних системах є результатом комбінації хімічних та механічних ефектів кавітації.

Реальний зиск використання ультразвуку полягає в підвищенні селективності і реакційної здатності. Гетерогенні реакції – це реакції, у яких ультразвук, імовірно, буде відігравати найважливішу роль, селективно прискорюючи потенційно конкурентоспроможні технологічні маршрути.

Крім використання ультразвуку з метою посилення реакційної спроможності органічних реакцій, його застосовують у промисловості в таких процесах, як зварювання, емульгування, дегазація розчинників та розпилення¹⁰.

Використання мікрохвиль у синтезі, на відміну від класичних методів введення енергії, призвело до важливих результатів – значного скорочення часу реакції, небажаного гальмування побічних реакцій, а також проведення процесу за умови відсутності розчинників. Окрім очевидних переваг

¹⁰ Зеленая химия в России: сборник статей [под. ред. Лунина В.В., Тундо П., Локтевой Е.С.] – М : Изд-во. Моск. университета, 2004. – 230 с.

використання мікрохвиль у хімічних синтезах, мікрохвильові технології були вивчені як альтернативна економічно вигідна енергія. Висока ймовірність використання мікрохвильової активації хімічних реакцій в екологічно раціональному витягуванні забруднень із забрудненого ґрунту або в розкладанні біомаси шляхом бродіння.

До того ж, за роки, коли зелена хімія набула популярності, вона практично довела свою ефективність. Можна навіть перерахувати декілька яскравих прикладів, за які вручали нагороди. Компанія Virent Energy Systems розробила каталітичний спосіб отримання бензину, дизельного або реактивного палива на основі поновлюваної сировини – цукру, крохмалю або целюлози рослин¹¹. Важливим досягненням цього процесу є його гнучкість – цільовий продукт можна змінювати залежно від потреби ринку¹².

Полімерна продукція також спирається на технології з використанням «зеленої хімії». Полікарбонат (ПК) «Лексан» використовують в автомобілях, у пристроях, у дисках CD- та DVD-формату. Корпорація “Asahi Kasei” (Японія) розробила новий процес виробництва ПК. Спочатку ПК виробляли з бісфенолу-А, використовуючи велику кількість фосгену в метиленхлориді. Відомо, що цей розчинник – канцероген, а фосген є високотоксичним газом. Новий, менш токсичний процес включає бісфенол-А, етиленоксид, CO₂, отриманий як побічний продукт у процесі виробництва етиленоксиду на заводі корпорації “Asahi”. Процес виключає використання метиленхлориду як розчинника полімеризації і зменшує викиди вуглекислого газу до 173 т на тисячу тонн виробленого ПК¹³.

Компанія “Mitsubishi Rayon”¹⁴ виробляє акриламід з акрилонітрилу за допомогою імобілізованого бактеріального ферменту, нітрилгідратази. Акриламід потім полімеризують у поліакриламід. Цей процес був одним з перших великомасштабних застосувань ензимів у хімічній промисловості, що замінив процес, у якому використовували сірчану кислоту та неорганічні каталізатори. Ферментативний процес має декілька переваг над хімічним процесом. Ефективність ферментативного процесу досягає 100%, у той час як вихідний хімічний процес ефективний лише на 30-40%. Споживання енергії становить 0,4 МДж/ кг продукту (1,9 МДж в хімічному процесі). У ферментативному процесі менше відходів.

¹¹ Held A. Production of Fungible Liquid Hydrocarbons via Catalytic Conversion of Renewable Feedstocks. 2010. Accessed at: http://www.novaspect.com/education/2010/2010_Renewable_Energy_Summit/Virent.pdf

¹² Тимонин А.С. Инженерно-экологический справочник. [Текст] / А.С. Тимонин. – Калуга: Издательство Н.Бочкарёвой. – Т.1. – 2003. – 917 с.

¹³ Polycarbonate Sheets. 2013. Accessed at: <http://lexanpolycarbonate.com>.

¹⁴ MMA Monomer (Methyl Methacrylate Monomer). 2013. Accessed at: <http://www.mrc.co.jp/english/products/>

Компанією “Monsanto” (США) розроблений альтернативний метод синтезу поліуретанів та їхніх попередників без використання фосгену. У новому процесі використовують CO₂, газ, який, як відомо, є причиною глобального потепління. Процес не лише сприяє зниженню парникового газу, але й виключає використання небезпечних та токсичних газів. Інноваційний процес не вироблятиме оксиди азоту і сприятиме енергозбереженню до 50%. Атомна ефективність покращується від 29% до 75%. Усі каталізатори в цьому процесі виробництва можуть бути відфільтровані, регенеровані та використані повторно¹⁵.

Висновки

Сталий розвиток для людства відіграє важливу роль, оскільки від можливості якісного співіснування людини і природи залежить життя і здоров'я не лише нинішнього, але й майбутніх поколінь. Адаже те, що ми робимо сьогодні, у подальшому дасть результат. Тому питання сталого розвитку необхідно постійно розглядати і доводити до відома населення планети. Шукати альтернативні рішення глобальних проблем і розв'язувати їх не побіжно, а докорінно. Це забезпечить чистоту навколишнього середовища та допоможе утримати економічність уже розвинутих країн і підвищити економіку країн, які лише йдуть на зустріч стабільності й розвитку. Окрім цього, слід не забувати, що, застосовуючи зелену хімію, варто пам'ятати про бережливе ставлення до природи.

Бібліографія

Critical Fluids Support Sustainable Technologies. R & D Magazine, 28-UK, 1999. Accessed 20: August http://pearl1.lanl.gov/external/c-cde/scf/pubs/king/126_critical_fluids.pdf

Held A. Production of Fungible Liquid Hydrocarbons via Catalytic Conversion of Renewable Feedstocks. 2010. Accessed at: http://www.novaspect.com/education/2010/2010_Renewable_Energy_Summit/Virent.pdf

MMA Monomer (Methyl Methacrylate Monomer). 2013. Accessed at: <http://www.mrc.co.jp/english/products/>

Paul A.T, Warner J.C. Green Chemistry: Theory and Practice. Oxford England: Oxford University Press, 1998.

Polycarbonate Sheets. 2013. Accessed at: <http://lexanpolycarbonate.com>.

¹⁵ Yutaka Tokiwa. Biodegradability of Plastics / International Journal of Molecular Science. – 2010. – Vol. 10. – P. 3722 – 3742.

Yutaka Tokiwa. Biodegradability of Plastics / International Journal of Molecular Science. – 2010. – Vol. 10. – P. 3722 – 3742.

Галкин А.А. Вода в суб- и сверхкритическом состояниях — универсальная среда для осуществления химических реакций / А. А. Галкин, В. В. Лунин // Успехи химии. – 2005. – № 74 (1). – С. 24 – 40.

Добровольский В. В. Екологічні знання / В. В. Добровольский. – К. : Професіонал, 2005. – 304 с.

Зеленая химия в России: сборник статей [под. ред. Лунина В.В., Тундо П., Локтевой Е.С.] – М : Изд-во. Моск. университета, 2004. – 230 с.

Ласкарян Б. М. Безотходная технология в промышленности / Б. Н. Ласкарян, Б. В. Громов [и др.]. – М. : Стройиздат, 1986. – 325 с.

Локтева Е. С. Прогресс науки и роль “зеленой химии” в современном мире [Электронный ресурс] / Локтева Е. С., Лунин В. В. – Режим доступа: <http://www.greenchemistry.ru/education/files/lection.pdf>

Поляков М. Зелёная химия: очередная промышленная революция? / М. Поляков // Химия и жизнь. – 2004. – № 6. – С. 8 –11.

Родионов А. И. Технологические процессы экологической безопасности. Основы эвайронменталистики / А. И. Родионов, В. Н. Клаушин, В. Г. Систер. – Калуга: Издательство Н. Бочкарёвой, 2000. – 800 с.

Тимонин А.С. Инженерно-экологический справочник. [Текст] / А.С. Тимонин. – Калуга: Издательство Н.Бочкарёвой, Т.1. – 2003. – 917 с.

Химическая энциклопедия: В 5 т., т.3 / Гл. ред. И. Л. Кнунянц, Н. С. Зефиоров. – М.: Сов. энцикл.; Большая Рос. энцикл., 1988 – 1998.

Богдан Рудой

ДОСЛІДЖЕННЯ МЕТОДІВ І СИСТЕМ ПРОГНОЗУВАННЯ НАСЛІДКІВ АВАРІЙНИХ СИТУАЦІЙ НА ПРОМИСЛОВИХ ОБ'ЄКТАХ

Вступ

Зростання складності промислових об'єктів, використання в технологічних процесах високотоксичних речовин, що відносяться до категорії, висувають щоразу більші вимоги до розв'язання завдань оцінки і забезпечення безпеки промислових об'єктів як на етапі проектування, так і на етапі експлуатації.

Традиційний підхід до моделювання аварійних ситуацій і отримання основних характеристик безпеки ґрунтується на використанні класичної теорії ймовірності. Однак відсутність у сучасній практиці точних початкових даних робить неможливим адекватне моделювання аварійних ситуацій. За таких умов як початкові дані використовують експертні оцінки, які подають у кількісній чи лінгвістичній формі. Типовим представником шкідливих промислових об'єктів є потужний корпус хімічно – небезпечних підприємств, аварійна ситуація на яких супроводжується, як правило, викидом чи впливом отруйних речовин сильної дії. Реалізація завдань оцінки та безпеки промислових підприємств і впровадження таких рішень у промисловості зумовлює розв'язання важливих проблем: екологічних, економічних, соціальних.

Аналіз досліджуваної проблеми

У промислово-розвинутих країнах матеріальні збитки від промислових аварій складають 15% національного доходу¹. Промислові аварії, крім значних екологічних збитків, як правило, пов'язані з людськими жертвами, а також завданням екологічної шкоди.

¹ Ризики життєдіяльності у природно-техногенному середовищі / М. М. Биченок, С. П. Іванюта, С. О. Яковасв; Ін-т проблем нац. безпеки Ради нац. безпеки і оборони України. – К.: ІПНБ, 2008. – 160 с.

Важливе місце в гарантуванні безпеки посідає прогнозування наслідків аварії, особливо, якщо це пов'язано з масовим ураженням людей. Своєчасний прогноз наслідків аварійної ситуації дає можливість оптимально організувати захисні заходи й у такий спосіб мінімізувати матеріальні витрати на ліквідацію наслідків аварії, а також екологічну шкоду.

Важливим чинником, що підкреслює актуальність проблеми гарантування безпеки промислових об'єктів, під час експлуатації яких може статися той чи інший вид аварії зі значними наслідками, є велика кількість таких підприємств, основну частину яких розміщено в населених пунктах і містах або на прилеглих до них територіях. Особливо це актуально для підприємств хімічної галузі й атомно-енергетичного комплексу.

З таблиці 1 видно, що найбільш поширеним видом аварій для більшості галузей промисловості є викид отруйних речовин, притаманних хімічно-небезпечним об'єктам.

Таблиця 1

Найбільш характерні види аварій

Галузь промисловості	Тип аварії
Хімічна	Викид СДОР. Пожежа.
Радіоелектронна	Викид СДОР. Пожежа.
Атомна енергетика	Викид радіоактивних речовин
Машинобудівна	Викид СДОР. Пожежа.
Харчова і м'ясомолочна	Викид СДОР. Пожежа.

Управління підприємством зазвичай здійснює автоматизована система керування (АСК), яка структурно належить до автоматизованих технологічних комплексів (АТК)².

Для більш чіткого розуміння усіх процесів досліджуваної проблеми наведемо основні визначення, що надалі приймаємо як аксіому.

Безпека – це властивість системи функціонувати з мінімумом випадкових втрат³.

Небезпека – ступінь нанесення можливих втрат, унаслідок виникнення аварійних ситуацій.

Технологічна операція – це сукупність однорідних за своїм призначенням дій, необхідних для досягнення результату на конкретному етапі експлуатаційного процесу.

² Ризики життєдіяльності у природно-техногенному середовищі / М. М. Биченок, С. П. Іванюта, С. О. Яковлев; Ін-т пробл. нац. безпеки Ради нац. безпеки і оборони України. – К.: ІПНБ, 2008. – 160 с.

³ Аннопольский Д. В. Автоматизированная система для мониторинга и управления при экологических катастрофах // ЭР. – 1997. – № 3. – С. 26–32.

Безпечність автоматизованого технічного комплексу (АТК) – це здатність АТК під час експлуатації та в разі аварії обмежити вплив джерел небезпеки на персонал, населення та навколишнє середовище.

Робоче середовище – зона, обладнану необхідними технічними засобами, у якій персонал виконує технологічні операції.

Зовнішнє середовище – це усе те, чим забезпечується технологічний процес. Зовнішнє середовище діє на об'єкт дослідження шляхом регламентації експлуатаційних процесів і окремих операцій, виділенням ресурсів для функціонування людино-машинних систем (ЛМС) тощо⁴.

Оцінка небезпеки при виникненні аварійних ситуацій

Зупинимося дещо докладніше на понятті і оцінці небезпеки. У разі загрози матеріальним цінностям ступінь небезпеки визначається в грошовому еквіваленті. Якщо існує загроза здоров'ю людини, то ступінь небезпеки може частково вимірюватися в грошовому еквіваленті, у летальних випадках економічні оцінки, як правило, відсутні. Тому, ухвалюючи різноманітні технічні рішення, необхідно керуватися властивостями небезпеки, поданими на рис. 1. 2.

Оцінка небезпеки може бути прийнята при за таких умов:

– здійснення аналізу до прийняття рішень і підтвердження їх даними у визначеному тимчасовому інтервалі;

– оцінка аналізу і висновку про ступінь небезпеки під час виникнення несприятливої події;

– у разі, коли аналіз і результати контролю підтверджують, що загроза не може бути зменшена ціною виправданих затрат.

Загрозу безпеці людини визначають дві категорії: події, що впливають на загрозу, і потрапляння в небезпечну зону. Як правило, події, що є загрозою, і перебування в небезпечній зоні, – явища випадкові. Ймовірність небезпечної події встановлюють так:

$$P_c = \frac{T_c}{T}$$

Ймовірність потрапляння в небезпечну зону визначають так:

$$P_a = \frac{T_a}{T}$$

де T_c – сумарна тривалість подій, що становить загрозу;

⁴ Гончарук В.Є Оцінка обстановки у надзвичайних ситуаціях – Посібник. В.Є.Гончарук, С.І.Качан, С.М.Орел, В.І.Пуцило – Вид – во НУ “ЛП”, 2004р. –184с.

T_a – тривалість перебування в небезпечній зоні;

T – весь аналізований проміжок часу.

Якщо подія A – перебування в небезпечній зоні й E – виникнення небезпечної події незалежні, то застосовують формулу:

$$P(EA) = \frac{P_c}{P_a} \quad (1.)$$

Імовірність появи загрози життю людей P , тобто збігу подій A й E , розглядають на проміжку часу T . Інтервал часу T розбивають на n однакових тимчасових інтервалів тривалістю 1 в одному випадку, а в іншому – на N однакових інтервалів тривалістю L . Співвідношення між L і 1 визначають $L = N \cdot L$ і характеризується величиною h , а величиною N визначають загальне небезпечних подій або потраплянь у небезпечну зону. Імовірність P розбіжності виражена:

$$P(K) = n \cdot UH \quad (2.)$$

звідси з огляду на рівність $P(K)$ P ймовірність безпеки визначають так:

$$P = 1 - P(K) \quad (3.)$$

За умови необмеженого зменшення одиничного інтервалу для несприятливої події ймовірність безпеки наблизиться до одиниці.

Промисловий об'єкт може впливати на зовнішнє середовище внаслідок аварійної ситуації з непередбачуваними наслідками залежно від виду аварійної ситуації і її масштабів.

Таблиця 2

Класифікація аварійних ситуацій

Види аварійної ситуації	Наслідки аварійної ситуації
Катастрофа	Масова загибель людей. Ушкодження основних фондів. Завдання шкоди екології.
Нещасний випадок	Можливі загибель і каліцтво людей.
Аварії і помилки	Можливі пошкодження техніки та обладнання, що призводить до необхідності списання або ремонту. Можлива невелика шкода екології.

Обґрунтування необхідності прийняття рішень щодо оцінки і забезпечення безпеки промислових об'єктів

Основною метою системи гарантування безпеки є запобігання виникненню аварійної ситуації в процесі проектування й експлуатації системи або зведення до мінімуму наслідків аварії. Залежно від етапу діяльності системи (проектування або експлуатації) значущість основних завдань безпеки зведена до трьох можливих варіантів.

- скорочення енергоємних виробництв, перехід до безлюдної технології;
- попередження помилкових дій персоналу;
- скорочення відмов устаткування.

Таблиця 3

Шляхи та етапи гарантування безпеки систем

Варіант удосконалення безпеки системи	Етапи гарантування безпеки системи
Скорочення енергетичних виробництв, перехід до безлюдної технології	Етап проектування
Навчання персоналу	Етап експлуатації
Запобігання відновленню роботи устаткування	Етап експлуатації і проектування

Аналіз систем забезпечення безпеки складних систем

Небезпека виникнення аварійної ситуації можлива за умов експлуатації більшості сучасних промислових підприємств. Сучасні системи гарантують безпеку функціонування різноманітних складних технологічних схем та інтегровані в багаторівневі системи управління безпекою (БСК–Б).

Характерними рисами БСК–Б є:

- збирання, зберігання та оброблення інформації про небезпечні ситуації і передумови їхнього виникнення;
- аналіз причин виникнення аварії;
- дослідження факторів безпеки;
- оцінка рівня безпеки;
- розроблення і проведення заходів, спрямованих на підвищення безпеки.

Таблиця 4

Характеристики функціональних систем БСК-Б

Назва підсистеми	Мета розроблення	Функції
Керування рівнем безпеки об'єкта	Підвищити ефективність управління безпекою об'єкта	Забезпечення підготовки ГПП методом розрахунків аварійних ситуацій моделювання на ПК
Оперативне керування безпекою	Підвищення ефективності оперативного управління безпекою об'єкта	Автоматизація підготовки інформації для прийняття оперативних рішень у разі виникнення аварійних ситуацій
Аналіз небезпечних ситуацій	Вдосконалення моніторингу небезпечних ситуацій	Розв'язання завдань під час дослідженні передумов виникнення небезпечних ситуацій із використанням програмного забезпечення.
Підтримка дій оперативного персоналу	Попередити виникнення передумов щодо виникнення небезпечних ситуацій	Автоматизація контролю якості роботи персоналу, підтримка дій оператора

Результатом функціонування типової БСК–Б є повна автоматизація процесу отримання, оброблення, зберігання інформації про виникнення і розвиток аварійної ситуації.

Існують методи прогнозування наслідків аварійних ситуацій, як правило, орієнтовані на окремі 2 види. Для розв'язання цієї проблеми використовують дві взаємопов'язані системи⁵:

- побудова проблемно-орієнтованих моделей на фізико-хімічному рівні розвитку аварійної ситуації;
- виявлення основних факторів безпеки встановлення між ними причинно-наслідкових зв'язків.

Моделювання на ПК процесів виникнення і розвитку аварійної ситуації дає змогу досліджувати небезпечні характеристики об'єктів, прогнозувати наслідки аварії, розробляти запобіжні, економічно обґрунтовані заходи щодо гарантування необхідного рівня безпеки.

Автоматизована системи моделювання і керування захистом (АСМК) створена в інституті кібернетики імені В. Глушкова АН України.

⁵ Гончарук В.С. Оцінка обстановки у надзвичайних ситуаціях – Посібник. В.С. Гончарук, С.І. Качан, С.М. Орел, В.І. Пуцило – Вид – во НУ “ЛП”, 2004 р. –184с.

Система може працювати в трьох режимах:

1) пошуковому, у якому запропоновано експертні дані про можливі джерела чинників ураження ДПУ, на їхній основі виявляють стереотипні ситуації і виробляють запобіжні дії щодо запобігання виникненню аварійних ситуацій;

2) оперативному, який моделює ймовірний розвиток аварійної ситуації на основі інформації про реальні ДПУ;

3) комбінованому, у якому внаслідок порівняльної інформації розробляють рішення для управлінського або оперативного персоналу щодо запобігання виникнення аварійних ситуацій.

Система автоматизованого обслуговування інформаційної взаємодії (СОАІВ), яка розроблена в інституті математики Болгарської АН, призначена для обслуговування й інформаційної взаємодії на великих потенційно небезпечних промислових об'єктах:

Характерними для СОАІВ є:

- багатofункціональна інформаційна модель;
- багатofункціональний метод доступу;
- система інформаційного контакту.

СОАІВ була впроваджена на одному із найбільших болгарських хімічних комбінатів у м. Дімітровграді. На її основі створена автоматизована система диспетчерського керування комбінатом.

Вітчизняна автоматизована система моніторингу та керування об'єктом під час виникнення екологічних катастроф була розроблена в НТЦ електрофізичної обробки НАНУ, у системі є програмовані моделі аварій із вибухами, пожежами, викидом СДОР і радіоактивних речовин⁶.

Таблиця 5

Системи для підтримки прийнятих рішень

Найменування системи	Країна розробник	Призначення системи
АСМК	Україна, Інститут кібернетики ім. В. Глушкова	– попередження щодо запобігання втрат; – прогнозування ймовірного розвитку аварій; – розроблення рішень для управлінського персоналу;
СОАІВ	Болгарія, Інститут математики Болгарської АН	– диспетчерське керування комбінатом в. м. Дімітровграді

⁶ Алиев Р. А., Церковний А. С., Мамедова Г. А. Управление производством при нечеткой исходной информации. – М.: Энергоатомиздат, 1991. – 239 с.

REVEAL	Англія, ICL System	Використовує дані, подані за допомогою нечітких множин. Застосовують як систему для прийняття рішення.
Radian Corporation	США, Radian Corporation	Використовується нечітку логіку для класифікації і керування різноманітними процесами
Екологічний моніторинг	Україна, НТЦ електрофізичної обробки НАНУ	Моніторинг і керування під час екологічних катастроф
SAFETY	Україна, ВДТУ	Загальна оцінка безпеки промислового об'єкта за умови нечітких вихідних даних, а також прогноз наслідків аварії з викидом САОР

Запропонована система SAFETY призначена для отримання показників безпеки при відсутності чітких початкових даних

Для гарантування безпеки промислових об'єктів використовують методи:

Метод логіко-лінгвістичного моделювання дає змогу враховувати властивості системи і проводити кількісну оцінку впливу факторів на безаварійність системи.

Метод імітаційного моделювання для дослідження системи безпеки може бути обґрунтований на основі чинників, які відображають успішне або неуспішне завершення певної технологічної операції.

Обґрунтування вибору методу дослідження

Під час аналізу складних структур різноманітних систем використовують метод, названий “деревом подій”, який при аналізі відмов системи прийнято називати “деревом відмов”⁷.

Для розгляду обраного методу дослідження наведемо основні визначення, необхідні для аналізу “дерева відмов”:

1. Подія – попередньо визначаються й обновлюються умови її появи на рівень елемента або системи.

2. Відмова – подія, яка характеризується тим, що один із двох її можливих станів пов'язаний з ненормальною роботою.

⁷ Бегун В. В. Визначення ризику як міри небезпеки потенційно небезпечних об'єктів // Тези VI Всеукраїнської науково-практичної конференції рятувальників “Актуальні проблеми цивільного захисту”. – К., 2004. – 124 с.

3. Первинна подія – подія, викликана особливостями самого елемента системи.

4. Вторинна подія – подія, викликана зовнішньою причиною.

5. Головна, або вершинна подія, – подія вершині “дерева відмов”, яка аналізується за допомогою усієї частини дерева.

При побудові “дерева відмов” застосовують логічні операції “Г” й “АБО”, для яких притаманні певні правила, а саме:

– вихідна подія логічної операції “Г” відбувається тоді і тільки тоді, коли з’являються усі вихідні події;

– вихідна подія логічної операції “АБО” відбувається тоді і тільки тоді, коли на вході є хоча б одна вихідна подія.

Аналіз “дерева відмов” є логічним методом локалізації найбільш небезпечних елементів (чинників), які впливають на безпеку системи й ієрархічного опису будь-якого типу події.

Теорія надійності систем містить типові прямі і непрямі методи і “Розрахунок ризику й придатності до експлуатації”, “Аналіз видів і наслідків відмов (АВНВ)”. Найважливішим реверсивним або дедуктивним методом є аналіз за допомогою “дерева відмов”.

Цей вид аналізу припускає спочатку встановлення небажаної події, названої завершальною подією. Якщо ми аналізуємо за допомогою методу “дерева відмов”, приміром, блок живлення реактора, то завершальною подією буде вибух через неправильне живлення. Для охорони реактора від цієї небезпеки використовують два реєструвальні регулятори (РРВ1 і РРВ2) і два датчики витрат ДВ2 і ДВ4, встановлених на лініях подачі (рис. 1).

Завершальна подія відбувається в разі, коли у вибуховій суміші виникає запалювання. Як показано в логічній діаграмі (рис. 2.), вибухова суміш утворюється, коли відношення окислювача до палива занадто мале, тобто за умов занадто інтенсивної подачі палива або низької подачі окислювача.

Аналіз продовжується доти, поки не доходить до первинних подій.

Останнім часом метод “дерева відмов” одержав розвиток для розв’язання завдань, що містять велику кількість первинних подій, які спричиняють виникнення аварійних ситуацій (пожеж, вибухів).

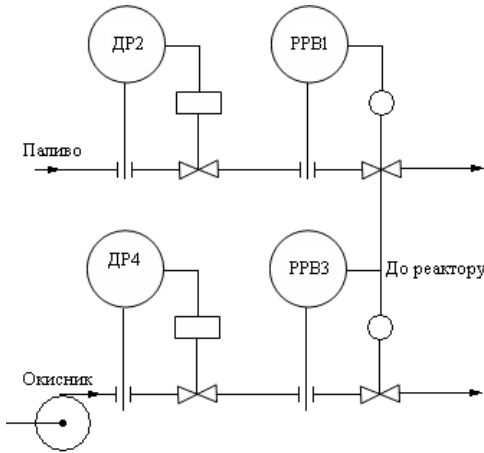

Рис. 1. Схема блоку живлення реактора

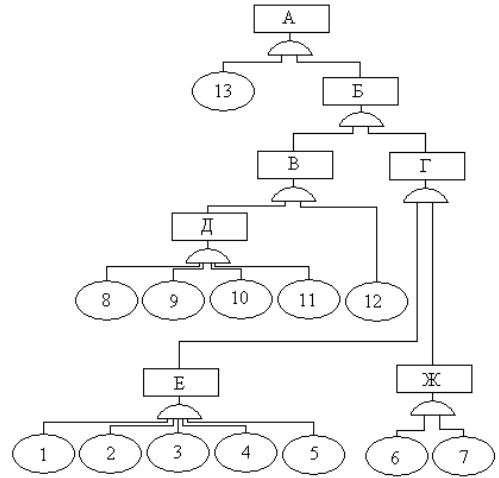

Рис. 2. "Дерево відмов"

Висновки

На основі здійсненого аналізу основних методів оцінки безпеки складних систем і наявних систем для оцінки і гарантування безпеки промислових підприємств, зокрема хімічно небезпечних об'єктів, можна зробити такі висновки:

1. Завдання оцінки і гарантування безпеки промислового об'єкта варто розглядати як комплексну програму: оцінка і гарантування безпеки на етапі експлуатації, оцінка кваліфікації чергового диспетчера.

2. Для оцінки безпеки промислових об'єктів необхідно розробляти математичні моделі, які здійснюють аналіз безпеки об'єктів як на етапі проектування, так і на етапі експлуатації, зокрема в разі відсутності точних початкових даних.

Методика прогнозування наслідків промислових аварій, зокрема, на хімічно – небезпечних об'єктах, у разі шкідливих отруйних речовин вимагає свого удосконалення і продовження за відсутності точних початкових даних.

Бібліографія

Ризики життєдіяльності у природно-техногенному середовищі / М. М. Биченок, С. П. Іванюта, Є. О. Яковлев; Ін-т пробл. нац. безпеки Ради нац. безпеки і оборони України. – К.: ІПНБ, 2008. – 160 с.

Аннопольский Д. В. Автоматизированная система для мониторинга и управления при экологических катастрофах // ЭР. – 1997. – № 3. – С. 26–32.

В. Є.Гончарук, С. І.Качан, С. М.Орел, В. І.Пуцило Оцінка обстановки у надзвичайних ситуаціях: Посібник. – К. : Вид – во НУ “ЛП”, 2004.-184 с.

Алиев Р. А., Церковний А. Є., Мамедова Г. А. Управление производством при нечеткой исходной информации. – М.: Энергоатомиздат, 1991. – 239 с.

Бегун В.В. Визначення ризику як міри небезпеки потенційно небезпечних об'єкті // Тези VI Всеукраїнської науково-практичної конференції рятувальників “Актуальні проблеми цивільного захисту”. – К., 2004. – 124 с.

Дмитро Кобилкін
Ярослав Устіловський

ОФІСНЕ ПРОЕКТНО-ОРІЄНТОВАНЕ УПРАВЛІННЯ СИСТЕМОЮ 112 ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАНУ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Вступ

Сталий розвиток екосистем України – це розробка стратегічних проєктів, які б дали змогу запобігти погіршенню екологічної ситуації в державі. Надзвичайні ситуації будь-якого характеру (природного чи техногенного) наносять шкоду екосистемам, для відновлення яких потрібно буде не один десяток років. Для ефективної реалізації проєктів, портфелів проєктів та програм щодо попередження надзвичайних ситуацій і, відповідно, мінімізацію ускладнення екологічної ситуації слід розробити моделі та методи проєктно-орієнтованого управління процесом опрацювання вхідної інформації. Успішна реалізація такого завдання може бути досягнута внаслідок впровадження проєкту системи екстреного виклику 112 (далі Система 112)¹. Перший успішний етап реалізації проєкту відбувся у 2012 році під час проведення в Україні й Польщі фінальної частини чемпіонату Європи з футболу „Євро 2012”. У подальшому реалізація проєкту Системи 112 полягає в її міжнародній інтеграції та адаптації на регіональному рівні з метою забезпечення безпеки життєдіяльності людей та убезпечення екосистем України від негативного впливу надзвичайних ситуацій.

Забезпечити покращення стану екологічної ситуації навколишнього середовища можна за умов мінімізації ризиків виникнення надзвичайної ситуації. Досягнути такого стану можна за умови високої, швидкої обробки вхідної інформації, а також використання Системи 112 як проєкту ефективного способу інформованості населення. Успішна реалізація проєкту Системи 112 на регіональному рівні та його міжнародна інтеграція забезпечить високу ефективність функціонування сил та засобів

¹ Заходи, щодо впровадження системи 112 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.112.gov.ua/uk/news/item/46-vprovadzhennya-sistemi-112>.

оперативно-рятувальних служб ДСНС щодо попередження та ліквідації надзвичайних ситуацій і, як наслідок, покращення стану екосистеми.

Розробка та впровадження системи екстреного виклику в Європі та світі займалися провідні фірми та корпорації Siemens, Ericsson, Frequentis, Winbourne Consulting LLC, Hewlett-Packard. Процес впровадження Системи 112 та її інтеграції з VIAC НС та, відповідно, в усі сфери життя громадян України має свої особливості та вимагає подальшого дослідження. На сьогодні Україна характеризується особливими умовами та відсутністю навичок щодо впровадження Системи 112 на регіональному рівні з можливістю міжнародної адаптації, а також подальшого спрощення процедури формування транскордонних оперативно-рятувальних загонів щодо ліквідації НС і покращення екологічної ситуації.

Аналіз досліджуваної проблеми

Постійне ускладнення екологічної ситуації як на місцевому, регіональному, так і на світовому рівні вимагає удосконалення Системи 112 та її швидкого впровадження по всій території України для забезпечення високої швидкодії інформованості населення щодо виникнення НС з подальшим покращенням екологічної ситуації. Учені всього світу опинилися перед проблемою пошуку шляхів контролю й оптимізації процесів, які відбуваються в навколишньому середовищі. Ураховуючи, що екосистеми України, які щоденно зазнають втручання людського фактора, виснажені, і для їхнього відновлення потрібно розробляти програми для забезпечення екологічної безпеки.

Екологічну безпеку визначають щодо територій України, областей, районів, населених пунктів або народногосподарських об'єктів – нафтогазопромислових районів, промвузлів, заводів, фабрик та інших об'єктів промисловості, транспорту, енергетики, хімії, гірництва, зв'язку тощо.

Екологічну безпеку України можна прогнозувати за методом ранжування, вибравши для оцінки такі показники, які найбільше впливають на стан екологічної безпеки України: пожежна безпека, хімічна безпека, безпека на транспорті. Для аналізу безпеки регіонів промоніторимо дані Національної доповіді “Про стан техногенної та природної безпеки”². Ранжування відбувалося за допомогою програмного продукту Microsoft Excel, методом формування рейтингових показників щодо кожної адміністративної – територіальної одиниці України. Результати ранжування зображені в таблиці 1.

² Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2012 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mns.gov.ua/content/nasdopovid2012.html>

Таблиця 1

Результати ранжування груп показників безпеки

№ п/п	Регіони України	Показник безпеки	Ранг показника безпеки	Клас регіону
1	АР Крим	163	17	2 клас Середній рівень безпеки
2	Вінницька	162	16	2 клас Середній рівень безпеки
3	Волинська	68	3	1 клас Високий рівень безпеки
4	Дніпропетровська	255	27	3 клас Низький рівень безпеки
5	Донецька	249	26	3 клас Низький рівень безпеки
6	Житомирська	153	12	2 клас Середній рівень безпеки
7	Закарпатська	97	5	1 клас Високий рівень безпеки
8	Запорізька	178	20	3 клас Низький рівень безпеки
9	Івано-Франківська	173	19	3 клас Низький рівень безпеки
10	Київська	192	21	3 клас Низький рівень безпеки
11	Кіровоградська	102	6	1 клас Високий рівень безпеки
12	Луганська	245	25	3 клас Низький рівень безпеки
13	Львівська	137	9	1 клас Високий рівень безпеки
14	Миколаївська	153	12	2 клас Середній рівень безпеки
<i>Продовження таблиці 1</i>				
15	Одеська	233	24	3 клас Низький рівень безпеки
16	Полтавська	159	15	2 клас Середній рівень безпеки
17	Рівненська	119	8	1 клас Високий рівень безпеки
18	Сумська	155	14	2 клас Середній рівень безпеки
19	Тернопільська	111	7	1 клас Високий рівень безпеки
20	Харківська	211	23	3 клас Низький рівень безпеки
21	Херсонська	193	22	3 клас Низький рівень безпеки
22	Хмельницька	64	2	1 клас Високий рівень безпеки

23	Черкаська	165	18	2 клас Середній рівень безпеки
24	Чернівецька	43	1	1 клас Високий рівень безпеки
25	Чернігівська	137	9	1 клас Високий рівень безпеки
26	м.Київ	148	11	2 клас Середній рівень безпеки
27	м.Севастополь	73	4	1 клас Високий рівень безпеки

Джерело: систематизовано авторами

Для графічного відображення територіального розподілу впливу чинників, екологічної безпеки України, використаємо карту на рис. 1, 2.

Рис. 1. Схема територіального поділу України за рівнями безпеки у 2011 році.
Зелений колір – безпечні регіони, жовтий колір – помірно безпечні регіони,
червоний колір – небезпечні регіони

Джерело: опрацьовано авторами

Результати ранжування (див. рис. 1) показали, що найбільша небезпека зосереджена в районах розташування об'єктів-гігантів важкої промисловості

та потенційно небезпечних об'єктів, а тому необхідно розглядати методи зменшення навантаження на екологічну безпеку.

Одним із напрямків мінімізації навантаження на екосистему України є впровадження методології проектно-орієнтованого управління на всіх стадіях реалізації Системи 112 як ефективного способу інформованості населення та оперативно-рятувальних служб ДСНС за допомогою проектно-орієнтованого управління.

Рис. 2. Схеми територіального поділу України за рівнями безпеки у 2012 році. Зелений колір – безпечні регіони, жовтий колір – помірно безпечні регіони, червоний колір – небезпечні регіони

Джерело: побудовано авторами

Найкращі умови ефективного управління проектом впровадження Системи 112 досягаються методом офісного управління, модель – схему якого представлено на рис. 2.

Запропонована на рис. 3 модель-схема представляє собою проектно-організаційну структуру, що забезпечує вискоєфективне управління проектами, програмами та портфелями проектів через офіс (ядро) з метою досягнення сталого розвитку держави, в контексті забезпечення екологічної безпеки людини в зовнішньому проектному середовищі.

Внутрішнім проектним середовищем проекту, яке впливає на його реалізацію є стан екологічної безпеки та проектно орієнтоване офісне управління. Екологічна безпека є невід’ємним фактором вибору та побудови цієї моделі-схеми, що стає можливим при використанні проектно орієнтованого офісного управління. Ці два чинники безпосередньо впливають на функціонування кожного з елементів моделі-схеми, що передбачає безпосереднє врахування їхнього впливу на реалізацію проекту.

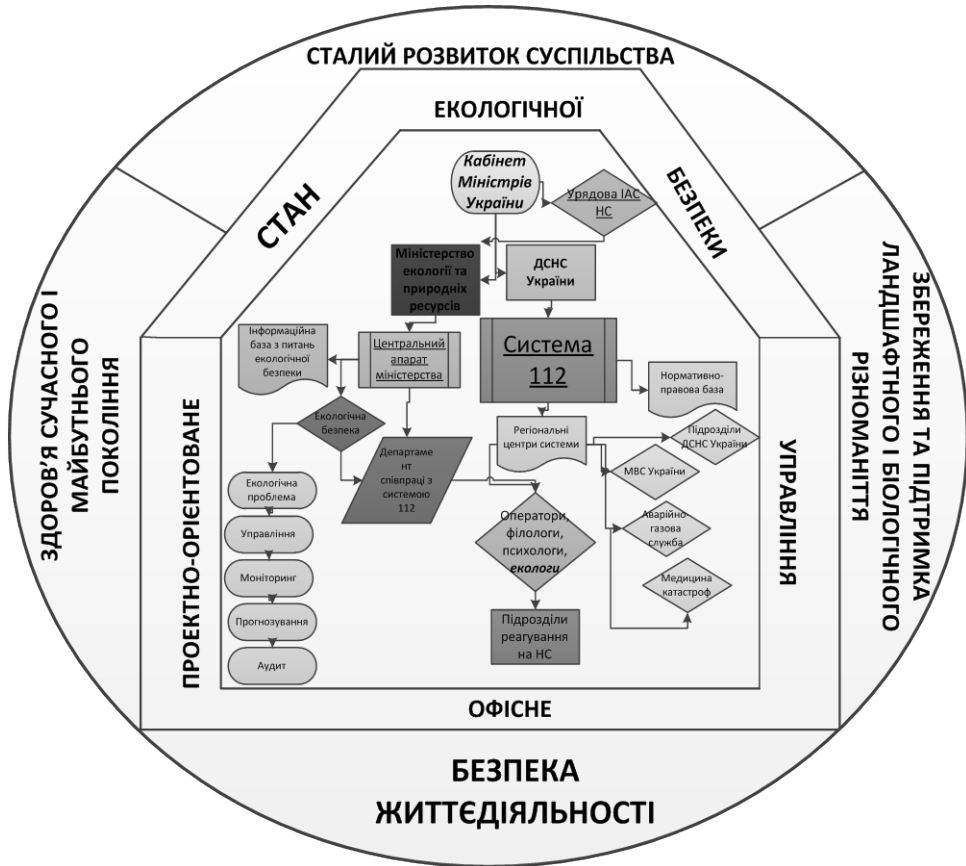

Рис. 3. Модель-схема офісного проектно-орієнтованого управління Системою 112

Джерело: побудовано авторами

До завдань проекту належать такі чинники впливу, як сталий розвиток суспільства, який є базовим для успішності проекту та постає головним фактором, що був урахований на стадії ініціації даного проекту. До завдань зарахуємо також здоров'я сучасного та майбутнього поколінь, збереження та підтримку ландшафтного та біологічного різноманіття та безпеку

життєдіяльності. Сукупність цих завдань є проектним квадратом цього проекту³.

Формально модель-схему офісного проектно орієнтованого управління Системою 112 можна представити коротко у вигляді п'ятірки:

$$F1 = \langle \text{СЕБ, УПЗЕБ, ПУСКЕБ, СОЗ, ЯОУПСЕБ} \rangle, \text{ де} \quad (1)$$

СЕБ – стан екологічної безпеки, що відповідає європейським вимогам Євро 7, 8, тощо;

УПЗЕБ – управління проектами забезпечення відповідним станом екологічної безпеки;

ПУСКЕБ – проектно – орієнтоване управління системами комунікацій (в тому числі Системою 112) у процесі реалізації проектів з екологічної безпеки;

СОЗ – стан охорони здоров'я відповідно до стану екологічної безпеки;

ЯОУПСЕБ – ядро офісного управління проектним середовищем забезпечення відповідного стану екологічної безпеки.

Ядро офісного управління можна представити коротко такою залежністю:

$$\text{ЯОУПСЕБ} \Rightarrow F2 = \langle \text{КМУ, УІАСНС, М, ДСНС, Система 112} \rangle, \text{ де} \quad (2)$$

КМУ – Кабінет міністрів України;

УІАСНС – Урядова інформаційно – аналітична система з надзвичайних ситуацій;⁴

М – Міністерство екології та природних ресурсів;

ДСНС – Державна служба України з надзвичайних ситуацій;

Система 112 – Система екстреного виклику за єдиним номером 112.

Продовжуючи формалізацію процедури покрокової реалізації проектів з екологічної безпеки в контексті регіональної програми Сталій розвиток суспільства отримуємо такі залежності:

$$(\text{КМУ}) \Rightarrow F3 = \langle \text{УІАСНС, М, ДСНС, Система 112} \rangle, \text{ де} \quad (3)$$

³ Азаров Н.Я., Ярошенко Ф.А., Бушуев С.Д. Инновационные механизмы управления Арчибалда Р. Управление высокотехнологичными программами и проектами / Р. Арчибалда [пер. с англ. Мамонтова Е.В.; под ред.Баженова А.Д., Арефьева А.О]. – М.: Компания ЛйтТи; ДМК Пресс, 2004. – 472 с

⁴ Постанова КМУ від 16.12.1999 “Про створення Урядової інформаційно – аналітичної системи з питань надзвичайних ситуацій” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2303-99-%D0%BF>

УІАСНС – Урядова інформаційно – аналітична система з надзвичайних ситуацій;

М – Міністерство екології та природних ресурсів;

ДСНС – Державна служба України з надзвичайних ситуацій;

Система 112 – Система екстреного виклику за єдиним номером 112.

(Система 112) => F4 = < НПД, РЦ, ПДСНС, МВС, О, АГС, МК, ПРНС > , де (4)

НПД – нормативно – правова база;

РЦ – регіональні центри Системи 112;

ПДСНС – підрозділи Державної служби України з надзвичайних ситуацій;

МВС – Міністерство внутрішніх справ;

О – оператори Системи;

АГС – аварійно – газова служба;

МК – медицина катастроф;

ПРНС – підрозділи реагування на надзвичайні ситуації.

(М) => F5 = < ЦА, ІБ, ЕБ, Д > , де (5)

ЦА – центральний апарат Міністерства;

ІБ – інформаційна база з питань екологічної безпеки;

ЕБ – екологічна безпека;

Д – департамент співпраці з Системою 112.

(ЕБ) => F6 = < ЕП, У, М, П, А > , де (6)

ЕП – екологічна проблема;

У – управління проблемою;

М – моніторинг;

П – прогнозування;

А – аудит.

Результатом управління буде формалізоване рівняння:

F = (F1, F2, F3, F4, F5, F6) => (ФМС, ЯОУПСЕБ, КМУ, Системи 112, М, ЕБ) (7)

Реалізація цього проектного управління дасть змогу ефективно забезпечити функціонування офісного проектно орієнтованого управління Системою 112 в контексті забезпечення Сталого розвитку суспільства.

Офісне управління в проектах реалізації Системи 112 в умовах забезпечення Сталого розвитку суспільства потребує розробки ефективних моделей упровадження системи. Це можливо при застосуванні проектно-орієнтованого підходу до управління та оцінки впливу ризиків на умови реалізації проекту. Важливим елементом реалізації проекту є його інженерне проектування, яке повинно спиратися на його складові фактори. Модель проектного середовища інженерного проектування Системи 112 (див. рис. 4.) слід розглядати як процес управління розвитком складних систем та комплексом управлінських заходів щодо розвитку супровідних факторів системи.

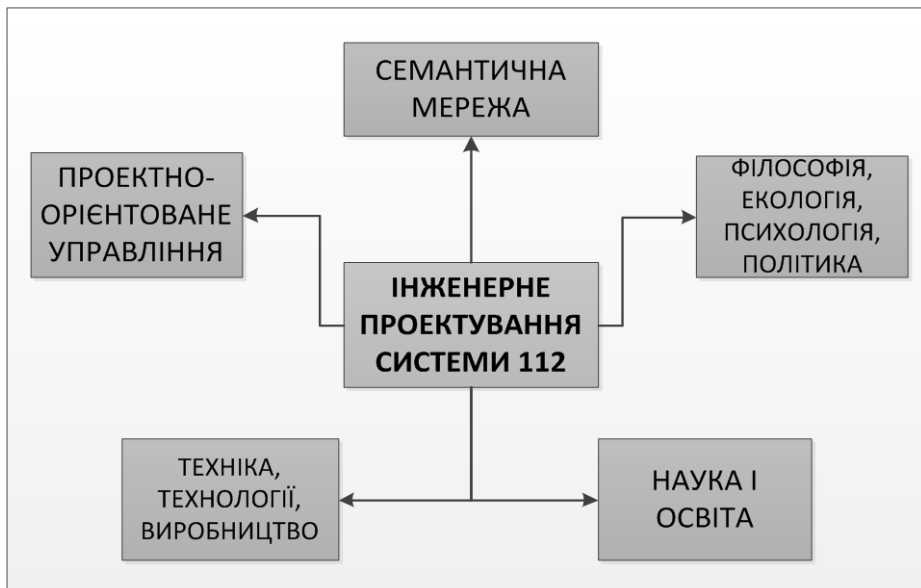

Рис. 4. Модель проектного середовища ефективного функціонування Системи 112 в умовах сталого розвитку суспільства

Джерело: побудовано авторами

До проектного середовища інженерного проектування Системи 112 зазначаємо такі фактори:

Семантична мережа – інформаційна модель предметної галузі, що має вигляд орієнтованого графа, вершини якого відповідають об'єктам предметної галузі, а ребра характеризують інтегровані зв'язки з причинно – наслідковими відносинами між ними.

Проектно-орієнтований підхід – забезпечення формування цілей управління, виявлення проблем та розробка програми або стратегічного плану їхнього розв'язання, усунення перешкод досягнення поставлених цілей.

Техніка і технології виробництва – реалізація проекту в умовах стрімкого інноваційного вдосконалення техніки та технологій.

Наука й освіта – забезпечення належного науково-інтелектуального ресурсу для потреб гармонізації Системи 112 та формування у рятівника компетентнісного рівня відповідно до міжнародного стандарту в проектно-орієнтованому управлінні.

Філософія, Політика, Екологія, Психологія – сукупність гуманітарного блоку галузей знань, які дають усебічно зрозуміти та розробити підхід до гармонізації цієї Системи.

Сукупність цих п'ятих факторів дає змогу використати проектне середовище інженерного проектування як основу теоретико-практичних знань, необхідних для гармонізації Системи 112 в регіональному вимірі.

Важливим чинником управління проектом є визначення основних параметрів проекту та їхнього взаємодії в контексті. Розробка моделі взаємозв'язку параметрів Системи 112 передбачає проведення моніторингу щодо умов гармонізації системи у регіональному вимірі та аналізу складників проекту для умов регіонального виміру. (див. рис. 5).

Рис. 6. Модель взаємозв'язку параметрів проекту у процесі управління ризиками для забезпечення ефективного функціонування Системи 112 в умовах забезпечення стану екологічної безпеки

Модель охоплює такі складники проекту:

Планування та оптимізація елементів Системи 112 – містить у собі розробку стратегічного плану проекту щодо проведення оптимізаційних заходів за результатами проведення моніторингу діяльності Системи 112.

Контроль параметрів функціонування Системи 112 та проведення моніторингу щодо її діяльності – містить у собі аналіз статистичних даних діяльності Системи 112, зокрема аналіз кількості усіх вхідних дзвінків на Систему 112, частку якісного показника дзвінків та оброблених дзвінків, розподілених за екстремими службами.

Надійність та ефективність функціонування Системи 112 та аналіз її складників для умов сталого розвитку суспільства – містить низку заходів, які будуть гарантувати злагоджену роботи Системи 112 та її ефективне функціонування на рівні адміністративно – територіальних одиниць України.

Розробка ефективної робочої структури проекту офісного управління Системи 112 для забезпечення Сталого розвитку суспільства з урахуванням особливостей геолокацій, економічного розвитку, індустріалізації дає змогу створити робочий перелік, який потребує першочергового виконання для реалізації проекту, проте не дає чіткої відповіді щодо виконавців робіт та джерел фінансування. Тому у проекті запропоновано використання двоспрямованої структуризації проекту, яка поєднує організаційну та робочу структури проекту та включає:⁵

- робочу структуру проекту (WBS);
- організаційну структуру проекту (OBS);
- облік затрат;
- опис пакетів діяльності;
- систему кодування.

Ефективна реалізація цього проекту офісного управління Системою 112 для забезпечення стану екологічної безпеки дасть змогу зменшити негативний вплив факторів на проект шляхом застосування проектно – орієнтованого управління.

Висновки

На основі використання методу ранжування визначено стан екологічної безпеки різних регіонів України. Для досягнення умов покращення стану динаміки сталого розвитку екосистеми України запропоновано проектне середовище щодо ефективного управління інноваційними проектами

⁵ Креативные технологии управления проектами и программами : Монография / Бушуев С. Д., Бушуева Н. С., Бабасев И. А., Яковенко В. Б., Гришпа Е. В., Дзюба С. В., Войтенко А. С. – К. : “Саммит-Книга”, 2010. – 768 с.

впровадження Системи 112 на регіональному рівні, з можливістю подальшої інтеграції з автоматичними інформаційними аналітичними системами VI АСНС та міжнародною інтеграцією щодо аналогічних систем, а також співпраці з громадськими формальними і неформальними організаціями при ООН, ЮНЕСКО тощо. Проаналізовано показники безпеки регіонів України методом ранжування. Дослідження проведено з використанням комп'ютерної програми. Розроблено модель – схему офісного проектно – орієнтованого управління Системою 112 та представлено її формальний опис, моделі проектного середовища Системи 112 та моделі взаємозв'язку параметрів проекту.

Доведено, що висока ефективність управління Системою 112 досягається шляхом впровадження офісного проектно-орієнтованого управління, що охоплює такі методи: системний аналіз, системний інжиніринг та системний менеджмент.

Бібліографія

Заходи, щодо впровадження системи 112 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.112.gov.ua/uk/news/item/46-vprovadzhennya-sistemi-112>.

Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2012 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mns.gov.ua/content/nasdopovid2012.html>

Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища”// Відомості Верховної Ради(ВВР). 1991. № 41.

Азаров Н.Я., Ярошенко Ф.А., Бушуев С.Д. Инновационные механизмы управления Арчибальд Р. Управление высокотехнологичными программами и проектами / Р. Арчибальд [пер. с англ. Мамонтова Е.В.; под ред.Баженова А.Д., Арэфьева А.О]. – М.: Компания АйТи; ДМК Пресс, 2004. – 472 с.

Постанова Кабінету Міністрів України від 16.12.1999 “Про створення Урядової інформаційно – аналітичної системи з питань надзвичайних ситуацій” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2303-99-%D0%BF>

Креативные технологии управления проектами и программами : Монография / Бушуев С. Д., Бушуева Н. С., Бабаев И. А., Яковенко В. Б., Гриша Е. В., Дзюба С. В., Войтенко А. С. – К. : “Саммит-Книга”, 2010. – 768 с.

Катерина Соседко

УМОВИ ВИНИКНЕННЯ І НАСЛІДКИ ПОВЕНЕЙ

Вступ

Сталий розвиток – одна з основних моделей сучасного розвитку суспільства. Важливими, але поки що не розробленими є завдання створення систем оцінювання показників сталого розвитку, адаптованих до національних пріоритетів, національної екологічної політики. З екологічного погляду сталий розвиток має забезпечити цілісність фізичних та біологічних природних систем.

Повені та пожежі є природними процесами, що відбуваються в біосфері та впливають на планету протягом тисячоліть. За повторюваністю, площею поширення й середньорічними матеріальними збитками повінь займає перше місце серед стихійних лих. Особливістю повеней, як і деяких інших надзвичайних ситуацій природного характеру, є те, що їм неможливо запобігти. Розв'язуюючи ж проблему повеней, можна, використовуючи різні організаційно-технічні рішення, тільки знизити можливі наслідки від них.

Причини повеней – інтенсивні дощі, танення снігів, льодовиків, сильні вітри, цунамі, циклони, землетруси, зсуви, прориви дамб, гребель тощо.

Людство протягом багатьох століть намагалося захиститися від повеней, але, на жаль, не досягло успіхів у цьому. Навпаки, з кожним століттям збитки від повеней продовжують зростати. Ці збитки особливо зросли (приблизно в 10 разів) у другій половині минулого століття. За деякими даними¹, площа паводконебезпечних територій на земній кулі становить приблизно 3 млн кв. км, на яких проживає майже 1 мільярд осіб. Щорічні збитки від повеней в окремі роки перевищують 200 мільярдів доларів і супроводжуються загибеллю тисяч людей.

Унаслідок глобального потепління та зміни клімату існує небезпека швидшого танення снігових мас у високогір'ї, а отже, й порушення гідрологічного режиму гірських річок та виникнення повеней.

¹ Григорьев А. А. Природные и антропогенные экологические катастрофы. Классификация и основные характеристики / А. А. Григорьев, К. Я. Кондратьев // Исследование Земли из космоса. – 2000. – № 2. – С.72–83.

До небезпечних і стихійних гідрологічних явищ Львівської області належать високі рівні води на ріках під час формування весняної повені, заторів льоду, талодощових і дощових паводків.

Тому актуальною є проблема дослідження розвитку повеней і паводків на території Львівської області та аналіз їхніх наслідків для пошуку перспективних засобів їхнього попередження.

Метою нашого дослідження – аналіз небезпечних гідрологічних ситуацій на ріках Львівської області. У роботі розв'язано такі *завдання*: дослідження умов виникнення повеней і паводків на території Львівської області; виявлення особливостей їхнього перебігу в басейнах річок Дністра та Західного Бугу. *Об'єктом* дослідження є *водний режим рік* Львівської області. *Предмет дослідження* – умови утворення і розвиток весняної повені та дощових паводків, масштаби їхніх наслідків.

Небезпека розвитку і поширення повеней

На тлі швидкої урбанізації, зростання населення та довгострокових тенденцій зміни клімату повені стають усе більш серйозною проблемою розвитку суспільства. Особливістю повеней, як і деяких інших надзвичайних ситуацій природного характеру, є те, що їх неможливо уникнути.

Розв'язати проблеми повеней можна лише завдяки зниженню їхніх негативних наслідків, приймаючи організаційно-технічні рішення.

Основними природно-географічними умовами виникнення повеней є випадання опадів у вигляді дощу, танення снігу і льоду, цунамі, тайфуни, спорожнення водосховищ.

Повені приносять величезні лиха населенню планети. За період з 1981 до 1988 р. на Землі відбулося п'ять великих повеней, під час кожної з яких загинуло понад 2 000 осіб: в Індії (1981 р.) – 3 000 осіб, у Перу (1982 р.) – 2 500 осіб, у Бангладеш (1987 р.) – 2 500 осіб, там само у 1988 р. – понад 2 000 осіб, у 1989 р. у Китаї – понад 2 500 осіб. Постраждалих під час повеней налічується значно більше (сотні тисяч, а іноді мільйони): в Еквадорі (1985 р.) – 700 тис. осіб, у Китаї (1987 р.) – понад 5 млн осіб. Рекордна кількість постраждалих і хворих під час повеней зафіксована в 1988 р. у Бангладеш – 45 млн осіб. Великої шкоди завдають морські повені в Голландії, часто затоплює Венецію, що супроводжується руйнацією світових культурних цінностей¹.

Екологічні наслідки повеней мають як негативний, так і позитивний характер². До позитивних екологічних процесів, пов'язаних з повенями, належать відновлення родючості і зволоження ґрунтів. Іншим позитивним

² Исаева Л. К. Основы экологической безопасности при природных катастрофах / Л. К. Исаева. – М. : Академия ГПС МЧС России, 2003. – 158 с.

фактором є будівництво водосховищ, які не тільки здатні регулювати гідрологічний режим територій, але й виконують інші господарські функції. Повний обсяг водосховищ земної кулі перевищує 6 тис. км³. Негативні наслідки повеней пов'язані з розмиванням ґрунту й руйнуваннями, економічним збитком та втратою людських життів.

Масштаби наслідків повені залежать від висоти й тривалості стояння небезпечних рівнів вод, швидкості водяного потоку, площі затоплення, сезону, геологічної будови поверхні суші тощо. Крім того, розмір збитку пов'язаний із щільністю населення, інтенсивністю господарської діяльності на затопленій території, наявністю гідротехнічних споруд та інших антропогенних факторів.

Повені – стихійні лиха, які найчастіше відбуваються. Зокрема, за останні 20 років кількість зареєстрованих випадків повеней значно зросла. Збільшилася кількість людей, що постраждали від повені, а також обсяги фінансового, економічного та страхового збитку. Тільки в 2010 році від повеней постраждало 178 000 000 осіб. Загальний збиток у такі виняткові роки, як 1998 і 2010, перевищив 40 млрд дол. США³.

Наслідки стихійних лих різко змінилися за останні 30 років. У той час, як кількість людей, постраждалих від стихійних лих, зросла з 700 млн у 1970 р. до майже 2 мільярдів у 1990-х роках, смертність від стихійних лих знизилася з майже 2 мільйонів у 1970 р. до майже 800 000 у 1990 році. Зниження кількості жертв можна частково пояснити кращою готовністю до стихійних лих⁴.

Гідрологічні явища (наприклад, опади і річкові стоки) сильно змінюються у просторі та часі. Іноді вони приймають вкрай високі значення (сильні зливи), з істотним впливом на екосистеми і людське суспільство. Повені були головною проблемою з початку цивілізації (наприклад, повені Тигру і Євфрату були зафіксовані ще у древніх вавілонських і шумерських текстах) і продовжують бути такими.

Згідно з даними Міжнародного Червоного Хреста⁴, постраждали від повені становлять більше двох третин усіх постраждалих від стихійних лих. Щороку екстремальні погодні та кліматичні явища викликають значну захворюваність і смертність у всьому світі. З 1992 по 2001 рік повені були найчастішими стихійними лихами (43% від 2 257 зафіксованих лих), загинули 9 6507 осіб і постраждало більш ніж 1,2 мільярда осіб. У Північній і Південній Америці на повені припадає 45% усіх випадків смерті

³ Abhas K. J., Bloch R., Lamond J. *Cities and Flooding: A Guide to Integrated Urban Flood Risk Management for the 21st Century*, World Bank: Washington DC, 2012. – 638 p.

⁴ *Ecosystems and Human Well-Being. – Vol. 1: Current State and Trends: Regulation of Natural Hazards* / Manoel Cardoso, Johan Goldammer, George Hurtt, Luis Jose Mata // *Encyclopedia of Earth*, Washington, 2009.

в результаті стихійних лих. Азія є найбільш постраждалим континентом з погляду людських втрат, пов'язаних із повенями.

Більшість великих повеней відбулося в Азії. За останні 30 років кількість повеней в Азії становить близько 40% від загального обсягу у світі. Більше 90% світового населення, що страждає від повеней, живе в Азії. До країн, які особливо сильно страждають від повеней, належить Китай, де щільність населення в річкових долинах сягає 2 200 осіб на км². Паводки – національне лихо для жителів цієї країни. У 1998 р. в Китаї сталася низка найбільш руйнівних повеней. За червень – серпень було зафіксовано 13 паводків. Від них постраждали більше 200 млн осіб. Згідно з різними джерелами, загинули від однієї до трьох тис. осіб. Матеріальний збиток перевищив 20 млрд. доларів.

Іншою країною світу, яка сильно страждає від повеней, є Бангладеш, де площа затоплення рівнинних територій під час розливів Гангу, Брахмапутри, Мегхни й невеликих річок може становити 80% усієї площі країни.

У більшості районів земної кулі повені викликають тривалі, інтенсивні дощі й зливи внаслідок проходження циклонів. Повені на річках Північної півкулі відбуваються також у зв'язку з бурхливим таненням снігів, заторами льоду.

В останні століття, особливо в ХХ ст., усе більшу роль у збільшенні частоти й руйнівної сили повеней відіграють антропогенні фактори. Серед них передовсім слід назвати вирубування лісів (максимальний поверхневий стік зростає на 250–300%), нераціональне ведення сільського господарства (внаслідок зниження інфільтраційних властивостей ґрунтів). Приблизно втричі збільшилися середні втрати від паводків на урбанізованих територіях через зростання водонепроникних покриттів і забудову. Істотне збільшення максимального стоку пов'язане з господарським освоєнням заплав, які є природними регуляторами стоку⁵.

Унаслідок глобального потепління та зміни клімату існує небезпека швидшого танення снігових мас у високогір'ї, а отже, й порушення гідрологічного режиму гірських річок та виникнення повеней. До пріоритетних антропогенних причин повеней належать: широкомасштабне знеліснення гірських схилів упродовж агрокультурного періоду; зниження природної верхньої межі лісу; зміна природної вікової структури лісів; знищення водозахисних лісів на перших терасах гірських річок⁶.

⁵ Воробьев Ю. А. Катастрофы и человек. Книга 1. Российский опыт противодействия чрезвычайным ситуациям / Ю. А. Воробьев, Н. И. Локтионов, М. И. Фалеев, М. А. Шахраманьян и др. – М. : Издательство «АСТ-ЛТД», 1997. – 255 с.

⁶ Адаменко О. М. Про можливості передбачення катастрофічних наслідків паводків на річках Карпатського регіону / О. М. Адаменко, Є. І. Крижанівський // Матеріали міжнародної наук.-практ. конф. “Вплив руйнівних повеней, паводків, небезпечних геологічних процесів на

Масштабний паводок 2008 р. у західних областях України є наслідком вирубування лісів у Карпатах. Утративши за останні 40 років значну частину лісового покриву, українські Карпати не здатні втримувати вологу. Вода швидко стікає в долини, спричиняючи масштабні лиха.

З ростом населення, вирубуванням лісів та багатьма іншими видами діяльності людини повені, зокрема й руйнівні, стали відбуватися все частіше й частіше. Ще стрімкіше зростають збитки від повеней. Аналіз повеней за останнє сторіччя, проведений¹ щодо багатьох країн, показав, що в усьому світі спостерігається тенденція до значного зростання збитків від повеней, викликана нераціональним веденням господарства в долинах річок і посиленням господарського освоєння паводконебезпечних територій. Якщо на початку ХХ ст. середньорічний збиток від повеней у США становив 100 млн доларів, то в його другій половині він перевищував 1 млрд доларів, а в окремі роки останнього десятиліття – 10 млрд доларів.

Багато руйнівних повеней і паводків зі значним числом постраждалих сталися в Європі в останнє десятиліття. Інтенсивні та тривалі літні опади спричинили в 2002 році у Центральній Європі та інших регіонах світу дуже руйнівні паводки (табл.1). Матеріальний збиток у 2002 році був вищий, ніж у будь-який попередній рік. Наприклад, повені в Центральній Європі в серпні 2002 року завдали збитків на загальну суму близько 15 млрд євро.

Таблиця 1

Паводки влітку 2002 року⁴

Розташування та континент	Тривалість, днів	Площа затоплення, км ²	Збитки, дол./км ²
ЄС, Європа	18 (серпень)	252,300	79,270
Росія, Азія	12 (червень)	224,600	1,945
Венесуела, Південна Америка	11 (липень)	224,900	13
Китай, Азія	10 (червень)	252,000	1,587
Китай, Азія	8 (липень)	127,600	287

Паводки, що виникли у країнах Центральної Європи у травні 2010 року внаслідок тривалих дощів, охопили Польщу, Чехію, Словаччину, Угорщину, Україну, а також Австрію, Німеччину та Сербію.

функціонування інженерних мереж та безпеку життєдіяльності”. – Яремче : НПЦ “Екологія. Наука. Техніка”, 2009. – С. 18–20.

У Польщі повінь завдала найбільшої шкоди, вдаривши по південних і західних землях. 18 травня рівень води у Віслі в районі Кракова піднявся на 80 сантиметрів вище від рівня, зафіксованого під час повені 1997 року, а вже 20 травня рівень води в річці став максимальним за останні 160 років (7,75 метра за умови, що берегові укріплення розраховані на 8 м). За 100 км від Варшави прорвало дамбу, через це були затоплені 18 населених пунктів, евакуйовані понад 3,5 тисяч чоловік, загинули 22 людини.

В Україні повінь охопила частково Львівську та Івано-Франківську, а також більшу частину Закарпатської області. Повінь 2010 року вважають найбільшою у низинних районах Закарпаття з 1980-х років. Причиною стали як потужні опади (60 мм за майже дві доби), так і забруднені водовідведення.

За останні роки руйнівні повені сталися в басейні річки Інд у Пакистані в серпні 2010 року, в австралійському штаті Квінсленд, у Південній Африці, у Шрі-Ланці та Філіппінах у кінці 2010 – початку 2011 років; у супроводі селів – у бразильському регіоні Серрано в січні 2011 року; після викликаних землетрусом цунамі – на північно-східному узбережжі Японії в березні 2011 року; уздовж річки Міссісіпі в середині 2011 року; внаслідок урагану «Айрін» – на східному узбережжі США в серпні 2011 року; у південній пакистанській провінції Сінд у вересні 2011 року; на великих територіях Таїланду, включаючи Бангкок, у жовтні і листопаді 2011 року; у липні 2012 р. на Кубані (Росія); в листопаді 2012 р. – в багатьох районах Північної Ірландії, південного заходу Англії та в Уельсі; в кінці травня – на початку червня 2013 року — у ряді країн Західної Європи; у серпні – вересні 2013 року – на річці Амур у Хабаровському краї (Росія).

Європейську повінь 2013 року вже назвали у ЄС найбільшим лихом століття. Вода затопила аж 10 країн. Причиною стихії стали потужні зливи в кінці травня – на початку червня у центральній Європі та країнах Балтії. Двох місячна норма дощу там випала всього за кілька днів.

Затоплення та руйнування захопили переважно схід та північ Німеччини (Тюрингія, Саксонія, Нижня Саксонія, Баварія, Бранденбург та ін.), Чехію (Богемія) та Австрію (Відень, Зальцбург, Нижня Австрія, Верхня Австрія), Польщу (Мазовецьке, Нижньосілезьке, Малопольське, Опольське, Свентокшиське, Сілезьке, Підкарпатське воєводства і Краків), Угорщину. Швейцарію, Словаччину, Білорусію було затоплено меншою мірою. Паводок поширився вниз за течією Ельби, Дунаю і в басейні їхніх приток, що призвело до високої води і затоплення берегів цих річок. Через сильні дощі вулиці кількох міст у Наваррі (Іспанія) перетворилися на бурхливі потоки. У Хорватії було запроваджено режим НС. В екстреному режимі до повеней були підготовлені Сербія й Румунія.

Найбільших втрат завдали природні катастрофи в першому півріччі 2013 року у південній і східній Німеччині та сусідніх державах у травні – червні, що зазнали загальних втрат більше 12 млрд € (US \$ 16 млрд).⁷

Повені не знають кордонів між країнами та регіонами. Це означає, що управління ризиками повеней повинно мати транскордонний характер. Основними перевагами транскордонної співпраці є розширення бази знань та інформації, збільшення доступних стратегій дій та забезпечення прийняття більш оптимальних й економічних рішень. 2007 р. набула чинності розроблена Директива ЄС⁸ про оцінку та управління ризиками повеней, яка визначає критерії оцінки ризиків повеней і управління ними для скорочення їхніх несприятливих наслідків для здоров'я людей, навколишнього середовища, культурної спадщини та економічної діяльності у ЄС.

Загальна гідрологічна характеристика Львівської області

Львівська область визначається великою різноманітністю природних умов. Через її територію проходить значна частина головного Європейського вододілу, що розділяє басейни Балтійського та Чорного морів. Середня висота області досягає 376 м над рівнем моря, тобто вона удвічі більша за середню висоту України загалом (175 м над рівнем моря).

Клімат Львівської області є перехідним від морського до помірно-континентального. Формується він під впливом повітряних мас, що зміщуються з Атлантики, Арктики та континентальних районів Азії. Загальний режим циркуляційних процесів змінюється в районі Карпат, бар'єрний вплив яких створює складне розподілення метеорологічних елементів та їхню висотну зональність. Загальною закономірністю розподілу річних опадів по території є зменшення їх з південного заходу на північний схід. Характерним для території є переважання літніх опадів над зимовими – майже 60–70% річної суми опадів припадає на літній сезон. Улітку часто спостерігаються сильні зливи.

Істотною є відмінність і в розподілі снігу. Як зазвичай, у гірських районах області сніговий покрив встановлюється раніше і пізніше сходить, на рівнинній частині території сніговий покрив в окремі теплі зими буває нестійким.

⁷Floods dominate natural catastrophe statistics in first half of 2013. 9 July 2013. – Munich Re http://www.munichre.com/en/media_relations/press_releases/2013/2013_07_09_press_release.aspx

⁸ Конвенция об охране и использовании трансграничных водотоков и международных озер. Управление Риском Трансграничных Наводнений: опыт региона ЕЭК ООН. – Нью Йорк; Женева, 2009.

Усього в області нараховують 8 950 річок загальною протяжністю 16 343 км. Розподіл рік за басейнами нерівномірний. Найбільша кількість належить до басейну Дністра (5 738), Західного Бугу (3 213) і незначна їхня кількість – до басейнів Сяну та Прип'яті.

Водний режим рік Львівщини характеризується практично щорічним, за незначним винятком, розвитком весняної повені та частим формуванням дощових паводків, особливо на гірських ріках. **Дністер і його притоки** в межах області характеризуються типово гірським режимом, характерною їхньою особливістю є велика кількість паводків протягом цілого року. В осінньо-зимовий період за відлиги часто формуються талодошові паводки, переважно без негативних наслідків. Скресання рік часто супроводжують льодоходи з формуванням заторів льоду на ділянках з порушеною пропускною здатністю, в окремі роки з суттєвим негативним впливом на прилеглі території. Але найнебезпечнішими для Львівщини є високі дощові паводки на гірських ріках і збитки, яких вони завдають економіці та населенню більш за збитки від розливів рік під час формування весняної повені⁹.

Західний Буг та його притоки мають у межах області переважно передгірський характер, в окремі роки спостерігається часте формування талодошових та дощових паводків, при цьому максимальні рівні під час паводків можуть перевищувати весняні максимуми. Весняна повінь на ріках басейну частіше всього буває вираженою, строки проходження близькі до рік басейну Дністра.

До небезпечних і стихійних гідрологічних явищ, які можуть завдати значних збитків господарському комплексу області, належать високі рівні води на ріках під час формування весняної повені, заторів льоду, талодошових і дощових паводків та схід селю, а в зимово-весняний період – схід лавин у гірських районах.

Умови та наслідки виникнення повеней та паводків на території області

За багаторічним аналізом повеневої ситуації¹⁰, яка виникала на території області, за географічним положенням умовно можна виокремити три повеневі (паводкові) зони, де під час значного накопичення снігових мас на

⁹ Соседко Е. С. Опасность наводнений в бассейне рек Львовской области / Е. С. Соседко, О. Ф. Бабаджанова, Н. Н. Гринчишин // Сб. матер. VII международной научно-практической конференции курсантов (студентов), слушателей магистратуры и адъюнктов (аспирантов) «Обеспечение безопасности жизнедеятельности: проблемы и перспективы», часть 1 (4–5 апреля 2013 г.) – Минск, 2013. – С. 248–249.

¹⁰ Стисла характеристика небезпечних та стихійних гідрологічних річкових явищ на території Львівської області за останні 60 років. – Львів : Львівський ЦГМ, 2006. – 65 с.

поверхні землі та випадання великої кількості атмосферних опадів може виникнути складна повенева ситуація, а саме:

- 1 зона – Сколівський, Турківський, Старосамбірський райони;
- 2 зона – Стрийський, Миколаївський, Жидачівський, Самбірський, Яворівський, Городоцький, Дрогобицький, Мостиський райони та м. Борислав;
- 3 зона – Сокальський район та м. Червоноград.

Весняна повінь. *Весняний розлив рік* може нанести суттєві збитки економіці області після холодної та багатосніжної зими, за умови вологої весни та під час випадіння сильних дощів у період сніготанення. Снігозапаси в такі зими можуть перевищувати норму в кілька разів, а товщина криги на ріках становити 20–40 см, місцями, переважно на гірських ріках, 50 – 80 см. Випадіння дощів у період формування повені призводить до активізації процесів танення снігу та стрімкішого розвитку явища. У цьому разі найбільш імовірні розливи прикарпатських рік (Бистриці, Тисмениці, нижньої течії Стрв'яжу, Опору, Стрия), Дністра нижче Самбора та рік басейну Західного Бугу.

За даними багаторічних спостережень⁹, частіше потерпають від весняних розливів рік Самбірський, Миколаївський, Городоцький, Сколівський, Стрийський, Жидачівський та Сокальський райони. Підйом рівнів води в період високого водопілля може сягати 2–3 м, на р. Дністер нижче Самбора – до 4–4,5 м. За такого підвищення рівнів на прилеглих до рік територіях зазначених районів спостерігається затоплення заплавл, підтоплення сільгоспугідь, пасовищ, окремих населених пунктів, пошкодження господарських об'єктів, місцями можливі пошкодження чи прориви дамб.

Крім того, при скресанні рік небезпечними бувають льодоходи за високих рівнів та затори льоду, які можуть призвести до пошкодження або руйнування берегоукріплень, опор мостів, інших гідротехнічних споруд. Частіше за все затори льоду формуються на ріках Дністер, Стрий, Опір, рівень підтоплення при цьому досягається досить рідко: на р. Стрий у 1970 р. (Завадівка) та у 2006 р. (Новий Кропивник).

Середні багаторічні строки формування максимальних рівнів води та льодоходу на ріках області – I–II декада березня, *ранні* – III декада січня – I декада лютого, *пізні* – III декада березня – I декада квітня. Прогноз основних характеристик весняної повені складається в обласному центрі з гідрометеорології з завчасністю 1–1,5 місяці.

Холодні зими також можуть зумовлювати значне промерзання ґрунту в окремих районах області – до 50–80 см, що при активному таненні та випадінні дощів призводить до застою талих (не річкових) вод у понижених формах рельєфу (особливо в місцях з незадовільним водовідведенням), підвищення рівнів ґрунтових вод та формування значного місцевого стоку –

з підтопленням окремих низькорозташованих частин населених пунктів. Особливо яскраво це явище було продемонстровано природою навесні 2003 року. Порівняно високі весняні повені спостерігались у 1952, 1964, 1966, 1976, 1996, 1999, 2001, 2006, 2010 роках. У басейні Дністра найбільших збитків від весняної повені було завдано у 1964 році, у басейні Західного Бугу – у 1966, 1976, 1999, 2010 роках.

Дощові паводки. *Дощові паводки* на ріках області формуються переважно в теплий період року. У середньому на гірських ріках проходить 5–7 паводків різної висоти, в багатоводні роки – 10–12, в маловодні – 2–4. В основному їхня висота не перевищує 0,5–2 м. Найбільш високі та небезпечні паводки формуються на ріках басейну Дністра в період з травня по серпень, на ріках басейну Західного Бугу високі паводки можуть спостерігатись і восени (1974 рік). Збитки після проходження катастрофічних паводків величезні. Паводкові води затоплюють значні площі сільськогосподарських угідь, сотні населених пунктів, пошкоджують об'єкти, знищують або пошкоджують лінії електрозв'язку, берегоукріплення, мости, дамби, інші гідротехнічні споруди. Катастрофічні паводки (чи наближені до них за масштабами збитків) спостерігаються на ріках басейну Дністра приблизно раз на 9–14 років. Високі паводки, які спричиняють суттєві збитки, спостерігаються частіше, приблизно 1 раз на 3–5 років. Звичайно, ці цифри відображають середньостатистичні характеристики повторюваності. Реально ж бувають багатоводні роки, коли високі паводки формуються один за одним (1998 рік), буває низка маловодних чи середніх за водністю років, коли максимальні рівні води у період формування паводків не досягають позначок підтоплення населених пунктів. Підйом рівнів води над передпаводковими позначками за формування високих паводків переважно складає 2–4 м, за формування катастрофічних – 3–6 м.

На ріках басейну Західного Бугу за формування високих паводків підйом рівнів води може сягати 1,5–2,5 м, на р. Рата – до 3,7 м. Кожний паводок має свою специфіку в залежності від інтенсивності та розподілу опадів по території, але загальною ознакою є те, що формуються вони дуже швидко, особливо на гірських ріках. На притоках Дністра паводок формується за 6–12 годин, на Дністрі – за 1–2 доби, на ріках басейну Західного Бугу – за 2–3 доби. Кількість паводкоформувальних опадів коливається від 30 до 100–150 мм і більше, важливим чинником при цьому є попередня зволоженість басейну. У більшості випадків найінтенсивніші зливи спостерігаються в другій половині доби, коли поєднується динамічний і термічний вплив на посилення опадів, тому максимальні витрати (рівні) на гірських притоках Дністра проходять переважно у вечірні та нічні години. У водозборах малих рік процеси стокоутворення відбуваються дуже швидко. Ці водозбори відразу ж реагують на випадіння дощів і частіше всього пік паводку збігається з ядром опадів. Практично стік у ріки

починається одразу після інтенсивної частини дощу, а оскільки проблема достатньо точного прогнозу конкретної кількості опадів ще в усьому світі не розв'язана, завчасність попереджень про формування дощових паводків невелика — від 6–12 годин для верхнього Дністра і його притоків до 24–48 годин для Дністра нижче смт. Розділ та рік басейну Західного Бугу.

У басейні Дністра, відповідно до особливостей гідрографії, величини максимальних витрат (рівнів) дощових паводків на ріках формуються під впливом різних факторів. Якщо у високогірній частині басейну визначальними чинниками є кількість та інтенсивність опадів, їхня синхронність у часі та розподіл по площі, то в межах Прикарпаття (сам Дністер, нижня течія його притоків) суттєве значення має інтерференція паводкових хвиль вищерозташованих водотоків і в деякій частині руслова (заплавна) трансформація. Великі коливання в часі добігання максимальних витрат обумовлюються саме різними варіантами накладання паводкових хвиль з притоків до основної ріки та змінами у величинах руслової трансформації залежно від потужності паводку (величини руслового чи заплавного наповнення). Вплив просторового розподілу опадів та інтерференції паводкових хвиль на неоднорідність формування паводку в басейні чітко прослідковується на порівнянні величин максимальних рівнів у замикальних створах основних рік у різні роки.

Катастрофічні паводки 1969, 1980, 1989, 1998 років нанесли збитки практично всім гірським та передгірським районам області. Для них було характерним формування високих рівнів на потужних гірських притоках Дністра (Стрий, Свіча) і внаслідок цього — дуже високих рівнів на р. Дністер на всій його довжині. Особливістю паводку 1997 року були високі підйоми на прикарпатських ріках (Стрв'яз, Бистриця, Тисмениця) та у верхів'ях Дністра до Самбора, при цьому вищезгадані небезпечні карпатські притоки лишались відносно спокійними. Тому паводок 1997 року можна вважати катастрофічним лише обмежено, для окремих районів. Слід мати на увазі, що значну частину збитків під час дуже інтенсивних дощів, особливо в горах, завдають не стільки руслові, як схилі та місцеві стоки.

За останні 60 років⁹ *катастрофічні паводки* в басейні Дністра на території області спостерігались 08–10.06.1969, 23–27.07.1980, 08–10.05.1989, 19–22.06.1998 років. *Високі дощові паводки*, які спричиняли значні збитки, спостерігались у червні (5–7) та липні (16–18) 1948 р., серпні (9–11) 1955 р., червні (25–27), серпні (26–28) 1966 р., червні (10–13), липні (21–23) 1974 р., липні (28–30) 1981 р., липні (4–5) 1984 р., липні (21–23) 1993 р., липні (27–28) 1997 р., квітні (20–21), травні (19–21), липні (8–10), листопаді (4–5) 1998 р. Особливо слід відзначити високий паводок 25–27 липня 2008 року. На ріках басейну Західного Бугу *високі паводки* відзначено у липні 1948 р., червні, серпні–листопаді 1974 р., червні 1975 р., червні, липні 1980 р., липні 1984 р., квітні 1999 р., квітні 2000 р.

Розглянемо **формування дощових паводків на Львівщині в 1998 році** (20–22 квітня, 19–21 травня, 18–20 червня, 8–10 липня, 4–6 листопада), 2008 році (22–31 липня), 2010 році (21–22 травня).

Період із квітня до листопада 1998 року характеризувався дуже активною паводковою діяльністю. Усього за цей час на гірських ріках трапилось 12 паводків, з них 5 були високими і завдали збитків області. Паводок 18–20 червня за своїми наслідками був близьким до катастрофічного. Усього в області було підтоплено 51,7 тис. га с/г угідь, 126 населених пунктів, 2 627 будинків, із них 7 зруйновано, пошкоджено 90,1 км автошляхів, 218 км залізничного полотна, 37 мостів, 23 дамби, 14 водозаборів, 187 трансформаторних підстанцій. Було відселено 1 839 осіб у Дрогобицькому, Перемишлянському, Стрийському районах. У грошовому обчисленні сума збитків становила 41,6 млн грн. Паводок 18–20 червня був найвищим у низці паводків 1998 року і найбільш руйнівним із них.

У зв'язку із сильними опадами (протягом доби 24–25 липня випала місячна норма) на території Львівської області в період з 22 по 25 липня 2008 р рівень води в річках підвищився до максимального критичного (рис. 1), що призвело до підтоплення населених пунктів, руйнування об'єктів територіальної інфраструктури та об'єктів господарської діяльності, які забезпечують життєдіяльність населення.

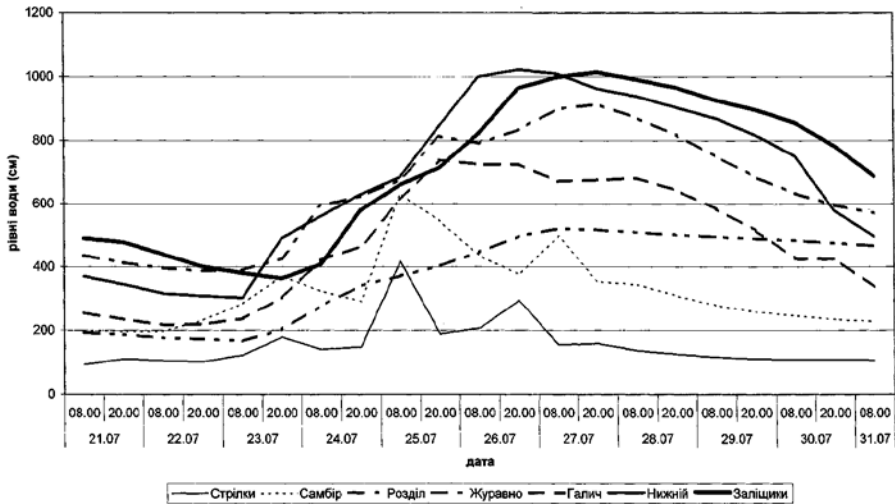

Рис. 1. Хід рівнів води дуже високого дощового паводку в період з 21 по 31 липня 2008 року на р. Дністер

Станом на 8.00 26 липня 2008 року було підтоплено 3 062 житлових будинки в 117 населених пунктах, 7 адміністративних районах та 3-х містах обласного значення; зруйновано та пошкоджено 20 автомобільних мостів

на автодорогах регіонального, місцевого значення та комунальної власності в межах населених пунктів; розмито дорожнє полотно та пошкоджено значну кількість інженерних споруд на 28 ділянках автомобільних доріг; внаслідок замулення і руйнування інженерних споруд та свердловин зупинена робота трьох міських водозаборів; унаслідок затоплення та замулення криниць без гарантованого питного водопостачання залишилися 114 населених пунктів; унаслідок руйнування опор, затоплення територій електричних підстанцій без електропостачання залишилося 26 населених пунктів повністю та 18 – частково; знеструмлено 62 АТС, відсутній зв'язок з 50 населеними пунктами; змінено режим роботи пасажирських автомобільних перевезень на території восьми адміністративних районів та трьох міст обласного значення; припинено рух пасажирських та вантажних поїздів сполученням Львів–Ужгород на перегоні Старий Самбір–Стрілки; унаслідок розмиву дорожнього полотна та руйнування мостів перервано автомобільне сполучення з 22 населеними пунктами; внаслідок розмиву й руйнування (загрози руйнування) газопроводів без побутового газу залишилися 9 населених пунктів.

Від інтенсивних дощів 21–22 травня 2010 р. у Львівській області внаслідок підняття рівнів води на річках та рівнів ґрунтових вод у Самбірському, Старосамбірському, Мостиському, Яворівському, Городоцькому, Кам'янка-Буському, Сокальському, Миколаївському, Бузькому, Дрогобицькому районах та м. Червоноград і Борислав відбулося підтоплення житлових будинків, господарських будівель, криниць, сільськогосподарських угідь та автодоріг; зруйновано і пошкоджено автомобільні мости, берегоукріплення, гідротехнічні споруди, повітряні лінії електрозв'язку.

Останні роки характеризувалися також формуванням локально високих дощових паводків на гірських ріках з нанесенням збитків окремим районам (Сколівському, Старосамбірському, Турківському, Самбірському). Слід зауважити, що локальні дощові паводки, як і інші локальні гідрометеорологічні явища, дуже важко піддаються прогнозуванню, за нестачі сучасного технічного оснащення передбачити їх просто неможливо.

Висновки

За результатами аналізу наукових джерел встановлено основні критерії, які впливають на розвиток та поширення паводку і повені.

До небезпечних і стихійних гідрологічних явищ, які можуть завдати значних збитків господарському комплексу Львівської області, належать високі рівні води на ріках під час формування весняної повені, заторів льоду, талодощових і дощових паводків та схід селю.

Виявлено особливості перебігу повеней та паводків у басейнах Дністра та Західного Бугу на території Львівської області. Дністер і його притоки в межах області характеризуються типово гірським режимом, характерною їхньою особливістю є велика кількість паводків протягом року. Західний Буг та його притоки за зміною рівнів мають у межах області переважно передгірський характер, частіше всього тут буває небезпечною весняна повінь.

Основними чинниками, які впливають на формування високої весняної повені на ріках області, є значні снігозапаси в поєднанні з опадами в період сніготанення та високий коефіцієнт дружності весни. Найнебезпечнішими для Львівщини є літні дощові паводки на гірських ріках. Збитки, яких вони завдають економіці та населенню значно більші за збитки від розливу рік під час формування весняної повені.

Досліджено фактори **формування та наслідки** високого дощового паводку 25–27 липня 2008 року на р. Дністер.

Незважаючи на те, що на території області функціонують дві протипаводкові державні програми – Комплексна програма захисту сільських населених пунктів і сільськогосподарських угідь від шкідливої дії вод на період до 2010 р. та прогноз до 2020 р. (затверджено Постановою КМУ від 3.07.06 №901) та Державна цільова програма комплексного протипаводкового захисту в басейнах річок Дністра, Пруту та Сирету (затверджено Постановою КМУ від 27.12.08 №1151) – їхнє фінансування не виконується і заплановані роботи не проведені в повному обсязі. Крім того, на відміну від Закарпатської області, де всі гідрологічні пости автоматизовані, Львівська область не має жодного автоматизованого гідрологічного поста. Тому необхідне залучення інвестицій на організацію прогнозування паводків і повеней у Львівській області та розвиток транскордонної співпраці в цьому напрямі.

Отже, наукова новизна отриманих результатів полягає у встановленні особливостей умов виникнення повеней та паводків на основі систематизації відомостей про хід їхнього протікання на ріках Львівської області.

Бібліографія

Григорьев А. А. Природные и антропогенные экологические катастрофы. Классификация и основные характеристики / А. А. Григорьев, К. Я. Кондратьев // Исследование Земли из космоса. – 2000. – № 2. – С. 72–83.

Исаева А. К. Основы экологической безопасности при природных катастрофах / А. К. Исаева. – М. : Академия ГПС МЧС России, 2003. – 158 с.

Abhas K. J., Bloch R., Lamond J. *Cities and Flooding: A Guide to Integrated Urban Flood Risk Management for the 21st Century*, World Bank: Washington DC, 2012. – 638 p.

Ecosystems and Human Well-Being. – Vol. 1: Current State and Trends: Regulation of Natural Hazards / Manoel Cardoso, Johan Goldammer, George Hurtt, Luis Jose Mata // *Encyclopedia of Earth*, Washington, 2009.

Воробьев Ю. Л. Катастрофы и человек. Книга 1. Российский опыт противодействия чрезвычайным ситуациям / Ю. Л. Воробьев, Н. И. Локтионов, М. И. Фалеев, М. А. Шахраманьян и др. – М. : Издательство «АСТ-ЛТД», 1997. – 255 с.

Адаменко О. М. Про можливості передбачення катастрофічних наслідків паводків на річках Карпатського регіону / О. М. Адаменко, Є. І. Крижанівський // Матеріали міжнародної наук.-практ. конф. “Вплив руйнівних повеней, паводків, небезпечних геологічних процесів на функціонування інженерних мереж та безпеку життєдіяльності”. – Яремче: НПЦ “Екологія. Наука. Техніка”, 2009. – С. 18–20.

Floods dominate natural catastrophe statistics in first half of 2013. 9 July 2013. – Munich Re http://www.munichre.com/en/media_relations/press_releases/2013/2013_07_09_press_release.aspx

Конвенция по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер. Управление Риском Трансграничных Наводнений: опыт региона ЕЭК ООН. – Нью Йорк; Женева, 2009.

Соседко Е. С. Опасность наводнений в бассейне рек Львовской области / Е. С. Соседко, О. Ф. Бабаджанова, Н. Н. Гринчишин // Сб. матер. VII международной научно-практической конференции курсантов (студентов), слушателей магистратуры и адъюнктов (аспирантов) «Обеспечение безопасности жизнедеятельности: проблемы и перспективы», часть 1 (4–5 апреля 2013 г.) – Минск, 2013. – С. 248–249.

Стисла характеристика небезпечних та стихійних гідрологічних річкових явищ на території Львівської області за останні 60 років. – Львів : Львівський ЦГМ, 2006. – 65 с.

Yuriy Vorohta

ENVIRONMENTAL AND MAN-MADE HAZARD OF SOLID WASTE DEPOSITION IN DUMPS AND THE PECULIARITIES OF NATURAL FITO-MELIORATIVE PROCESSES

Introduction

Wastes are any substances, materials and objects which appeared in the process of production or consumption, as well as goods (products) that wholly or partially lost their consumer properties and have no further use for the place of their creation or identification and from which the owner gets rid of, intends or should get rid of by recycling or removal¹. From the ecology viewpoint deposition of solid waste in special areas is a devastating thing for all living things.

Numerous scientific papers of Ukrainian and foreign scientists are dedicated to research on impact of dumps on the environmental status of the surrounding area and the environment in general. They include significant work of domestic scholars such as V. Kucheryavyy, I. Chonka, foreign scientists – Ya. Waisman, A. Shaimova, L. Nasyrova, G. Yahafarova, R. Fashutdynova, I. Samorokova, T. Poputnykova.

The researchers found that the solid waste of the modern city contains more than 100 items that are extremely toxic substances, such as dyes, pesticides, solvents, medicines, used motor oil, photo chemicals and others. Mercury comes in dumps with thermometers, fluorescent light, various devices, mercury is a dangerous substance that's why it is volatile metal that can evaporate at low temperatures and when it is exposed to microorganisms in dumps it is converted into methyl mercury, which in the case of falling into the body through the water can cause massive food poisoning. Chlorine organic compounds are coming with transformers and capacitors in the everyday waste. Toxicological danger makes lead batteries, each of which contains an average of from 8.5 to 9.5 kg of lead. Waste of medical and veterinary facilities are potential sources of infectious disease, sources of helminthofauna and other parasites spread^{2, 3}.

¹ The Law of Ukraine "On Waste" from March 1998 187/98-VR number.

² Weisman J. I. Polygons deposit of solid waste / J. I. Weisman, V. N. Korotaev, J. V. Petrov. – Perm: Perm State. tehn. Univ. 2001. – 150 p.

The purpose of the study

Developed countries (Germany, Netherlands, USA, France, Japan) determined their policy to reduce the production of waste and recycling of existing ones in the 80's of the previous century. In turn, the countries of the post-Soviet space, in terms of development and growth of the economy, paid little attention to recycling of debris that led to the appearance of everyday solid waste and spontaneous dumps polygons. Everyday solid waste polygons are specialized engineering facilities that are designed for the disposal of everyday solid waste⁴. Everyday solid waste polygons should provide sanitary and epidemiological welfare of the population, and ecological security of the environment, prevent the development of dangerous geological processes and phenomena⁵. However, the requirements for maintenance of everyday solid waste polygons have not been met and these polygons have eventually become spontaneous dumps (Fig. 1).

Figure 1. Lviv City everyday solid waste polygon (author's photo)

The most dangerous effects of dumps are filtrate, biogas, and burning of debris (Fig. 2).

³ Getting landfill gas – saving primary natural energy resources [Shaimova A. M., Nasyrova L. A. Yagafarova G. T, Faskhutdinov R. R.] / / Proc. Abstracts of the International Scientific Conference "Oil and gas and petrochemicals" (2006, Ufa, March 2006). – Ufa, 2006. – P. 246-248.

⁴ DBN B.2.4-2-2005. Landfills. Summary of design.

⁵ Там само.

Filtrate is the liquid phase formed at the everyday waste polygon at disposal of everyday solid waste **with** a moisture over 55% and as a result of rainfall that exceed the amount of water that evaporates from the surface of the dump⁶.

Figure 2. Filtrate in Ternopil city everyday solid waste polygon (author's photo)

Sources of filtrate pollution are mainly products of decomposition of food waste and oxidation of metals. In its composition may be infectious diseases of the bowels **bacteria**, tuberculosis, gangrene, anthrax. Precipitation helps the migration of chemical elements in groundwater⁷.

Biogas is a mixture of gases formed during the anaerobic decomposition of the organic component of the everyday wastes⁸. Emission of biogas, which enters the environment, forms the negative effects of both local and global characteristics. Biogas main macrocomponent of which is the methane that gets into the atmosphere and takes part in increasing the greenhouse effect. Free flow of biogas also leads to the pollution of the atmosphere and the surrounding areas, creating a risk of toxic effects due to the possible content of toxic

⁶ Order of the Ministry of Regional Development, Construction and Housing and Communal Services of Ukraine № 421 dated 20.08.2012 "On Approval Guidelines for collection, recycling and disposal of waste landfill leachate."

⁷ Getting landfill gas – saving primary natural energy resources [Shaimova A. M., Nasyrova L. A. Yagafarova G. T, Faskhutdinov R. R.] // Proc. Abstracts of the International Scientific Conference "Oil and gas and petrochemicals" (2006, Ufa, March 2006). – Ufa, 2006. – P. 246-248.

⁸ Order of the Ministry of Housing and Communal Services of Ukraine № 435 from 01.12.2010 "On the approval of operating waste landfills."

contaminants in the gas. In addition, uncontrolled biogas emissions lead to an increased risk of fires and explosions⁹.

In Ukraine there are many fires in dumps. For example, in June 2013 near the city of Boryspil (Kyiv) the dump began to burn. Burning area was 40 m². Fire came 4 km from the international terminal of the airport "Boryspil" and 2 km from the settlement¹⁰. Fires and burning occur when a sufficient amount of oxygen accumulates in the interior of the polygon, when, in addition to the oxidation of organic components there happens the oxidation of inorganic compounds. Biochemical decomposition increases the temperature of waste to +40-70° C, which activates the process of chemical oxidation and leads to a further increase in temperature¹¹.

Most of the outflow of heat from dumps thickness is insufficient, leading to spontaneous combustion wastes. Combustion can occur on the surface (open) and in the thickness of wastes (latent, pyrolytic combustion). In the case of latent combustion it is the heating of surface horizons wastes to +155 °C¹². Distribution of gas and odor is at a distance of 300-400 meters¹³. Gases are characterized by the presence of components such as hydrogen sulfide, organic sulfur compounds, ethers, etc. These substances with intense odor even in small quantities have harmful effect on the health of residents of the surrounding areas.

In Ukraine everyday liquid waste is collected daily. Liquid wastes are merged into everyday solid wastes polygons. However, according to the regulations, the everyday liquid wastes are stored in cesspools and are exported at least once on every six months¹⁴.

Proper research of Lviv, Khmelnytsky, and Ternopil dumps showed that in the zone of influence is increased radiation background, soils are contaminated with heavy metals, the air is saturated with vapor and smoke from the processes of destruction of dusts. It was found that the radiation background exceeds the alarm levels standards and approximates 0,42mSv/h.

One of the most effective ways of reducing the harmful effects of dumps is reclamation (biological stage). However, in terms of technological pressing it is needed to examine in detail the conditions of forest species (natural

⁹ Getting landfill gas – saving primary natural energy resources [Shaimova A. M., Nasyrova L. A. Yagafarova G. T, Faskhutdinov R. R.] // Proc. Abstracts of the International Scientific Conference "Oil and gas and petrochemicals" (2006, Ufa, March 2006). – Ufa, 2006. – P. 246-248.

¹⁰ <http://www.mns.gov.ua/news/26012.html>

¹¹ Weisman J. I. Polygons deposit of solid waste / J. I. Weisman, V. N. Korotaev, J. V. Petrov. – Perm: Perm State. tehn. Univ. 2001. – 150 p.

¹² Getting landfill gas – saving primary natural energy resources [Shaimova A. M., Nasyrova L. A. Yagafarova G. T, Faskhutdinov R. R.] // Proc. Abstracts of the International Scientific Conference "Oil and gas and petrochemicals" (2006, Ufa, March 2006). – Ufa, 2006. – P. 246-248.

¹³ Marinenko E. E. Trends collection and processing systems of drainage water and methane gas at landfills: domestic and foreign experience / E. E. Marinenko, Yu. L. Belyaeva, G. P. Comyn. – St. Petersburg: Nedra, 2001. – 160.

¹⁴ Order of the Ministry of Regional Development, Construction and Housing and Communal Services of Ukraine of 01.08.2011, № 133 "On Approval of the Methodology of separate collection of waste."

fitomelioration). Fitomelioration is one of the areas of applied ecology, which is the research, forecasting, and use of plant phytocenosis (natural and man-made plant systems) to improve the geophysical, geochemical, biotic, spatial and aesthetic characteristics of the environment, the design and creation of artificial plant groups with high capacity for change physical environment¹⁵. Fitomelioration as a science was originated in Ukraine. Its historical foundation was created by such brilliant Ukrainian scientists as V. Dokuchaev, G. Morozov, V. Vernadskyy, G. Vysockyy, and O. Belhardt¹⁶. After World War II, Yu. Byallovych, A. Fursaev, S. Khokhlov, A. Vaga, V. Sukachov, and O. Nitsenko continued the theory of cultural phytocenology¹⁷. Nowadays the problems of fitomelioration dumps, heaps are engaged by scientists at the head of Professor V. Kycheryavyy.

During route studies of the dumps it was found that fitomeliorative natural processes are taking place on their surface. For the purpose of the study the following ruderal vegetation was defined: pigweed, normal hop, hairy sedge, wild carrot, red clover, the big plantain, burdock, ordinary, dandelion, field horsetail, dioecian nettle, thistle, ordinary wormwood, and wormwood.

Also, in some areas there was the development of tree species (Lviv dumps), for example, hanging birch, ash maple, white poplar, aspen, locust, black alder, wild pear, wild apple, pine, and ash. Biometric parameters of tree trunks are shown in Fig. 3.

Consequently, it was found that on the dumps such tree species as hanging birch, aspen, and white poplar got the largest development. Slightly smaller growth rates are represented by ash, pine and shrub willow goat. An unusual phenomenon is the development of the pine, as the pine under anthropogenic pressure develops slowly and even dies. Kh. Poyker does not recommend the use of conifers for fitomelioration dumps¹⁸.

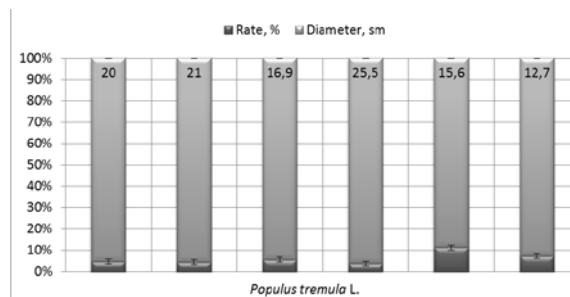
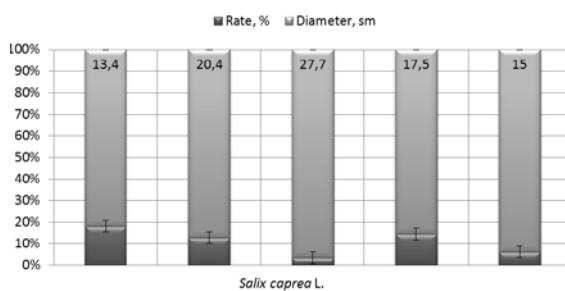
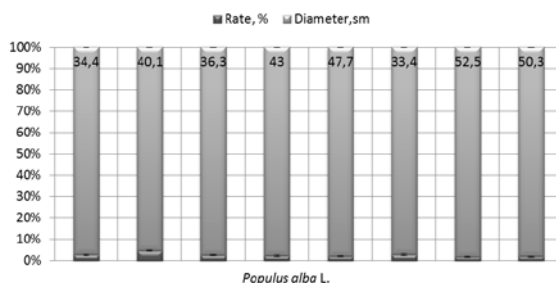
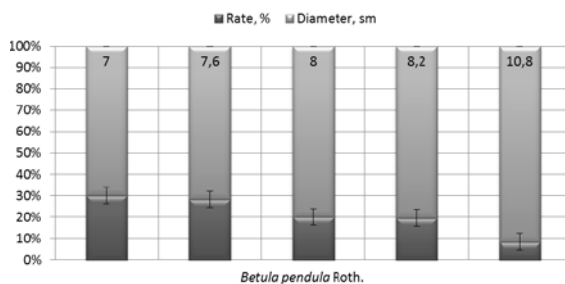
In general, the dendroflora development on dumps is a good thing, because it proves the formation of neo-relief and as a result gives the ability for the root system to grow.

¹⁵ Kucheravyj V. P. Fitomelioratsiya: textbook [for students. University] / V. P. Kucheravyj. – Lviv: World, 2003. – 540 p.

¹⁶ Kucheravyj V. P. Origins and prospects urboecology and fitomelioratsiyi as new environmental sciences / V. P. Kucheravyj // Scientific Bulletin UkrDLTU: Coll. Scientific and Technical. works. – Sir.: Problems and urboecologyfitomelioratsiyi. – Lviv: Type of UkrDLTU. – 2003. – Issue. 13.5. – P. 16-22.

¹⁷ Kucheravyj V. P. Reclamation and fitomelioratsiya / V. P. Kucheravyj, Y. V. Genyk, A. P. Dyda, M. M. Kolodko. – Lviv: World, 2006. – 116 p.

¹⁸ PoykerKh. Cultural Landscape: the formation and maintenance / Kh. Poyker // Translated from the German. V. V. Tsvetkova. VO "Agropromizdat." – M., 1987 – 176 p.

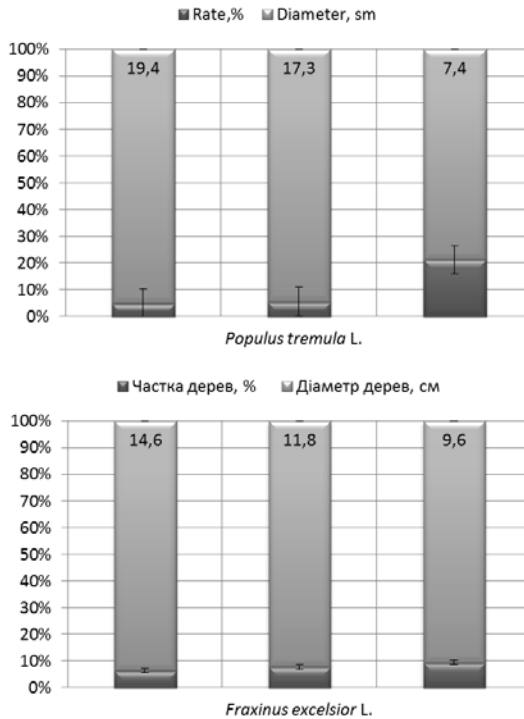

Figure. 3. Biometric parameters dendroflora of dumps

It is well known that moisture plays an important role in the development of phytocenosis. As on the dumps trees grow in conditions other than in forests or parks, it is necessary to study the moisture conditions in the place where dendroflora grows. To do this, using a portable weather station "Kestrel- 4000" it was defined that the dew point of the studied areas is at the level of 0,2 m, 1,3 m and 2 m from the surface of the dump. Dew point is the temperature at which water vapor becomes saturated.

Thus, the value of the dew point was the highest in the north side and around the basins of oil tar. The least they are on the east and west. In general, the value of the dew point at the dump is within +8-11°C. The measurement results are shown in Fig. 4.

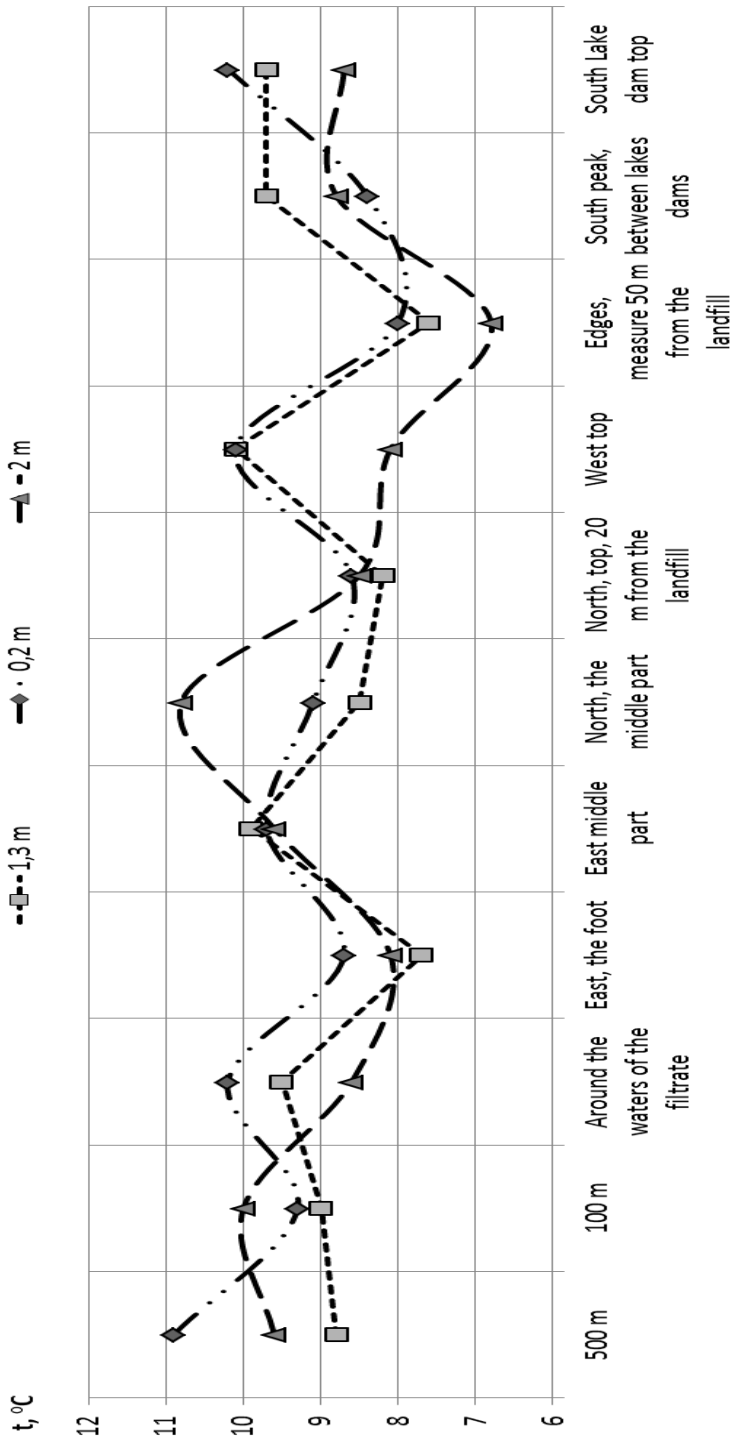

Figure. 4. The value of the dew point at different distances from the surface of the landfill sites studied, $^{\circ}\text{C}$

In addition to the dew point, we measured connectivity (collapse resistance) substrate (for Kaczynskyy), which develops dendroflora (Fig. 5).

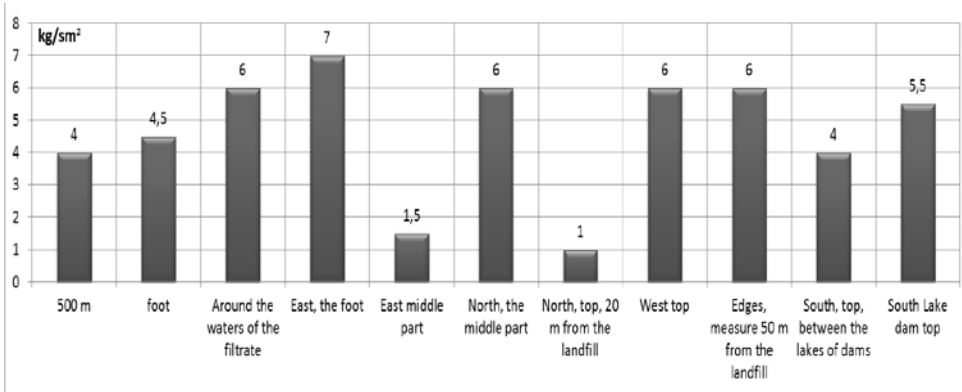

Figure. 5. Connectivity substrate of dump

Value connectivity of substrate are within 1-7 kh/sm³. The greatest resistance to wrinkling (6-7 kh/sm³) where there is no restricted access for people and vehicles, that is artificial compression: the east at the foot around the seepage water, on the edge of 50 m from the dump, on top of west, north to the average slope exposure. The lowest values of connectivity are observed (1,0-1,5 kh/sm³) from east to display an average slope and 20 m north of the dump, which is most favorable to syngenetic stage of succession due to natural compaction. Other values (4,0-5,5 kh/sm³) is also favorable for the succession process.

Conclusion

As a result of research of Lviv, Khmelnytskyy, and Ternopil dumps it is established that they are in poor ecological condition. Regulatory requirements for operation and maintenance of dumps do not comply. The only promising direction to prevent the harmful effects of dumps is to promote the leakage of natural fitomeliorative processes. Proper study of fitomeliorative processes have shown that in certain areas dendroflora is successfully developed. Also dew point and coherence of the substrate are set, which have different effects on the development of phytocenosis.

References

- The Law of Ukraine "On Waste" from March 1998 187/98-VR number.
- Weisman J. I. Polygons deposit of solid waste / J. I. Weisman, V.N. Korotaev, J. V. Petrov. – Perm: Perm State. tehn. Univ. 2001. – 150 p.
- Getting landfill gas – saving primary natural energy resources [Shaimova A. M., Nasyrova L. A Yagafarova G. T, Faskhutdinov R. R.] // Proc. Abstracts of the International Scientific Conference "Oil and gas and petrochemicals" (2006, Ufa, March 2006). – Ufa, 2006. – P. 246-248.
- DBN B.2.4-2-2005. Landfills. Summary of design.
- Order of the Ministry of Regional Development, Construction and Housing and Communal Services of Ukraine № 421 dated 20.08.2012 "On Approval Guidelines for collection, recycling and disposal of waste landfill leachate."
- Order of the Ministry of Housing and Communal Services of Ukraine № 435 from 01.12.2010 "On the approval of operating waste landfills."
- <http://www.mns.gov.ua/news/26012.html>
- Marinenko E. E. Trends collection and processing systems of drainage water and methane gas at landfills: domestic and foreign experience / E. E. Marinenko, Yu. L. Belyaeva, G. P. Comyn // – St. Petersburg: Nedra, 2001. – 160.
- Order of the Ministry of Regional Development, Construction and Housing and Communal Services of Ukraine of 01.08.2011, № 133 "On Approval of the Methodology of separate collection of waste."
- Kucheravyj V. P. Fitomelioratsiya: textbook [for students. University] / V. P. Kucheravyj. – Lviv: World, 2003. – 540 p.
- Kucheravyj V. P. Origins and prospects urboecology and fitomelioratsiyi as new environmental sciences / V. P. Kucheravyj // Scientific Bulletin UkrDLTU: Coll. Scientific and Technical. works. – Sir.: Problems and urboecologyfitomelioratsiyi. – Lviv: Type of UkrDLTU. – 2003. – Issue. 13.5. – P. 16-22.
- Kucheravyj V. P. Reclamation and fitomelioratsiya / V. P. Kucheravyj, Y. V. Genyk, A. P. Dyda, M. M. Kolodko. – Lviv: World, 2006. – 116 p.
- PoykerKh. Cultural Landscape: the formation and maintenance / Kh. Poyker // Translated from the German. V. V. Tsvetkova. VO "Agropromizdat." – M., 1987 – 176 p.

Arthur Renkas

NEUTRALIZATION PROBLEM OF LANDFILLS HEXACHLOROBENZENE TOXIC WASTE

Problem statement

Nowadays in Ukraine one of the three world's largest toxic waste landfills is situated. The bulk of this landfill is hexachlorobenzene (HCB). Landfill is located on the territory of "Oriana-Galev" (Kalush, Ivano-Frankivsk region) and contains 10 tons of toxic substances stored in barrels underground.

The integrity violation of the substance disposal leads to pollution of soil, water and the atmosphere. The destruction of tanks with this stuff leads to pollution of soil, water and the atmosphere. Particularly, it threatens with extinction of flora and fauna in the area of the polygon (Fig. 1) and pollution of the river Limnytsya that flows into the Dniester.

Fig. 1. Landfill of HCB

The city of Kalush and territories of two closely located villages (Wren and Sivka-Kalush) have been declared a "zone of ecological emergency" since 2010 as

indicators of soil quality and water quality are much higher than the maximum permissible limits. It was approved by Presidential Decree. If no action is taken, then life in this area won't be suitable for humans after a few years. It was decided to remove HCB for utilization, but much of this substance still remains underground. This is due to the fact that contaminated soil was removed except main substance. Therefore, it is necessary to take measures to reduce the effects of substances on the livelihoods of people in the future and recover lands.

The analysis of recent research and publications

HCB¹ is a toxic substance, containing dioxins in its composition. HCB is classified as class hazard 1. The dioxins include polychlorinated dibenzo-p-dioxins and polychlorinated dibenzofurans. Small concentration leads to inhibition of the human immune system, which in turn leads to decreased mental and physical performance². Large concentrations cause carcinogenic, mutagenic and teratogenic effects. Dioxins are accumulated in the human body in the gastrointestinal tract and liver. So they affect these organs. In addition, they have a pernicious effect on the cardiovascular and nervous system. Another characteristic of these compounds is that they are not excreted from human body³.

In published work⁴ MD Zerbino D. the impact on the environment is illustrated. The paper indicated the need for deactivation of HCB, located in Kalush. Also, there was considered the influence of these substances on human life and health. The maximum single maximum permissible concentration of HCB in the air is 0.9 mg/m³; in the water is 0,001 mg/L; in soil is 0.03 mg/kg⁵.

The aim is to define the ways of environmental safety in places of landfill HCB.

Some methods of HCB recycling discussed in paper work⁶. In particular, it is said that the main measures for the disposal of organochlorine waste are thermal incineration, neutralization in dilute gases, catalytic incineration, catalytic oxidation, hydrogenation and hidrodehalogenation. Thermal incineration is not possible in

¹Попович В.В. Горіння полігонів твердих побутових відходів як загроза здоров'ю людини та фактор техногенного навантаження на довкілля / Попович В.В., Кучерявий В.П. // Вісник ДДАУ «Рекультивация складних технооекосистем». – 2012. – №1. – С. 162-166.

²Dean J.H., Lauer L.D. // Public health risks of the dioxins / Ed. W.W.Lawrance. Los Altos: W.Kaufman, 1984. P.275-294

³Poland A., Knutson J.C. // Annu. Rev. Pharmacol. Toxicol. 1982. Vol.22. P.517-554.

⁴Зербіно Д.Д. Відходи як проблема екології і превентивної медицини /Превентивна медицина. – 2010. – №4(70). – С. 78-82

⁵Вредные вещества, углеводороды, галогенопроизводные углеводородов / Справочник Э Под редакцией В.А. Филова – Л.: Химия, 1990 г., 723 с.

⁶Деміна Т.Я. К проблеме утилизации отходов химических технологий на примере производства хлорорганических соединений / Деміна Т.Я., Шаяхметова Л.Р. // Вестник ОГУ. – 2005. – №10. – С. 10-13

our time, because the HCB combustion produces large quantities of toxic substances into the air (chlorine, phosgene, oxides, hydrocarbons). The method of neutralization in dilute gases is ineffective and also promotes the release of toxic gases. Catalytic combustion and oxidation require high material costs and are unprofitable. And the last two methods are purely theoretical and untested.

In publication⁷ of Doctor of Chemistry Fedorov L. the decoupling dioxins methods in more was considered in detail. The main technologies include thermal, chemical, biological and combined ones (fig. 2).

Most of these methods are expensive and require transportation to the place of destruction. In addition, there are biological technologies based on the theory of decoupling dioxins via the enzyme, but they are ineffective and not used in practice.

The main method to clean the soil contaminated with dioxin is to remove the layers of soil and dump them. One more presumable method is the cutting of upper layer soil and its heating to burnout of dioxins. But it may allocate a large amount of toxic thermal decomposition products.

The organization of soil monitoring that exposed anthropogenic pressure is an important part for choosing the methods of cleaning and restoration of soils. Monitoring involves a large number of methods. Methods of chemical analysis help to determine the chemical composition of the soil, but do not provide information about the impact on living organisms and the status of biota. Therefore, it is necessary to apply the method of bioindication and biological testing, which by reactions of living organisms detect biologically significant anthropogenic load. It is necessary to use any representatives of the biota for this purpose. In general, soil functioning is provided by the metabolic activity of all organisms: animals, plants, fungi and microorganisms⁸.

⁷Федоров Л.А. Дioxины как экологическая опасность: ретроспектива и перспективы – М. : «Наука». – 1992. – 266 с.

⁸Герехова В.А. Биоиндикационное значение микроскопических грибов Биоиндикация: теория, методы, приложения / под ред. Г.С. Розенберга, Тольятти, 1994. С. 25-38.

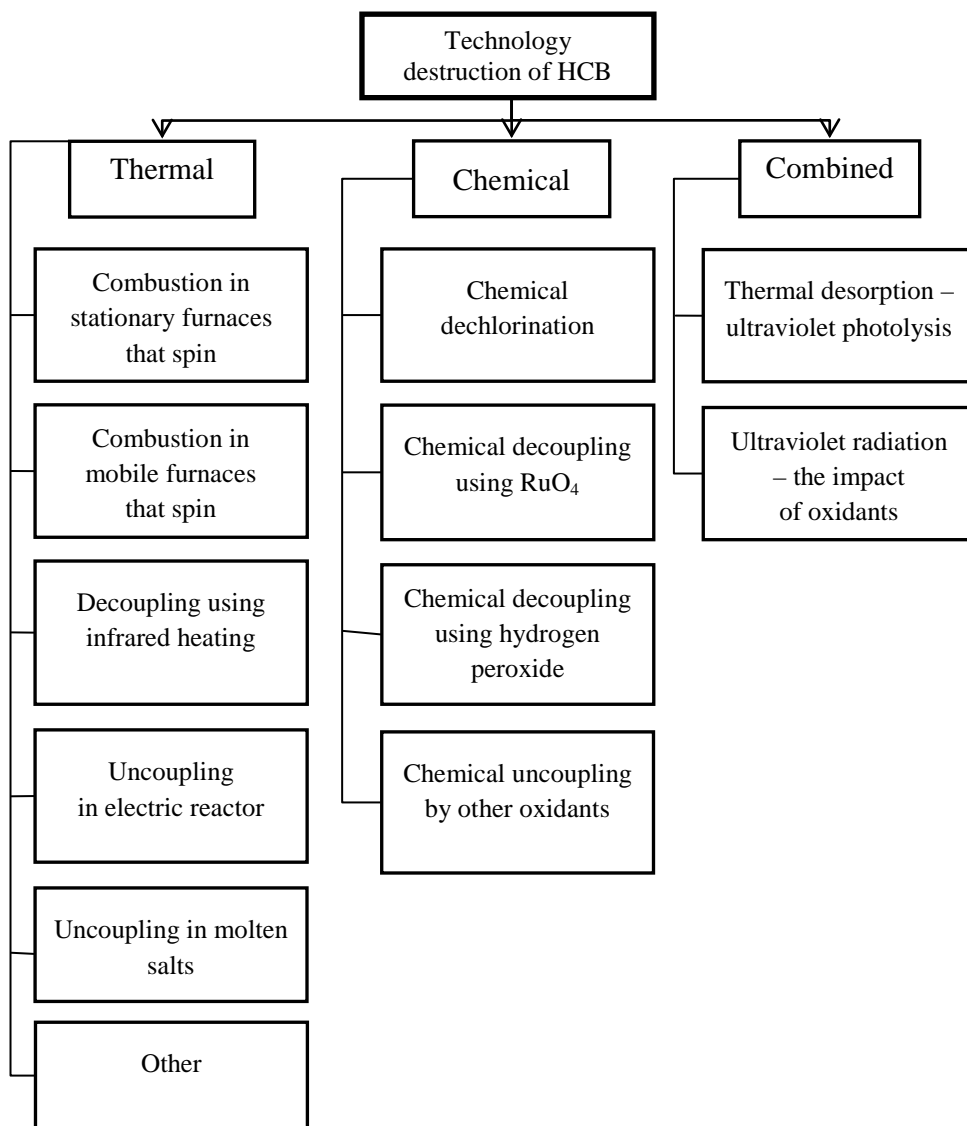

Fig. 2. Classification of dioxins uncoupling technology

Biotesting is carried out by using standardized test systems experimentally. Biotesting is based on the selected toxicity criteria of substances that are in the soil, by recording changes in biological indicators under the studied samples. There are a number of approved methods.

After biodiagnostics we should determine the methods of cleaning and restoration of soils. One effective and safe method, in terms of ecology, is phytomelioration. Phytomelioration is one of the directions applied by ecology, which is based on the research, forecasting and using of plant communities

(natural and man-plant systems) to improve the geophysical, geochemical, biotic, spatial and aesthetic characteristics of the environment, designing and creating artificial plant groups with high capacity for change physical environment⁹.

In the works of Doctor of Agricultural Sciences Kucheriavyi V. use of different fitomeliorant's plants that can be used for planting contaminated areas was investigated. He identified their three main groups:

- special, whose primary function is phytomelioration (protection strips, etc.);
- productive, that are created by human to produce certain products and phytomelioration is their secondary function (forests, fields, meadows, orchards, vineyards, etc.);
- plants that appear spontaneously in the contaminated area (various weeds).

According to functions of melioration (reclamation, sanifying, engineering and protection, architectural planning, ethical and aesthetic) there are following areas¹⁰:

- engineering and protection (combating flows of wind, snow, smoke and other streams);
- sanifying (performs the function of noise canceling, filtering and producing of oxygen);
- reclamation (planting and seeding plants on reclaimed lands);
- ethical and aesthetic (the function of beauty);
- architectural and planning (the creation of green areas);
- recreation (creating cover for recreation).

The key role is played by phytomelioration of devastated landscapes (eroded land, quarries, landfills, waste heaps, etc.)¹¹. On the territory of the HCB polygon after the purification from toxic substances, it is necessary to implement phytosanitary measures of reclamation of planting forest species. It is also needed to carry out the measures to restore the environment. In our case phytomelioration has a reclamation and sanifying function. Forest plantations in the landfill will create a barrier against toxic substances that remain in the soil, they will prevent their spread in the soil and absorb carbon dioxide and oxygen will produce.

Conclusion

Artificial fitomelioration of HCB landfill should be conducted in three phases: preparatory, technical, biological. At the preparatory stage it is necessary to clean

⁹Кучерявий В.П. Рекультивация та фітомеліорація / В.П. Кучерявий, Я.В. Генник, А.П. Дида, М.М. Колодко. – Львів : Світ, 2006. – 116 с.

¹⁰Бельгард А.А. О невесомой ценности лесов Литвы. Экология и эстетика ландшафта / А.А. Бельгард. – Вильнюс : Изда-во "Минтис", 1975. – С. 31-47.

¹¹Кучерявий В.П. Екологія : підручник [для студ. ВНЗ] / В.П. Кучерявий. – Львів : Світ, 2000. – 500 с.

the territory off the barrels of HCB, to examine soil samples of toxic substances, and to do biodiagnostics. At the second phase we should prepare the surface for landfill remediation. At the last step it is necessary to make a plantation of forest crops.

References

- Dean J. H., Lauer L. D. // Public health risks of the dioxins / Ed. W.W.Lawrance. Los Altos: W.Kaufman, 1984. P.275-294
- Poland A., Knutson J. C. // Annu. Rev. Pharmacol. Toxicol. 1982. Vol.22. P.517-554.
- Бельгард А.А. О невесомой ценности лесов Литвы. Экология и эстетика ландшафта / А.А. Бельгард. – Вильнюс : Изд-во "Минтис", 1975. – С. 31-47.
- Вредные вещества, углеводороды, галогенопроизводные углеводородов / Справочник Э Под редакцией В. А. Филова – Л.: Химия, 1990 г., 723 с.
- Демина Т. Я. К проблеме утилизации отходов химических технологий на примере производства хлорорганических соединений / Демина Т. Я., Шаяхметова Л. Р. // Вестник ОГУ. – 2005. – №10. – С. 10-13.
- Зербіно Д. Д. Відходи як проблема екології і превентивної медицини /Превентивна медицина. – 2010. – №4(70). – С. 78-82
- Кучерявий В. П. Рекультивация та фітомеліорація / В. П. Кучерявий, Я. В. Геник, А. П. Дида, М. М. Колодко. – Львів : Світ, 2006. – 116 с.
- Кучерявий В.П. Экология : підручник [для студ. ВНЗ] / В.П. Кучерявий. – Львів : Світ, 2000. – 500 с.
- Попович В. В. Горіння полігонів твердих побутових відходів як загроза здоров'ю людини та фактор техногенного навантаження на довкілля / В. В. Попович, В. П. Кучерявий // Вісник ДДАУ «Рекультивация складних техноекосистем» . – 2012. – №1. – С. 162-166
- Терехова В. А. Биоиндикационное значение микроскопических грибов Биоиндикация: теория, методы, приложения / под ред. Г. С. Розенберга, Тольятти, 1994. – С. 25-38.
- Федоров Л. А. Диоксины как экологическая опасность: ретроспектива и перспективы – М. : «Наука». – 1992. – 266 с.

Mariana Grytsiuk

MODELING OPTIMAL TRAJECTORY FOR STABLE DEVELOPMENT OF TOURISM IN THE UKRAINIAN CARPATHIANS

Introduction

The problem of development of long-term strategies for sustainable tourism development in the Ukrainian Carpathians requires complex and multi-dimensional calculations^{1 2 3}. The majority of publications on this issue are descriptive, which generally describe the essence and classification of admissible strategies^{4 5 6 7 8}. However, just insignificant parts of these contributions outline the economic-mathematical models and algorithms that facilitate reasonably create more or less adequate strategies^{9 10 11 12}. However, the scope of many

¹ Грицок М.Ю. Врахування ризиків у задачі управління портфелями проектів розвитку туристичної галузі регіону Українських Карпат / М.Ю. Грицок, А. І. Максимів // Науковий вісник НАТУ України : зб. наук.-техн. праць. – Львів : НАТУ України. – 2010. – Вип. 20.11. – С. 48-61.

² Грицок М.Ю. Задачі стратегічного управління портфелями проектів у туристичній галузі Карпатського регіону / М.Ю. Грицок, А.І. Максимів // Науковий вісник НАТУ України: зб. наук.-техн. праць. – Львів : РВВ НАТУ України. – 2009. – Вип. 20.9. – С. 88-99.

³ Грицок М.Ю. Методика визначення комплексного показника ризику стану господарської діяльності туристичного об'єкта / М.Ю. Грицок, А. І. Максимів // Науковий вісник НАТУ України : зб. наук.-техн. праць. – Львів : НАТУ України. – 2011. – Вип. 21.01. – С. 300-307.

⁴ Вачевський М.В. Розвиток рекреаційної сфери в Карпатському регіоні / М.В. Вачевський, О.М. Свінцов, В.Ф. Кузнєцов // Український бальнеологічний журнал. – 2001. – № 1. – С. 99-104.

⁵ Грицок М.Ю. Врахування ризиків у задачі управління портфелями проектів розвитку туристичної галузі регіону Українських Карпат / М.Ю. Грицок, А. І. Максимів // Науковий вісник НАТУ України : зб. наук.-техн. праць. – Львів : НАТУ України. – 2010. – Вип. 20.11. – С. 48-61.

⁶ Гук Н.А. Перспективи напрямки розвитку туризму в регіоні Українських Карпат. [Електронний ресурс]. – Доступний з http://www.tourlib.net/statii_ukr/guk4.htm

⁷ Кравців В.С. Рекреаційна політика Карпатського регіону / В.С. Кравців, В.К. Євакоименко, М.М. Габрель. – Чернівці : Вид-во "Прут", 1995. – 68 с.

⁸ Мазур Ф.Ф. Соціально-економічні умови розвитку рекреаційної індустрії (на прикладі Карпатського регіону) : навч. посібн. / Ф.Ф. Мазур. – К. : Центр навч. літ-ри, 2005. – 96 с.

⁹ Балабанов И.Т. Риск-менеджмент / И.Т. Балабанов. – М. : Изд-во "Финансы и статистика", 1996. – 192 с.

¹⁰ Бурков В.Н. Модели и методы управления организационными системами / В.Н. Бурков, В.А. Ириков. – М. : Изд-во "Наука", 1994. – 270 с.

¹¹ Дядечко Л.П. Економіка туристичного бізнесу : навч. посібн. – К. : Центр навч. літ-ри, 2007. – 224 с.

¹² Онищенко С.П. Моделирование оптимальной траектории развития предприятия с учетом вероятностной природы внешних условий и "упущенных выгод" / С.П. Онищенко.

publications is focused on the cost of service provision and the dynamics of production facilities of tourist sites^{13 14}, while the fluctuations in the market of tourist industry practically remained out of account^{15 16}, although it is the variability of market conditions of tourist business that determines expected financial income and its possible deviations. Furthermore, serious attention in the development of the strategy of tourism development in Carpathian region shall be paid to temporary parameters (such as terms of project implementation phases start-up, terms of implementation and commissioning thereof), which determinative factors are the dynamics of market conditions and the availability of financial resources¹⁷. It is practical to use here an approach¹⁸, where projects implementation start-ups (stages of tourism development) shall be determined by the availability of financial resources accumulated in preceding temporary periods. However, the planning of financial resources attraction within the implementation of projects is not being supported¹⁹, whereas their complete unavailability frequently being found of failure of potential investors.

An important point of adoption of the project solutions is the choice of the one among plurality of alternative of tourism development options in Ukrainian Carpathians that often attracts potential investors²⁰, since there is a tendency of appearance of so-called "lost profits" in the implementation of the planned basic variants²¹. Regardless to some resemblance between interpretations of "lost profits" by different authors²², many of them for each task concretize its essence and substantiate the approach to computing actual values of lost profit. At the

[Електронний ресурс]. – Доступний с http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Mure/2009_12/15.pdf

¹³ Мазур Ф.Ф. Соціально-економічні умови розвитку рекреаційної індустрії (на прикладі Карпатського регіону) : навч. посібн. / Ф.Ф. Мазур. – К. : Центр навч. літ-ри, 2005. – 96 с.

¹⁴ Медяник А.М. Фактори стійкого розвитку підприємств у сегменті міжнародного туризму Карпатського регіону. [Електронний ресурс]. – Доступний з http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/NVUU/Ekon/2009_28_3/statti/1_8.htm.

¹⁵ Бурков В.Н. Экономико-математические модели управления развитием отраслевого производства / В.Н. Бурков, Г.С. Джавахадзе. – М. : Изд-во ИПУ РАН, 1997. – 64 с.

¹⁶ Гук Н.А. Перспективні напрямки розвитку туризму в регіоні Українських Карпат. [Електронний ресурс]. – Доступний з http://www.tourlib.net/statti_ukr/guk4.htm

¹⁷ Грицок М.Ю. Задачі стратегічного управління портфелями проектів у туристичній галузі Карпатського регіону / М.Ю. Грицок, А.І. Максимів // Науковий вісник НАТУ України: зб. наук.-техн. праць. – Львів : РВВ НАТУ України. – 2009. – Вип. 20.9. – С. 88-99.

¹⁸ Онищенко С.П. Моделирование процессов организации и функционирования системы маркетинга морских транспортных предприятий / С.П. Онищенко. – Одесса : Изд-во "Феникс", 2009. – 328 с.

¹⁹ Грицок М.Ю. Методика визначення комплексного показника ризику стану господарської діяльності туристичного об'єкта / М.Ю. Грицок, А. І. Максимів // Науковий вісник НАТУ України : зб. наук.-техн. праць. – Львів : НАТУ України. – 2011. – Вип. 21.01. – С. 300-307.

²⁰ Грицок М.Ю. Задачі стратегічного управління портфелями проектів у туристичній галузі Карпатського регіону / М.Ю. Грицок, А.І. Максимів // Науковий вісник НАТУ України: зб. наук.-техн. праць. – Львів : РВВ НАТУ України. – 2009. – Вип. 20.9. – С. 88-99.

²¹ Баркалов С.А. Минимизация упущенной выгоды в задачах управления проектами / С.А. Баркалов, В.Н. Бурков. – М. : Изд-во ИПУ РАН, 2001. – 56 с.

²² Шерстенников Ю.В. Модель динамики инвестиционного развития малого предприятия / Ю.В. Шерстенников // Економічний простір. – 2008. – № 11. – С. 211-222.

same time, the definition of "lost profit" is used in many studies not only of economical character but also environmental, social, demographical, *etc.*^{23 24} that allows to form some cost estimation of diverse processes and events. Also, in scientific literature one may find the definition of "risk of lost profit"^{25 26 27 28}, although the risksologists have no common opinion on this matter. In any case, the "lost profit" characterizes the financial advantage of potentially expected result in the implementation of alternative project in comparison to the basic project that entered in the list of accepted (approved) decision²⁹.

Therefore, *the aim of this contribution* is the development of methodical approach to the calculation of the optimal trajectory of sustainable tourism development in Ukrainian Carpathians and the establishment of the trajectory's current parameters taking into account the influence of market conditions as a dynamical process, the level of accessibility of financial resources, the availability of alternative variants of development and more.

Planning a strategy for sustainable tourism development

It is known^{30 31}, that the condition of tourism development in Ukrainian Carpathians may be characterized by the set of parameters (financial, production, marketing), which dynamics determines the tourism's trajectory of progress in the determined direction. Usually, the planned trajectory of movement shall correspond to the long term strategy of sustainable tourism development³²,

²³ Баркалов С.А. Минимизация упущенной выгоды в задачах управления проектами / С.А. Баркалов, В.Н. Бурков. – М. : Изд-во ИПУ РАН, 2001. – 56 с.

²⁴ Онищенко С.П. Моделирование оптимальной траектории развития предприятия с учетом вероятностной природы внешних условий и "упущенных выгод" / С.П. Онищенко. [Электронный ресурс]. – Доступный с http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Mure/2009_12/15.pdf

²⁵ Гранатуров В.М. Экономический риск: сущность, методы измерения, пути снижения : учебн. пособ. / В.М. Гранатуров. – Изд. 2-е, [перераб. и доп.]. – М. : Изд-во "Дело и Сервис", 2002. – 112 с.

²⁶ Грицок М.Ю. Методика визначення комплексного показника ризику стану господарської діяльності туристичного об'єкта / М.Ю. Грицок, А. І. Максимів // Науковий вісник НАТУ України : зб. наук.-техн. праць. – Львів : НАТУ України. – 2011. – Вип. 21.01. – С. 300-307.

²⁷ Качалов Р.М. Управление хозяйственным риском / Р.М. Качалов. – М. : Изд-во "Наука", 2002. – 192 с.

²⁸ Рыхтикова П.А. Анализ и управление рисками организации / П.А. Рыхтикова. – М. : Изд-во ФОРУМ; ИНФРА-М, 2007. – 240 с. – (Высшее образование).

²⁹ Грицок М.Ю. Методика визначення комплексного показника ризику стану господарської діяльності туристичного об'єкта / М.Ю. Грицок, А. І. Максимів // Науковий вісник НАТУ України : зб. наук.-техн. праць. – Львів : НАТУ України. – 2011. – Вип. 21.01. – С. 300-307.

³⁰ Гук Н.А. Перспективні напрямки розвитку туризму в регіоні Українських Карпат. [Електронний ресурс]. – Доступний з http://www.tourlib.net/statti_ukr/guk4.htm

³¹ Мазур Ф.Ф. Соціально-економічні умови розвитку рекреаційної індустрії (на прикладі Карпатського регіону) : навч. посібн. / Ф.Ф. Мазур. – К. : Центр навч. літ-ри, 2005. – 96 с.

³² Грицок М.Ю. Задачі стратегічного управління портфелем проектів у туристичній галузі Карпатського регіону / М.Ю. Грицок, А.І. Максимів // Науковий вісник НАТУ України : зб. наук.-техн. праць. – Львів : РВВ НАТУ України. – 2009. – Вип. 20.9. – С. 88-99.

which provides the achievement of perspective objective. In this case, a strategy, as a rule, is being represented as a sequence of implementation of phases that pertain to a certain period of time³³. Each stage – is a project or program, which combination forms a long-term strategy for sustainable tourism development within the preset time and according to the resources available.

It is known fact^{34 35} that the planned objective may directed to by several basic options of the sequence of implementation of projects or programs (Fig. 1). Most of variants are supported by the recommendations of senior management, and depend on capabilities of employed engineering technologies, market trends, availability of financial, human and other resources, etc.³⁶ Accordingly, from the current state of tourism development (point 1) to the state which comports preset strategic purpose (point 10) leads certain number of trajectories of progress that, for example, for a two-dimensional space may look like the one shown in Fig. 1. Each node of the trajectory of progress (grid node) –is the current state of tourism, that is the stage of its development.

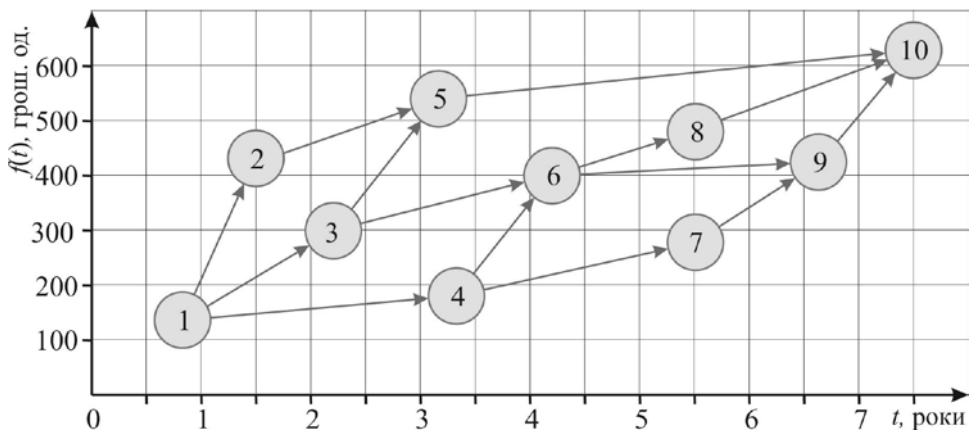

Figure 1. The grid of strategic tourism development: 1÷10 – the phases of development

Source: constructed by the author

³³ Онищенко С.П. Моделирование оптимальной траектории развития предприятия с учетом вероятностной природы внешних условий и "упущенных выгод" / С.П. Онищенко. [Электронный ресурс]. – Доступный с http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Mure/2009_12/15.pdf

³⁴ Беллман Р. Прикладные задачи динамического программирования : пер. с англ. / под ред. А. А. Первозванского / Р. Беллман, С. Дрейфус. – М. : Изда-во "Наука", 1965. – 457 с.

³⁵ Гольдштейн Е.Г. Задачи линейного программирования транспортного типа / Е.Г. Гольдштейн, Д.Б. Юдин. – М. : Изда-во "Наука", 1969. – 382 с.

³⁶ Вачевський М.В. Розвиток рекреаційної сфери в Карпатському регіоні / М.В. Вачевський, О.М. Свінцов, В.Ф. Кузнєцов // Український бальнеологічний журнал. – 2001. – № 1. – С. 99-104.

This scheme represents the oriented grid, which is characterized by the following features³⁷:

- the transition from one state of the tourism development to another is carried out within a certain period of time, which duration may vary within the specified limits, *i.e.*, the grid progresses in time;
- the transition from one state to another requires utilization of some resources, which necessary volumes may also have alternative options.

As shown in Fig. 1 the grid of strategic tourism development is analogous to the transport grids^{38 39}, however, unlike them is considered within time and is subject of external factors which are also dynamic: supply of services, the demand for them and prices, the level of competition, *etc.* Each node of the grid – is the process of transition from one phase of tourism development in a certain region to another employing various project or program, which implementation provides a new state of the phase's development within phase space and time⁴⁰.

The mathematical model of realization of tourism development strategy

Let's consider the problem of choosing the optimal trajectory of sustainable development of tourism in Carpathian region (sequences of strategic stages implementation) with the following main provisions⁴¹:

1. The grid of strategic tourism development is set as a matrix of connections of the tourism's certain phases, namely:

$$\bar{A} = \left[\bar{A}_i = [a_{ij} \in \{0,1\}, j = \overline{1, N}], i = \overline{1, N} \right],$$

where N – is a number of phases which being considered; a_{ij} – the communication of previous i with the next j phase of the tourism development.

³⁷ Онищенко С.П. Моделирование оптимальной траектории развития предприятия с учетом вероятностной природы внешних условий и "упущенных выгод" / С.П. Онищенко. [Электронный ресурс]. – Доступный с http://archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Mure/2009_12/15.pdf

³⁸ Матвеев А.А. Модели и методы управления портфелями проектов / А.А. Матвеев, Д.А. Новиков, А.В. Цветков. – М. : Изда-во ПМСОФТ, 2005. – 206 с.

³⁹ Онищенко С.П. Моделирование процессов организации и функционирования системы маркетинга морских транспортных предприятий / С.П. Онищенко. – Одесса : Изда-во "Феникс", 2009. – 328 с.

⁴⁰ Гук Н.А. Перспективні напрямки розвитку туризму в регіоні Українських Карпат. [Електронний ресурс]. – Доступний з http://www.tourlib.net/statti_ukr/guk4.htm

⁴¹ Онищенко С.П. Моделирование оптимальной траектории развития предприятия с учетом вероятностной природы внешних условий и "упущенных выгод" / С.П. Онищенко. [Электронный ресурс]. – Доступный с http://archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Mure/2009_12/15.pdf

2. The transition from one stage to another occurs over a certain period of time which is limited in capabilities of technologies employed (information, engineering, financial) and recommendations of senior management or investors, is described by the following formula:

$$\Delta \tilde{T} = \left\{ \Delta \tilde{T}_i = \{ \Delta t_{ij} : \Delta t_{ij}^{\min} \leq \Delta t_{ij} \leq \Delta t_{ij}^{\max}, j = \overline{1, N}, i = \overline{1, N} \} \right\}.$$

where Δt_{ij} – the duration of the transition from the previous i to the next j phase of tourism development. It shall be noted that the Δt_{ij} time defines the inception of the phase of realization of the project's life cycle of, *i.e.* the beginning of the financial revenues from government agencies or private investors.

3. The beginning of the transition from one strategic stage to another one's (the beginning of the project implementation) may be performed only after completion of the previous transition and limited mostly by the recommendations of senior management, is described by the following formula:

$$\tilde{t} \div \tilde{T} = \left\{ \tilde{t} \div \tilde{T}_i = \{ \tilde{t} \div t_{ij} : \tilde{t} \div t_{ij}^{\min} \leq \tilde{t} \div t_{ij} \leq \tilde{t} \div t_{ij}^{\max}, j = \overline{1, N}, i = \overline{1, N} \} \right\}.$$

where $\tilde{t} \div t_{ij}$ – is the beginning of the transition from the previous i to the next j phase of the tourism development. It is important to conduct control of contradiction between the desired terms of the start-up of project implementation and the technological capabilities of completion of previous projects, at the stage of building the grid of strategic tourism development, which absence of the projects shall preclude implementation of the following.

4. The costs for transition from one stage to another shall be determined by the duration of the transition Δt_{ij} and depend on the moment of the start-up of the t project implementation (respectively, the dynamics of time cost, required for the project implementation, is being taken into account). In our case, the intensity of the costs of the transition from the previous the i to the next j phase of the tourism development, is described by the following formula:

$$\tilde{\tilde{R}}(t, \Delta \tilde{T}, \phi \tilde{T}) = \left\{ \tilde{\tilde{R}}_i(t, \Delta \tilde{T}_i, \phi \tilde{T}_i) = \left\{ r_{ij}(t, \Delta t_{ij}, \phi t_{ij}), j = \overline{1, N}, i = \overline{1, N} \right\}, t \in T \right\},$$

where ϕt_{ij} – is the duration of the phases of the project financing during the transition from the previous i to the next j phase of the tourism development, and looks as follows:

$$\hat{\phi} \tilde{T} = \left\{ \hat{\phi} \tilde{T}_i = \{ \hat{\phi} t_{ij} : \hat{\phi} t_{ij}^{\min} \leq \hat{\phi} t_{ij} \leq \hat{\phi} t_{ij}^{\max}, j = \overline{1, N}, i = \overline{1, N} \} \right\},$$

that means it also may vary within the specified limits. Therefore, the costs associated with the transition to a new strategic phase, are described by the following formula:

$$\tilde{W}(t, \Delta \tilde{T}, \phi \tilde{T}) = \left\{ \tilde{W}_i(t, \Delta \tilde{T}_i, \phi \tilde{T}_i) = \left\{ w_{ij}(t, \Delta t_{ij}, \phi t_{ij}) = \int_{nov t_{ij}}^{nov t_{ij} + \phi t_{ij}} r_{ij}(t, \Delta t_{ij}, \phi t_{ij}) dt, j = \overline{1, N}, i = \overline{1, N}, t \in T \right. \right\}$$

5. The expenditures on the transition are random variable (accepting as the first and foremost the normal distribution law) and may be subject of major changes. Therefore, the function $r_{ij}(t, \Delta t_{ij}, \phi t_{ij})$ – is the mathematical expectation of expenditures, which mean square deviation in the period of financing shall be described by following formula:

$$\tilde{S}^R(t, \Delta \tilde{T}, \phi \tilde{T}) = \left\{ \tilde{S}_i^R(t, \Delta \tilde{T}_i, \phi \tilde{T}_i) = \left\{ s_{ij}^R(t, \Delta t_{ij}, \phi t_{ij}) = \int_{ii t_{ij}}^{ii t_{ij} + \phi t_{ij}} \sigma_{ij}^R(t, \Delta t_{ij}, \phi t_{ij}) dt, j = \overline{1, N}, i = \overline{1, N} \right. \right\},$$

where $s_{ij}^R(t, \Delta t_{ij}, \phi t_{ij})$ – is the mean square deviation of investment expenditures during the transition from the previous i to the next j phase of the tourism development, that may be used as a measure of the risk of possible deviations from the planned expenditures.

6. The intensity of financial income taking into account the operating costs of a project $\tilde{F}(t) = \left\{ \tilde{F}_i(t) = \left\{ f_{ij}(t), j = \overline{1, N}, i = \overline{1, N} \right\}, t \in T \right\}$ depends on the duration of the life-cycle of the project t_{ij} , as well on market conditions of the product of project and resources which are necessary in the process of their exploitation within the given period. Then, the profit from the exploitation (the total income of cash including the operating costs) of product of a project in a new state of progress trajectory shall be

$$\tilde{\Phi}(t) = \left\{ \tilde{\Phi}_i(t) = \left\{ \varphi_{ij}(t) = \int_{nov t_{ij} + \Delta t_{ij}}^{nov t_{ij} + \Delta t_{ij} + t_{ij}} f_{ij}(t) dt, j = \overline{1, N}, i = \overline{1, N} \right. \right\}, t \in T. \quad (1)$$

7. Considering that market conditions are not stable and change under the influence of a number of factors, the financial revenues after implementation of each project (within a new state of tourism development) are random variables (also accepting the normality of the distribution). The aforementioned function $f_{ij}(t)$ is the mathematical expectation of intensity of the revenue from exploitation of a product of project, which variance is a function of time. Therefore, we introduce the definition of average quadratic deviation of revenues of cash flows

by the project, which shall be used to assess the risk of deviation of the expected financial results, namely:

$$\tilde{S}^F(t) = \left\{ \tilde{S}_i^F(t) = \left\{ s_{ij}^F(t) = \int_{\text{nov}t_{ij} + \Delta t_{ij}}^{\text{nov}t_{ij} + \Delta t_{ij} + t_{ij}} \sigma_{ij}^F(t) dt, j = \overline{1, N} \right\}, i = \overline{1, N} \right\}, t \in T. \quad (2)$$

Consequently, as the main parameters of the management^{42 43} hereby we consider: $\text{nov}t_{ij}$ – as the start of project implementation (the transition to a new phase); Δt_{ij} – the duration of transition, which shall be defined by the intensity of implementation of project activities; ϕt_{ij} – the duration of the financing process.

We introduce also the parameter of management⁴⁴, which provides proprietary formation of the trajectory of sustainable tourism development in Ukrainian Carpathians, namely:

$$\tilde{X} = \left\{ \tilde{X}_i = \{x_{ij} \in \{0, 1\}, j = \overline{1, N}\}, i = \overline{1, N} \right\}.$$

These variables belong to non-zero elements of matrix linkage between the individual phases \overline{A} . Obviously, limitations (3) reflect the process of formation of a sequence of phases from the initial to the final (the strategic path):

$$\sum_{j=1}^N x_{jN} = 1, \sum_{j=1}^N x_{1j} = 1, \sum_{i=1}^N x_{ij} - \sum_{i=0}^N x_{ij} = 0, j = \overline{2, N-1}, \quad (3)$$

As the objective function of the model of the management of trajectory of tourism development, we will consider the difference between the income of cash by the projects (including the exploitation costs) and the costs of the implementation thereof:

$$\sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^N \left(\varphi_{ij}(t) - w_{ij}(t, \Delta t_{ij}, \hat{\delta} t_{ij}) \right) \cdot x_{ij} \rightarrow \max, t \in T. \quad (4)$$

Since the financial result is a random variable, the risk of each transition can be estimated using the method set out herein⁴⁵, namely:

⁴² Бурков В.Н. Экономико-математические модели управления развитием отраслевого производства / В.Н. Бурков, Г.С. Джавахадзе. – М. : Изд-во ИПУ РАН, 1997. – 64 с.

⁴³ Матвеев А.А. Модели и методы управления портфелями проектов / А.А. Матвеев, Д.А. Новиков, А.В. Цветков. – М. : Изд-во ПМСОФТ, 2005. – 206 с.

⁴⁴ Гольдштейн Е.Г. Задачи линейного программирования транспортного типа / Е.Г. Гольдштейн, Д.Б. Юдин. – М. : Изд-во "Наука", 1969. – 382 с.

$$\tilde{S}^F(\alpha, t) = \left\{ \tilde{S}_i^F(\alpha, t) = \left\{ s_{ij}^F(\alpha, t) = \kappa(\alpha) \cdot s_{ij}^F(t), j = \overline{1, N}, i = \overline{1, N} \right\}, t \in T, \right. \quad (5)$$

where $\kappa(\alpha)$ – is the coefficient being determined by the Table of Laplace Transforms, depending on the given probability⁴⁶. Thus, the formula (5) – is the value of potential losses while the probability that they will be more is – α (typically, α is accepted as 0,05 and relevant $\kappa(\alpha) = 1,65$).

Respectively, the investment expenditures by the project may be exceeded by the value that shall be

$$\tilde{P}(\alpha, t, \Delta \tilde{T}, \hat{\delta} \tilde{T}_i) = \left\{ \tilde{P}_i^R(\alpha, t, \Delta \tilde{T}_i, \hat{\delta} \tilde{T}_i) = \left\{ p_{ij}^R(\alpha, t, \Delta t_{ij}, \hat{\delta} t_{ij}) = \kappa(\alpha) \cdot s_{ij}^R(t, \Delta t_{ij}, \hat{\delta} t_{ij}), j = \overline{1, N}, i = \overline{1, N} \right\} \right. \quad (6)$$

Considering both types of risk within the objective function (4), we set it forth in the following way:

$$\sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^N \left(\varphi_{ij}(t) - w_{ij}(t, \Delta t_{ij}, \hat{\delta} t_{ij}) - s_{ij}^F(\alpha, t) + p_{ij}^R(\alpha, t, \Delta t_{ij}, \hat{\delta} t_{ij}) \right) \cdot x_{ij} \rightarrow \max, t \in [0, T] \quad (7)$$

This formula is the financial result of the strategic development of tourism in Ukrainian Carpathians, taking into account the risks of possible losses.

The opportunities of attracting the financial resources for implementation of strategic tourism development are limited by value of $R(t)$, which characterizes the maximum possible intensity of projects financing. As a result, the logical limitation is:

$$\sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^N w_{ij}(t, \Delta t_{ij}, \hat{\delta} t_{ij}) \cdot x_{ij} \leq R(t), t \in [0, T], \quad (8)$$

where T – is the limit of the planning period, given including the coverage of all superior timing limits, in particular:

$$\max \left\{ \hat{\delta} t_{ij}^{\max} + \hat{\delta} t_{ij}, j = \overline{1, N}; i = \overline{1, N} \right\} \leq T.$$

⁴⁵ Онищенко С.П. Моделирование процессов организации и функционирования системы маркетинга морских транспортных предприятий / С.П. Онищенко. – Одесса : Изд-во "Феникс", 2009. – 328 с.

⁴⁶ Бурков В.Н. Экономико-математические модели управления развитием отраслевого производства / В.Н. Бурков, Г.С. Джавахадзе. – М. : Изд-во ИПУ РАН, 1997. – 64 с.

The maximization of financial output of tourism development in Ukrainian Carpathians may not provide the desired efficiency both ultimate and current. Therefore, it is necessary to introduce restrictions, which implementation would provide the desired final efficiency of the measures, considering possible extra expenditures and reduction of incoming monetary flows:

$$\sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^N \left(\frac{\varphi_{ij}(t) - w_{ij}(t, \Delta t_{ij}, \hat{\delta} t_{ij})}{s_{ij}^F(\alpha, t) - p_{ij}^R(\alpha, t, \Delta t_{ij}, \hat{\delta} t_{ij})} \right) \cdot x_{ij} \geq E^t, t \in [0, T], \quad (9)$$

where E^t – is the lower limit of given efficiency in general.

The next limitation provides the level of given intensity of incoming monetary flows $CF(t)$ for all the temporary interval of the given period, in particular:

$$\sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^N \left(\left(\varphi_{ij}(t) - w_{ij}(t, \Delta t_{ij}, \hat{\delta} t_{ij}) \right) - \left(s_{ij}^F(\alpha, t) - p_{ij}^R(\alpha, t, \Delta t_{ij}, \hat{\delta} t_{ij}) \right) \right) \cdot x_{ij} \geq CF(t), t \in [0, T] \quad (10)$$

wherein the limitations (9) and (10) take account of the worst variant of market conditions development, since the relevant financial indicators shall be adjusted according to the value of risk.

With the limitations imposed on the values of the other management parameters

$$\left. \begin{aligned} \Delta t_{ij}^{\min} &\leq \Delta t_{ij} \leq \Delta t_{ij}^{\max} \\ \text{поч.} t_{ij}^{\min} &\leq \text{поч.} t_{ij} \leq \text{поч.} t_{ij}^{\max} \\ \phi_{t_{ij}}^{\min} &\leq \phi_{t_{ij}} \leq \phi_{t_{ij}}^{\max} \end{aligned} \right\}, j = \overline{1, N}; i = \overline{1, N} \quad (11)$$

the model (3), (7) – (11) allows to determine the optimal trajectory of sustainable tourism development taking into account a possibility of changing the time of implementation of each strategic phase start-up, the duration of the transition from the phase to phase, the duration of the phases of financing, with account of probabilistic nature of the investment expenditures and incoming monetary flows.

The analysis of the components of the tourism development strategy model

A significant time horizon being considered in the objectives of strategic planning^{47 48}, determines the demand of consideration of versatile accidents – both according to essence and direction. The above model considers two possible negative events – the increase of investment costs and the reduction of revenue from the exploitation of the product of the project within its implementation. However, it should be noted, that normal random variables allow equivalently presumable deviation from the mathematical expectation towards either direction. Accounting of those enables prediction of the risk of losses (that was already implemented above), and the consideration of the others may be used for valuation of lost profits⁴⁹. The lost profit in the context of this objective may be considered as to the following directions: with regard to the other trajectories of the tourism development; with regard to a similar trajectory with the other temporary parameters⁵⁰.

With regard to the first environment, the optimal trajectory of the tourism development, which is set by the models (3), (7)-(11), shall be "discreet", whereas its evaluation takes into account the worst situation in the markets. Therefore, it shall be possible to establish the difference between the results obtained in the process of solution of the optimization task and the results that would be received in the case of hospitable environment within the implementation of the other possible trajectories. Furthermore, the choice of the trajectory shall be limited by the attraction of financial resources $R(t)$, and, probably, at their insignificant increase, the new optimal option would be more attractive than the previous one.

Within the second environment, the lost profits shall be invoke by the influence of two factors – the time and market conditions. "The lost time" shall be associated with the disruption between the two adjacent strategic phases. The economic valuation of such "downtime" is the component of the aggregated lost profits in the process of tourism development in Ukrainian Carpathians. Another component of lost profits shall be associated with the market conditions variability. Therefore, we previously used average square deviation for evaluation of possible negative deviation of financial result. However the deviations may be directed towards the reduction as well as towards the increasing of financial result. Therefore, the choice of the trajectory of strategic tourism development in

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Дядечко Л.П. Економіка туристичного бізнесу : навч. посібн. – К. : Центр навч. літ-ри, 2007. – 224 с.

⁴⁹ Баркалов С.А. Минимизация упущенной выгоды в задачах управления проектами / С.А. Баркалов, В.Н. Бурков. – М. : Изд-во ИПУ РАН, 2001. – 56 с.

⁵⁰ Чернова Г.В. Управление рисками / А.А. Кудрявцев, Г.В. Чернова. – М. : ТК "Велби"; "Перспект", 2005. – 160 с.

Carpathians should be based on a special balance between "riskful attraction" and "minimization of effectiveness" of the selected projects⁵¹.

Thus, in order to make final decision about the trajectory of the tourism development in Carpathians, it is necessary to explore comprehensively the principle of "lost profits." The contribution⁵² proposes using the following procedure therefore. Firstly it is required to find the optimal way of the tourism development in Ukrainian Carpathians and its parameters within the "optimistic" objective function (7), where the deviations considered above, shall have the positive character:

$$\sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^N \left(\varphi_{ij}(t) + w_{ij}(t, \Delta t_{ij}, \hat{t}_{ij}) - s_{ij}^F(\alpha, t) - p_{ij}^R(\alpha, t, \Delta t_{ij}, \hat{t}_{ij}) \right) \cdot x_{ij} \rightarrow \max, t \in [0, T] \quad (12)$$

as well as in the accountancy of the positive deviations within the limitations (9)-(10).

The comparison of the results of solving the optimization problem according to the criteria (7) and (12) gives an opportunity to compare "a risky" and "discreet" solution particularly and also to determine the lost profits. It should be noted that the solution of the task (3), (7)-(12), that accounts the positive deviations only within the objective function shall be a peculiar balance of "risk" and "discretion" as it corresponds to the "optimistic" objective function, although providing the required efficiency in the worst market conditions.

Further we will analyze the limitations over possibility of attracting the additional financial resources⁵³. In practice, frequently arise situations where the economic attractiveness of project compels investors to invest some extra money than the sum they expected. Thus it shall be necessary to make a re-evaluation of the previously considered models, including a stepwise increase of the financial resources $R(t)$ by the value of 5% for example. The results of solving the optimization problem are subject to scrupulous analysis and comparison with the previous optimal solutions.

As it was previously noted, the lost time – is one of the factors of forming the lost profits. However the start of each phase is limited not just by the recommendations of the management (12), but also by the possibilities of involving financial resources $R(t)$. Therefore, for the analysis of the wasted time it is necessary to consider different options of time limits within limitations (10)

⁵¹ Заде А.А. Основы нового подхода к анализу сложных систем и процессов принятия решений / А.А. Заде // Математика сегодня. – М. : Изд-во "Знание", 1974. – С. 5-49.

⁵² Онищенко С.П. Моделирование оптимальной траектории развития предприятия с учетом вероятностной природы внешних условий и "упущенных выгод" / С.П. Онищенко. [Электронный ресурс]. – Доступный с http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Mure/2009_12/15.pdf

⁵³ Матвеев А.А. Модели и методы управления портфелями проектов / А.А. Матвеев, Д.А. Новиков, А.В. Цветков. – М. : Изд-во ПМСОФТ, 2005. – 206 с.

and reenact the abovementioned variations with the financial resources $R(t)$. Thus, through varying the objective function (7) and limitations (11) we form the plurality of alternative preconditions and assumptions $\tilde{N} = \left\{ \tilde{N}^{(k)} = \{n_l^{(k)}, l = \overline{1, L}\}, k = \overline{1, K} \right\}$, where: K – is the number of alternatives which are considered: L – is the number of elements of the plurality. Each option corresponds to the optimal scenario of development, while the latter corresponds to the plurality $\left\{ Z^{(k)}, E^{(k)}, CF^{(k)}(t), R^{(k)}(t), k = \overline{1, K} \right\}$, where $Z^{(k)}, E^{(k)}$ – are the values of the optimality criterion of total effectiveness (9) for the k option of preconditions, $CF^{(k)}(t), R^{(k)}(t), k = \overline{1, K}; t \in [0, T]$ – the intensity of the incoming monetary flows (with the account of operation costs) and the necessary financial resources for the k option of preconditions:

$$\Omega = \left\{ Z^{(k)}, E^{(k)}, CF^{(k)}(t), R^{(k)}(t), F^{(k)}, k = \overline{0, K} \right\}, \quad (13)$$

in this formula for $k=0$ – we considered the base option of preconditions.

The calculated differences between the values of the optimality criterion of the baseline ($k=0$) option and k alternative option ($k \in [1, K]$) forms a vector $\Delta \bar{Z} = [\Delta z_m, m = \overline{1, K}]$, where Δz_m – is the "lost profits" of m alternative option (which, generally, may be negative). The primary analysis of the received information may be determined by selecting those options for which the "lost profits" are more than any acceptable value:

$$\Delta z_m \geq \Delta z^{don}, m = \overline{1, K}. \quad (14)$$

The further procedure of analysis should take into account the possibility of formation of certain conditions which should comport each option (for example, the probability of availability of financial resources $R(t)$, the terms of financing $\hat{\delta} t_{ij}^{\min}, \hat{\delta} t_{ij}^{\max}$, etc.) and the comparison of values of the relevant financial indicators. Each value of element plurality $\tilde{N}_l = \{n_l^{(k)}, k = \overline{1, K}\}, l \in L$ is assigned a probability of its occurrence $\tilde{P}(\tilde{N}_l) = \{p(n_l^{(k)}), k = \overline{1, K}\}, l \in L$. Accordingly

$$\tilde{P} = \left\{ p^{(k)} = \prod_{l=1}^L p(n_l^{(k)}), k = \overline{1, K} \right\} \quad (15)$$

is the probability of formation of all conditions of the k option. The option, corresponding to the highest values of probability $\max \{p^{(k)}, k = \overline{1, K}\}$, remains the only alternative to the baseline option. It should be noted, that there may be situations when certain conditions $n_l^{(k)}$ are unlikely. In order to prevent the leveling of the unlikely events at the cost of the events which appearance is highly expected, in the process of appearing of the probabilities, it is required to reject the options where for at least one of the conditions such restriction has been performed:

$$\tilde{P}(\tilde{N}^{(k)}) \leq P^* \Rightarrow \left\{ p(n_l^{(k)}) \leq P^*, l = \overline{1, L} \right\}, k = \overline{1, K}, \quad (16)$$

where P^* – is the given limit probability. Further, based on the above information, the final resolution shall be evaluated.

Conclusion

1. It was found that serious attention, in the process of evaluation of the tourism development strategies for Carpathians region shall be paid to temporary parameters (for example, the terms of projects implementation phases start-up, deadlines for implementation and commissioning), which determinative factors are dynamics of market and availability of financial resources.

2. The tourism development in the Ukrainian Carpathians and its alternatives should be considered as a strategic network which is the basis for evaluation of an adequate economic and mathematical model of its operation. With this model it shall be possible to determine the optimal trajectory of tourism development as well as the current parameters: the start-up of each phase, the duration of the transition from phase to phase, the intensity of financing.

3. The formulated mathematical model of implementation the strategy of tourism development in the Carpathians region (the sequence of implementation of strategic phases) shall take into account the probabilistic peculiarities of the origin of financial indicators in the form of possible deviations with a certain probability, which will determine sufficient adequacy of obtained results with regard to the real situation.

4. The conducted analysis of model components of the strategy of tourism development discovers two possible negative events – an increase of investment expenditures and decrease of profit from the operation of the product of the project during its implementation. For the final adoption of decision regarding the option of tourism development, this contribution proposes methodical approach based on the function of the "lost profits."

References

Балабанов И.Т. Риск-менеджмент / И.Т. Балабанов. – М. : Изд-во "Финансы и статистика", 1996. – 192 с.

Баркалов С.А. Минимизация упущенной выгоды в задачах управления проектами / С.А. Баркалов, В.Н. Бурков. – М. : Изд-во ИПУ РАН, 2001. – 56 с.

Беллман Р. Прикладные задачи динамического программирования : пер. с англ. / под ред. А. А. Первозванского / Р. Беллман, С. Дрейфус. – М. : Изд-во "Наука", 1965. – 457 с.

Бурков В.Н. Модели и методы управления организационными системами / В.Н. Бурков, В.А. Ириков. – М. : Изд-во "Наука", 1994. – 270 с.

Бурков В.Н. Экономико-математические модели управления развитием отраслевого производства / В.Н. Бурков, Г.С. Джавахадзе. – М. : Изд-во ИПУ РАН, 1997. – 64 с.

Вачевський М.В. Розвиток рекреаційної сфери в Карпатському регіоні / М.В. Вачевський, О.М. Свінцов, В.Ф. Кузнецов // Український бальнеологічний журнал. – 2001. – № 1. – С. 99-104.

Гольдштейн Е.Г. Задачи линейного программирования транспортного типа / Е.Г. Гольдштейн, Д.Б. Юдин. – М. : Изд-во "Наука", 1969. – 382 с.

Гранатуров В.М. Экономический риск: сущность, методы измерения, пути снижения : учебн. пособ. / В.М. Гранатуров. – Изд. 2-е, [перераб. И доп.]. – М. : Изд-во "Дело и Сервис", 2002. – 112 с.

Грицюк М.Ю. Врахування ризиків у задачі управління портфелями проектів розвитку туристичної галузі регіону Українських Карпат / М.Ю. Грицюк, Л. І. Максимів // Науковий вісник НЛТУ України : зб. наук.-техн. праць. – Львів : НЛТУ України. – 2010. – Вип. 20.11. – С. 48-61.

Грицюк М.Ю. Задачі стратегічного управління портфелями проектів у туристичній галузі Карпатського регіону / М.Ю. Грицюк, Л.І. Максимів // Науковий вісник НЛТУ України: зб. наук.-техн. праць. – Львів : РВВ НЛТУ України. – 2009. – Вип. 20.9. – С. 88-99.

Грицюк М.Ю. Методика визначення комплексного показника ризику стану господарської діяльності туристичного об'єкта / М.Ю. Грицюк, Л. І. Максимів // Науковий вісник НЛТУ України : зб. наук.-техн. праць. – Львів : НЛТУ України. – 2011. – Вип. 21.01. – С. 300-307.

Гук Н.А. Перспективні напрямки розвитку туризму в регіоні Українських Карпат. [Електронний ресурс]. – Доступний з http://www.tourlib.net/stati_ukr/guk4.htm

Дядечко Л.П. Економіка туристичного бізнесу : навч. посібн. – К. : Центр навч. літ-ри, 2007. – 224 с.

Заде Л.А. Основы нового подхода к анализу сложных систем и процессов принятия решений / Л.А. Заде // Математика сегодня. – М. : Изд-во "Знание", 1974. – С. 5-49.

Качалов Р.М. Управление хозяйственным риском / Р.М. Качалов. – М. : Изд-во "Наука", 2002. – 192 с.

Кравців В.С. Рекреаційна політика Карпатського регіону / В.С. Кравців, В.К. Євдокименко, М.М. Габрель. – Чернівці : Вид-во "Прут", 1995. – 68 с.

Мазур Ф.Ф. Соціально-економічні умови розвитку рекреаційної індустрії (на прикладі Карпатського регіону) : навч. посібн. / Ф.Ф. Мазур. – К. : Центр навч. літ-ри, 2005. – 96 с.

Матвеев А.А. Модели и методы управления портфелями проектов / А.А. Матвеев, Д.А. Новиков, А.В. Цветков. – М. : Изд-во ПМСОФТ, 2005. – 206 с.

Медяник А.М. Фактори стійкого розвитку підприємств у сегменті міжнародного туризму Карпатського регіону. [Електронний ресурс]. – Доступний з http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/NVUU/Ekon/2009_28_3/statti/1_8.htm.

Онищенко С.П. Моделирование оптимальной траектории развития предприятия с учетом вероятностной природы внешних условий и "упущенных выгод" / С.П. Онищенко. [Электронный ресурс]. – Доступный с http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Mure/2009_12/15.pdf

Онищенко С.П. Моделирование процессов организации и функционирования системы маркетинга морских транспортных предприятий / С.П. Онищенко. – Одесса : Изд-во "Феникс", 2009. – 328 с.

Рыхтикова П.А. Анализ и управление рисками организации / П.А. Рыхтикова. – М. : Изд-во ФОРУМ; ИНФРА-М, 2007. – 240 с. – (Высшее образование).

Чернова Г.В. Управление рисками / А.А. Кудрявцев, Г.В. Чернова. – М. : ТК "Велби"; "Проспект", 2005. – 160 с.

Шерстенников Ю.В. Модель динамики инвестиционного развития малого предприятия / Ю.В. Шерстенников // Економічний простір. – 2008. – № 11. – С. 211-222.

Pavlo Uruliak

SUSTAINABLE DEVELOPMENT PROJECT OF THE INTERNATIONAL TOURISM POPULARITY ALONG THE DNIESTER RIVER FLOW

Introduction

The Dniester River is the main river of Western Ukraine and Moldova. The length of the river is 1350 km. On the banks of the Dniester River there is a large number of historical, religious, transportation, economic, cultural, scientific and technological objects. The Dniester stream is rich in natural, historical and religious monuments, technological structures, prominent cities, castles, fortresses, churches, water sources, and two powerful hydroelectric power plants. The project of the sustainable development of the international tourism popularity along the flow of the Dniester River demands the creation of a single net of tourist sites.

In his paper we set the following targets for investigate:

- watershed of the Dniester River and its tributaries;
- visa travel benefits of the Dniester River;
- tourist facilities on the Dniester River;
- popularity tourist sites along the banks of the Dniester River;
- tourist attractions of the Dniester River;
- to promote tourism in the Dniester River basin.

Each chapter in the article highlights a different task.

The research of drainage basin of the Dniester River

To ascertain which travel objects are within the basin we created a simulation watershed. A digital altitude model of Shuttle radar topographic mission SRTM-3, which is available on the website of CGIAR-CSI¹ has become the data modelling input. Mathematical modelling apparatus has geographic information

¹ Site of CGIAR-CSI Company. [Electron resource]. – [Http://srtm.csi.cgiar.org](http://srtm.csi.cgiar.org).

system ArcGIS ® Company ESRI. Simulation results are shown in Fig. Watershed (basin) area by made simulation is 73,241 km².

From Fig. 1 we see: the borders of countries; major cities, and their names; the Dniester River and its tributaries by ranks; watershed of Dniester. Link to this map is <http://bit.ly/17UBRuX>. Watershed is stationed in three countries: Ukraine, Moldova and Poland. The largest part of the river basin and is located within the territory of Ukraine. The method of stream ordering was proposed by Strahler in 1952. Stream order only increases when streams of the same order intersect. The first ranks drain passing under the requirements of this scale. Limit watershed was the basis for the delimitation of tourism on the ownership of the Dniester River.

Fig. 1. Scheme ranks run of Dniester River and its watershed basin².

Visa travel benefits of Dniester River

The international travel benefits include the possibility of visa-free visits to tourist sites. On the official website³ of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine and Moldova, we found a list of states that have simplified visa regime. We analysed the visa regimes in Ukraine and Moldova mapping method. Result analysis visa Ukraine needs represented as maps in Fig. 2.

² Online Map "Perspectives of international tourism along Dniester river water flow" // ArcGIS Online // Online Map war made by Pavlo Ursuliak [Electron resource]. – <http://bit.ly/171TB9B>

³ Visa requirements for foreigners entering Ukraine. Official site of "Ministry of Foreign Affairs of Ukraine" <http://mfa.gov.ua/en/consular-affairs/entering-ukraine/visa-requirements-for-foreigners>

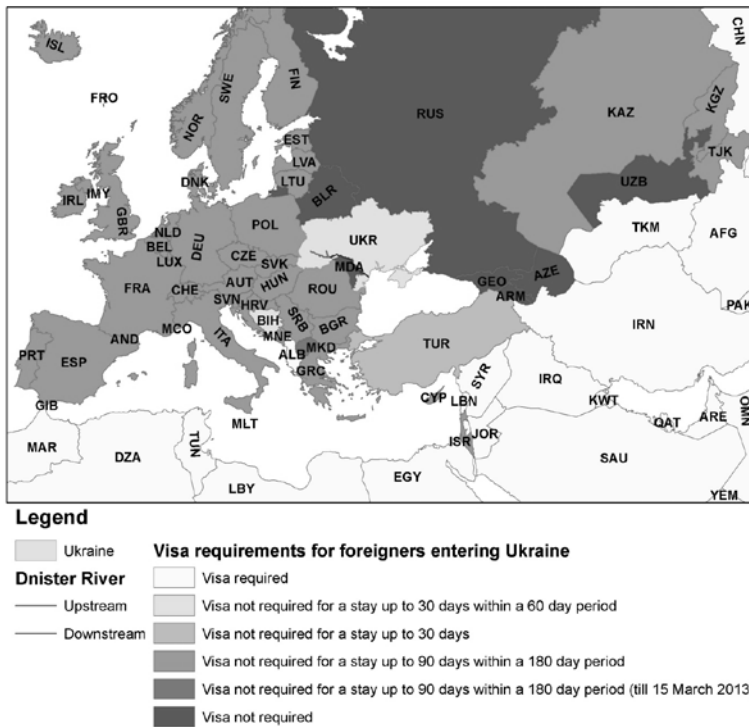

Fig. 2. Visa requirements for foreign tourist entering Ukraine⁴.

In Fig. 2, we see: the borders of countries and their abbreviations according to ISO, colour gradient according to the visa requirement, the flow of the Dniester River (current is divided into two parts, top and bottom), separate colour marked the territory of Ukraine.

We have carried out similar mapping analysis visa requirements for the territory of Moldova⁵. Result held in Fig. 3.

⁴ Foreign citizens who do not need visa for entry on the territory of the Republic of Moldova.. Official site of "Ministry of Foreign Affairs and European Integration of the Republic of Moldova" <http://www.mfa.gov.md/entry-visas-moldova/citizens-additional-checks/>

⁵ Foreign citizens who do not need visa for entry on the territory of the Republic of Moldova.. Official site of "Ministry of Foreign Affairs and European Integration of the Republic of Moldova" <http://www.mfa.gov.md/entry-visas-moldova/citizens-additional-checks/>

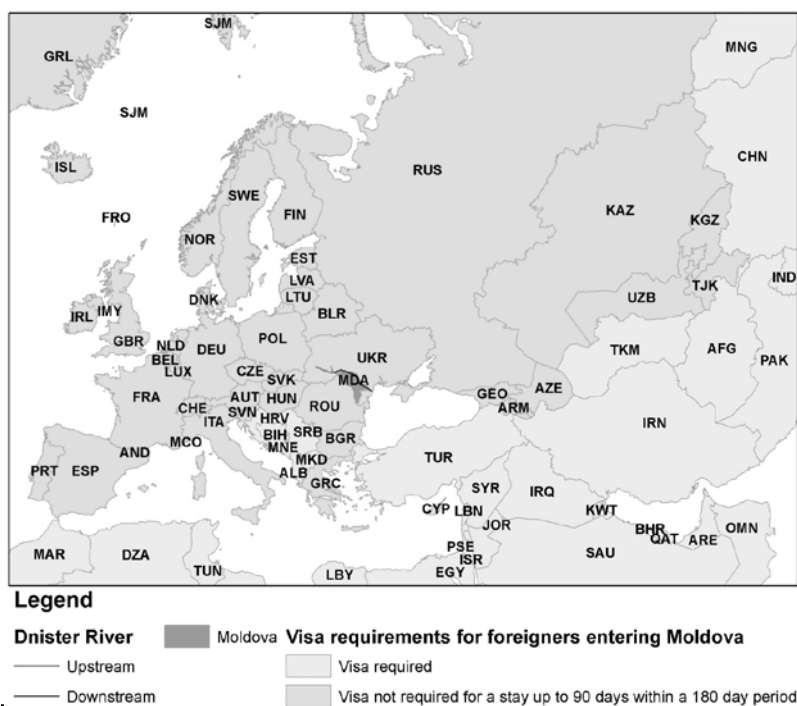

Fig. 3. Visa requirements for foreigners at the entrance to Moldova⁶.

In Fig. 3, we see: the borders of countries and their abbreviations according to ISO, colour gradient according to the visa requirement, the flow of the Dniester River (current is divided into two parts, top and bottom), separate colour marked the territory of Moldova.

Tourist facilities on the Dniester River

The Dniester starts taking its course from the north-western slope of the mountain of Rozluch. The height of the Mountains Rozluch is 932.9 meters above the sea level in the system according to the Baltic heights. On the mountain there are plenty of springs that are combined into mountain mainstream of the Dniester River. Upper reaches of the Dniester pass in the mountains. The initial River runs in the valleys between the ridges of the mountains. The river valley is very narrow, and the banks rise to a height of 100 m.

⁶ Visa requirements for foreigners entering Ukraine. Official site of "Ministry of Foreign Affairs of Ukraine" <http://mfa.gov.ua/en/consular-affairs/entering-ukraine/visa-requirements-for-foreigners>

Tourist groups from Lviv are able to conduct rafting recreation down the river from the Zhuravne village to Sivka Voinylivska village. The length of the rafting is 24 km.

The Dniester Basin is known for its healing properties. Cities of resorts Truskavets and Morshyn are located in the upper reaches of the Dniester. The sanatorias are known throughout Europe. A large number of tourists get treatment here.

The Dniester River has paved its valley in the Carpathian deflection near the town of Staryi Sambir, it is the reason of its southeast orientation. The basin of the Dniester in this area is elongated, narrow, and compressed on both sides. The popular tourist routes are passing these places through the city Sambor: "The home of Ivan Franko and Ukrainian hetman," "Golden Ring of Boikivshchyna", "Scattered Good Soldier Schweik", "Footsteps of Alexander Fredro" that attract tourists from Poland and the Czech Republic. On the river Svirzh, on the left tributary of the Dniester there is the is Svirzh Castel.

The Dniester River forms a beautiful and deep (100-200 m depth in relation to the coast) canyon that begins in the village of Nyzhniv, Tlumach district, Ivano-Frankivsk region and ends on the Dniester Hydropower in Novodnistrovsk, Chernivtsi region. The Dniester Canyons and its left tributaries are deeply embedded in sedimentary rocks and form a unique outcrop, which disclosed the cuts Wendy Lower Palaeozoic, Upper Cretaceous and Miocene. The total length of the canyon is about 250 kilometres. The Canyon is located in the basement area of the Podolski Ukrainian Shield. The Dniester's Canyon is very rich in tourist attractions. February 3, 2010 decree of the President of Ukraine created the National Park "Dniester Canyon" in Borshevskiyi, Zalishchytskyi, Buchatskiy and Monastyriskiyi district of Ternopol region. The Dniester Canyon owes its worldwide recognition to the unique geological attractions. The rocks diverse in their origin are of all geological and biological ages, witnessed many evolutionary events over the last 420 million years.

The Zbruch River, the left tributary of the Dniester, deserves special attention. The River Zbruch was a boarder line between two empires. The ruins of Kudrinets Castel are situated on the right bank of the river Zbruch near the village of Kudrynets. A unique cave Atlantis is located on the left bank of the river Zbruch near the village of Zavala.

Besides geological attractions along the Dniester there are other natural attractions, which are protected by the state. In particular, in order to preserve the unique natural complex along the Dniester River. In 2010 he created a national park "Dniester's Canyon." In Vinnitsa region conducted preparatory work, developed a business plan and scientific evidence to establish bilateral nature park along the Dniester River on the territory of Ukraine (Vinnitsa region) and the Republic of Moldova.

Analysis of sustainable development of the popularity international tourism along the flow of the Dniester River

The project of the sustainable development of the popularity of international tourism is made based on the analyses of the Internet tourist sites. We reviewed the literature and the Internet. We found that there is no single source of tourist sites within the eDniester River. The existing descriptions of tourist site are difficult to be searched without coordinates. Today, a large number of mobiles are equipped by GPS and GLONAS receivers. With the coordinates of tourist sites mobile device can outline the shortest path to visit the tourist sites. We decided to concentrate the information about tourist sites in a single database. We have established a list of criteria for defining the database:

1. Ability to be changed by users;
2. Availability of detailed descriptions;
3. Presence of the object coordinates;
4. Ability to add photos of the object.

We reviewed the criteria and created a database of objects watershed area of the Dniester River in the program ArcGIS ®. The database contains information on 102 travel sites. In Table 1 we present a list of tourist sites, their name in English and Ukrainian language (for ease of use), a brief description, and their coordinates (latitude and longitude in GCS WGS1984).

We analysed the table and decided to travel to group objects by type. Number of tourist facilities by type is shown in the diagram.

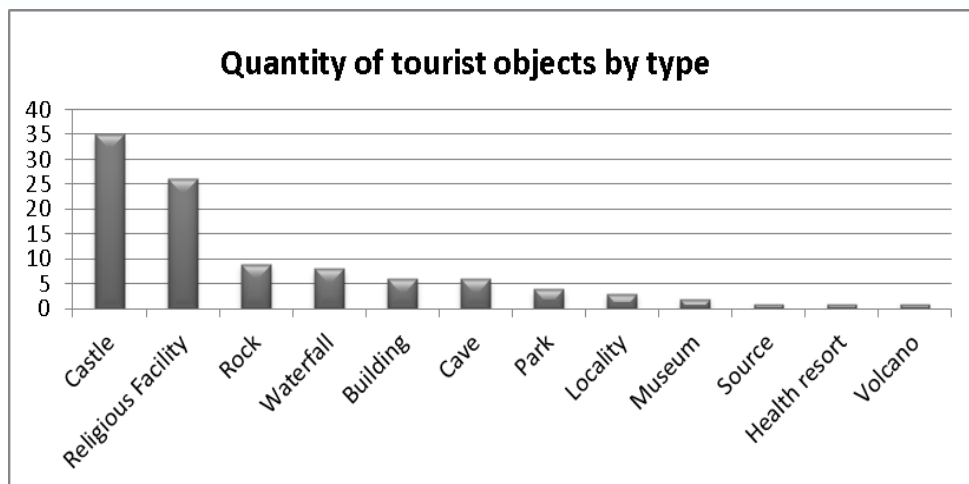

Fig. 4. Quantity of tourist objects by type

Source: Tourist sites of the Dniester River, was collected by autor (Pavlo Ursuliak)

Fig. 4 shows that the distribution of tourist objects occupy the largest share of fortifications and religious buildings, and the smallest share – Volcano and motels.

Table 1.

Tourist sites of the Dniester River

Order	Name (ENG)	Coordinates	Order	Name (ENG)	Coordinates
1	The Source of the Dniester mountain Rozluch	49.207,22.9716	51	Rakovets Castle	48.7966,25.2927
2	Spassky stone	49.38293,22.9731	52	Chernelytsia Castle	48.8124,25.4304
3	Delamination Spassky set of rocks lower cretaceous division	49.3999,22.9752	53	Church of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary	48.6705,25.507
4	Museum of Ivan Franko	49.3658,23.3632	54	Chervonohorod	48.8041,25.5966
5	Rock Complex "Tustan"	49.191,23.4094	55	Terebovlia Castle	49.2996,25.6831
6	Parashka Mountain (1270 m)	49.0699,23.4155	56	Skalat Castle	49.426,25.973
7	"Small Gurkalo" Waterfall	49.0766,23.4576	57	Bohyt	49.1859,26.1659
8	"Gurkalo" Waterfall	49.0844,23.4724	58	Castle Holskykh	49.0217,25.8025
9	Kamenetsky Waterfall	49.0336,23.5639	59	Church of St. Stanislaw	49.0191,25.7964
10	"Dovbush Rocks"	49.043,23.6825	60	Cave Mlynky	48.9557,25.8757
11	Truskavets	49.278,23.5059	61	Sydoriv Castle	49.0072,26.1708
12	Church of St. George	49.3477,23.4994	62	Skala-Podolsk Castle	48.8568,26.1995
13	Palace of Alexander Fredro	49.6675,23.4827	63	Vysichtsi Castle	48.7869,25.9872
14	"Zaklad" and castle Skarbek	49.5531,23.9487	64	Cave Verteba	48.7837,25.8524
15	Carpathian tram	48.9357,23.9138	65	Chapel of Our Lady on the Dniester	48.6588,25.7195
16	Mizunski waterfalls	48.8842,23.8019	66	Lower park and palace Poniatowski	48.63698,25.73404

Order	Name (ENG)	Coordinates	Order	Name (ENG)	Coordinates
17	Maniavtsi Waterfalls	48.6254,24.3033	67	National Nature Park "Dniester Canyon"	48.6337,25.7358
18	Buhtivets and Krapelkovyi Waterfalls	48.6034,24.3702	68	St. John Theological Khreshchatyk monastery	48.6318,25.7403
19	Maniava skit	48.6558,24.3929	69	Intercession Church	48.6498,25.7899
20	Volcano "Starunia "	48.6869,24.4888	70	Reserve tract Tovtrivska wall	48.56286,25.86988
21	Pniv Castle	48.623,24.555	71	Palace of Zota	48.57502,25.96884
22	Ivano-Frankivsk city hall	48.9229,24.7104	72	village Pohorylivka	48.54832,25.96001
23	Ancient Gallic	49.0845,24.6968	73	Chornopotok waterfall	48.55911,26.03022
24	Church of St. Panteleimon	49.1337,24.6943	74	The cave Optimistic	48.7357,25.9758
25	Galician castle	49.1222,24.7307	75	Kryvchentsi Castle	48.7003,26.1004
26	village Sivka-Voinylivska	49.1982,24.5459	76	Crystal Cave	48.689,26.0888
27	"Zhuravenski" sandstones	49.2617,24.2878	77	Nativity of the Blessed Virgin Mary	48.60386,26.05803
28	Svirzh castle	49.6527,24.4321	78	Caves Balamutivska and named Ducha	48.5373,26.0879
29	Church of the Holy Spirit	49.4099,24.6077	79	defence Church of Nativity	48.5205,26.1988
30	Church of St. Nicholas in Rohatyn city	49.4098,24.6108	80	village Dnistrova	48.5364,26.2319
31	Univ Lavra	49.7226,24.5953	81	Kudrynets Castle	48.6222,26.2914
32	Berezhany castle	49.4463,24.945	82	Atlántida Cave	48.5992,26.3452
33	Ascension Polish Catholic Church	49.8052,24.9021	83	Fort of St. Trinity	48.5395,26.4185
34	Zolochiv Castle	49.8023,24.9062	84	Church of St. John the Divine	48.54193,26.48221
35	Devil's Stone	49.9459,25.3314	85	Khotyn Fortress	48.5221,26.4981
36	Dominican Convent Pidkamin	49.9428,25.3311	86	Kamenetz-Podolsk fortress	48.6738,26.5628

Order	Name (ENG)	Coordinates	Order	Name (ENG)	Coordinates
37	Zaliztsi Castle	49.7959,25.3824	87	Cones hills	48.54991,26.79874
38	Old Castle in Ternopil	49.5534,25.5876	88	Lordly garden	48.546,26.8217
39	Dominican Church	49.5531,25.5916	89	Bakota	48.5951,26.9791
40	Zbarazh Castle	49.6636,25.7851	90	The cave monastery "Bakota"	48.5857,26.9991
41	Mikulynets Castle	49.3972,25.6092	91	Galician St. Michael's Monastery	48.5954,27.3223
42	Zarvanytsia Spiritual Centre	49.2289,25.3527	92	Dniester hydroelectric power station	48.592,27.4496
43	Pidzamok Castle	49.0793,25.3987	93	Lyadov rock monastery	48.484,27.6066
44	Buchach Hall	49.0624,25.3949	94	Rudi monastery	48.3457,27.8909
45	Buchach Castle	49.06,25.3916	95	Soroca Fortess	48.1612,28.3051
46	Begin of Dniester canyon	48.9579,25.1031	96	Japca monastery in honour of the Ascension Day	47.9879,28.7114
47	Palace of graph Baden	48.9305,25.1805	97	Rock monastery Tipova	47.6017,28.9886
48	Zolotopotik Castle	48.9046,25.3402	98	Dubăsari hydroelectric power station	47.2779,29.1227
49	Rusyliv waterfalls	48.9523,25.3972	99	Bender fortress	46.8381,29.4872
50	Yazlovets castle and palace	48.9574,25.4398	100	Museum of territory Bender and M. Zelinsky	46.8356,29.6071
51	Rakovets Castle	48.7966,25.2927	101	Wine estates Purcari	46.5297,29.872
52	Chernelytsia Castle	48.8124,25.4304	102	Akkerman fortress	46.2009,30.3497

Remark: Descriptions of tourist sites were taken from open sources on the Internet, the authors do not result in a reference to the source, as it will significantly increase the volume of paper. All descriptions are owned by their respective owners.

We have created a map of tourist sites in accordance with paragraphs and table types described above.

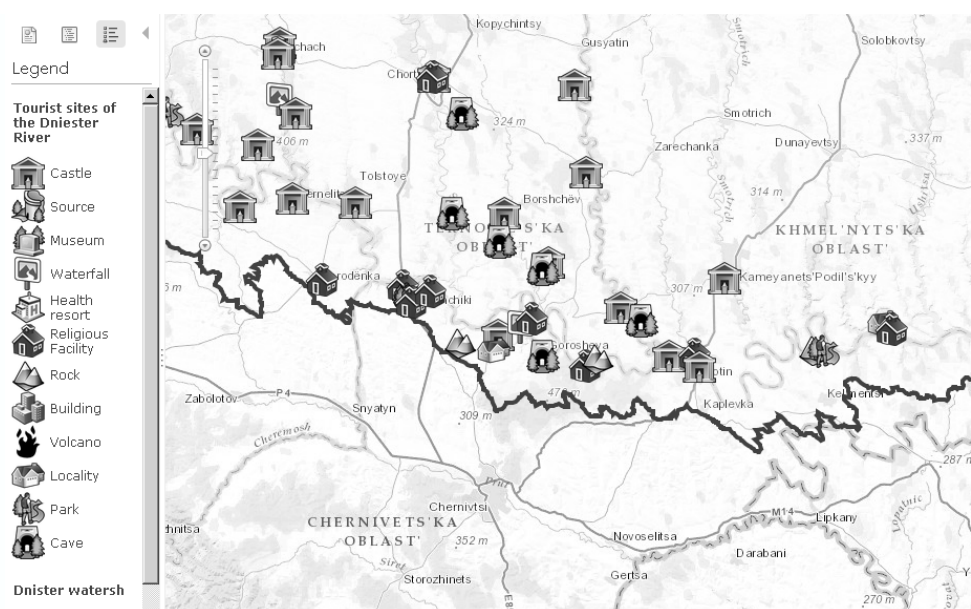

Fig. 5. Map of tourist sites in accordance with paragraphs 1 and table list object types

Source: the online map was created by autor⁷

The map in Fig. 5 mostly depicts tourist facilities located in the middle reaches of the Dniester, and is associated with the ability of authors to carry out an in-depth search of tourist objects in their native territory. Tourist objects represented in Moldova at least as found sources of information for the authors were very informative but not always accurate.

In the resulted table and map We see that the watershed contains the tourist sites that may interest people with diverse interests. On the Dniester River archaeologists can explore castles. Cavers will be interested in the unique caves. Architects will like unique buildings. Naturalists will be interested in unique plants and animals from national parks. Geologists can do research in the ancient canyon. Fans will find extreme pleasure in river rafting, waterfalls and cliffs. Religious persons are impressed by many religious sites. Sick people can smuggle in extra treatment. Art lovers will find solace in the works of Pinsel and the estates of prominent artists such as the Polish playwright Alexander Fredro. All people will revel the spectacular scenery of the unique Dniester River.

Tourist objects will be of interest to tourists from different countries: Polish tourists can visit religious sites that were built during the Commonwealth, Romanian tourists can visit the forts and castles that appear in their history, the

⁷ Online Map "Distribution of tourist sites by the number of visits" // ArcGIS Online [Electron resource]. – <http://bit.ly/17UFIZ3/>

Russian, Belarusian and Turkish tourists can also visit the castles, which figured in the Russo-Turkish wars, Hungarian, Slovak, Polish, Moldovan, Romanian, and Russian tourists can get treatment in the sanatoria of Truskavets and Morshyn..

Analysis of tourist attraction of the Dniester River

We conducted a survey among the citizens of Ukraine and Moldova. The purpose of the survey was to determine how objects are distributed on attendance. The sample of people was 50. The respondents were residents of the watershed area of the Dniester. The result of the sample cannot be considered completely objective, but from the point of the requirements of our research they are quite satisfying. Based on the survey results, we divided the tourist sites into 4 categories:

- Objects with very high visiting. Tourists come every day.
- Objects with high visiting. Tourists get more than 4 times a month
- Objects with an average visiting. Tourists appear there more than 2 times and less than 4 times a month
- Objects with low visiting. Tourists visit them at least 2 times a month.

Graphic representation of sampling results can be seen in Fig. 6

We see in Fig. 6: limit of the Dniester watershed network of riverbeds, category visits. Categories attendance shows the largest circle. We analysed the picture, and made the following conclusions. Most visited objects are: Kamenetz-Podolsk fortress (86), Truskavets (11), Khotyn Castle (84), Akkermanska fortress (102). The above objects have a high tourist attraction, such as convenient transportation access, location on busy motorways, scenic views, beautiful appearance of the preserved historical buildings, outstanding historical events, and therapeutic properties of water.

The least popular objects are: Castle Holskykh (58), Zalitzsi Castle (37), Chernelytsia Castle (52), and Dominican Convent Pidkamin (36). The lack of popularity is based on the fact that the above mentioned facilities today are in ruins. Local people did not care for the preservation of tourist sites, sometimes purposefully destroying the monuments.

We noticed a straight pattern. The more tourists make visits to tourist sites, the better is the condition in which the site is. The less well-known the object is, the less preserved it is.

Fig. 6 Distribution of tourist sites by the number of visits

Source: the online map was created by autor⁸

Therefore, we conclude that the first thing to promote tourist sites is to do it firstly among the local population. This path will accumulate resources to increase tourist appeal obscure objects, roads and infrastructure for foreign tourists. The first step in this direction we have already made.

Promotion of the tourist sites of the Dniester River

We believe that the purpose of promoting tourism is to inform the local population about the nearest location, supply photos, and a detailed description. We conducted a search of existing projects and found the online project *ArcGIS Online*, which is available at: www.turkarta.com.

The information about *turkarta.com* sponsors is unfortunately unavailable. The main advantages of the project are the ability to edit the tourist map, view results, create objects, display objects, filter them by type, use different maps as background (topographic, satellite images and maps of web services). The shell can find the nearest object, view photos, and meet short or detailed object. The main disadvantage of the project is the availability of only one language –

⁸ Online Map “Distribution of tourist sites by the number of visits” // ArcGIS Online [Electron resource]. – <http://bit.ly/17UFIZ3/>

Ukrainian, but it is done with the purpose of making it more available for the authentic Ukrainian population.

We have considered the advantages and disadvantages and decided to complement the already existing database *project turkarta.com* with the tourist attractions of the Dniester watershed.

A sample description of the Khotyn Fortress on the project site *turkarta.com* is presented in Fig. 7.

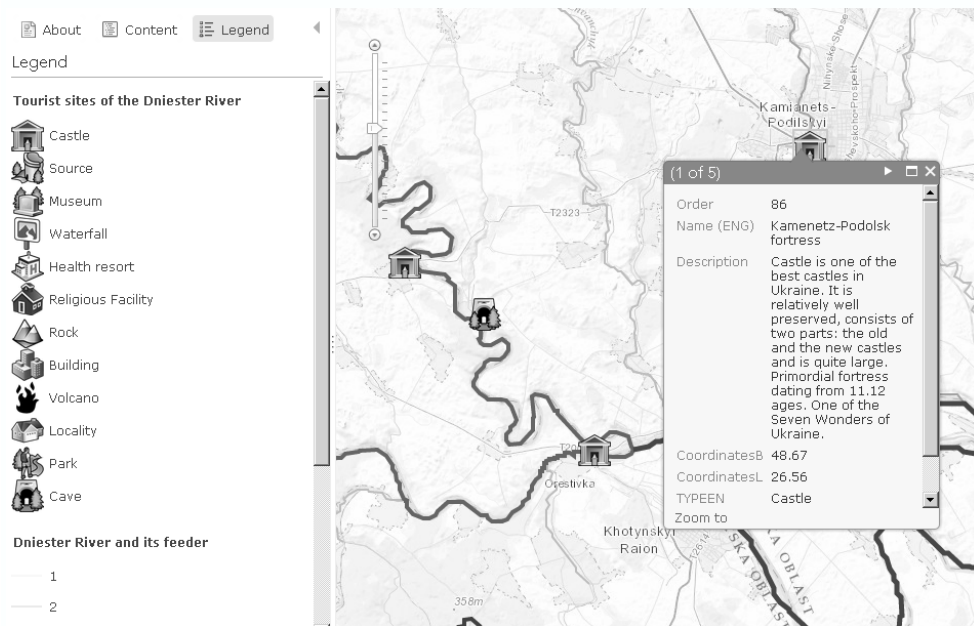

Fig. 7. The process of reviewing information about tourist site

Source: the online map was created by autor⁹

In Fig. 7, we can see the location of the Kamenetz-Podolsk fortress (Castle in the centre of Kamenetz-Podolsk). In the left corner we see the Legend of the map. We can change the position of the map and read the descriptions of each object. We see that each object has name, description, coordinates and type.

Today, any citizen of Ukraine can get information about tourist attractions that deserve its attention and are closest to their home through the project *turkarta.com* and the efforts of the authors who have compiled the information.

⁹ Online Map "Perspectives of international tourism along Dniester river water flow" // ArcGIS Online [Electron resource]. – <http://bit.ly/17UGN2P/>

Conclusion

The Dniester River is a unique river in Eastern Europe for the international and local tourism, especially ecotourism.

We have already made the first step in the project of the sustainable development to enhance the popularity of the international tourism along the flow of the Dniester River. Today, any internet user can get information about tourist attractions that deserve attention and are closest to their home through ArcGIS Online <http://bit.ly/171TB9B>.

We created a simulation watershed for precise determination of tourist facilities that the Dniester River include.

Visa requirements for foreigners coming to Ukraine and Moldova are almost the same. Foreign tourists have the opportunity to visit the Dniester River over 90 days, which is quite satisfactory for the needs of any tourist. Tourists from Moldova and Ukraine don't have obstacles in the visa regime to enjoy leisure facilities of the Dniester River. Tourist attractions of the Dniester River will interest tourists from countries that are the immediate neighbours of Ukraine and Moldova, as they share historical past, these countries are Romania, Hungary, Slovakia, Czech Republic, Poland, Belarus, and Russia. There are no visa obstacles for tourists from the above mentioned countries. There is no language barrier between the tourists and the local population, through a common historical past and geographical proximity. The Dniester is also an inviting place for tourists from the countries of the European Union, Georgia, Kazakhstan, Uzbekistan, Tadjhikistan, and Turkmenistan, as a stay of 90 days does not require getting a visa.

We see from the given figures and the table that a watershed contains tourist objects that may interest people with diverse interests. On the Dniester River archaeologists can explore castles. Cavers will be interested in caves. Architects will like unique buildings. Naturalists will be interested in unique plants and animals from national parks. Geologists can do research in the ancient canyon. Fans will find extreme pleasure in river rafting, waterfalls, and cliffs. Religious persons are impressed by many religious sites. Sick people can smuggle in extra treatment. Art lovers will find solace in the works of Pinsel and estates of prominent artists such as the Polish playwright Alexander Fredro. All people will revel a spectacular scenery of the Dniester River.

Tourist objects will be of interest to tourists from different countries, Polish tourists can visit religious sites that were built during the Commonwealth; Romanian tourists can visit the forts and castles that appear in their history, the Russian, Belarusian and Turkish tourists can also visit the castles, which played some roles in the Russo-Turkish wars, Hungarian, Slovak, Polish, Moldovan, Romanian, and Russian tourists can get treatment in sanatoria of Truskavets and Morshyn

We noticed a straight pattern. The more tourists make visits to tourist sites, the better is the condition of these sites. The less well-known the object is, the less preserved is their condition.

To summarize, we can specify that the Dniester River has great travel prospects among international and local tourists through:

1. Artistic beauty of the landscapes and parks;
2. Possibility to enjoy rocks, waterfalls and riverbeds;
3. Presence of rare plants and animals;
4. Pilgrimage to religious sites and buildings;
5. Healing properties of mineral springs and health resorts;
6. Landfill scientific geological and archaeological speleological research historical sites and caves;
7. Suitable infrastructure popular tourist destinations;
8. Objects of art that are concentrated in the palaces and churches;
9. Admiring the architectural monuments of past centuries;
10. Visits to places of historical events involving relatives or travellers fellow;
11. No visa barriers.

References

Foreign citizens who do not need visa for entry on the territory of the Republic of Moldova. Official site of "Ministry of Foreign Affairs and European Integration of the Republic of Moldova" <http://www.mfa.gov.md/entry-visas-moldova/citizens-additional-checks/>

Site of CGIAR-CSI Company. [Electron resource]. – <Http://srtm.csi.cgiar.org>

Visa requirements for foreigners entering Ukraine. Official site of "Ministry of Foreign Affairs of Ukraine" <http://mfa.gov.ua/en/consular-affairs/entering-ukraine/visa-requirements-for-foreigners>

Anna R. Ambroziak

**ABORTION IN LIGHT OF SUSTAINABLE
DEVELOPMENT: EGOISM
OF THE CURRENT GENERATION OR
ALTRUISM TOWARD THE FUTURE ONE?**

Introduction

Abortion is one of the still current and widely discussed issues both in Poland and internationally. At the same time, the subject of sustainable development is gaining increasing attention worldwide. Members of the United Nations (UN) are taking up the challenge to create a model of life fulfilling the assumptions of the sustainable development. However, despite the importance, convergence, and mutual influence of the two issues, the term “abortion” does not occur in the plan of sustainable development for the 21st century¹. Therefore, the current article formulates a suggestion of a fresh look at the issue of abortion from a perspective of a new model of life. The main aim of the current paper is to start a discussion on the subject of abortion within the concept of sustainable development.

What I think about when I talk about ...

... abortion? Abortion comes for the Latin word “abortio, abortionis”² signifying spontaneous expulsion of a human fetus³. However, nowadays it is most commonly used to describe induced termination of pregnancy⁴. Thus, on the one hand we may refer to natural selection, on the other hand to human interference in “to be, or not to be” of the future generation.

... sustainable development? It is a process of changes intended to meet the needs of the current generation not restraining the future generations from

¹ United Nations, Sustainable Development, *Agenda 21*, United Nations Conference on Environment & Development, Rio de Janeiro, Brazil, 1992.

² Latin-English Dictionary, <http://www.latin-dictionary.net/search/latin/abortio> (18.09.2013)

³ Merriam-Webster English Dictionary, <http://www.merriam-webster.com/dictionary/abortion> (18.09.2013).

⁴ Ibidem.

satisfying their needs⁵. Hence, in resolving dilemmas present in the current society, we shall keep in mind not limiting the opportunities of the future population in obtaining their goals.

... **egoism?** It is an attitude according to which a person cares more about the good of the self and important others than about the good of the rest of people⁶.

... **altruism?** Attitude of an individual taking up a selfless action aiming at benefiting another individual⁷.

(Anti)Abortion law of the UN members

Abortion has been legally practiced throughout the cultures and history until the 19th century. The reasons for its delegalization may be found in cultural, political, economic, socio-demographic, and/or religious setting of the particular country in particular time. Antiabortion law of most of the countries are based on English prototypes, such as the Offences Against the Person Act of 1861, the English court decision, *Rex v. Bourne*, or the British Abortion Act of 1967. Other countries drew from the French Napoleonic Code of 1810, the 1939 French version of that Code or the 1979 abortion law of France. Still, others have relied on religious beliefs⁸.

In Poland induced abortion is legal in three cases. It is described in the Act of January 1st, 1993 on family planning, protection of human fetus and conditions for termination of pregnancy, according to which “*pregnancy may be terminated only by a doctor in case when: 1) pregnancy is dangerous for pregnant woman’s life or health; 2) screening tests or other medical rationale indicate that there is a serious possibility of severe and irreversible impairment of fetus or incurable disease that puts fetus’ life in danger; 3) there is a valid suspicion that pregnancy is a result of rape or incest*”⁹. Moreover, in each of the above cases not more than 12 weeks of pregnancy have passed and the pregnant woman has issued a written consent to have the abortion performed.

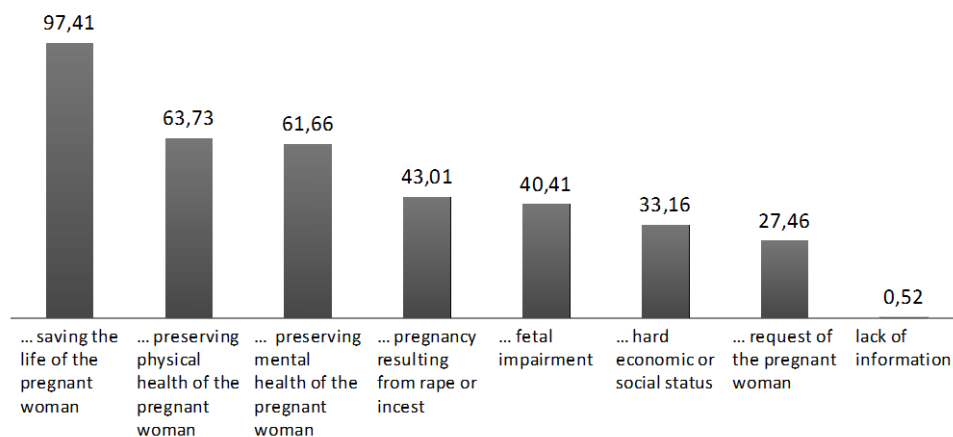
⁵ United Nations, *Report of the World Commission on Environment and Development. Our Common Future*, 1987, rozdz. I, podrozdz. 3, punkt 27

⁶ Merriam-Webster English Dictionary, <http://www.merriam-webster.com/dictionary/egoism> (18.09.2013)

⁷ Buss, D. M. (2007). *Evolutionary Psychology*. Boston: Allyn & Bacon, p. 252

⁸ United Nations, *Major Dimensions of Abortion Policy*, <http://www.un.org/esa/population/publications/abortion/> (10.09.2013)

⁹ Art. 4a subparagraph 1, Act of January 1st, 1993 on family planning, protection of human fetus and conditions for termination of pregnancy, as published in Dz.U. No. 17 item 78

Chart 1. Percent of UN countries with abortion legal in case of...

Explanation: In 6.77% of UN countries abortion is illegal in at least one case that is more restrictive than the most liberal legal case in which abortion is legal in this country

*Source: Compilation based on United Nations, *Abortion Policies. A Global Review**

As shown in Chart 1, there are certain UN members where abortion is legal not only under health issues of the pregnant woman and/or of the fetus or pregnancy resulting from rape or incest, but also in situation of hard economic and social status of the pregnant woman, or even on her request for other reasons. In comparison to Poland, abortion law of one third of other UN members is more liberal. At the same time, UN countries' anti-abortion law is more strict than in Poland in over a half of the cases.

Considering such discrepancies in the abortion law of UN members, a question rises concerning its appropriateness. It becomes especially important when talking about the issue of fulfilling the current generation needs and at the same time not preventing the future generation from meeting their needs. In other words, how does the degree of strictness of anti-abortion law reflect achieving the aims of sustainable development? This question is important in light of the guidelines of Agenda 21, specifically Art. 25.8. It refers to protecting the youth from violation of their human rights and enabling them to achieve their own aspirations as well as fully use their potential¹⁰. To address this question let us first focus on the issue of abortion from a new perspective, i.e., egoism vs. altruism.

¹⁰ United Nations, Sustainable Development, *Agenda 21*, United Nations Conference on Environment & Development, Rio de Janeiro, Brazil, 1992.

Abortion – egoism of the current generation or altruism toward the future one?

To author's knowledge, the current paper stands for the first attempt to address the issue of abortion within the framework of egoism vs. altruism. In order to acquire a full picture, analyses will be derived from opinions of the pregnant women as well as of the physicians. On these grounds the reasons for carrying out abortion will be distinguished between the egoistic and the altruistic ones. Next, the results will be considered from the point of view of the evolutionary psychology.

Abortion through pregnant women's eyes. Gaining from the most current research on the reasons for expressing the need for abortion, we may look at this issue through the eyes of 954 American pregnant women¹¹. Analysis of the answers of pregnant women, who are willing to have abortion performed, shows that there can be 11 main reasons for this decision distinguished. These can be further understood as egoistic as well as altruistic. The egoistic are the following: lack of the opportunity to achieve own future goals (20% of the subjects); health issues – own or of the future child (12%); and influence of friends and/or family (5%). The altruistic reasons are the need to focus on other children (29%) and the will to give a child a better life than is able to offer in that particular moment (12%). There are, however, reasons which may be categorized as egoistic or altruistic depending on the intention of the pregnant woman, those are: financial situation (40%); “not the right moment for a baby” (36%); partner/husband related issues (31%); being unprepared emotionally or mentally (19%); immaturity or not being independent (7%); not wanting to have a child or giving it to adoption (4%); other reasons (1%).

Abortion through physicians' eyes. The physicians' point of view presented below comes from the author's previous study “Abortion, morality, and physicians” conducted in order to meet the criteria for passing the class “Religion and morality in everyday perspective” (advisor: Pawlik, Ph.D.) at the University of Warsaw (UW) in the academic year 2008/2009. Interviews consisted of 35 open-ended questions about: a) physician's opinion about abortion; b) circumstances under which they believe abortion should be legal; c) basis for their decision on (not) performing an abortion in different situations; and d) morality and appropriateness of patients' decisions on having an abortion. The author has selected the below fragments of the physicians' answers using the method of qualitative discourse analysis¹² based on the discourse congruence with the subject of the current paper. Doctors' statements were edited in a manner which did not

¹¹ Biggs, M.A., Gould, H., & Foster, D.G. (2013). Understanding why women seek abortions in the US. *BMC Women's Health*, 13: 29. doi: [1472-6874/13/29](https://doi.org/10.1186/1472-6874/13/29).

¹² Walker, D., & Myrick, F. (2006). Grounded Theory: An Exploration of Process and Procedure. *Qualitative Health Research*, 16: 547. doi: [10.1177/1049732305285972](https://doi.org/10.1177/1049732305285972).

alter their meaning. The initials have been changed to keep the physicians anonymous (in accordance with the information about the study physicians had obtained before they gave informed consent for participating in it).

The first physician, I.L., is a gynecologist, who has never performed an abortion using the conscience clause¹³, since it is in opposition to his morality and religion. In his opinion, abortion should not be conducted, although a woman has the right to choose to do so in situations when the law allows it. However, in case of life danger of the future mother, *“unfortunately we have to make calculations”*. If it is a mother of for example four children and her life is in danger due to another childbearing, then *“four lives which must be brought up, one that there is, of course we must respect it, and now, which is more important? Again, a conversation with the patient and I allow her to make the decision”*. In case when the fetus is impaired, I.L. says that *“in fact, if the child will die right after birth, then I think, it is better to end this pregnancy to preserve the psyche of the mother, because the childbirth, pregnancy when you feel the movements and so on, leaves really permanent print and not a really positive one. When the pregnancy is not correct, so that the chances for a child survival, that it will be given birth and die in a minute, I think we must be a little reasonable about it, and my opinion is not to allow this moment to happen when the woman will feel the pregnancy well, that is, she will feel the movements and so on, because it is really, from what women tell us, very important, and this is my opinion, as I say, it does not have to be accounted for by anyone, that is my point of view on such pregnancy, which happened but cannot unfortunately be successful, discussion with the patient, and again, decision depends on her.”* If, however, the pregnancy is a result of rape, it can be ended because that is the law and woman has the right to decide, but due to I.L., abortion should not be performed, because nowadays we may not be sure when exactly the life begins. I.L. accepts the notion that life begins at conception, in his words: *“I rather take it as a life, let's say the beginning of life and it is hard to talk about the fetus at the stage of a few, a dozen or even a few thousands cells, but it is a life. It is a life and that's it and we must have respect toward it”*. Life has an unquestionable value to him, therefore, he believes we do not have the right to take it away from anyone. Due to I.L., pregnancy is a result of certain actions, of which a responsible person should be aware, and can use contraception to prevent pregnancy. If, despite availability of contraception, the person decides not to use it, then that person should face the possible outcomes in terms of pregnancy and not end it.

The second physician, F.O., is a surgeon who has performed procedures of removing remains of the fetuses and curettage solely in life endangerment of the pregnant women. He believes, that abortion should be legal in a situation of risk of losing life or health by the pregnant woman: *“abortion must be, as every surgery, healing, in this case for the mother”*. In case of fetal impairment, when *“the health of the child is in danger, when it is born with such impairment that the modern medicine may not save*

¹³ Art. 39, Medical Profession Act of December 5th, 1996, as published in Dz.U. No. 28, item 152.

it (...) should we allow the woman to go through the whole duration of pregnancy, or should we end it earlier? In my opinion we should end it. Because pregnancy isn't neutral for any organism and may cause in its duration different complications, and the child doesn't have any chances for independent living anyway". Moreover, *"when the woman's life is in danger, the woman herself should decide not the physician, the physician may only advise her"*. It is also totally justified to end pregnancy, when it results from rape, until the third month of pregnancy, because *"there is also such thing as emotional relationship between the mother and child, (...) child for its appropriate growth and psycho-physical development needs both of the parents, fully conscious and willing to have this child. (...) It would be more advisable to perform abortion, than to give the child to adoption, however, if a mother is not sure about the decision and gives birth to this child, she should not consider giving it away, because she must keep in mind also the future emotions of this child when it gets to know about everything and will be fully conscious about she played with him or her"*. In F.O.'s opinion, abortion due to hard financial situation should not even be considered, for the reason that a conscious person could have used contraception. If, however, she has not done so, she must deal with the consequences and respect the new life that has risen from it. Next, F.O. says, that we shall not leave the decision only to the women's will that they can end pregnancy in whatever situation, because contraception is developed enough for abortion to be regulated by the law. Also, making people more aware should be more elaborated on. F.O. views the humanity of the fetus only from the medical perspective. Thus, fetus may not be considered as a conscious and feeling person, and in consequence, cannot form by itself a counterargument for performing abortion. An argument may be, however, the possibility to use contraception, as pregnancy results from not using contraception, in which case the person should deal with consequences.

Analyzing the discourse of I.L. and F.O. there may be distinguished both, egoistic and altruistic reasons for ending pregnancy. Egoism of the current generation may be represented in assigning more importance to woman's than to child's life and/or health, caring about mother's emotional needs at the cost of the child's life, or lack of taking responsibility for own actions. In turn, altruism toward the future generation can be seen when the mother is willing to end pregnancy for the following reasons: she wants to bring up and fulfill the needs of her other children at the cost of ending another pregnancy; does not want to stigmatize the child which comes from e.g. rape; increasing the chances for next pregnancy to be healthy; not making the child be brought up in partial family or giving it to adoption; not letting the child to be brought up by an irresponsible, immature person, and/or unwilling to bring it up.

Egoism vs. altruism. Based on analysis of the UN members' law, there can be seven situations for legal abortion differentiated. The joint analysis of the research on pregnant women and physicians' opinions shows both, egoistic as well as altruistic arguments for ending pregnancy. The results are presented in table 1.

Table 1.

Egoistic and altruistic reasons for performing abortion across different situations

Egoism of the current generation in the situation of ...	Altruism toward the future generation in the situation of ...
... saving the life of the pregnant woman ... preserving physical health of the pregnant woman ... preserving mental health of the pregnant woman	
- favoring the value of mother's life and/or health over fetus' life.	- in case of a mother who has other children to raise, sacrificing one life in order to allow her other children to grow up with their mother.
... pregnancy resulting from rape or incest	
- helping mother to minimize bad memories after rape or incest.	- not allowing a situation in which people in the next generation are unwanted, abandoned and burdened with their ancestry.
... fetal impairment	
- limiting the risk of mother's health complications and hazards; - not burdening mother's psyche with pregnancy that is doomed to failure.	- increasing a chance that a woman will have healthy children in the future; - possibility of increasing the probability of next pregnancy being successful.
... hard economic or social status	
- not facing consequences of one's actions and not respecting the new life that is a result of those actions; - in case of lack of child's father, a mother does not have to raise her children alone.	- in case of a mother who has other children to raise, sacrificing one life in order to give better conditions to other children; - in case of a mother who is deprived of liberty or parental rights, not condemning a child to be raised without their biological mother; - in case of lack of child's father, not condemning a child to be raised without a father.
... request of the pregnant woman	
- not facing consequences of one's actions and not respecting the new life that is a result of those actions; - having a possibility of fulfilling future goals by a pregnant woman; - fitting the expectations of others from the same generation (friends/family); - having no will to have a child.	- in case of a woman who is too old to have a child, not condemning a child to be raised without their biological mother; - in case of a woman who is too young to have a child, not condemning a child to have a mother who does not care, or is irresponsible and not fully mature, and who cannot share moral values with the child; - not condemning a child to be rejected by

their mother and have no parents;
 - not condemning a child to be raised in insufficient conditions and postponing having a child until a mother can create necessary environment;
 - not allowing a situation in which people in the future generation are unwanted, abandoned and burdened with their ancestry.

However, another evolutionary theory shows an exception from the above when a mother may prefer to die giving birth to the next child¹⁴. That is, when she already has at least two children old enough to live on their own and possibly reproduce, the third one is the last child she can carry and she is sure it will be brought up and cared for by the others. In such case, more of her genes will succeed if she decides to sacrifice herself for another child than if she decides to have the abortion.

Evolutionary psychology. From the perspective of evolutionary psychology children are the “vehicles of their parents' genes”¹⁵. Unquestionable value that children have for the succession of particular organism's genes suggests that parents should support their children in fight for living and reproductive success in the best possible way. In Darwinian terms, natural selection chooses only the fittest. Therefore, parents try to increase the likelihood of their offspring survival even at own short-term cost¹⁶. In fact, most of the altruistic acts are performed by the parents toward their children¹⁷. For this reason certain mechanisms for parental care have evolved¹⁸. One of the factors affecting such mechanisms is the ability of the child to success the genes of his/her parents to the future generations. First of all, in this case age of the child matters. It would be expected, that a pregnant woman who has older children to bring up will “favor” her older children on the cost of the new life. In contrast to the older children, in whom she has already invested, this new child has just been conceived and has lower reproductive value but uses much of mother's work and finances. In other words, in such situations females evolutionarily value quality higher than quantity¹⁹. Consequently, hard financial situation of the mother will not be evolutionarily advantageous for keeping the pregnancy. According to the life history theory, this is especially true in case of young parents. In that case, to increase the quality of parental care, they will decide to withhold the resources

¹⁴ Dawkins, R. (1976). *The selfish gene*. Oxford: Oxford University Press. p. 87.

¹⁵ Buss, D. M. (2007). *Evolutionary Psychology*. Boston: Allyn & Bacon, p. 217.

¹⁶ Dawkins, R. (1976). *The selfish gene*. Oxford: Oxford University Press. p. 13.

¹⁷ Dawkins, R. (1976). *The selfish gene*. Oxford: Oxford University Press. p. 13.

¹⁸ Buss, D. M. (2007). *Evolutionary Psychology*. Boston: Allyn & Bacon, p. 217.

¹⁹ Schlomer, G.L., Del Giudice, M., & Ellis, B.J. (2011). *Parent-offspring conflict theory: An evolutionary framework for understanding conflict within human families*. *Psychological Review*, 118, 496 – 521.

that would be spent on this reproduction for another child in the future when the circumstances will be more favorable²⁰.

Also the health of the fetus is important, as sick child gives a lower chance of reproductive success in the future²¹. Even though morality would advise us to invest in untreatable children, from the evolutionary point of view it does not pay off. Mann (1992)²² experimentally showed that mothers spend less time and put less effort in raising sick than healthy children.

However, another evolutionary theory shows an exception from the above when a mother may prefer to die giving birth to the next child²³. That is, when she already has at least two children old enough to live on their own and possibly reproduce, the third one is the last child she can carry and she is sure it will be brought up and cared for by the others. In such case, more of her genes will succeed if she decides to sacrifice herself for another child than if she decides to have the abortion.

The next factor in parental care mechanism is kinship²⁴. While a woman is always (except for surrogate mothers) sure that half of child's genes comprise her genes, the father may not be so sure of it. In case of rape, woman (and possibly her partner that is not the father of the child) knows that half of the child's genes came from the biological father (here: rapist). Therefore, parent-child emotional connection as well as the parental care may potentially be in such case not the best for the child. Also, when a woman carries the child of another man than her partner who will take the father's responsibility, such situation may potentially cause lowering her partner's investment in the child.

Abortion in light of sustainable development

Let us now return to the question of how does the degree of degree of strictness of anti-abortion law reflect achieving the aims of sustainable development?

On the one hand, country should offer the current generation the most beneficial life conditions. Within the subject of abortion we can talk about increasing the quality of life of pregnant women and their significant others. Through availability of abortion we may increase their chance for living and keeping good health, both, physical and mental. Abortion may also support the therapy of the woman after rape. In case of single mother, abortion takes

²⁰ Schlomer, G.L., Del Giudice, M., & Ellis, B.J. (2011). *Parent-offspring conflict theory: An evolutionary framework for understanding conflict within human families*. *Psychological Review*, 118, 496 – 521.

²¹ Buss, D. M. (2007). *Evolutionary Psychology*. Boston: Allyn & Bacon, p. 217.

²² Mann, J. (1992). Nurturance or negligence: maternal psychology and behavioral preference among preterm twins. In J. H. Barkow, L. Cosmides, & J. Tooby (Eds.), *The adapted mind: Evolutionary psychology and the generation of culture* (pp. 367-390). New York: Oxford University Press.

²³ Dawkins, R. (1976). *The selfish gene*. Oxford: Oxford University Press. p. 87.

²⁴ Buss, D. M. (2007). *Evolutionary Psychology*. Boston: Allyn & Bacon, p. 217.

responsibility off her which she would not be capable of meeting, at the same time giving her opportunity to achieve own future goals.

On the other hand, country should protect the youth from violation of their human rights. Here, we address the right of the individual to live (the problem of the human nature, i.e., at what point a fetus becomes a young man are beyond the scope of this article). Egoistic attitude of the mother, who does not want to carry out the pregnancy to avoid the consequences of her choices and behaviors (e.g., not using contraception), may be taken as a violation of conceived human creature's right to live.

Country should also allow the new generation to fulfill its own aspirations and to use its own potential. In situations, when it turns out that the child will not be offered those possibilities, abortion becomes a prevention of a situation in which this child could not take advantage of their rights. In such context, consequences of unavailability of abortion may be as follows: death or health problems of the mother not allowing her to take proper care of the children; condemning a child to be raised in a broken family or in a foster family; rejecting and/or abandoning a child by a mother; child being brought up in poverty and possible worsening of the situation of other siblings; or burdening a child with ancestry of a rapist. These consequences are in line with the theory of evolutionary psychology, which talks about mechanisms of parental care. Moreover, those are also confirmed by scientific research.

Summing up the above arguments, it seems that ending pregnancy may be in line with as well as in an opposition to the assumptions of the sustainable development depending on the reasons of the pregnant woman for such decision. If these reasons are exclusively egoistic, it may be said that abortion is in opposition to the sustainable development. However, if there are more altruistic reasons than egoistic ones, then abortion is in line with the sustainable development. In each of the seven situations (see Chart 1) in which abortion may be legal in the UN countries both egoistic and altruistic reasons may be pointed out. Legality of abortion should be then considered on the level of reasons stated by a pregnant woman and not only her situation assessed by third persons.

Restrictive abortion law may limit actions taken in the name of sustainable development. The picture is much more complex as even in countries with the most liberal law one should not only take into account the situation of the pregnant woman. Also, the reasons for abortion stated by the woman should be considered. Only the assessment of all egoistic and altruistic reasons lets one to decide if allowing abortion is in line with sustainable development in that particular case.

Conclusion

This article is a proposal of discussion about abortion in light of sustainable development. As presented in the article, different aspects of abortion indicate that this problem is complex. Still, the ongoing international debate on (de)legalization of abortion does not give any firm solutions. Even though the UN countries strive for creating a life model that would be aligned with the assumptions of sustainable development, they still have their abortion law not unified. In the Polish Constitution²⁵ there is a statement that it is righteous to act according to sustainable development. At the same time, Polish abortion law does not belong to one of the most liberal ones. In some UN countries, that also promised to act according to sustainable development, the abortion law is even stricter. One of the reason for this situation may be the fact that when discussing abortion people take into account only the objective circumstances of the pregnant women. Instead, to account abortion as one of the actions which are in line with sustainable development, when assessing the validity of such a decision one must not only look at the situation but also personal reasons of the pregnant woman. Each case should be judged separately. Importantly to notice, the decision on performing abortion is significant not only for the life of the individuals of the current generation. It also influences the conditions of living of the whole society now as well as in the future. Considering the above, when creating a new model for legality of abortion in the future, Poland may become a progenitor of applying principles of sustainable development in the field of (anti)abortion law.

Acknowledgments

The author would like to express her gratitude to Pawlik, Ph.D. for his help in creating the questionnaires used to interview doctors. The author would also like to thank the doctors for their participation in the interview and their interest in the topic of abortion.

References

Acts and documents, scientific articles

United Nations, Sustainable Development, Agenda 21, United Nations Conference on Environment & Development, Rio de Janeiro, Brazil, 1992.

²⁵ Art. 5, The Constitution of the Republic of Poland of 2nd April, 1997, as published in Dz.U. No. 78, item 483 with subsequent amendments

United Nations, Report of the World Commission on Environment and Development. *Our Common Future*, 1987, chapter I, subchapter 3, paragraph 27.

Art. 5, The Constitution of the Republic of Poland of 2nd April, 1997, as published in Dz. U. No. 78, item 483 with subsequent amendments.

Art. 4a subparagraph 1, Act of January 1st, 1993 on family planning, protection of human fetus and conditions for termination of pregnancy, as published in Dz.U. No. 17 item 78.

Art. 39, Medical Profession Act of December 5th, 1996, as published in Dz.U. No. 28, item 152.

Buss, D. M. (2007). *Evolutionary Psychology*. Boston: Allyn & Bacon.

Dawkins, R. (1976). *The selfish gene*. Oxford: Oxford University Press.

Mann, J. (1992). Nurturance or negligence: maternal psychology and behavioral preference among preterm twins. In J. H. Barkow, L. Cosmides, & J. Tooby (Eds.), *The adapted mind: Evolutionary psychology and the generation of culture* (pp. 367-390). New York: Oxford University Press.

Biggs, M.A., Gould, H., & Foster, D.G. (2013). Understanding why women seek abortions in the US. *BMC Women's Health*, 13: 29. doi: 1472-6874/13/29.

Schlomer, G.L., Del Giudice, M., & Ellis, B.J. (2011). Parent-offspring conflict theory: An evolutionary framework for understanding conflict within human families. *Psychological Review*, 118, 496 – 521. doi: 10.1037/a0024043.

Walker, D., & Myrick, F. (2006). Grounded Theory: An Exploration of Process and Procedure. *Qualitative Health Research*, 16: 547. doi: 10.1177/1049732305285972.

Internet sources

United Nations, Major Dimensions of Abortion Policy, <http://www.un.org/esa/population/publications/abortion/> (10.09.2013)

United Nations, Abortion Policies. A Global Review, <http://www.un.org/esa/population/publications/abortion/profiles.htm> (10.09.2013)

Latin-English Dictionary, <http://www.latin-dictionary.net/search/latin/abortio> (18.09.2013)

Merriam-Webster English Dictionary, <http://www.merriam-webster.com/dictionary/abortion> (18.09.2013)

Merriam-Webster English Dictionary, <http://www.merriam-webster.com/dictionary/egoism> (18.09.2013)

Grzegorz Omelan

ASTROMINING: MANKIND'S NEXT FRONTIER

Introduction

The aim of this essay is to present the idea of mining in space. Basing on up-to-date knowledge and technology, the essay states it is not only imaginable, but also feasible to catch an asteroid, bring it to Earth's vicinity, harvest its precious minerals in orbit and either bring them down to earth or utilize them for further space exploration. When it comes true, it will be one of the most significant developments of the idea of sustainable development, for it will allow mankind to slow down the exploitation of Earth's minerals and reduce air and water pollution. What is also important here is that the challenge is so huge, that it may take the whole humanity to achieve the goal, which is very good from the point of view of the future of mankind.

Not science-fiction anymore

Everyone, not only cinema-goers, remembers the famous movie *Alien*. At the very beginning there was an on-screen piece of information saying that a commercial towing vehicle called Nostromo is hauling a gigantic refinery processing 20 million tons of mineral ore, on its way back to the Earth from a distant planetary system. Back in 1979, when the film was released, it seemed pure fiction. However, now it does not. Today there is a lot of talk about feasibility of carrying out something similar, but – for the time being – on a smaller scale. Scientists and engineers are discussing the possibility of sending a manned spacecraft into space outside of the Earth-Moon system, fetching a small asteroid from its orbit and bringing it back to lunar orbit in order to extract its mineral riches. And it is not only the talk of academic type. There are actually two serious businesses wanting to perform such a mission, and one of them has already announced its 12 candidate asteroids.

The post-Cold War space exploration

As we pass from the first 50 years of space exploration to the second, few would not notice the differences between the two parts. When it all started in late 50s, it was about two countries sending probes and men to the orbit. The aim of the space race back then was certainly scientific, but it was also, and not in small part, ideological and technological competition between the two countries. More to that, since the whole thing was about to develop a technology enabling spaceships to circle around the earth, this race had military significance too - through this the two superpowers became able to operate its ballistic missiles on intercontinental distances¹. Today the ultimate goals of going into space are quite different – they are purely scientific. And the range of our interests in space exploration is quite stretched – we want to learn how the universe came to being over a dozen billion of years ago, we also wish to know – through various scientific and technological discoveries – what our not-so-immediate future looks like and what we should do to keep our species alive in case of troubles.

And the troubles are in sight – Earth's diminishing natural resources and quick increase in total number of people. However, there are people who quite straightforwardly announced some time ago that problems with even such magnitude are solvable. In his most famous book, *Mining the Sky: Untold Riches from the Asteroids, Comets and Planets*, John S. Lewis, leading US planetary scientist, states that at some point in the future mankind will be able to use the unlimited wealth of resources orbiting the sun. In fact, he believes that even now we possess knowledge and technology that might meet the target – we have learnt enough about the solar system and we have proper technology to relieve the Earth of its energy problem. What people need to do, in his view, is to look up to the sky, realize the wealth of resources surrounding us in space and get inspiration to make economical use of them².

Humble beginnings

As has been said earlier, first ideas concerning mining in space were either a work of fiction or scientific, albeit totally theoretical thinking. In 1898, Garrett Serviss, American astronomer and writer published a story entitled *Edison's Conquest of Mars*. In it, an armada being on the way to attack Mars in revenge for a Martian assault on Earth accidentally discovers a base located on an asteroid set

¹ Interestingly enough, it was Nazi Germany where the first project of an intercontinental ballistic missile was developed under Wernher von Braun. It is widely accepted, that if it had not been for the outbreak of the World War II, Germany would have definitely become the first space power in the world. See T. Furniss, *Historia podboju Kosmosu*, Świat Książki, Warszawa 2004, s. 11.

² J.S. Lewis, *Mining the Sky: Untold Riches from the Asteroids, Comets and Planets*, Perseus Books, New York 1996, s. xi.

up to mine precious metals. “I shall never forget the sight, nor the exclamations of wonder that broke forth from all of us standing around, when the yellow gleam of the precious metal appeared under the star dust” – that is how, in the mind of a writer, the first contact of mankind with asteroid mining was imagined over a century ago. And, it is worth mentioning, this excerpt is regarded to be the very first mention of space mining in science fiction literature³. The first person to discuss the problem scientifically was Konstatny Ciolkowski, a Russian of Polish origin, a pioneer of the astronautic theory. In his 14 points on conquering space he included “exploitation of asteroids⁴.” Of course he was not able to give any details in the first decade of XX century for all the necessary technology was simply awaiting to be developed. Dozens years later, the then vice-president of the USA, Lyndon Johnson, said: “Someday we will be able to bring an asteroid containing billions of dollars worth of critically needed metals close to Earth to provide a vast source of mineral wealth to our factories.” One cannot be surprised to hear such words from a top US official at the beginning of the 60s, for this was the very beginning of the space rivalry between then superpowers, and at that time, as surprising to Americans as it might have been, the Soviets were in front, so US had to bring some great ideas to the table. The atmosphere of that time was such that not long before Johnson’s utterance a comic book was released telling a story of NASA space ships capturing asteroids in order to use them both scientifically and for practical, industrial purposes⁵.

Back then, however, all this had to stay within the realm of ideas, plans and dreams, because the necessary technology was not yet at hand. But in the last half a century the situation changed – mankind has developed immensely in the field of technology, which allowed to both carry out research in deeper space, and start thinking about bringing resources back to Earth in real terms.

Crossing the frontier

These ‘real terms’ are quite visible at many levels now. Apart from the above-cited book authored by J.S. Lewis released in 1996, in the last few years there have been a lot of talk about the feasibility of the idea of mining in space. For example a 4-day workshop took place at the California Institute of Technology, which was devoted to studying the requirements necessary to capture an asteroid, bringing it back to the vicinity of the Earth and extract its minerals to be either transported down to our planet or used as propellants in the future manned missions into deep space. At that meeting engineers agreed that this idea seemed

³ Strange History of Asteroid Mining, <http://newsarcade.org/?p=148>, [2013.10.26].

⁴ A. Chuchmala, Eksploatacja asteroid, http://www.marssociety.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=286:eksploatacja-asteroid&catid=22:inne-misje-kosmiczne&Itemid=43, [2013.10.26].

⁵ Strange..., op.cit., [2013.10.26].

to be quite reasonable, partly because many ideas that would be workable in the plan of mining an asteroid have already been in place for the program of defending our planet against large object whose orbits might at some point in time cross Earth's one⁶.

One of the most interesting and detailed study on the matter is Keck Institute for Space Studies' 'Asteroid Retrieval Feasibility Study'⁷. It was carried out by a group of scientists working for renowned American institutions, among others Harvard University, California Institute of Technology, UCLA, Jet Propulsion Laboratory. In the main conclusion of the report issued afterwards the scientists claim that it is doable to identify a suitable asteroid, catch it and return it to Earth's vicinity by around 2025⁸.

According to the study, there are three directions of human development that, if put together, enable mankind to achieve the above-mentioned goal. These are: ability to discover and characterize an adequate number of small asteroids not too far away from the Earth; ability to construct jet engines powered by solar energy; ability to put man permanently on lunar orbit in order to explore and exploit asteroids. The whole idea arouses out of a new synergy between robotic and human missions, where a robotic spaceship catches and returns an asteroid, which is then explored and exploited by humans in the vicinity of our planet. Apart from the direct goal of this programme, it may play its role on many levels – it will bring several national space agencies together, help in drawing up projects of dealing with asteroids which cross Earth's orbit, and – last but not least – mankind's first attempt of permanent human presence in space further than few hundred kilometers above our planet⁹.

One of the most significant findings of the study is one concerning the place where the returning asteroid should be placed. The NASA study concluded it would be best to bring the asteroid to the International Space Station, for in that case there would no necessity of creating a permanent station in any other place in space, which would significantly lower the total cost of the venture. However, KISS study engineers strongly advocate establishing a human outpost around the Moon. In their opinion it will far safer to operate on the asteroid in the lunar orbit. It would rather dangerous to bring it to direct vicinity of the Earth, for its gravity might cause some problems with slowing the ship containing the asteroid down. And there is no telling what kind of disaster would be brought to our

⁶ A. Mann, *The Plan to Bring an Asteroid Back to Earth*, <http://www.wired.com/wiredscience/2011/10/asteroid-moving/>, [2013.10.26].

⁷ In 2010, NASA conducted a similar study which concluded that identifying, catching and returning an asteroid to the Earth is possible within our present technology and knowledge, and the crucial thing is the first part of such a project - discovering and characterizing suitable objects. However, KISS study is far more profound and detailed, so that one may treat it as the best one to present all the complexity of the problem.

⁸ Asteroid Retrieval Feasibility Study, http://www.kiss.caltech.edu/study/asteroid/asteroid_final_report.pdf, [2013.10.27].

⁹ *Ibidem*, s. 7.

planet if such an object was not able to slow down in time. Moon's gravity is significantly smaller, which makes maneuvering a lot easier and safer.

One of the most significant findings of the study is one concerning the place where the returning asteroid should be placed. The NASA study concluded it would be best to bring the asteroid to the International Space Station, for in that case there would be no necessity of creating a permanent station in any other place in space, which would significantly lower the total cost of the venture. However, KISS study engineers strongly advocate establishing a human outpost around the Moon. In their opinion it will be far safer to operate on the asteroid in the lunar orbit. It would be rather dangerous to bring it to the direct vicinity of the Earth, for its gravity might cause some problems with slowing the ship containing the asteroid down. And there is no telling what kind of disaster would be brought to our planet if such an object was not able to slow down in time. Moon's gravity is significantly smaller, which makes maneuvering a lot easier and safer.

What must be achieved beforehand? Astronomers and engineers must be efficient in discovering or identifying asteroids small in size but high in numbers, and make sure they orbit not too far away from the Earth (that is why the objects are called "near-Earth asteroids – NEAs). They must also work on constructing an interplanetary manned ship and the way of taking off with a heavy load. Devices to be used to investigate the asteroid – its composition and mechanical properties must be designed. This all will lead to a significant increase in mankind's abilities, both as regards technology and scientific knowledge. It will enhance greatly our ability to perform complex scientific and flight operations around asteroids, it will develop a system of automatic landing on asteroids, it will develop ways to examine the outer layers of asteroids' surface, finally it will demand from us to design a technology enabling to check how the surface dust of asteroids behaves¹⁰. Therefore the requirements are high, meeting them is not easy at all, but, to quote from John F. Kennedy, we are doing it not because it is easy, but because it is hard.

The study also gives an idea how to get near a suitable asteroid. In the first phase a very strong launch vehicle must carry a heavy load (the ship whose task will be to fetch the asteroid) into the Earth's orbit. After reaching proper velocity, the plan is to spend about 4 years on the way to the asteroid's vicinity. Then, after the ship becomes the asteroid's direct neighbour, the 90 days it will spend there will be divided into two parts: during the first phase it will collect all data necessary – the measurements, speed of rotation, surface topography etc.; later, it will match the asteroid's rotation rate, de-spin it and capture it in a bag deployed on-site. Then, together with its heavy load it will de-orbit from the asteroid's interplanetary path and come back to the Moon's orbit. One of the most important things here will be the safety of such a mission. As has already

¹⁰ *Ibidem*, s. 9-10.

been stated before, it is much safer to bring asteroids to the lunar orbit, because if there is a malfunction of any kind causing the asteroid to fall on an object, it will not be our planet. Moreover, in the future, with human permanent presence either on the lunar orbit or on the surface of the Moon, bringing asteroids there would be also cost-effective – asteroids contain water, so it will not be necessary to bring it from the Earth. Other factors that will ensure the mission's safety will be: the size of the asteroid – it will be small in order to enable its transportation; and its composition – it should be carbonaceous, for it is too weak to survive entry through the Earth's atmosphere and even if it approached our planet with high speed, it would break up and volatilize before reaching the surface. Moreover, the plan of the mission would make sure that the asteroid fetched by our spacecraft would not travel on a collision course with Earth. In the light of this, one may conclude that it is highly possible to design such a complex mission in a safe way, making it likely to be accepted by the public. The public should be informed, that such missions will make it doable to settle on the Moon or its orbit, to gain invaluable experience and knowledge, to design technologies to protect astronauts from the interplanetary radiation, to create more advanced life-supporting systems, etc¹¹.

How to extract minerals in the orbit?

Two questions that remain are: what kind of asteroids we should fetch and how we would extract precious minerals from it. American scientist say that it should be a carbonaceous object. One of the reason is its safety and it has been already discussed in this article. The second reason is because the composition of such asteroids is most complex – a mixture of volatile materials, complex organic molecules, rocks and metals. These kinds of materials are easy to cut or crush because of its low mechanical strength. It is possible to extract 40% of the asteroid mass in the form of volatiles and carbon-bearing compounds, and then the main dish – 30% of native metal similar to iron meteorites. After translating this into numbers we want to fetch a 500-ton asteroid, which contains 200 tones of extractible materials – 100 tones of water, 100 tons of carbon compounds, 90 tones of metals (83 tons of iron, 6 tons of nickel and 1 ton of cobalt) and 200 tons of silicate residue. The extraction of these materials would be a highly detailed process divided into few parts: 1. first we must extract water and clear it; 2. then electrolyze it into oxygen and hydrogen and carry out liquefaction of both gases; 3. third phase would involve “baking” to the point of total release of more water, carbon monoxide, carbon dioxide and nitrogen; 4. the fourth level of processing would entail using the released CO as a reagent for the extraction,

¹¹ Ibidem, s. 15-16.

separation, purification, and fabrication of iron and nickel products. What we will be left with after concluding these processes is a dust of cobalt, platinum-group metals, and semiconductor components such as gallium, germanium, selenium, and tellurium. What is also important here, water extraction would provide us with propellants in space, and processing other materials for asteroids would refine today's techniques of production of life-support materials, structural metals, and radiation shielding in support of large-scale autonomous space activities. From this one may clearly see that extracting resources from asteroids will enable us to be almost self-sufficient when on lunar orbit or even deeper in space¹².

If it is technologically and scientifically possible to bring an asteroid to the lunar orbit, extract materials from it and use it in our advantage, one might wonder if such a mission is feasible economically. Today the cost of transporting one kilogram of material from the Earth to the lunar orbit would be around 100000 dollars. This means that bringing 500 tons there would cost 20 billion dollars. According to the above-mentioned study it will be possible to bring a 500-ton asteroid to the lunar orbit for about 2,6 bln dollars, a significantly lower cost. It is also stated that later the cost would be even lower, about 1 bln dollars, which will make it 20 times cheaper than bringing the same amount of material from Earth to the vicinity of the Moon¹³.

A new market?

It is worth noticing that bringing an asteroid from space to lunar orbit is creating a new market back on Earth. There are already two companies that are actually planning to do that – Planetary Resources and Deep Space Industries. The former has already identified 12 candidate asteroids that could be retrieved and mined. All of these objects are very small – maximum 20 metres in diameter, however specialists say that in the future there will be technologies enabling us to fetch a significantly larger objects. And it is worth the effort – it is estimated that a small, 30-metre asteroid may contain platinum worth between 25-50 billion dollars¹⁴.

¹² Ibidem, s. 12.

¹³ L. David, Is Asteroid Mining Possible? Study Says Yes, for \$2.6 Billion, <http://www.space.com/15405-asteroid-mining-feasibility-study.html>, [2013.10.27].

¹⁴ R. Whitwam, Astronomers identify 12 asteroids we could easily mine for valuable resources, <http://www.extremetech.com/extreme/163749-astronomers-identify-12-asteroids-we-could-easily-mine-for-valuable-resources> [2013.10.27].

Conclusion

The idea of fetching an asteroid and bringing it to Earth's vicinity in order to extract valuable minerals from it is exciting and compelling and is definitely mankind's next step in the exploration of space. Apart from that it creates high potential in developing more advanced technologies, gaining experience and winning public appeal. And – not by a bit less important – the project, if taken onboard by various space agencies, would bring the international space community together even closer than it is now, in the period of utilizing the International Space Station. And how does this whole idea overlap with the more down-to-earth concept of sustainable development? If we understand the sustainable development as enabling the future generations to live their lives without any negative burden seeded by the previous generations, space exploration writes itself in it beautifully. This area of human activity brings the generations together in order to work for our descendants. Space exploration covers so many levels of human life and activities, both in the stage of preparing a space mission and using space technologies in every-day life, that it is still very advisable to invest, financially and socially, in this process. Now, when researching space finally became interest of the whole mankind, it is time to use the whole potential of it in order for all the people to stand behind it. All in all, every man on Earth will benefit from it.

References

- Asteroid Retrieval Feasibility Study, [2013.10.26].
Chuchmała, A., Eksploatacja asteroid, [2013.10.26].
David, L., Is Asteroid Mining Possible? Study Says Yes, for \$2.6 Billion, [2013.10.27].
Furniss, T., Historia Podboju Kosmosu, Świat Książki, Warszawa 2004.
Lewis, J.S., Mining the Sky: Untold Riches from the Asteroids, Comets and Planets, Perseus Books, New York 1996.
Mann, A., The Plan to Bring an Asteroid Back to Earth, [2013.10.26].
Strange History of Asteroid Mining, [2013.10.26].
Whitwam, R., Astronomers identify 12 asteroids we could easily mine for valuable resources, [2013.10.27].

Łukasz Stępkowski

THE LEGAL STATUS OF THE PRINCIPLE OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN EU LAW

Introduction

Having been discussed for a third time during a recent Rio +20 summit, sustainable development persists to be the area of interest for both legal and non-legal scholars alike. One of important questions that arise in regard to it is the legal status of the said principle – whether it possesses a certain legal rank and impact on other elements of the legal system, and whether it affects rights and obligations of an individual, especially if it concerns any fundamental rights. The *acquis* – or the law of the European Union – does feature the principle of sustainable development, and autonomously so to the national legal orders of the Member States. The principle is especially visible within the EU environmental protection law, although its scope is broader than that field of the law of the European Union. The present text is meant to outline the legal grounds of the principle of sustainable development in the law of the European Union and provide insight into its place and content. Given that the EU law at large – of which sustainable development is part – exerts significant influence over national legal orders and the legal rights and obligations of an individual (especially so if said law can be directly effective), the question of legal status of the principle of sustainable development is important. The text discusses the principle in question systemically at first, in regard to EU primary law and the secondary law of the EU, and then addresses the ramifications of the principle of sustainable development for an individual being a subject of EU law. The text catalogues the state of the law of the EU as it stands and then tries to assess it from the point of view of an individual.

Sustainable development in EU primary law

The discussed principle possesses a possible four-fold legal footing in EU primary law. After the coming into force of the Treaty of Lisbon and the institutional revamping of the EU's pillar structure, the EU's primary legal grounds have been changed. Currently, the Treaty on European Union ("TEU"), the Treaty on the Functioning of the European Union ("TFEU") and the

Charter of the Fundamental Rights of the European Union (“CFR”), with due notice of the general principles of the law of the EU, constitute EU primary law. All of these sources contain a trace of the principle of sustainable development, hereinafter referred to as “SD”.

The TEU alludes to SD already in the preamble to it, speaking of “taking into account the principle of sustainable development”. The legal text proper mentions SD in Article 3 para. 3 TEU, which reads “[the Union] shall work for the sustainable development of Europe based on balanced economic growth and price stability, a highly competitive social market economy, aiming at full employment and social progress, and a high level of protection and improvement of the quality of the environment. It shall promote scientific and technological advance”. That Article sets an aim for the Union that is supposed to be pursued. SD appears again in its para. 5, which guides external EU action “in its relations with the wider world”, wherein the EU is supposed to “contribute (...) to sustainable development of the Earth”, and is further expanded in Article 21 para. 2 letters d) and f), where the EU undertakes to “foster the sustainable economic, social and environmental development of developing countries, with the primary aim of eradicating poverty” as well as to “help develop international measures to preserve and improve the quality of the environment and the sustainable management of global natural resources, in order to ensure sustainable development”. The TEU thus finishes with SD.

The TFEU in turn makes no express mention of SD in its preamble. However, it devotes a whole article, namely Article 11 TFEU to it, which is framed “Environmental protection requirements must be integrated into the definition and implementation of the Union's policies and activities, in particular with a view to promoting sustainable development”. The TFEU has a separate Title XX on environmental protection (Articles 191-193), but somehow it does not expressly refer to the principle in question, but rather outlines environmental matters that are part of SD.

Furthermore, the CFR mentions SD in the preamble, adding that “[the Union] seeks to promote balanced and sustainable development”. Article 37 CFR, titled “Environmental Protection”, features SD again by stating that “a high level of environmental protection and the improvement of the quality of the environment must be integrated into the policies of the Union and ensured in accordance with the principle of sustainable development”. Additionally, the Explanations to the CFR (2007/C 303/02) provide that “the principles set out in [Article 37] have been based on Articles 2, 6 and 174 of the EC Treaty, which have now been replaced by Article 3(3) of the Treaty on European Union and Articles 11 and 191 of the Treaty on the Functioning of the European Union. It also draws on the provisions of some national constitutions”.

As to the general principles of EU law, the CJEU has first addressed SD in its Court judgment of 30 January 2001, case C-36/98 Kingdom of Spain v Council

of the European Union, ECR 2001 Page I-00779, p. 35, and afterwards in C-43/10 *Nomarchiaki Aftodioikisi Aitoloakarnanias et al v Ipourgos Perivallontos, Khorotaxias kai Dimosion Ergon et al*, nyr, pp. 134-139, where SD was deemed an important interpretative aspect. However, the CJEU has recently refused to perform scrutiny on the basis of SD, deciding that EU law in the present state would not require a Member State cogeneration activity to be, in effect, sustainable (C-195/12, *Industrie du bois de Vielsalm & Cie (IBV) SA v Région wallonne*, nyr, judgment of 26 September 2013). Therefore, as the law of the EU stands of now, it appears therefore that no general principle of EU law has formed that would provide a ground for SD in unwritten law. The Explanations to the CFR seem to corroborate this, as they speak of Treaty and national law sources, and not of a prior principle.

As to the EU primary law it therefore appears that three written law sources provide grounds for SD in EU law, but all of them do so by way of a general clause.

Sustainable development in EU secondary legislation and in EU international agreements

SD is mentioned in a range of secondary acts in the *acquis* (to be precise, at the time of writing SD was referred to in 1460 different instances, which can be viewed here: http://eur-lex.europa.eu/Result.do?idRoot=1&RechType=RECH_typact&typact=LEG_V110&typihm=Secondary%20legislation).

Of note are the LIFE+ Regulation (EC) No 614/2007, setting up a funding instrument “to contribute to the implementation, updating and development of Community environmental policy and legislation, including the integration of the environment into other policies, thereby contributing to sustainable development”, Directive 2008/1/EC concerning integrated pollution prevention and control, wherein it is stated that “application of the principle of sustainable development should be promoted by an integrated approach to pollution control”, and Directive 2004/35/CE (sic) on environmental liability with regard to the prevention and remedying of environmental damage, adding that “the prevention and remedying of environmental damage should be implemented through the furtherance of the “polluter pays” principle, as indicated in the Treaty and in line with the principle of sustainable development”. However, there is no single EU cross-cutting secondary law instrument that would address SD.

SD, being a creature of international law origin, is also inscribed in a range of international agreements the EU is party to. That includes association agreements, as can be seen in Article 71 para. 2 of Europe Agreement establishing an association between the European Communities and their Member States, of the one part, and the Republic of Poland of 1993, intra-EU agreements (such as the Agreement on the Protection and Sustainable Development of the Prespa Park

Area, OJ L 258 , 04/10/2011 P. 0002 – 0008), mixed international agreements (eg. Economic Partnership, Political Coordination and Cooperation Agreement between the European Community and its Member States, of the one part, and the United Mexican States, of the other part, OJ L L 276 , 28/10/2000 P. 0045 – 0079). The EU is part to the United Nations Framework Convention on Climate Change as well as the Rio de Janeiro Convention on biological diversity, both of which refer to SD. Admittedly, there are not – perhaps not yet – any international agreements that would completely address juridical content of the principle of sustainable development (those that do address it – like the Rio Convention on biological diversity – concern some part of the concept)¹. However, international law does indeed shape the content of SD in EU law through its continuing original interpretation at international conferences (eg. the hereinabove mentioned Rio +20 Conference and its outcome document “Future We Want”, available at <http://sustainabledevelopment.un.org/index.php?menu=1298>) and by the review of International Court of Justice (which aptly summed up SD in its judgment of 20 April 2010, *Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay)* p. 75, stating that “interconnectedness between equitable and reasonable utilization of a shared resource and the balance between economic development and environmental protection (...) is the essence of sustainable development”, echoing its earlier judgment of 25 September 1997 in *Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia, wherein the ICJ hinted at the “newly developed norms of environmental law”, p. 64)*².

Enforceability and legal effects

As can be seen above, what primary and secondary law of the EU so far contain are more or less direct references to a concept of SD, which originates from international level. The question appears whether such references – not being outright statement of a norm, but rather a set of general clauses referring to an element – produce a right or an obligation that can be enforced in any way either in a vertical situation (between a public entity and an individual) or a horizontal situation (between two equivalent parties). Conversely, this section assesses what has been analyzed hereinabove.

The TEU provisions setting objectives of the European Union, as they are not precise, cannot be in any way construed as constituting any justiciable rights or obligations. Individuals cannot rely on them against another or utilize them

¹ Granted that the content of SD is to an extent ascertainable due to international law, the author respectfully submits that the statement found in E. Louka, *International Environmental Law*, 2006, p. 52, that SD is at least partly devoid of content does not appear to be justified.

² For additional analysis of SD, see K. Równy, *Rio +20 dla wdrażania zasady zrównoważonego rozwoju a prawo ochrony środowiska w Polsce*, 2012, *passim*, and P. Sands, *Principles of International Environment Law*, 2003, p. 10 and onwards.

against a governmental entity (or the EU itself), simply because they are addressed to the EU as an organization and not meant to produce binding effects. Additionally, SD having been placed in Article 3 cannot function as a legal ground for employment of appropriate paragraphs of Article 7 by the Council or the European Council against a Member State. Being an objective of the EU it can however be pursued by legal acts (including legally binding ones) issued by the EU eg. within the framework of Title XX TFEU, and where the Treaties do not provide a specific legal basis, could be addressed by measures adopted on the basis of Article 352 TFEU.

Article 11 TFEU is more definite than TEU articles in its compulsory “must be integrated” wording. The content that has to be integrated is, however, addressed as “environmental protection requirements” (not SD itself), although the provision contains a further qualification about sustainable development, which “in particular” is to be promoted during that integration. The TFEU therefore places SD in an overarching position in regard to the integration process, which is to impact on “the definition and implementation of the Union's policies and activities”. The broad scope of what is to be integrated into grants Article 11 TFEU virtually universal application, but “integration” does not mean that environmental protection requirements prevail over any other third factors in the definition and implementation of the EU’s policies and activities. Rather, ‘integration’ would mean that those matters have to be taken into account in devising the EU’s modus operandi. The author therefore submits that Article 11 TFEU should principally be construed as an interpretative aid to Union action, only to which it pertains; Member States are not bound by it.

A remainder of what Article 11 TFEU and the trace of SD in it can be used for apart from the above seems to be at least a plausible Member State defence against EU action. That avenue was pursued – unsuccessfully – by the Republic of Poland against the Commission, in a case T-370/11 before the General Court, which decided it on 7 March 2013. In para. 108 of that judgment, the Court examined a plea as to the substance, which leads to the conclusion that Article 11 TFEU can plausibly be invoked. However, the Court applied a relatively low level of scrutiny to the Commission’s argument, which in turn suggests that SD referred to in Article 11 produces a legal obligation with a very low standard to satisfy – namely the textual ‘taking into account’. Therefore, Article 11 TFEU seems not to be a practical ground for any legal challenges. The author submits that it would require a manifest omission of integration present in EU action for it to be successfully pursued³.

It must be further duly added that earlier stages of development of EU law did not allot any legal value to SD, as depicted in judgment of the Court of Justice of 12 December 1996 in a case C-142/95 P *Associazione agricoltori della*

³ For a detailed analysis see A. Wróbel (red.), *Komentarz, TFUE*, 2012, section 11.

provincia di Rovigo, Associazione polesana coltivatori diretti di Rovigo, Consorzio cooperative pescatori del Polesine and Cirillo Brena v Commission of the European Communities, Mauro Girello and Greguoldo Daniele, para. 31; therein the Court assessed the Fifth Environmental Action Plan and stated that its “objectives and targets do not constitute legal commitments but, rather, performance levels or achievements to be aimed at now in the interests of attaining a sustainable development path”.

The CFR features a similar integration clause as the TFEU in Article 37 (but drops the activities from the portfolio of things to receive the integration treatment), yet it also introduces a further SD reference in that a “high level of environmental protection and the improvement of the quality of the environment must be (...) ensured in accordance with the principle of sustainable development”. The promising and quite commanding wording is mitigated by reading that Article in conjunction with Article 52 paragraph 5 of the CFR, which states that “The provisions of this Charter which contain principles may be implemented by legislative and executive acts taken by institutions, bodies, offices and agencies of the Union, and by acts of Member States when they are implementing Union law, in the exercise of their respective powers. They shall be judicially cognisable only in the interpretation of such acts and in the ruling on their legality”.

Granted that the Article 37 does not enshrine any particular personal right and should be treated as a principle within the meaning of the Charter, the joint reading corroborates the finding that SD found in the CFR serves no different legal function than an interpretative aid and a (very easy to satisfy) ground for judicial review, much like the clause found in the TFEU.

However, apart from regulating Union action, it touches upon the activities of Member States when they are implementing EU law (according to the CJEU in *Åklagaren v. Hans Åkerberg Fransson*, GC, nyr, case C-617/10 of 26 February 2013, however, Member States are implementing EU law not only in *Wachauf*-type situations, but also where *ERT* line of case-law applies and where there is another link with EU law, eg. as discussed in Case C-427/06 *Birgit Bartsch v Bosch und Siemens Hausgeräte (BSH) Altersfürsorge GmbH*, ECR 2008 Page I-07245). In that regard the CFR has wider repercussions than the TFEU integration clause.

Nonetheless, granted that vertical effect appears legally limited, horizontal effect of SD may be safely omitted at this state of development of EU law.

Where non-primary law is concerned in the discussed field, vertical and horizontal effects depend on the nature of a given act. However, SD would still be used as an interpretative aid, save where an act contains a more detailed content that would enable legal obligations to form out of SD. For the EU and States concerned, Agreement on the Protection and Sustainable Development of the Prespa Park Area contains sufficiently precise provisions as to form legal

obligations out of SD. Environmental EU law that implement SD in their field – such as Birds, Habitats, EIA, SEA, Water and Waste Directives – also give rise to legal effects, especially to “true” vertical direct effect and *Kraaijeveld*-type effect of preclusion, or a “procedural right”⁴.

Conclusion

Sustainable development has been long presented as an important goal of human civilization. The EU has embraced the concept and placed it in its founding law, thus giving it universal application. However, actual legal effects of SD in the present state of development of EU law are rather limited. The discussed principle has an interpretative value, and in certain situations may produce a legal effect. Such situations are, however, seldom encountered, and, if located, are found where vertical situations are present.

It remains to be seen whether SD will evolve into a more definite legal concept in the future ever closer Union. For the time being, it sadly remains largely a political concept instead of a full-fledged legal principle in its own right. However, the state of law in that field is dynamic⁵To that end, it is probable that international law, from where SD originates, would play a larger role in according SD a greater range of legal effects.

References

- J. Jans, H. Vedder, *European Environmental Law*, 2012.
E. Louka, *International Environment Law, Fairness, Effectiveness and World Order*, 2012.
M. Fitzmaurice, *Contemporary Issues in International Environmental Law*, 2009.
K. Równy, *Rio +20 dla wdrażania zasady zrównoważonego rozwoju a prawo ochrony środowiska w Polsce*, 2012.
P. Sands, *Principles of International Environmental Law*, 2003.
A. Wróbel (red.), *praca zbiorowa, TFUE Komentarz T I-III*, 2012.

⁴ For many legal effects in the field of EU environment norms see J.Jans, H.Vedder, *EU Environmental Law*, 2012, p. 183.

⁵ See M. Fitzmaurice, *Contemporary Issues in International Environmental Law*, 2009, p. 84.

Viera Mokrišová

IMPLEMENTATION OF MARKETING IN CATERING SERVICES THROUGH GASTRO TICKETS

Marketing versus catering services

The term marketing has been defined by a number of experts from different angles. In the literature, but also in economic practice one can come across plenty of definitions of marketing. All definitions, however, have one common entity, which is the customer, and the main aim in definitions is satisfying customer needs. Therefore the basis of marketing means customer orientation and customer's needs. Marketing enables better than any other process or method to identify and develop customer needs and requirements and in accordance with them to create a product that by satisfying their needs will bring the desired benefits. Nowadays marketing is the very frequently used term in the economic environment. (Hvizdová, 2013).

Jakubíková states that *"Marketing is a social and managerial process by which individuals and groups satisfy their needs and wants in the production process, product and values changes"*¹.

Other authors define the concept of marketing as follows: *"Marketing is the process of planning and implementing the concept of pricing policies, promotion and distribution of ideas, goods and services to create and exchange value and meet the goals of individuals and organizations"*².

*"Marketing is a management process that allows you to identify, anticipate and meet consumer demands in a cost-effective manner"*³.

„Recenty position of services is dramatically increasing in the world economy and therefore, we have to begin to address marketing services vigorously. At the beginning it is necessary to define the essence of service. Service is defined as any activity or benefit that one party may

¹ Jakubíková, D. 2009. Marketing v cestovním ruchu. Praha : Grada Publishing, 2009. 288 s. ISBN 978-80-247-3247-3. – p. 44.

² De Pelsmacker, P. - Maggie Geuens, M – Van Den Bergh, J. 2003. Marketingová komunikace. Translate. Praha: Grada, 2003. 581 s. ISBN 80-247-0254-1. – p. 23

³ Foret, M.- Procházka, P. - Vaculík, J.- Koptířová, K. 2001. Marketing základy a postupy. 1. vyd. Praha: Computer Press, 2001. 162 s. ISBN 80-7226-558-X. – p. 4.

provide the other and which are essentially immaterial and do not result in the acquisition of property." (Hvizdová, 2013, s. 108)

„Meals can be attraction in itself.“⁴

- small scale nature of production,
- broad range of products,
- production is directly related to sales,
- production volume during normal operation is variable.

The aim of catering services is to meet the nutritional needs of the population. Production of food and beverages is constituted by work processes that are bound not only to the production itself, but also to their presentation, sale and consumption. Manufacture in food service has its own specific characteristics, which are:

Since the catering has had certain specific features we need to pay more attention to its marketing services to meet customer needs while ensuring the profitability of the company. As competition in this area is considerable, it is appropriate for entrepreneurs in this sector to devote more to this issue. One possible opportunity to get friendly customer service is the provision of food through the gastro tickets. However, it is essential to realize that even such limited catering by certain price value is a good opportunity to obtain a customer outside the basic dietary regime. The question is appropriately chosen menu that will meet and even surpass the expectations of customers who are loyal to the company. Marketing research in the service sector did not attach due importance. As arguments for non-use of marketing tools were cited reasons such as:

- service-producing firms are mostly small businesses which cannot afford to conduct research,
- they do not have suitable staff for this activity, and management fails to appreciate the benefits of research,
- they have their set of customers and are familiar with their needs and preferences,
- many professional services were recommended through their trade chambers not to implement **marketing** research, because it was considered as being unethical⁵.

The survey of Customer Experience Report Slovakia 2010⁶ provided by GFK Slovakia in February 2012 shows that the most common reason for customers switching to a competitor is the lower price. 41% of respondents consider it as the main reason. In the second place there is an approach to the customer, which is the incentive to change for 26% of respondents. In the third place, according

⁴ Jakubíková, D. 2009. Marketing v cestovním ruchu. Praha : Grada Publishing, 2009. 288 s. ISBN 978-80-247-3247-3. – p. 30.

⁵ Vašítková, M. 2008. Marketing služieb efektívne a moderně. Praha: Grada Publishing. 232 s. ISBN 978-80-247-2721-9.

⁶ Top hotelierstvo. Information and inspirations for the hotel industry. Žilina: Media/ST, roč. V., r. 2012.

to the survey there is satisfaction with the level of quality of products and services. Up to 15% of respondents are inspired to change the company by different and better product. In the case of a negative customer experience it is most often spread by word of mouth. Feedback provides about 65% of customers using means of the Internet and social networks. To win back former customers can be very challenging because, according to the survey results, 43% of them never return.

Customer analysis is an appropriate tool targeted for customer relations. Businesses can use different methods of analysis depending on selected parameters. Indicators for consumer analysis include: the number of customers, revenue per customer, number of repeated purchases, the number of regular customers and customer loyalty. Significant changes of the last decade combined with economic growth and manifested by strong urbanization, modernization, automation, as well as the globalization of trade, strongly affect changes in behavioral patterns of individuals, families, communities, as well as the entire human population. Dynamics of changes in lifestyle increases the demand on social adaptability of man to the changed and still changing living conditions – increase of neuro-psychological burden, reduction of demands on movement and physical activity. Under these circumstances it is clear that the changes in lifestyle and living conditions necessarily imply the requirement of reasonable changes of meeting nutritional needs and forms of catering⁷.

Analysis of conducted survey on regular catering through the gastro tickets

Within the collection of primary data inquiry was applied as a quantitative research method. Personal interviewing was chosen as the basis for examining consumer attitudes without restrictions of written or electronic questioning. Querying - survey enabled us to obtain much information about an individual consumer at a time. This was the information like characteristics, preferences, attitudes, etc. As the type of questioning there was administered survey (face-to-face) based on direct communication of researcher with the respondent with the possibility to motivate the respondent, to clarify his interpretation of the question, i.e. there existed a direct feedback between researcher and respondent.

The research sample consisted of respondents from Prešov. Random selection was carried out in catering facilities, i.e. in restaurants, hotels, shopping malls and other catering establishments, where existed the possibility of providing catering services through the gastro tickets. It is important to note that

⁷ Chudíková, K. - Havelková, B. - Michalovičová, M. - ROVNÝ, I.2005. Hodnotenie výživového stavu obyvateľov Slovenskej republiky vo vzťahu ku kardiovaskulárnemu riziku. In: *Cardiology*. č. 2005. Vol 1. ISSN 1210-0048. s. 27-36.

the selection of the site for survey was not intended to address the geographical differences in catering habits of consumers from different regions of Slovakia, but to highlight the catering through gastro tickets as one of the possibilities presented by various food service operators in the market and highlight the importance of regular meals in terms of health towards the administration of a standard job performance. The town Prešov was chosen due to the best availability and diversity of the region. Major poll questions were directed to:

- satisfaction with the catering through gastro tickets,
- satisfaction with the quality and range of prepared meals.

Survey involved a total of 80 respondents, where 30% were men. 67% of respondents came from the city and 33% from rural areas. Age structure of respondents is represented in Table 1.

Tab. 1.

Age structure of respondents

20 – 30 years	31%
31 – 40 years	30%
50 – 60 years	10%
More than 60	1%

One of the questions dealt with the value of gastro ticket. Respondents had used 13 different gastro tickets with different values. Brands of gastro tickets or companies were represented by: Ticket restaurant, Doxx, Le Cheque Dejeuner, Vase Slovensko, Sodexo, Edenred. Currently, there are the following values of meal tickets: € 0.2, € 0.4, € 0.5, € 0.66, € 1, € 1.3, € 1.5, € 1.75, € 1.8 , € 2, € 2.5, € 2.75, € 2.8, € 2.95, € 2.99, € 3, € 3.15, € 3.2, € 3.3, 3.6 €, € 3.7, € 3.8, € 3.9, € 3.99, € 4, € 4.2, € 4.5, € 5.

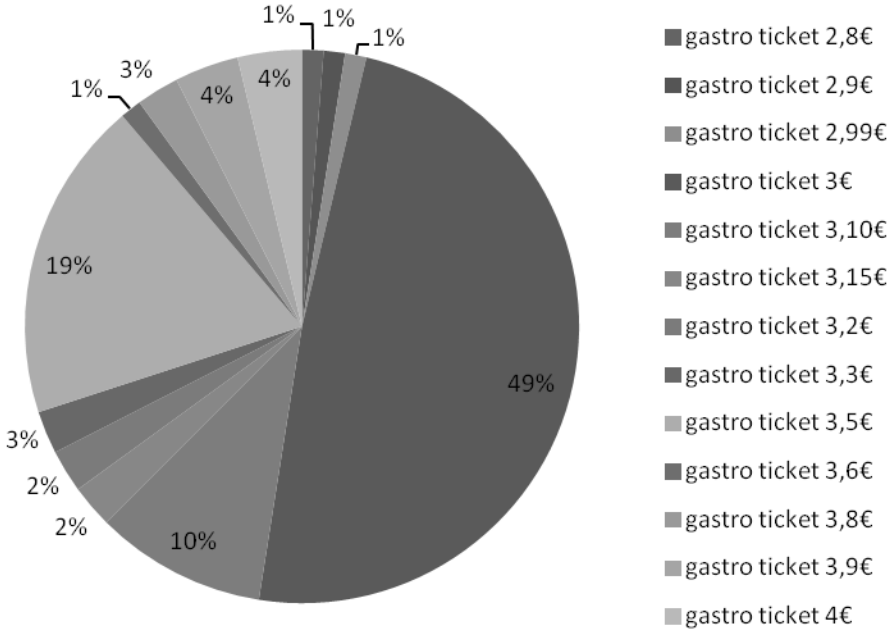

Fig. 1. Value of gastro ticket

Fig. 2 shows customer satisfaction with catering via gastro tickets in different caterers. 50 per cent of respondents are satisfied with this way of eating, 29% of respondents stated that the way you can eat during the day is convenient, but the value of the ticket is unsatisfactory in establishments frequently used due to a necessary supplement (organization offers them tickets in the gastro value, which is not sufficient when selecting service provider that is best for them according their assessment of quality and offered menu range). 21% of respondents are not satisfied with this way of eating and would welcome the possibility of catering in their workplace.

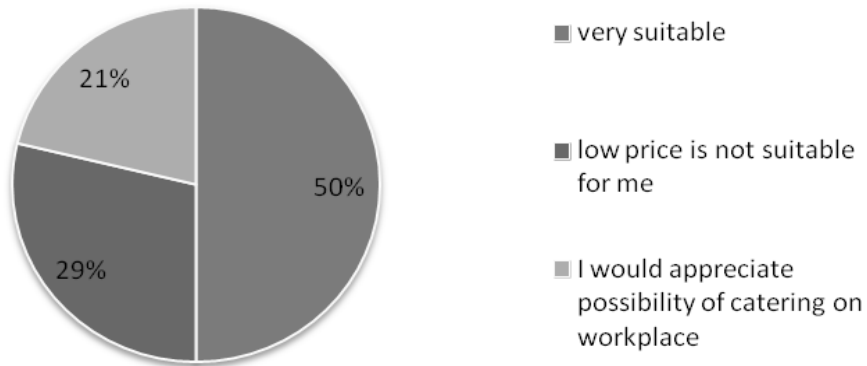

Fig. 2. Satisfaction with catering via means of gastro tickets

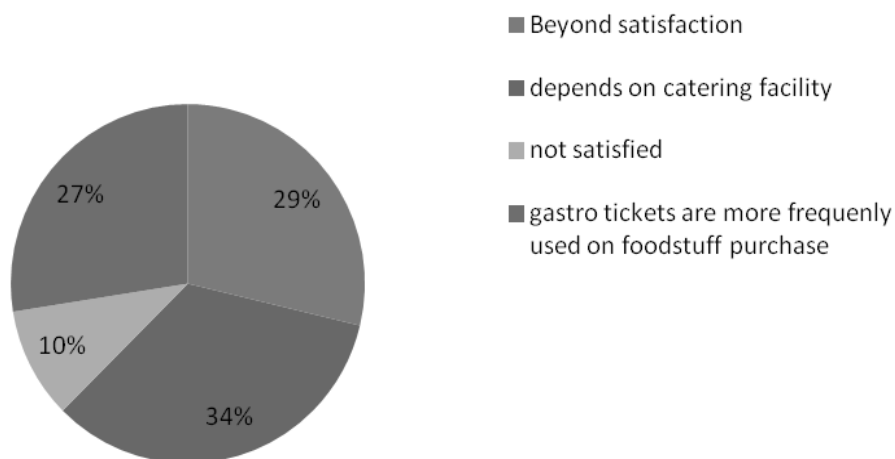

Fig. 3. Customer satisfaction with the quality and range of menu

29% of respondents, answering the poll question dealing with satisfaction of respondents with the quality and range of prepared meals in various public catering, said they are very satisfied, but a high percentage of 34% said that the quality and range varies considerably in different categories of pubs, offering the possibility of such catering. 27% of those questioned use their gastro tickets to buy food, which on the one hand can be considered as a negative because these respondents do not comply with the right meal regime during the day or on the other hand, they have health problems that do not allow them eating in normal catering facilities. In the latter case, if the individual purchase of food and food preparation was related to health problems, so this form would be equally effective in terms of good diet like eating in public catering establishments.

Conclusion

The aim of the paper was to highlight the impact of marketing on maintaining and gaining customer loyalty in common catering establishments through gastro tickets. It highlights the interdependence between advertising and healthy lifestyle (regular catering regime) towards improving communicative activities of businesses in terms of slogan "Let us do well and let's talk about it". The word of mouth advert of customers visiting some catering company is as important as other forms of promotion and is free of charge.

References

De Pelsmacker, P. - Maggie Geuens, M - Van Den Bergh, J. 2003. Marketingová komunikace. Translate. Praha: Grada, 2003. 581 s. ISBN 80-247-0254-1.

Foret, M.- Procházka, P. - Vaculík, J.- Kopřivová, K. 2001. Marketing základy a postupy. 1. vyd. Praha: Computer Press, 2001. 162 s. ISBN 80-7226-558-X.

Hvizdová, E. a kol. 2007 . Základy marketingu. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2007. 150 s. ISBN 978-80-7165-617-3.

Hvizdová, E. 2014. Typológia spotrebiteľov na trhu cestovného ruchu. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2014. 102 s. ISBN 978 – 80 – 89372 – 60 – 7.

Chudíková, K. - Havelková, B. - Michalovičová, M. - ROVNÝ, I.2005. Hodnotenie výživového stavu obyvateľov Slovenskej republiky vo vzťahu ku kardiovaskulárnemu riziku. In: Cardiology. č.2005. Vol1. ISSN 1210-0048. s.27-36.

Jakubíková, D. 2009. Marketing v cestovnom ruchu. Praha : Grada Publishing, 2009. 288 s. ISBN 978-80-247-3247-3.

Marinicová, M. 2011. Marketing služieb. Prešov : VŠMP ISM Slovakia v Prešove, 2011.161 s. ISBN 978 – 80-89372-34-8.

Štarchoň, P. - Faltys, J. - Dzugasová, J. 2004. Priamy marketing : Alebo priama cesta ako si získať a udržať zákazníka. 1. vyd. Bratislava : Direct Marketing Beta, 2004. 340 s. ISBN 80-969078-5-9.

Vašítková, M. 2008. Marketing služieb efektívne a moderně. Praha: Grada Publishing. 232 s. ISBN 978-80-247-2721-9.

Top hotelierstvo. Information and inspirations for the hotel industry. Žilina: Media/ST, roč. V., r. 2012.

Kseniia Pyryn

CYWILNE EKO-LOTNICTWO: PROBLEMY I MOŻLIWOŚCI ICH ROZWIĄZANIA

Wprowadzenie

W dzisiejszych czasach świat szybko się rozwija. W drugiej połowie lat 90. XX wieku i na początku XXI wieku zaszły zmiany w rozwoju lotnictwa cywilnego na świecie. Istotny wpływ na linie lotnicze miały: szybka globalizacja gospodarki, wdrażanie innowacyjnych technologii i inwestycji, gwałtowne zmiany w sektorze usług oraz psychologia konsumenta.

Nowa synteza nauki i innowacji otwiera możliwości systematycznego i zorganizowanego rozwoju przemysłu lotniczego, co jest jednym z fundamentów wzrostu stopy życia oraz rozwoju społeczeństwa.

Transport lotniczy jest integralną częścią całego systemu transportowego na świecie, ma pewne zalety w porównaniu z transportem naziemnym i wodnym. Główne cechy transportu lotniczego, które zapewniają mu przewagę nad innymi środkami transportu – to wysokie standardy komfortu podróży, prędkość, możliwość zmniejszenia trasy połączeń przez wyprostowanie drogi lotu, stosunkowo niewielka zależność od fizycznych i geograficznych warunków obszaru, możliwość maksymalnej liczby połączeń lotniczych, szybka organizacja nowych połączeń lotniczych między portami lotniczymi i wiele innych. W warunkach globalizacji istnieje potrzeba ciągłego rozwoju transportu.

Główne problemy lotnictwa cywilnego w czasie teraźniejszym według koncepcji zrównoważonego rozwoju

Transport, w tym transport lotniczy, wpływa na środowisko i zmienia je. Dlatego potrzebne jest właściwe zarządzanie tą dziedziną przemysłu.

Wśród negatywnych skutków wpływu lotnictwa na środowisko oraz ludzi są:

- zanieczyszczenie powietrza;
- zanieczyszczenie wody;
- zwiększenie poziomu hałasu;
- konieczność utylizacji;
- zmniejszenie przestrzeni do zagospodarowania;

- powietrzny terroryzm;
- wpływ na organizm człowieka¹.

Zanieczyszczenie biosfery przez spalanie paliwa lotniczego – aspekt wpływu transportu lotniczego na stan środowiska, ale lotnictwo posiada szereg innych, odmiennych cech w porównaniu z innymi środkami transportu:

- korzystanie głównie z turbin wyznacza chemiczny skład gazów wydechowych;
- zastosowanie przeważnie silników na ropę zmienia składniki zanieczyszczeń;
- samoloty latające na dużych wysokościach i przy dużych prędkościach powodują emisję produktów spalania w górne warstwy atmosfery i na duże obszary, co podwyższa stopień ich wpływu na organizmy żywe.

Jednym z ogromnych zagrożeń dla środowiska, które niosą ze sobą porty lotnicze, są wycieki paliwa lotniczego oraz innych produktów naftowych i ich przenikanie do środowiska. Wyciek do środowiska może mieć negatywny wpływ na powierzchniowe i gruntowe wody i powiązane ze sobą ekosystemy.

W tym przypadku jest to możliwe tylko przez nieprzestrzeganie reguł utylizacji i składowania odpadów, które powstają w wyniku pracy samolotów, urządzeń i maszyn pomocniczych, lotnisk.

Ścieki i rozpuszczalniki mogą trafiać do rowów, jezior lub rzek bez filtracji. W takich wodnych zbiornikach znaleźć można następujące niebezpieczne substancje: chrom, rozkładające się szczątki samolotu, sprzętu elektronicznego, chemiczne składniki substancji lotnych (VOC) – trichloroetylen(TCE), dichloroetylen(1,1-DCE) i trichloroetan(TCA), alkohole, metyloetyloketon(MEK) i inne rozpuszczalniki, stosowane oleje, odpady farb, metale takie jak kadm i cynk².

Hałas stworzony przez silniki samolotów, pomocnicze jednostki dla różnych celów, wyposażenia, urządzenia stacjonarne, które pracują na utrzymanie i naprawy samolotów, mają ogromny wpływ na organizm człowieka. Poziom hałasu na platformie dochodzi do 100 dB, w budynkach terminalu – 75 dB . Niektóre dowody wskazują na związek pomiędzy poziomem hałasu lotniczego oraz liczbą przyjęć do szpitali psychiatrycznych, a także liczbą przypadków stosowania leków psychotropowych. Oprócz wpływu hałasu, samolot prowadzi do elektromagnetycznego zanieczyszczenia środowiska. Jest to spowodowane przez radar i urządzenia nawigacji radiowej lotnisk i samolotów potrzebnych do obserwacji samolotów i sytuacji meteorologicznej. Radary informują o przepływach energii elektromagnetycznej. Mogą tworzyć wysokiej intensywności pola elektromagnetyczne, które stanowią realne zagrożenie dla ludzi.

Samolotom, które przekroczyły swój termin przydatności, potrzebna jest utylizacja. Przechowywanie tylu niepotrzebnych samolotów w bunkrach ma szereg

¹ Opracowanie własne.

² ICAO Environmental Report. – Monreal, 2010, s. 10.

problemów. Jest to przede wszystkim ograniczenie przestrzeni do zagospodarowania, niedostateczny poziom szczelności, wpływ czynników zewnętrznych (np. pogoda) – więc ich przechowywanie w bunkrach nie jest możliwe.

W rezultacie odsetek odpadów niebezpiecznych z bardzo wysokim poziomem ryzyka wynosi 0,3%, umiarkowanie niebezpieczne – 14%. Większość odpadów jest z niskim poziomem zagrożenia i praktycznie bezpieczne – 85,6%.³

Aby rozwiązać ten problem, firmy lotnicze bezpośrednio (albo gospodarka jako całość) mogą i muszą wprowadzać programy ich utylizacji. Takie programy mają kilka etapów: przygotowanie (czyszczenie, rozcinanie na mniejsze fragmenty); wyodrębnienie metali szlachetnych; wywóz niepotrzebnych odpadów; przygotowanie złomu do przetopienia; przetopienie złomu otrzymanego z certyfikowanych stopów dla ich następnego wykorzystania. Przetwory, wytworzone z takich metali, mogą być wykorzystane w przemyśle dla produkcji towarów codziennego użytku albo dla towarów, wykorzystywanych w tej samej gałęzi. Takie postępowanie zmniejsza potrzebę wykorzystania bogactw naturalnych i jest jednym z możliwych oblicz zrównoważonego rozwoju przemysłu lotniczego.

Rozwój lotniska – to przede wszystkim stworzenie warunków niezbędnych do świadczenia usług dla pasażerów i lotów w celu zapewnienia najwyższej jakości usług, które spełniają międzynarodowe standardy. Spełnienie tych standardów nie jest możliwe bez rozbudowania terytorium lotniska – małe lotnisko nie jest w stanie zapewnić obsługi codziennie wzrastającej liczby lotów. Z tego powodu powstaje pytanie o rozszerzenie terytorium lotniska i zwiększenie ilości lądowisk. Zwiększenie terytorium lotnisk (a także miast) powoduje zmniejszenie obszarów na powierzchni ziemi do zagospodarowania, tzn. do zasiewów. To zjawisko negatywnie wpływa na rozwój gospodarstw domowych na wsi (ferm).

Jednym z palących globalnych problemów naszych czasów jest terroryzm. Niestety, historia świata zna setki aktów terrorystycznych mających miejsce od tysięcy lat. Dla niektórych ludzi terroryzm to konstruktywny sposób, aby radzić sobie z różnymi kwestiami politycznymi, społecznymi i gospodarczymi.

Terroryzm powietrzny jest skrajną formą terroryzmu. Jego cechą charakterystyczną jest zamknięta przestrzeń samolotu nie pozwalająca na natychmiastowe działania. W rezultacie zamach terrorystyczny może mieć wpływ na tysiące przypadkowych ludzi. Psychologiczny wpływ na społeczeństwo, który niosą ze sobą akty terroryzmu, jest na tyle potężny, że powoduje panikę, strach i niepewność. Mogą one wywołać niepokoje społeczne oraz mogą mieć ogromny wpływ na stosunki międzynarodowe.⁴

Pojęcie terroryzmu lotniczego w tym zakresie jest następujące: zagarnięcie samolotu, zmiana trasy i miejsca lądowania, wzięcie zakładników, wykorzystanie samolotów do przechowywania i inne. Ponadto, akty terroryzmu lotniczego związane są z urządzeniami nawigacyjnymi na terytorium lotniska, w rezultacie

³ Tamże.

⁴ Opracowanie własne.

czego samolot nie ma możliwości do prawidłowego lądowania itp. Celem terroryzmu lotniczego jest zmuszenie władz do spełnienia żądań: do zwolnienia terrorystów z więzienia i wyjeździe z kraju jego pomocników, a także jako wyraz sprzeciwu niektórych przeciwników politycznych. Często jest stosowany z chęci otrzymania wynagrodzenia pieniężnego.

Według wniosków Konferencji Bezpieczeństwa Lotniczego ICAO, która odbywała się w Montrealu 12-14 września 2012 roku – „terroryzm nie zna granic i jeżeli nie będziemy mu przeciwdziałać, on może zaszkodzić i zranić ludzi, w dużej mierze naruszyć pracę międzynarodowego lotnictwa, przynieść stratę urządzeniom, zasobom i służbom lotnictwa cywilnego, oraz naderwać zaufanie do transportu powietrznego”⁵.

Gwałtowny spadek jakości środowiska pogłębia problemy zdrowotne w wielu krajach. Obecny wskaźnik urodzeń dzieci z genetycznymi zmianami – to 7-20%⁶. W dużej mierze przyczyną tego są też szkodliwe warunki pracy.

Ze względu na to, że znaczna liczba współpracowników pracuje w szkodliwych czy niebezpiecznych warunkach, muszą być spełnione surowe warunki technik bezpieczeństwa. Kontrola odbywa się według programu produkcyjnej kontroli, który jest w każdej firmie lotniczej i na wszystkich lotniskach, oraz jest powołany, aby zabezpieczać przed nieszczęśliwymi wypadkami.

W lotnictwie cywilnym przeważają ciężkie warunki pracy. Praca na dużej wysokości, wahania ciśnienia atmosferycznego, brak tlenu, podniosły poziom hałasu i wibracji, wysoka koncentracja uwagi i dodatkowe nerwowo-emocjonalne obciążenia. Kryzys ekologiczny wpływa na środowisko przyrodnicze i prowadzi do skutków nieodwołalnych. On jest jeden z najbardziej poważnych problemów społeczeństwa współczesnego.⁷

Podkreśla się ważność tych pytań np. w konferencji Rio +20, która skupiała się głównie na dwóch tematach – „zielona gospodarka” w kontekście zrównoważonego rozwoju oraz eliminacja ubóstwa, i ramy instytucjonalne zrównoważonego rozwoju. W związku z tym została opracowana lista z siedmiu obszarów priorytetowych z realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju: poprawa jakości produktów żywnościowych i zrównoważone rolnictwo, eliminacja ubóstwa (zwiększenie miejsc pracy), zarządzanie środkami wodnymi oraz zarządzanie hałasem, problem udostępnienia energii, w tym energii ze środków odnawialnych, zrównoważony rozwój miast, zarządzanie oceanem, podwyższanie odporności i gotowości na katastrofy⁸.

⁵Wnioski Konferencji z bezpieczeństwa lotów ICAO. – Montreal. – 12-14 września, 2012, s.1.

⁶Вісник НАН України (Wisnyk NAN Ukrainy). – Київ: Видавничий дім "Академперіодика", 2006. – № 9, s. 43.

⁷Вісник НАН України (Wisnyk NAN Ukrainy). – Київ: Видавничий дім "Академперіодика", 2006. – № 9, s.37.

⁸ICAO Journal. – 2011. – Volume 66. – Number 6. – s.6.

Możliwości rozwiązania wymienionych powyżej problemów

Proces funkcjonowania systemów transportowych w znacznej mierze wpływa na środowisko. W związku z tym ostatnie 10-lecie przyniosło wzrost wrażliwości na problemy ekologiczne, związane z tą częścią gospodarki narodowej. W tym momencie pojawia się wiele możliwości technologicznych, żeby zmniejszyć szkodliwy wpływ na środowisko naturalne.

Paliwa alternatywne

Wykorzystanie paliw alternatywnych – jedna z możliwości zmniejszenia negatywnych skutków działalności lotnictwa. W celu wdrożenia tych technologii muszą być wykorzystane wszystkie dostępne zasoby, żeby zapewnić współpracę naukowców i firm lotniczych z gospodarkami krajowymi oraz w warunkach umiędzynarodowienia i globalizacji – na poziomie międzynarodowym, z pomocą i rekomendacjami ICAO (International Civil Aviation Organization).

Zgodnie z wynikami Seminarium Lotniczego i Wykorzystania Ekologicznych Alternatywnych Rodzajów Paliw (SUSTAF 2011) za ostatnie 3 lata zrealizowano albo było w toku realizacji około 300 programów z opracowania paliw alternatywnych. Zauważono, że już teraz na niektórych lotach komercyjnych zaczęto wykorzystywać paliwa biologiczne, otrzymane z różnych źródeł oraz iż nastąpił duży wzrost ilości międzynarodowych korporacji, które zajmują się wytwarzaniem biopaliw.

Podsumowując wnioski Seminarium, mogę zauważyć, że opracowanie nowych źródeł i rodzajów paliw alternatywnych są bardzo istotną częścią polityki gospodarek różnych krajów w stosunku do zmniejszenia poziomu CO₂, który podwyższa się z każdym następnym lotem.⁹

Program ICAO „Działania na rzecz Międzynarodowego Lotnictwa i przeciwności zmianom klimatu”, uzgodniony w 2009 r. wyznaczył sobie za cel poprawę efektywności wykorzystania paliw o 2% w ciągu roku do 2050 r. Ten program jest pierwszym i jedynym globalnie zharmonizowanym projektem międzynarodowym, służącym redukcji emisji CO₂. ICAO kontynuuje jeszcze bardziej ambitne cele dotyczące zmniejszenia wpływu lotnictwa na zmiany klimatyczne.

W warunkach zrównoważonego rozwoju lotnictwa można zaakcentować też potrzebę państw we wsparciu rozwoju tych technologii oraz informacyjnym opracowaniu problematyki. Żeby zapewnić rozwiązanie tych problemów, ICAO powołała wieloprofilowy Zespół Ekspertów, który będzie zajmował się tymi pytaniami, które są jeszcze niedostatecznie zbadane przez innych naukowców¹⁰.

⁹ Ibidem, s. 10.

¹⁰ ICAO Journal. – 2011. – Volume 66. – Number 6.

Poziom hałas

Na świecie linie lotnicze obsługują 23 mln pasażerów oraz 38mln ton ładunków w regularnych połączeniach, reprezentujących ponad 531 miliardów tonokilometrów rocznie.

Poziom i czas trwania hałasu obok lotnisk zależy od wielu czynników, wśród których można wyróżnić modele samolotów oraz inne wyposażenie wykorzystywane na lotnisku, miejscowość, pogodę (na przykład, wilgotność nieco podnosi nasilenie hałasu w przestrzeni), przepuszczalność lotniska (lotnisko o połączeniu międzynarodowym będzie źródłem większego hałasu w porównaniu do lotniska w niewielkim mieście). Właśnie od klasy lotniska zależy: ilość lądowisk, częstotliwość ich wykorzystywania, co w znacznej mierze wpływa na poziom hałasu. Także powinniśmy wziąć pod uwagę, że nie uwzględniono tu innych czynników, wpływających na samopoczucie ludzi – na przykład, emocjonalny i psychologiczny stan mieszkańców tej miejscowości, ich kultury, przyzwyczajzeń.

Zgodnie z danymi ICAO, w 2006 r. około 21,2 mln. ludzi musiało żyć w miejscowości, gdzie poziom hałasu wynosi 55 DNL (The day-Night Avarage Sound Level). Prognozuje się, iż w 2036 r. ta liczba wzrośnie od około 26,6 mln. do 34,1 mln. osób¹¹.

Obserwowanie zmian klimatu

Problemy ekologiczne można rozwiązać przez wdrażanie następujących procesów pomocniczych po przebadaniu czynników sytuacji w środowisku oraz technologii innowacyjnych. Takie zadanie ma szereg cech, których przestrzeganie zapewni stały rozwój lotnictwa i zmniejszy ilość zjawisk negatywnych. Wśród głównych mogą wymienić:

- skuteczne działanie i rozwój transportu zależy od systemów środowiskowych i dostępności bogactw naturalnych, rozwoju infrastruktury środowiska zbudowanego przez ludzi, środowiska społeczno-ekonomicznego państwa;
- stan środowiska, które wchodzi w interakcję z obiektami infrastruktury transportowej zależy od intensywności budowy lotnisk, produkcji samolotów, wykorzystywania urządzeń przemysłowych i innych urządzeń, które używane są intensywnie przy obsłudze samolotów i innych obiektów; od przeanalizowania wyników badań do rozwiązania problemów ekologicznych i ich zastosowania w przedsiębiorstwach;
- musimy planować dostosowanie strategii rozwoju sektora transportu lotniczego do sytuacji ekologicznej w celu ograniczenia negatywnego wpływu

¹¹ ICAO Enviromental Report. – Monreal, 2010, s. 23.

transportu na środowisko. Osiągnięcie tego celu pozwoli stworzyć warunki dla redukcji antropogenicznych oddziaływań transportu na środowisko i zdrowie ludzi oraz do osiągnięcia międzynarodowych standardów ochrony środowiska w przemyśle.

Teoretycznie rzecz biorąc, realizacja powyższych działań, dotyczących strategii ekologicznego rozwoju transportu lotniczego, powinna zapewnić potrzeby innowacji zorientowanych społecznie w jakości usług transportowych. Zrównoważony rozwój gałęzi transportowej gospodarek różnych krajów poprawi konkurencyjność towarów i usług na rynkach światowych, co pozwoli krajom mniej rozwiniętym zbliżyć się do poziomu krajów rozwiniętych. Ten proces jest jednym z najważniejszych czynników poprawy jakości kapitału ludzkiego w kraju. Po tym następuje etap zmniejszenia zróżnicowania w dostępności usług lotniskowych dla różnych regionów i grup społecznych, celem czego jest zmniejszenie wpływu transportu na środowisko, co prowadzi do poprawy jakości życia ludzi.

Ochrona zasobów wodnych

W celu kontynuowania strategii ochrony środowiska i ochrony zasobów wodnych linie lotnicze muszą używać następujących środków pomocniczych:

- dokonywać pomiarów ilości ścieków, wprowadzanych do oczyszczalni i odprowadzanych do specjalnego zbiornika wodnego przewidzianego na terytorium lotniska;
- stale monitorować jakość i ilość ścieków;
- monitorować skuteczność oczyszczania wykorzystanej wody.

Zapewnienie równowagi ekologicznej i zaspokojenie potrzeb ludności i gospodarki są możliwe poprzez poprawę jakości wody w rzekach, racjonalne wykorzystanie bogactw wodnych w lotnictwie bezpośrednio i gospodarce na ogół.

Światowe zasoby wodne są ogromne. Jednak jest to głównie woda z oceanów. Dostawa świeżej wody, której ludzie ogromnie potrzebują, rok po roku będzie stawała się coraz trudniejsza. W wielu miejscach na świecie brakuje jej do wykorzystania w przemyśle czy w życiu codziennym. Dlatego konieczne jest, aby inwestować w rozwój infrastruktury dla ochrony zdrowia publicznego i planety. Podczas budowy skrzyżowań, dróg czy korzystając z różnych rodzajów paliw należy zdać sobie sprawę, jakie konsekwencje mogą mieć miejscowość, gdy będzie się postępować nieostrożnie. Działanie każdego elementu Technosfery, w tym transportu lotniczego, powinno opierać się o następujące zasady:

1. przeprowadzenie ilościowej i jakościowej oceny ogólnego i miejscowego zużycia zasobów naturalnych w oparciu o możliwości lokalne, regionalne, państwowe i globalne;
2. przeprowadzenie jakościowej i ilościowej oceny wpływu różnych działań człowieka na środowisko i bogactwa naturalne;

3. normalizacja oddziaływań antropogenicznych (wpływu transportu) na środowisko naturalne;
4. zapewnienie równowagi w obiegu energii przez ograniczenie wpływu na środowisko w oparciu o jego zdolność do oczyszczania się i reprodukcji;
5. ograniczenie wpływu na środowisko (poprzez różnorodne metody i środki oczyszczania) substancji szkodliwych i trujących, ich emisji do powietrza, do wód, środowiska;
6. tworzenie przyjaznego środowiska wyposażenia, samolotów i systemów transportowych;
7. zastosowanie ekologicznego funkcjonowania lotnictwa przez wdrożenie środków ochrony środowiska i wprowadzeniu narzędzi technologicznych;
8. stały monitoring środowiska;
9. wykorzystywanie instrumentów ekonomicznych w zakresie zarządzania środowiskiem i racjonalnego wykorzystania zasobów naturalnych;
10. odpowiedzialność za naruszenie przepisów dotyczących ochrony środowiska¹².

Wnioski

Skuteczne działanie i rozwój transportu zależy od systemów środowiskowych i dostępności bogactw naturalnych, rozwoju infrastruktury środowiska stworzonego przez człowieka, środowiska ekonomicznego państwa.

Stan środowiska w danym przypadku może zależeć od ilości lotnisk, produkcji samolotów, urządzeń przemysłowych i innych urządzeń, które pracują intensywnie przy obsłudze samolotów i innych obiektów.

W ramach polityki zrównoważonego rozwoju lotnictwa musi być planowane dostosowanie strategii rozwoju sektora transportu w celu ograniczenia negatywnego wpływu transportu na środowisko. Osiągnięcie tego celu pozwoli stworzyć warunki dla redukcji antropogenicznych oddziaływań transportu na środowisko i zdrowie ludzi, a także dla osiągnięcia międzynarodowych standardów ochrony środowiska w lotnictwie. W ramach tego celu musi być opracowane i wprowadzone do mechanizmów regulacji państwowej polityki w zakresie rozwoju lotnictwa wykorzystanie ekologicznych paliw, zmniejszenie ilości dwutlenku węgla, poziomu hałasu lotniczego, zapewnienie wysokiego bezpieczeństwa lotów, godnych umów o pracę dla pracowników oraz dostosowanie standardów w tej branży do poziomu krajów rozwiniętych.

¹² Opracowanie własne.

Bibliografia

1. Вісник НАН України (Wisnyk NAN Ukrainy). – Київ: Видавничий дім "Академперіодика", 2006. – № 9
2. ICAO Enviromental Report. – Monreal, 2010
3. ICAO Journal. – 2011. – Volume 66. – Number 6.
4. Wnioski Konferencji z bezpieczeństwa lotów ICAO. – Montreal. – 12-14 września, 2012.

Strony internetowe

1. Projekt "CSR – wspólna sprawa". <http://biznesodpowiedzialny.pl>
2. Международная организация гражданской авиации ИКАО. Официальный сайт: <http://icao.org>

Iveta Sedláková
Jozef Polačko

DIE ROLLE DES KRISENMANAGEMENTS BEI EINER PRÄDIKTION VON BETRIEBSKRISEN

Einleitung

Das Krisenmanagement stellt ein Manager-Werkzeug vor, dessen effektive Nutzung und richtiges Timing die Bedingung des Erfolges und der Umwandlung ungünstiger Lage im Betrieb ist. Eine Realisierung von Praktiken des Krisenmanagements während einer langen Zeitperiode bringt aber einen negativen Einfluss auf die Betriebskultur mit sich, es ist also vorteilhaft, wenn eine Nutzung von Krisenmanagement in einer Firma nicht länger als ein Jahr dauert. Bei einer markanten Überschreitung dieser Periode entsteht ein Problem mit der Entwicklungsrichtung des Betriebes und der Befreiung des kreativen Potenzials. Es ist nicht selten, dass eine schnelle und wirkungsvolle Überwindung einer Krise das Betrieb noch verstärkt und trägt zu Erhöhung seiner Integrität und der Loyalität der Angestellten zu der Firma bei. Auch wenn eine Betriebskrise ein organischer und natürlicher Bestandteil des Lebenszyklus einer Firma ist, ist sie trotzdem ein aktuelles und wichtiges Problem der Wirtschaft auf ganzer Welt. Vielen Firmen gelingt es nämlich nicht eine Krise zu überwinden, und in seiner Tätigkeit weiterzumachen. Für viele Firmen stellt eine Krise eine Situation vor, dass eine weitere Existenz des Betriebes bedroht ist, und der Betrieb zu einem Zusammenbruch oder Liquidation tendiert.

1. Eine Betriebskrise

Bei der Definierung des Begriffes Krise kann man (nach Gozora, 2000) sagen, dass *eine **Krise** irgendwelche Situation ist, die die Gesamtheit einer Firma, ihre Reputation oder ihre Beziehungen mit den Schlüsselzielgruppen bedroht, die manchmal auch durch ungünstige oder negative Medienwirkung verursacht wird.*

Eine Krise stellt vor:

- einen Zustand, der von der normalen Situation abweicht,
- einen Zustand, bei welchem eine prinzipielle Umwandlung in den Monitoring Prozessen oder der Gesamttätigkeit entstehen kann,

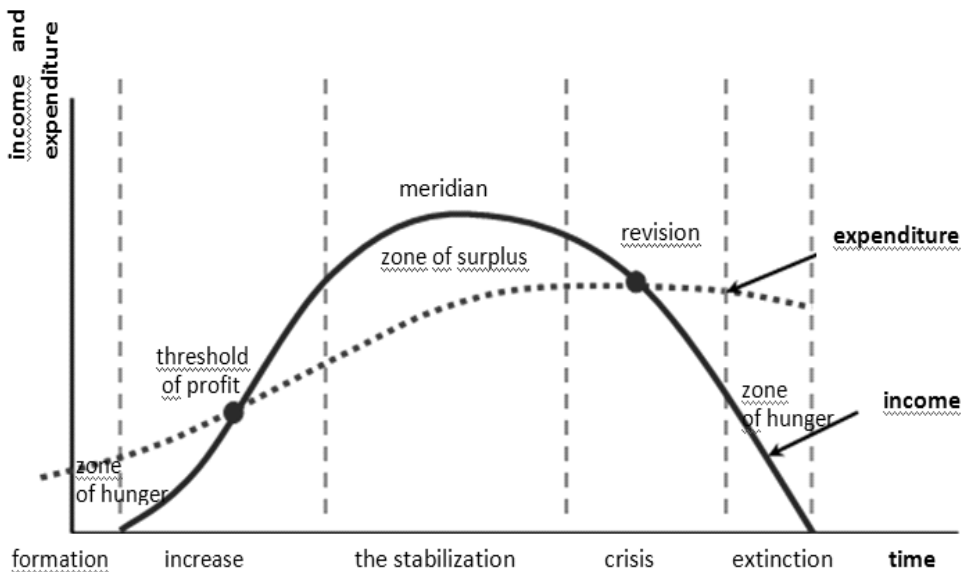
- einen Zustand, der aufgrund der negativen, aber auch der positiven Informationen und Folgen entstehen kann.

Es ist möglich, sechs Grundmerkmale einer Betriebskrise wie folgt zu definieren:

- Der Betrieb hat oft weniger Informationen, als seine Gegenseite,
- Es ist ein enormes Interesse der Öffentlichkeit und der Medien an dem Problem entstanden,
- Es entstehen neue überraschende Situationen,
- Die entstandene Situation hat unerwartete und schnelle Entwicklung,
- Es ist nicht ganz möglich, die Publizität zu entstandenem Thema aus der Seite der Firma zu beeinflussen,
- Die Manager und verantwortliche Mitarbeiter spüren Panik und Angst aus nächster Entwicklung.

Allein das Entstehen einer Krise muss man gleich bei ihrer Geburtsstunde suchen. Ein Erreger kann zum Beispiel ein Fehler in der Produktion sein, aber genauso auch ökonomische Problemen in dem Betrieb, eine Naturkatastrophe, eine Attacke der Konkurrenz usw. Alle Krisen noch früher als die entstehen zu erkennen, zu definieren und zu stoppen, stellt die Bemühung der Mehrheit von den verantwortlichen Manager. Die Wirklichkeit, dass sich ein Betrieb in einem Stadium der Krise befindet, kann man aus eigener Definition der Krise ablesen, die eine zukünftige Existenz und Prosperität bedrohende Situation vorstellt. Es kommt zur Vertrauenswürdigkeitssenkung, es verschlechtern sich ökonomische Prognosen, oder ist sogar eigene Existenz der Firma bedroht. Lebenslauf eines Betriebes stellt sich in den Zyklen vor, und die Krisensituation kann in jeder Phase der Tätigkeit des Betriebes entstehen, weil sich in solchen Zyklen der Produkte oder Dienstleistungen der Lebenslauf eines solchen Betriebes abspielt.

Auf dem Bild 1 befindet sich graphische Darstellung eines Lebenszyklus eines Betriebes mit der Hilfe von Einkommen und Ausgaben in Abhängigkeit von der Zeit.

Bil.1 Die Kurve des Lebenslaufes des Betriebes

Quelle: eigene Verarbeitung nach Mihok, J.-Kádarová, J.

Die Kurve des Lebenslaufes des Betriebes beeinflusst das Lebenszyklus der Produkte, die das Betrieb produziert und verkauft, oder der Dienstleistungen, die das Betrieb auf dem Markt anbietet. Folgend kopiert der Markterfolgreich der Produkte und der Dienstleistungen des Betriebes den Erfolgreich und die Effektivität von eigenem Betrieb.

Ein Grundmodell des Lebenszyklus des Betriebes beinhaltet manche Phasen. Durch diese Phasen kann ein Betrieb, muss es aber nicht, während seiner Existenz durchgehen. Zu den **Grundphasen des Lebenszyklus des Betriebes** gehören:

- die Gründung und das Entstehen des Betriebes,
- ein Wachstum des Betriebes,
- eine Stabilisierung des Betriebes,
- eine Krise des Betriebes
- eine Auflösung des Betriebes

Die Betriebe unterscheiden sich voneinander durch eine Gesamtlänge des Lebenszyklus des Betriebes, und auch die Länge von einzigen Phasen des Lebenszyklus, der in einzelnen Betrieben verschieden ist. Die Etappe zwischen dem Entstehen und der Auflösung muss nicht unbedingt alle Phasen des Lebenszyklus beinhalten. Ein Verlauf des Lebenszyklus der Betriebe (Mihok und Vidová,

2007) beeinflussen verschiedene interne und externe Bedingungen fürs Unternehmen, z.B. die unternehmerische Aktivität von Konkurrenzfirmen, die Fiskalpolitik des Staates, die Innovationspolitik des Betriebes, die Qualifikation der Mitarbeiter, der Kostenaufwand von logistischen Tätigkeiten, der Kostenaufwand des Transformierungsprozesses, usw., die die Tätigkeit und den Erfolg der Firma beeinflussen. Ein Lebenszyklus spricht über die Stufe der Entwicklung des Betriebes, seiner Positionierung auf dem Markt aus, und bildet die Ausgangsinformationen für die Prognostizierung von zukünftiger Existenz und Entwicklung des Betriebes. Zu einer Krise oder einem Untergang kann noch früher kommen, als der Betrieb die Phase der Stabilisierung erreicht.

Bei dem Wachstum des Betriebes, der sich durch zwei Grundverfahren, nämlich internes und externes Wachstum erzielen kann, muss das Management die folgende Wachstumskurve früher bilden, als die vorgehende zu senken beginnt. Man setzt ständiges Innovationswachstum voraus. Die Betriebe müssen jede Chance für das Wachstum aussuchen und ausnutzen. Die Phase der Krise kann sich teilweise in der Zone des Überflusses befinden, teilweise auch nach dem Punkt der Revision in der Hungerzone. Ein Einstieg der Krise in der Zone des Überflusses ist nur schwer zu entdecken. Man kann ihn nur mit der Hilfe der Senkung der Einkommenskurve, und damit auch der Senkung der Gewinne zu identifizieren. Es kann durch schwache Marktposition, höheren Aufwand im Vergleich mit der Konkurrenz, oder andere schwache Seiten der unternehmerischen Aktivitäten verursacht werden.

Oft kommt es zu einer Krise und einem Untergang ohne die Phase der Stabilisierung zu erzielen, oder nach einer Phase der Krise muss nicht ein Untergang kommen, sondern es folgt weiteres Wachstum.

Die Betriebskrisen sind nicht immer eine Widerspiegelung von schwacher Führung des Betriebes, sondern manchmal die Widerspiegelung des Bedürfnisses der wichtigen Veränderungen in dem Betrieb. Die Praxis bestätigt, dass sich die Betriebe in die Situation der Krise jedes vierte oder fünfte Jahr geraten können. Eine Krise ist dafür ein natürlicher und unvermeidlicher Bestandteil der Existenz von jedem Betrieb. Die Betriebe kann man folgend je nach ihren Leistungsfähigkeit und ihrer Effektivität auf vier Grundgruppen verteilen:

- **Scheinbar erfolgreiche Betriebe**, die gute Resultate erzielen, das Management arbeitet in einer Vorstellung, dass man nichts zu verbessern und zu ändern braucht. Nach einem problemlosen Lebenszyklus des Betriebes kommt plötzlich eine Krise, auf die die Betriebe nicht vorbereitet sind. Auch in dem besten Betrieb gibt es die Dinge, die zu verbessern sind.
- **Die Betriebe, die die Probleme mit der Leistungsfähigkeit und Effektivität** im Vergleich mit der Konkurrenz haben. Management des Betriebes ist sich bewusst, dass etwas nicht in Ordnung ist, oft aber keine exakten Kennzahlen für die Auswertung der Leistungsfähigkeitsparameter hat. Es fehlt oft eine sorgfältige Analyse von Bereichen und Ursachen des

Rückstands im Vergleich mit der Konkurrenz. Wenn sich ein Betrieb in einer so beschriebener Situation befindet, braucht man ein durchdachtes Vorfahren der Lösung so vorzubereiten, damit die einzelnen Methoden an richtigen Orten und in richtiger Reihenfolge verwendet werden.

- **Die Betriebe, die die Leistungskrise ignorieren**, die zu eigenem Untergang tendieren. In solchem Betrieb vermehren und konservieren sich unnötige Prozesse und Tätigkeiten, die durch Teams von Mitarbeitern realisiert sind. Es wachsen die Bestände, Fixkosten, es stockt die Kommunikation an den Arbeitsplätzen, und es wächst die Unbereitschaft die Probleme zu lösen. Die Mitarbeiter halten solchen Zustand für normal. In solchem Fall ist es nötig, ein schnelles Projekt der Reduzierung des Betriebes vorzubereiten, der sehr gut durchdacht, und auf der Basis von gründlicher Analyse von allen Teilen des Betriebes zusammengesetzt sein sollte, um eine weitere Senkung der Funktionsfähigkeit zu verhindern.
- **Die Betriebe mit einer akut bedrohten Existenz**, die stufenweise die Probleme mit der Liquidität haben, und beginnen zu untergehen. Es entstehen die Probleme mit den Inhabern, Gewerkschaften, Gläubigern, Kunden, und es droht ein Bankrott.

2. Krisenmanagement

Die Betriebe, die sich mit externen und internen Faktoren der Veränderungen nicht ausgleichen können, geraten in einen Krisenzustand. Das Verhältnis von subjektiven (internen) und objektiven (externen) Faktoren schätzt man meistens auf 80:20 zugunsten subjektiver Faktoren.

Dabei kann man zu den subjektiven Quellen der Krise meistens die Leitung des Betriebes rechnen, d.h. Topmanagement (40%) und die Eigentümer (40%). Es beeinflusst sie auch interne ökonomische Struktur des Betriebes. Oft ist es eine chaotische Führung, Unkenntnis des Marktes und eigenen Unternehmens, Fehlentscheidungen, Spekulationen, niedriges Niveau von Kapitalausstattung, hohe Kosten fürs Gewinnen von fremden Ressourcen, ungenügende Auswertung von Produktionsprozessen, usw.

Zu den objektiven Quellen der Krise gehört meistens die unternehmerische Umgebung (eine Krise von gesellschaftlich-ökonomischem Charakter). Man kann hier zum Beispiel unerwartete Marktentwicklung, Kapazitätsüberhang der Produktion in der Branche, ungünstige Entwicklung der Steuern, des Zinsensrates, der Währungskursen, der Kriegskonflikte, aber auch heutige weltliche wirtschaftliche und finanzielle Krise, staatliche Wirtschaftspolitik, Entwicklung der politischen Situation in entscheidenden Regionen der Welt, die Situation auf den Kapitalmärkten u. a. anordnen. Eine Krisensituation entsteht stufenweise und es existieren verschiedene Andeutungen eines unerwünschten Zustandes. Zu objek-

tiven Quellen der Krise rechnet man auch höhere Macht (sachliche Krise), vor allem Natureinflüsse - die Brände, Überflutungen, Schneekalamitäten, Eruptionen, Epidemien, aber auch verschiedene technische Krisen, zum Beispiel Stilllegung der Gasversorgung, flächendeckende Stilllegungen der elektrischen Versorgung usw. Hier fehlen meistens die Krisensymptome, sie sind schwer vorherzusagen und fordern sofortige Reaktion.

Wenn es empirisch bewiesen ist, dass in 80% der Fälle gerade die Wirkung von subjektiven Faktoren verantwortlich fürs Entstehen einer Betriebskrise ist, musste man folgend eine Systemlösung applizieren - das **Risikomanagement**.

Wir verstehen es als ein Gesamtprozess, der die Risiken schätzt und alle möglichen Faktoren des Risikos in der Betriebsstruktur berücksichtigt. Neue entstehende Kategorien des Risikomanagements ja nach Autorinnen Varcholová, T. und Dubovická, L. (2008) in den Bedingungen der nicht finanziellen Betriebe: Management des unternehmerischen Risikos (Business Risk Management, BRM), Risikomanagement in den Firmen (Enterprise Risk Management, ERM) und Gesamtbetriebliches Risikomanagement (Enterprise- Wide Risk Management, EWRM) vergrößern die Bedeutung einer Systemlösung. Neue Aufgabe des Risikomanagements ist das eigene Risiko in die unternehmerische Tätigkeit als seinen aktiven Bestandteil zu integrieren, und das mit dem Ausgleich von seinen sowohl positiven, als auch negativen Seiten. In der Gegenwart gehört dem Krisenmanagement schon eine bedeutsame Stelle in den Betrieben. Alle erwähnten Strömungen des Krisenmanagements haben versucht, die Lösungen für dieselben Probleme anzubieten:

- zu verstehen, warum es schwer ist, die Krisen vorherzusagen,
- die reale Bemühung um die Prävention zu beginnen,
- die Kontrolle über der Tätigkeit des Betriebes wiederzuerwerben

Eine Praktizierung des Krisenmanagements wurde auf die Realisierung von prioritären Risikoanalysen, Planungsbildung, wie man in dem Notzustand reagiert, die Vorbereitung und die Schulung der Manager, Realisation von Simulationsübungen, Absolvierung eines Trainings im Bereichen Massenmedien und Kommunikationstechniken gerichtet.

Je nach Zhihong, L.- Haiyan, W. (2009) Krisenmanagement Bild. 2 stellt ein komplexes Netz vor, das aus einer Organisationsschicht, einer Ressourcenschicht und einer Prozessschicht besteht.

Die Organisationsschicht (Organizing layer) stellt eine Struktur und Funktion des Personalnetzes des Betriebes vor

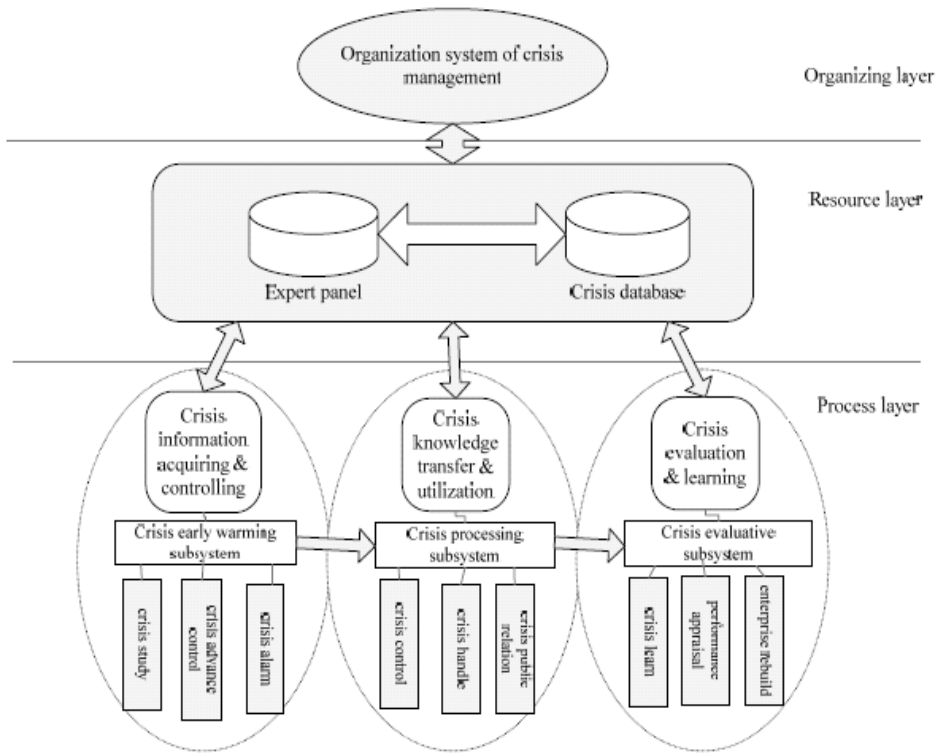

Bild 2. Struktur des Krisenmanagements aufgrund der Anforderungen der Kenntnisse.

Quelle: Zhibong Li -Haiyang Wang: Research on the Enterprise Crisis Management System Basic on Knowledge Demand

Ressourcenschicht (Resource layer), oder die Schicht der Kenntnisse, die implizite und explizite Kenntnisse der Fachleute beinhaltet, wo vor allem die Kenntnisse die Unsicherheit verkleinern, und eine Unterstützung bei dem Entscheidungsprozess anbieten.

Prozessschicht (Process layer) beinhaltet drei Subsysteme, wie Frühwarnungssystem vor der Krise, System der Verarbeitung der Krise und dann Auswertungssystem nach dem Ende der Krise. Sie beinhaltet riesige Mengen der Informationen über die Krise. Bedeutender Teil von ihnen ist dann unter verschiedene Subjekte verteilt.

Panel der Experten stellen die Fachleute im Krisenmanagementsystem vor, technische Experten mit einer wichtigen Aufgabe bei den Entscheidungsprozessen, Vertreter für Public Relations, Vertreter der Kunden, Verbraucher und andere. Manche Experten bilden einen Teil des Teams des Krisenmanagements, die Anderen stellen externe Spezialisten vor, die während der Lösung der Krise eingeladen

sind. Sie bieten nur Referenzen oder technische Beratung an, die Entscheidungskompetenzen hat nur das Team des Krisenmanagements des Betriebes.

Krisendatenbank stellt den Kern des Systems des Managements der Betriebskrise. In der Datenbank sind die Kenntnisse über der Krise versammelt und aufbewahrt, die eine wirkungsvolle Art anbieten, die Kenntnisse zu übergeben und auszutauschen. Es ist eine Basis von vertraulichen Kenntnissen und Innovationen. Sie anerkennt das Erwerben der Krisenkenntnisse, appliziert die Forderung der Technologiekennnisse, Ausnutzung und Nachvollziehung der Technologien.

Die Internationale Organisation für die Normalisierung (ISO) hat im November 2009 lang erwartete erste internationale Norm für das Management der Risiken ISO 31000:2009 unter dem Namen Risiko-Management - Grundsätze und Anweisungen veröffentlicht. ISO 31000 wurde mit der Hilfe von Fachleuten aus der ganzen Welt entwickelt, aus verschiedenen Bereichen und Fächern. Sie hat den Organisationen allgemeine Anweisungen fürs Risikomanagement angeboten, ohne spezielle Berücksichtigung der Größe, des Typs der Organisation, Komplexität der Struktur, Tätigkeit oder Allokation. Wenn auch alle Organisationen das Risiko ein bisschen anders leiten, stellt diese internationale Norm die Grundsätze vor, die man beibehalten muss, damit das Risikomanagement erfolgreich sei. Diese internationale Norm kann beliebige öffentliche, private oder gesellschaftliche Organisation, Assoziation, Gruppe oder Individuum ausnutzen. Deshalb ist sie nicht für manche Industrierichtung oder Branche spezifisch.

Man kann sie während der Existenz der Firma für einen breiten Horizont der Tätigkeiten verwenden, inklusive der Strategie, der Entscheidungen, des Betriebes, der Funktionen, Projekte, Produkte, Dienstleistungen und des Eigentums. Man kann sie auf irgendwelchen Typ des Risikos, mit beliebigem Charakter applizieren, ohne Rücksicht darauf, ob es positive oder negative Wirkung hat.

Dann bei der Auswertung des Risikos verläuft eine Phase der Identifizierung des Risikos, eine Analyse des Risikos und seine Auswertung. Über sich nähernde Krise des Betriebes zeugen manche Warnsignale. Die kann man zum Beispiel aus Finanzbilanzen der Betriebe, oder aus der Ebene der Führung des Betriebes durch das Management, oder anderer laufenden Erscheinungen entdecken.

3. Warnsignale einer Betriebskrise

Eine Analyse der Finanzdokumente ermöglicht existierende, oder sich nähernde Probleme der Firma zu entdecken. Die Informationen kann man aus der Bilanz, Gewinn- und Verlustrechnung und auch aus Cash flow - Übersicht erzielen. Die präventiven Maßnahmen, die selbst das Betrieb realisieren kann, stellen direkte Leitung von Finanzströmen in den und aus dem Betrieb, oder die Kenntnisse über Aufwandkosten. Sehr wichtig ist nach Hvizdová, E. (2013) auch die Bewältigung der Krisenkommunikation in einem Betrieb, der durch eine Krise betroffen

ist, und das sowohl von interner Kommunikation im Bezug zu den Angestellten, als auch im Bezug zu der breiten Öffentlichkeit.

Wenn die Probleme mit Cash flow entstehen, ist es nach Zuzák.- Köni-
gová(2009) nur eine Abspiegelung der Mängel in einem anderen nicht Finanzbe-
reich, die in der Vergangenheit entstanden sind, und nicht adäquat, oder
erfolgreich gelöst waren. Das Management der Finanzflüsse kann man dann zur
präventiven Schlussmaßnahme vergleichen, die der Betrieb noch imstande ist zu
realisieren, zu dem letzten Rettungsboot vor einer akuten Krise.

Äußerung der Warnsignale aus der Bilanz	Identifikation möglicher Ursache
Das Volumen des langfristigen Kapitals senkt	Symptome des Konsums von Fixkapi- tal
Die Amortisation des langfristigen Kapitals wächst	Die Lösung der Probleme des Betriebs auf die Kosten von Beschaffung des langfristigen Kapitals
Die Beschaffung von langfristigem Kapital stagniert oder senkt	
Die Finanzflüsse im Bereich der Betriebsaktivitäten sind noch ohne ernste Probleme	Es droht eine Senkung der Produktivi- tät der Arbeit im Betrieb
Die Erhöhung von Gesamtvolumen der Anforderungen nach der Fälligkeit	Verschlechterung von strukturalen Liquidität der Aktiva
Der Anstieg von Gesamtvolumen der Vorräte, vor allem Material	Verkaufsstörungen
Der Anstieg von kurzfristigen und langfristigen Schulden	Die Senkung der Zahlungsdisziplin der Kunden. Komplikationen der Beziehungen mit Kreditgeber (Banken)
Die Senkung der Schöpfung von Eigenkapital	Die Senkung der Effektivität der Prozesse der Verwertung
Steigende Bildung der Reserven für die Kursverluste	Die Verschlechterung von Export – Umgebung
Die Steigerung des Volumens von fremden Quellen, vor allem kurzfristige Verbindlich- keiten aus der Geschäftsverbindung nach der Fäl- ligkeit	Die Substitution von legalen Schulden (zum Beispiel Bankkredite) für illegale Schulden (eigenwillige Verlängerung der Zahlungsfristen der Verbindlich- keiten Schlechtere Kundenbeziehungen

Äußerung der Warnsignale aus der Bilanz	Identifikation möglicher Ursache
Das Volumen des langfristigen Kapitals senkt	Symptome des Konsums von Fixkapital
Die Amortisation des langfristigen Kapitals wächst	Die Lösung der Probleme des Betriebs auf die Kosten von Beschaffung des langfristigen Kapitals
Die Beschaffung von langfristigem Kapital stagniert oder senkt	
Die Finanzflüsse im Bereich der Betriebsaktivitäten sind noch ohne ernste Probleme	Es droht eine Senkung der Produktivität der Arbeit im Betrieb
Die Erhöhung von Gesamtvolumen der Anforderungen nach der Fälligkeit	Verschlechterung von strukturalen Liquidität der Aktiva
Der Anstieg von Gesamtvolumen der Vorräte, vor allem Material	Verkaufsstörungen
Der Anstieg von kurzfristigen und langfristigen Schulden	Die Senkung der Zahlungsdisziplin der Kunden. Komplikationen der Beziehungen mit Kreditgeber (Banken)
Die Senkung der Schöpfung von Eigenkapital	Die Senkung der Effektivität der Prozesse der Verwertung
Steigende Bildung der Reserven für die Kursverluste	Die Verschlechterung von Export – Umgebung
Die Steigerung des Volumens von fremden Quellen, vor allem kurzfristige Verbindlichkeiten aus der Geschäftsverbindung nach der Fälligkeit	Die Substitution von legalen Schulden (zum Beispiel Bankkredite) für illegale Schulden (eigenwillige Verlängerung der Zahlungsfristen der Verbindlichkeiten Schlechtere Kundenbeziehungen

Schlußwort

Das Risikomanagement, so wie alle Manager - Systeme, hat während einer gewissen Periode entstanden, und der Prozess seiner Entwicklung ist noch nicht beendet. Mit der sich ändernden Gesellschaft, mit neuen Tatsachen, mit der Entwicklung des Lebenszykluses von eigenem Betrieb, ist es nötig das Entstehen

von neuen Quellen der Risiken zu erwarten, die die Organisation noch vor ein Paar Jahren nicht lösen musste. Nur auf einer Basis von ständigen Diagnostizierung und Pflegen der Risiken kann sich ein Betrieb erfolgreich entwickeln in sich ändernden Umgebung.

Die Tätigkeit des Krisenmanagements im Betrieb endet nicht mit der Bewältigung der Krise, weil jede Krise solche Erfahrungen vorstellt, die mit den Informationen darüber verbunden sind, wie die Quellen der Krise abzuschaffen, oder wie die Schneide stumpf machen, wie für die Zukunft das Entstehen einer Krise zu verhindern, und auch wie man sich in der zukünftigen Krise verhalten soll. Nach der Lösung der Krise ist es vorteilhaft die Mitglieder des Projektteams einberufen, die auf der Lösung der Krise teilgenommen haben, und die erworbene Kenntnisse aus der Lösung des Krisenzustandes auszuwerten. Wenn diese Beratung so konzipiert ist, dass sie als eine gerichtete Aktivität zur Bildung des guten Rufes des Betriebes führen soll, und zur Dämmerung der Wirkungen von zukünftiger Krise, dann kann auf diesem Treffen auch die Öffentlichkeit teilzunehmen.

Literatur

- Gozora, V.: *Krízový manažment*. SPU, Nitra, 2000. ISBN 80-7137-802-X
- Hnilica, J. – FOTR, J.: *Aplikovaná analýza rizika*, Grada Publishing a.s., Praha 2009, ISBN 978-80-247-2560-4.
- Hvizdová, E. a kol. 2007. *Základy marketingu*. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2007. 150 s. ISBN 978-80-7165-617-3.
- Mihok, J. – Vidová, J.: *Riadenie podniku v kríze*. MULTIPRINT s.r.o., Košice 2006. ISBN 80-8073-533-6.
- Mihok, J. – Kádarová, J.: *Manažérske aspekty krízového riadenia podnikov*. TUKE SjF, Košice 2012, ISBN 978-80-553-1255-2
- Norma STN ISO 31000, *Manažérstvo rizika- Zásady a návod*, Slovenský ústav technickej normalizácie, Bratislava 2011, 40 s., č.publ.112124
- Tichý, M.: *Ovládání rizika. Analýza a management*. Praha: C.H. Beck, 2006 ISBN 80-7179-415-5.
- Varcholová, T.-Dubovická, L.: *Nový manažment rizika*. Iura Edition, spol. s r.o. Bratislava 2008, ISBN 978-80-8078-191-0
- Zuzák, R. – Königová, M.: *Krízové řízení podniku*, Grada Publishing, a.s., Praha 2009, ISBN 978-80-247-3156-8.
- Zhihong L. – Haiyan W.: *Research on the Enterprise Crisis Management System Basic on Knowledge Demand*, Proceedings of the 2009 International Symposium on Web Information Systems and Applications(WISA '09), South China University of Technology Guangzhou, 510640, China, ISBN 978-952-5726-00-8.

PART 2
THE HUMAN INTELLECT – THE BASIS
OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

РОЗДІЛ 2
ЛЮДСЬКИЙ ІНТЕЛЕКТ – ОСНОВА
СТАЛОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Аліна Северенчук

КОМУНІКАТИВНІ ЧИННИКИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРОСТОРІ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Вступ

Передусім наголосимо на значенні відповідальності як окремої особи, так і людства за наслідки своєї діяльності, що є необхідною умовою життєдіяльності. Система міжсуб'єктних стосунків, що актуалізується в сфері наших взаємодій, розкриває всю небезпеку сучасних конфліктів та криз, що за своїм масштабом виходять далеко за рамки окремої країни чи регіону. Все це потребує вироблення певного нового способу світовідношення, такого способу осягнення світу, що мав би змогу подолати ті загрози, що постали перед нами.

Важливо також зазначити, що в сучасних умовах теорія дії – як практика не завжди доцільно може бути застосована до осмислення соціального виміру нашого не тільки існування, а й розвитку. Принципи соціальної дії як форми зіткнення інтересів соціальних суб'єктів також не дають цілісного охоплення проблем та можливості розв'язання сучасної соціальної ситуації. Дія має постати як цілеспрямована, нормативно регульована, що однак є досить суперечливим в рамках розгляду як класичної логіки, так і постмодерністської філософії. Це ставить під сумнів не тільки систему, чи саму поняттєву структуру мови – -мікро чи -макро наративи (Ж. Ліотар), а перш за все трансформує зміст нормативної установки. Це помітно реалізується і в сучасній соціально-діяльнісній етиці, людській взаємодії, що виходять за рамки окремих народів та індивідуальної відповідальності, децентралізуючи не просто теоретичну систему, але здійснюючи її деконструкцію (Ж. Дерріда), що власне близько з самою її деструкцією. Особистість у науковій літературі давно розглядають як соціальну не просто як соціальний організм, а як поведінковий, що поєднує свої біофізичні основи поведінки та форму свого роду діяльності керованої не тільки зовнішніми предметами, а тим смисловим полем, що про яке веде мову Е. Гуссерль, та що базоване не просто на індивідуальному досвіді, а безпосередньо на динаміці інтерсуб'єктивної взаємодії. Однак дана

складова узгодження значення соціальної практики можлива не тільки в перегляді самої дії чи зверненні уваги на потребу побудови соціальних спільнот, а й безпосередньо на принцип відповідальності та “сталого розвитку”. Усе вищезазначене й обґрунтовує актуальність теми нашої наукової розвідки.

Аналіз досліджуваної проблеми

Ця проблема розглядається у працях Б. Малиновського, В. Малахова, В. Бібіхіна, В. Гумбольдта, Г. Гадамера, Г. Йонаса, Д. Мілля, Ж. Куртина, К. Апеля, Н. Хомського, О. Перова, П. Слотердайка, Р. Авенаріуса, Р. Дарендорфа, С. Пінкера, Ф. Капри, Ф. Рено, Є. Бузека, Ю. Хабермаса, та ін.

Метою нашої розвідки є з'ясування того цілісного простору усвідомлення комунікативного цілого, що постає в контексті мови, розуміння та висвітлення значення слова як принципів розбудови та конструювання складової змісту культури як окремого народу, так і простору культурного цілого, претендуючи в своїй основі однак на необхідність постановки питання про формування певної всезагальної цілісності цивілізації та культури.

У контексті комунікативних чинників сучасного суспільства та проблематики мови можна відтак зазначити, що в умовах перманентної кризи сучасної західної філософії нагальною є потреба реінтерпретації онтології й теорії пізнання. Оскільки людина і людство, напевно, стоять на порозі фундаментальних змін, детермінованих наочним проривом у сфері IT-технологій і фундаментальних досліджень (а саме теоретичної фізики та її інтердисциплінарних інваріантів, як-от фізична хімія, біофізика тощо). Маємо на увазі нове співвідношення понять реальності та віртуальної реальності, яке, завдяки промисловому за своїми масштабами впровадженню нових платформ і моделей взаємодії людини із цими реальностями, надзвичайно ускладнюється, змінюючи не тільки саму картину дійсності, а й безпосередні форми як суб'єкт-суб'єктних відносин в розрізі діалогу так і комунікативного простору існування людини, що в рамках розвитку відмічених технологій не просто реорганізує форми нашого світовідношення а підмінює сам простір реалізації реальної дійсності. Безумовно, час гіпотетичної технологічної сингулярності, як би широко ця концепція не інтерпретувалася, у зв'язку з експоненціальним розвитком технологій не так вже й далеко, і тому глобальні зміни в соціокультурній сфері, в геополітиці, економіці можуть зробити найсмівливіші цивілізаційні припущення футурологів і фантастів (згадаймо М. Дері, Ф. Фукуяму, Е. Тофлера, М. Каку, або традицію кіберпанку в літературі від Б. Стерлінга до В. Вінджа) не

просто реальними, але й буденними. Одного чудового ранку людина може вже й не впізнати себе у дзеркалі.

Наразі все більш очевидним стає той факт, що сучасні філософія і філософування в європейській і національній традиції не є такими, які можуть бути охарактеризовані як більш-менш цілісні, вже не кажучи про монолітність, котра, втім, у філософії навряд чи можлива. Цей стан, скоріше, є атомізованим, дискретним, має спорадичний характер. З урахуванням тенденцій розвитку філософії, це певно, свідчить про необхідність її осмислення нової картини світу (згадаймо класичний текст М. Гайдеггера “Час картини світу” 1938 р., можливо, самосвідомість європейської філософії перебуває наразі в подібному стані), яка формується в наш час. Якщо ж в найбільш загальному вигляді – це свідчить про необхідність формування основ нової метафізики, та перегляду нашого відношення до світу. Але така “швидкість утікання” (якщо скористатися словосполученням з поняттєвого апарату фізики) однієї школи від іншої, однієї інтенційованості від іншої, гіпотетично свідчить про те, що так званий *mainstream* як у філософії так і сучасному осягненні світу нині навряд чи існує. Слід пам’ятати ще і про колізії в картині світу, зумовлені зіткненням звичного для традиційних типів раціональності пізнавального (і світоглядного, як наслідок) оптимізму та негачії, притаманної парадигмі постмодерну. А також амбівалентними аж до есхатологічності в світоглядному сенсі очікуваннями, пов’язаними з майбутнім часом вище згадуваної технологічної сингулярності. Можливо, можна говорити зараз про певний світоглядний ескапізм, породжений ціннісною та смисловою невизначеністю філософування людини щодо себе і світу. В основі такої смислової невизначеності філософування лежить саме проблема реальності. У такій ситуації не зовсім коректно виглядає застосування принципу довіри (Н. Уїлсон, У. Куайн, Д. Девідсон) і принципу гуманізму (Д. Деннет) до комплексу положень, які можуть бути осмислені, і прийняті як світоглядне знання. Це, звісно, не свідчить про тотальний інтелектуальний анархізм, але в якості ознаки “*Zeitgeist*”, духу епохи є симптоматичним стосовно до вже згадуваної розгубленості як інтелектуальних еліт, так і будь-яких спільнот перед викликами часу та історії. Але, людина має об’єднати “я” та “ти”, “інших” в картині світу, в уявленнях про себе та реальність. Що може стати в пригоді? Не в останню чергу тут можуть прислужитися присутній аналіз проблематики філософії мови загалом, та комплексу питань пов’язаних із соціальною комунікацією зокрема, а також вербальних форм та механізмів створення, виникнення та існування смислів в межах картини світу людини.

Доцільно розглянути питання мови, що є способом світорозуміння, який є єдиною можливим засобом нашого конструювання світу та його розуміння. Мова, втілюючи установку суб’єктивізації і самовираження, становлення певного рівня соціального розвитку (і поряд з цим самосвідомості), є рівнем,

який дозволяє конструювати особистісні смисли, свідомо і самостійно здійснювати пізнавальну діяльність, а також власну саморегуляцію. Мовне середовище в даному випадку визначається як основний чинник еволюції, дає можливість і для подальшого самовдосконалення, стимулює і формує ту базу, на основі якої виникає можливість утворення культурного простору, а також владного постулату в соціокультурній сфері. Так, формування з одного боку реалізації самого змісту існування людини, а з іншого – відстороненого статусу зовнішнього тиску на характер її вільного вибору і зміст прагнень.

Мова виступає як необхідний інструмент для відображення людиною дійсності, що впливає на спосіб її сприйняття і пізнання. Недосконалість самих можливостей людини, і світу в можливості його сприйняття та опису (передачі його елементів), вказує на важливе питання момент, чи можлива істинність мовних форм знання. Досконалість мови залежить від рівня людських знань і людської практики. Тут важливо звернутися також до В. фон Гумбольдта, що наголошував на тому, що довершеність мови залежить від тієї міри якою вона може виразити різноманіття відтінків та змістів. Зміст, або доречніше смисл ніколи не буде завершеним, він буде допрацьовуватися, доповнюватися, але ніколи не буде завершеним.

В мові реалізується думка, а зовнішнім проявом мови є мовлення. Слово як знак, є невід'ємною частиною думки. Немає готового змісту думки, і знака, що її виражає, знак, тобто мається на увазі слово саме творить цей зміст і визначає його. Тут можна також сказати, що слову властиве ідеальне значення, яке за допомогою символічної функції свідомості утворює єдину форму. Слово виступає як символ, знак, що утворює безкінечний ряд смислів в межах певної заданої моделі. Саме за допомогою мовлення, слова отримують своє значення. За допомогою мови людина може виразити, своє ставлення до світу. Мова виступає як найважливіший інструмент за допомогою якого людина освоює світ.

Г. Гадамер наголошував, що розуміння є самим способом, яким власне здійснюється розуміння, тобто вказує саме на себе і який постає таким що розгортається у мові. Г. Гадамер зазначав: “Лише в мовленні – і цьому сприяє герменевтика – ми отримуємо можливість передати комусь іншому те, що маємо на увазі, і одержати від нього відповідь – “відповідомлення”¹. Відтак Г.-Г. Гадамер розглядаючи питання розмови, як події яка можлива лише тоді, коли здійснюється мовне розуміння, тобто коли є проясненими умови та обставини розмови як процесу розв'язання проблеми. Тоді розмова (як повідомлення, комунікація) є процесом “наведення різкості”, проявом зображення: спочатку вона є дещо хаотичною та неорганізованою,

¹ Бибихин В. В. Язык философии. – 2-е изд., испр. и доп. / В. В. Бибихин. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 416 с.

але певною мірою спрямовується на провідну думку. Дія розмови відбувається незалежно від її учасників.

Мова завжди є чимось більшим, ніж просто відображення суцього. Мова та світ як елементи буття співіснують у тісному взаємозв'язку. В цьому контексті постає питання що ж є для людини світ. Вже І. Кант говорив, що світ як ціле ніколи не є чимось даним і тому не може пояснюватися у категоріях наукового досліду як це цілісне дане. Світ не пізнається поза мовою, власне мовний характер нашого досвіду світу передає всьому, що ми спроможні пізнати і висловити як суще. Світ захоплює людину, яка первинно вбирає в себе події світу, вона заглиблюється в нього. Як зазначав В. Бібіхін “Людська істота – місце для присутності світу. В можливості бути таким місцем ми вперше пізнаємо себе. Інакше як в світі ми себе не пізнаємо. У сні і наяву, в діяльності і бездіяльності людина має справу зі світом”². Розуміння є відкритою здатністю, яка первинно притаманна людині. Світ постає перед нами як текст, який людина інтерпретує. При цьому рух у колі розуміння бачиться вже не як наближення до задуму автора, а як співавторство, конструювання значення. Без світу людина втрачає себе. Світ власне постає таким, що присутній в мові. Мова є своєрідним знаком цілого світу, виступає як знак єдності та вказує на світ як цілісну єдність.

В умовах розвитку сучасної цивілізації звернення до принципів розуміння цілісного комунікативного взаємозв'язку, які окреслюють характер майбутнього поступу людства може відіграти важливу роль в аналізі присутніх рис філософських основ взаємозв'язку різних культур, та намагання вироблення сутнісного орієнтиру на визнання змісту цінності “Живого”. Що постає актуальним в контексті принципу “сталого розвитку”, як такого, що охоплює зміст можливостей нашого існування; та тих векторів майбутнього, що їх намагається окреслити світова спільнота. Що має дозволити вийти з тих кризових установок сучасного існування які ми вже відзначали. Розвиток має базуватися на засадах усвідомленого відношення до дійсності, яке є тією організуючою підставою, що повинна забезпечити здійснення свободи волі людини. Така зміна модусу свідомості повинна дати можливість трансформувати не тільки картину світу, а й гіпотетичні перспективи її існування, подолати принцип страху, що загрожує внутрішнім підставам нашого відношення до світу. Постає потреба концептуалізації пошуків нової гармонії між людиною та світом. В контексті постійного розвитку технології в усіх її аспектах з'ясовується необхідність осмислення нового саморозуміння людини та її світовідношення. Важливу роль відтак в умовах тих викликів та загроз, що постали перед світовою спільнотою, отримує прагнення реалізації наступних цінностей: свободи особистості, демократії,

² Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика / Вибрані твори / Пер. з нім. / Ганс-Георг Гадамер. – К.: Юніверс, 2001. – 288 с.

права людини і верховенства закону. Вирішення вказаних проблем є наразі важливим як на рівні соціальної практики, так і на рівні особистісного осмислення світу.

Поряд з питанням побудови певних (етичних) норм загальної відповідальності в рамках усвідомлення змісту живого та необхідності збереження самих основ можливості існування світу, постає необхідність розуміння структури того простору відносин, в рамках якого ми з необхідністю перебуваємо, та лише в взаємозв'язку з яким і маємо підстави говорити як про окреслення внутрішнього самоусвідомлення, так і зовнішніх цілей (на рівні сутнісного розрізнення усвідомлення добра і зла, що як відмічає О. Титаренко: “постає як практично-оцінний спосіб відношення людини до дійсності, котрий регулює поведінку людини з точки зору принципового протиставлення добра і зла”³). Поряд з цим, необхідно вказати і на те, що дані взаємовідносини охоплюють всі форми взаємодії (незалежно від того визначені вони державою чи носять самостійний характер) між представниками різних суспільних утворень, що і розриває не тільки загально державне коло відносин, а і поза державне коло зв'язків, що відображає цілісне культурне поле вираження мисленневих устремлінь людини, яке перевищує сам масштаб як окремого культурного середовища, так і певного географічного регіону.

Зазначаючи ж на необхідності внесення нагальних змін в саму етичну підоснову відношення людини до світу, та перебудови наших усвідомлень на підставі конструкту “сталого розвитку”, ми наголошуємо на потребі збереження самого змісту ціннісного наповнення нашого самоусвідомлення, та пізнавального конструювання простору, що нас оточує, як джерела змісту вираження “живого”, що єдино і втілює зміст розумної складової всесвіту та виражає його цінність як творіння Божого, досконалого за своїм змістом і постає основою вироблення цілісної системи як етичних, так і ціннісних відношень.

Як зазначав Барак Обама, будучи ще сенатором США (в 2006 р.): “Якщо ми не готові заплатити ціну за свої цінності, якщо ми не готові піти на жертви заради того, щоб реалізувати їх, тоді ми повинні запитати себе, віримо чи ми в них по-справжньому”⁴. Саме це змушує нас взятися до нового прочитання самого типу процесуальності особистих відносин, їх основних стратегій, та, власне, розуміння самого концепту відношення до світу як джерела та можливості і пізнавальної реалізації особистості як частини не тільки природного світу, а свого роду ноосфери (В. Вернадського), в рамках якої ми реалізуємо себе, та перевершуємо саму основу своєї

³ Цит. за: Малахов В. А. Етика: Навчальний посібник. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 2001. – 384 с.

⁴ Цит. за: Вестник НАТО: Спеціальний випуск, посвященный саммиту НАТО в Чикаго Чикаго: нужный город, нужное время – Режим доступа: Интернет <http://www.nato.int/docu/review/2012/Chicago/Chicago-Rasmussen/RU/index.htm>

природної вкоріненості у світі, сутнісною основою якої і залишається та орієнтація на принципи сталого розвитку які ми відзначали. Нам видається, що цей тип задіяності людей та спільнот в “перебуванні”, сталості людства має бути зорієнтованим на етичну наповненість цих відносин, їх планетарний контекст.

На нашу думку, сам принцип самоусвідомлення людської істоти передбачає, що вона повинна прийняти певний етичний кодекс, який обумовлює не лише актуальність нашого існування, але й передбачає контроль засадничих настанов етики над пізнанням та змістом нашого існування.

Світ постає не тільки простором розгортання свідомості та її втілення, він є самим її віддзеркаленням – загроза існуванню світу є безпосередньою загрозою існування соціального і вкоріненого в ньому розуму та життя. Власне етика як етика живого саме і має зафіксувати принципову настанову збереження світу та тієї системи цінностей, що і позиціонує людину щодо нього та соціуму. Можливо, є сенс переглянути деякі положення антропоцентричної етики. Усвідомити цінність природи (як простору де проявлення етичного тільки і єдино можливе). Моральні принципи не мають обмежуватись людиною і людськими стосунками; проте тільки людина постає об'єктом відповідальності (що покладає на неї особливий тягар, перед світом).

Важливу роль на цьому етапі має відігравати усвідомлення соціальної комунікації, яке дає нам можливість поглянути і на саме бачення відмічених нами взаємозв'язків цілісного соціального поля взаємодії, що і забезпечує стабільність функціонування соціуму (основ демократії та співпраці на засадах рівності як на локальному так і на глобальному рівнях функціонування громадських взаємозв'язків). та, що важливо, природного середовища, відносно якого ми і здійснюємо власну діяльність і в відповідності з зазначеним маємо виробити систему етичних регуляторів. Зазначимо, що саме комунікативні чинники і виступають тією сутнісною базою, яка і складає основу не тільки нашого існування, пізнання та розвитку, а також є принципом громадянського суспільства як форми вищого ступеня нашої єдності. Єдності як сукупності суб'єктів, що утворюють поле інтросуб'єктивності, характер якого дає нам можливість стверджувати, що спілкування робить людину не просто частиною біоти, але і соціальною комунікативною істотою.

Досягнути реалізації соціальної та природної сутності людини, та можливо не в умовах репресій, а за умови вільного самоздійснення та самоусвідомлення людської істоти. В контексті цілісного простору комунікативного відношення, на наш погляд, це означатиме нове прочитання політичних, економічних (подолання економічної кризи насамперед як розширення можливостей самоздійснення людини) та правових аспектів міжлюдських стосунків.

Відтак в цьому відношенні постає необхідність вироблення нової стратегії соціальних реформ. Адже потреба переосмислення власної позиції та ставлення громадян до світу, що їх оточує, є тим ключем, що має відкрити перед нами шлях до гідного життя, яке базується не тільки на засадах матеріального добробуту, а власне, на раціональному (внутрішньому усвідомленні), а відтак – реорганізації навколишньої дійсності (зокрема на принципах краси та гармонії). Зовнішній світ насамперед є внутрішнім феноменом нашого сприйняття та конструювання. Перебудова свідомості змінює не тільки його бачення, а й можливі перспективи його існування. Сам світ постає своєрідним зовнішнім екраном здійснення нашого самоусвідомлення та спроб подолання власної обмеженості.

Зазначимо, що в цьому контексті концепт усвідомлення відповідальності людини перед собою та світом видається більш релевантним ніж просте накопичення ресурсних та технологічних переваг, що врешті-решт може призвести до актуалізації ситуації глобальної гонки озброєнь, а в міжнародних відносинах до переваги політики з позиції сил.

Прикладами опрацювання та визначення структурних основ розбудови суспільства і держави на нових принципах світовідношення, демократичності, свободи думки та слова, базованих на усвідомленні відповідальності людини за наслідки власної діяльності, в рамках нашого університету є проведені конференції та обговорення даної тематики. Зокрема було здійснено участь у Всеукраїнській науково-теоретичній конференції: Філософія в умовах сучасних соціокультурних викликів (11 – 12 жовтня 2012 року) та XV Всеукраїнській науковій конференції молодих вчених: Актуальні проблеми природничих та гуманітарних наук у дослідження молодих вчених “Родзинка – 2013”.

Висновки

Таким чином, з огляду на все вище зазначене скажемо, що концепція сталого розвитку чи не у всіх своїх можливих інтерпретаціях та сферах застосування є релевантною для розвитку української держави, соціальної спільноти, а також для формування нової, цілісної, принципово відкритої картини світу. При цьому концепція сталого розвитку в її екологічному та соціокультурному прочитаннях прямо оптимізує можливе входження України до Європейської спільноти.

Пошуки сучасної філософією нових підстав філософської антропології у її нерозривному зв'язку з соціальною філософією обумовлює виникнення ситуації, за якої мовне середовище як сфера практичної діяльності людини, та вимір її онтологізування одночасно видаються надзвичайно важливим. В українській філософії з огляду на її традиційну увагу до етноментальних основ мовних самоактуалізацій людини, і проблема соціально-комунікативного

аспекту мовних практик піддається прискіпливому вивченню. Загалом можна сказати, що класична теза М. Гайдеггера “Мова – домівка буття” в українській традиції набуває специфічної етноментальної акцентуації.

Надзвичайна важливість осмислення форм реалізації соціальної комунікації в межах різноманітних моделей взаємодії між людьми обумовлює нагальну необхідність проблематизації комплексів питань філософії мови, трансцендентальної прагматики, аналітичної філософії, а також всієї сфери можливих модальностей вербальної комунікації як комунікативної дії та механізму породження смислу.

Значущість даної теми для мене полягає в розгортанні проблематики самого змісту можливості існування людини та подолання тих загроз, що постають перед нами на шляху нашого розвитку. Власне сам концепт сталого розвитку та висвітлення його значення і може в даному розрізі зорієнтувати не тільки поодинокі пошуки та усвідомлення, а сформулювати цілісну орієнтацію на можливість нашого майбутнього існування та розвитку.

Бібліографія

Арутюнов В. Х., Мішин В. М., Свінцицький В. М. *Методологія соціально-економічного пізнання: Навч. Посібник*. К.: КНЕУ, 2004. – Режим доступу: Інтернет <http://ubooks.com.ua/books/00026/inx.php>

Бибихин В. В. *Язык философии*. – 2-е изд., испр. и доп. / В. В. Бибихин. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 416 с.

Вильгельм фон Гумбольдт *Язык и философия культуры* / Вильгельм фон Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1985. – 456 с.

Гадамер Г.-Г. *Герменевтика і поетика* / Вибрані твори / Пер. з нім. / Ганс-Георг Гадамер. – К.: Юніверс, 2001. – 288 с.

Європейський словник філософій: Лексикон не перекладеностей. Том перший. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. – 576 с.

Слотердайк П. *Критика цинічного розуму: Пер. з нім.* / П. Слотердайк – К.: Тандем, 2002. – 544 с.

Олександр Дубина

УКРАЇНСЬКИЙ КУЛЬТУРНИЙ КОНТИНУУМ: МІЖ СХОДОМ І ЗАХОДОМ

Вступ

Перед сучасною українською владною елітою постало непросте завдання: збереження економічної та соціальної стабільності під час складних політичних процесів. Міжнародна увага, прикута до питання визначення зовнішньополітичного курсу України, свідчить про важливість обраних стратегічних рішень не лише для України, але й для цілої світової спільноти.

В актуальній ситуації виникає необхідність конструктивного діалогу, який би дав змогу виробити оптимальну стратегію подолання суперечностей та ухвалення консолідованого рішення, яке б забезпечило взаєморозуміння, мир та процвітання в середині українського суспільства.

Великою є місія української наукової спільноти у вибудуванні міждисциплінарного дискурсу і виробленні теоретичних рішень, які в межах концепції сталого розвитку стали б відповіддю на історичні виклики, які постали перед Україною. Одними з учасників такого дискурсу є безумовно філософи.

Метою нашого дослідження є аналіз культурних процесів в Україні в контексті парадигми соціокультурного континууму “Схід-Захід”, і, відповідно до цього, проектування перспективних шляхів для забезпечення сталого соціокультурного розвитку.

Парадигма “Схід-Захід” в українському соціокультурному континуумі

Україна споконвічно перебуває в унікальній геополітичній ситуації. Історія свідчить про те, що українські терени завжди були і будуть полем суперечки. Україна – це історичний шлях із «варяг у греки». Україна – це форпост католицького світу по один бік Дніпра, і сфера інтересів «Русского мира», по інший. Україна є певним «ключем» до розв’язання багатьох

геополітичних питань, безпосередньо пов'язаних з інтересами Європейського союзу і Росії.

В. Яременко в статті “Свої діти розпинають”, роздумуючи про стан сучасного українського суспільства, згадує про ідейний зміст проповідей Івана Павла II, які він виголошував під час візитів до Києва та Львова в 2001 році. У них блискуче окреслено суть української національної ідеї. “Прикро, але тоді, коли наші державні мужі, – констатує автор, – в один голос торочать про європейський вибір України, а значна частка населення рветься на Захід і Схід за великими грошима, лише вічній пам'яті Папа Іван Павло II, як тільки ступив на українську землю у 2001 році, нагадав про наше призначення: “ У слові “Україна” є заклик до величчя нашої Батьківщини, яка своєю історією засвідчує високе покликання бути межею та дверима між Сходом і Заходом. Протягом століть ця країна була привілейованим перехрестям різноманітних культур, місцем зустрічі духовного багатства Сходу і Заходу”¹.

У цьому аспекті цікавими постає для нас напрацювання українських дослідників Є. Маланюка та Ю. Липи, зокрема парадигма “Схід-Захід”, яка постає як актуальна проблема сенсу буття українства й усвідомлення власної присутності в складній динаміці світового цивілізаційного процесу.

Українська континуальність, на думку цих дослідників, перебувала під впливом двох євразійських цивілізаційних суб'єктів. Прикметно, що вплив парадигми “Схід-Захід” на українську дійсність вони розглядали через культуру, геополітику, антропологію, фундаментальним визначаючи європейський “каскад”².

Значення парадигми “Схід-Захід” особливо активізується, коли торкатися проблем соціокультурної динаміки й континуальності, або ж культурно-цивілізаційного процесу в Україні на сучасному етапі загалом.

Тому досвід Є. Маланюка та Ю. Липи, за умов відкидання їхніх українських радикальних поглядів щодо Росії, що передбачають повну культурну ізоляцію від неї, й зосередження на конструктивних положеннях, набуває самодостатнього значення. Крім того, певні розбіжності в розумінні вченими парадигми “Схід-Захід” є нині актуальними, бо стосуються багатовекторного підходу до проблеми історичної долі України в сучасному цивілізаційному контексті.

І. Дзюба в праці “Україна – Росія: протистояння чи діалог культур?” говорить про культурні стереотипи, які долаються в процесі міжкультурної взаємодії, що дає змогу об'єктивізувати самознання й самосвідомість культури, закладаючи передумови для її цивілізаційного розвитку. Зокрема, наводиться приклад українсько-російських взаємин: “Кожна культура

¹ Яременко В. Свої діти розпинають / В. Яременко. Режим доступу : <http://vcourse.ua/ua/ua/uaanalitycks/deti.html>

² Липа Юрій. Призначення України / Юрій Липа. – Львів: Просвіта, 1992. – 95 с.

створює свої стереотипи. Крім стереотипів самої культури, є стереотипи її сприйняття, рецепції у власному, а надто в чужому середовищі. Взаємодія двох або кількох культур завжди є, крім усього іншого, процесом створення, утвердження і подолання стереотипів, оскільки кожна культура сприймає іншу не адекватно, не в повному обсязі та питомій якості, а лише в тих компонентах і якостях, яких сама в певний період потребує або (і) які здатна перейняти, опанувати. Крім цих, сказати б, природно виниклих, стихійно-творчих стереотипів, є стереотипи ідеологічно нав'язувані державою або певними етнічними, соціально-політичними та соціально-культурними групами.

З цього погляду і реальна взаємодія української й російської культур, і особливо ідеологічне обрамлення, публіцистика, а почасти й теоретична інтерпретація цієї взаємодії дуже переобтяжені, навіть захарашені різного роду стереотипами”³.

Продовжуючи свої роздуми щодо культурної взаємодії, український публіцист зазначає: “ Взаємодія культур у світі, будучи формою їхнього існування й розвитку, має свою складну діалектику і далеко не зводиться до благотворного впливу одних на інші, Вплив однієї культури може стимулювати розвиток іншої, а може й нести загрозу знеособлення, навіть асиміляції; може й викликати захисну протидію, що так можна розглядати як форму стимулювання від противного. Крім того, тут є своя вибірковість: щось відкидається, відповідно до логіки власного органічного саморозгортання, та й самозбереження”⁴.

Литовський культуролог Б. Гензеліс висунув концепцію “культури сфери взаємодії суміжних культур”⁵. Саме така, синтезована культура визначена продуктом історичних обставин. Українська культура, домінантою якої є самотність архетипна сутність, все-таки має ознаки синтезованої культури – культури сфери взаємодії.

На думку вченого, “культур сфери взаємодії суміжних культур “безпосередньо вбирає в себе дві культури”. Це пояснює досить помітну католицьку, “раціональну домішку” в українській православній філософії, починаючи від Петра Могилы аж до Георгія Кониського, це пояснює також певну двомовність української класики: Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Марка Вовчка, Миколи Гоголя.

³ Дзюба І. М. З криниці літ / І. М. Дзюба : У 3 т. – К. : Вид. дім “Кисво-Могілянська академія”, 2006. – Т. 2 : Тернисті дороги порозуміння. – С. 921 .

⁴ Дзюба І. М. З криниці літ / І. М. Дзюба : У 3 т. – К. : Вид. дім “Кисво-Могілянська академія”, 2006. – Т. 2 : Тернисті дороги порозуміння. – С. 924 .

⁵ Гензеліс Бронісловас. Концепція культури сфери взаємодії суміжних культур / Бронісловас Гензеліс // Незалежний культурологічний часопис “І”. – 1997. – № 10. – С.38.

3. Бжезінський вважає, що Україна розташована на межі зустрічі європейського і слабо окресленого євразійського угруповання, у зоні політичного вакууму⁶.

Отже, Україна займає важливе геополітичне положення, а в геостратегічному вимірі вона являє собою й головний аванпост перед Євразією і через це мусить становити особливий інтерес для всіх провідних діячів на глобальній політичній сцені.

Проблема європейської належності України

У сучасному гуманітарному дискурсі проблема європейської належності України та її культури є так само актуальною, як і майже століття тому, позаяк безпосередньо пов'язана із процесами національної самоідентифікації та потребою утвердження української нації у світовій спільноті.

Україна тільки в ХХ столітті заплатила життями мільйонів своїх громадян за те, що була «мостом», «нічиєю землею» чи зоною чийось особливих інтересів. Сьогодні саме той момент, коли українці мусять зрозуміти й переконати в цьому весь світ, що лише з прийняттям України до західних структур безпеки Атлантична співдружність зможе набутти завершених обрисів, упевнена в собі Європа утвердиться поряд із Росією.

На нашу думку, можливими варіантами розгортання взаємин між Європейським Союзом та Україною є намагання України або відмежуватися від його впливу або, навпаки, долучитися до системи європейських цінностей та інституцій. Ще однією можливістю є певний симбіоз вищезазначених варіантів, виражений у прагненні України врівноважити Європейський Союз шляхом розвитку власної економічної й політичної могутності та співпраці – шляхом модернізації, але не "європеїзації".

На сучасному етапі перед нашою державою постає знову складний історичний вибір. Національна свідомість українців перебуває під впливом європейських цінностей. Проте буде, безперечно, несправедливістю і помилкою, якщо ми абстрагуємось і від своїх північно-східних сусідів, з якими нас поєднує не одне століття культурних взаємин і які здійснили відчутний вплив на формування української нації в тому вигляді, в якому вона постає сьогодні. На нашу думку, кожна із трьох форм "взаємин" між європейською спільнотою і Україною може бути активованою. Проте, оскільки наша молода держава впевнено стала на шлях євроінтеграції, і ми користуємось євроінтеграційними засадами у розв'язанні найважливіших національних питань, то, все буде залежити від того, як швидко домінантна

⁶ Бжезінський З. Безлад. Геополітична пустка / Збігнев Бжезінський // Незалежний культурологічний часопис "Ї". – 1997. – № 10. – С. 88 – 102.

частина української спільноти по обидва боки Дніпра стане більш свідомою і політично активною у відстоюванні обраної позиції.

Рух у “західному напрямку”, на наш погляд, є найоптимальнішим для розвитку української держави, оскільки дасть змогу подолати геополітичну ізоляцію та сприятиме духовному відродженню нації. Історія свідчить, що саме європейський простір з його концепцією свободи індивідууму, з його традицією толерантності щодо прав людини є когерентним для ментальності українців. Відповідно, будь-які спроби реалізувати в Україні інші сценарії суспільного поступу чи політичного вибору, наприклад, “малоросійщини”, мають розцінюватися як спроби відриву “хромосомного європейського коду” та дестабілізації умов суспільного розвитку. Відповідно, євроінтеграція із геополітичної інтенції перетворюється ще й на метод боротьби із реліктами тоталітарного минулого українського суспільства.

Насамкінець наведемо думку І. Дзюби щодо однієї з необхідних умов забезпечення сталого розвитку української нації: “Самостійне історичне буття українського народу має бути забезпечено культурно, інакше залишиться ущербним. Ідеться не про витіснення російської культури (це було б драматичним самозбідненням, і в цьому зв’язку варто сказати про нерозумність новомодного українського патріотичного стереотипу про російську мову як “мову іноземної держави”: адже це рідна мова багатьох українських громадян, вона змалку знайома майже всім українцям, подобається це комусь чи ні, і тому її нинішній статус не можна порівнювати зі статусом англійської чи будь-якої іншої), - отже, йдеться не про витіснення російської культури, а про оптимізацію її взаємин з українською, про збалансування її присутності – присутністю інших культур світу. А головне – про конкурентоспроможність самої української культури, її здатність давати тон інтелектуальному і культурному життю свого суспільства, адаптувати для суспільства культурну реальність світу”⁷.

Висновки

Українське суспільство втомалося від воєн, ворожечі, штучних стін, споруджених “своїми та чужими”, які супроводжують його історію. Як ніколи раніше, українська нація потребує миру, спокою та стабільності для забезпечення процвітання майбутніх поколінь. Українці, незважаючи на конфесійні й етнічні відмінності, є соборним народом, який у різнобічних виявах самобутності має могутній культуротворчий потенціал.

Україна – багатонаціональна країна, тому для її громадян важливо свідомо ставитися до цього, вибудовувати міжрегіональний дискурс в обхід конфліктів

⁷ Дзюба І. М. З криниці ліг / І. М. Дзюба : У 3 т. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – Т. 2 : Тернисті дороги порозуміння. – С. 927.

і суперечностей. Потрібно зрозуміти себе, прийняти себе, а також пишатися собою як унікальною культурною одиницею.

Ця ідея має стати провідною, відповідно до якої мають бути активізовані всі аспекти втілення концепції сталого розвитку в Україні, зокрема її державність.

Взаємодія між народами у сучасному світі спрямована на створення такої системи стосунків, у якій кожна культура зберігаючи свою самобутність, водночас органічно залучається до світової культури. На наше переконання, функціонування українського культурного континууму в межах глобальної цивілізаційної взаємодії “Схід - Захід” має ґрунтуватися на засадах толерантності, відкритого діалогу, збереження взаєморозуміння, миру та процвітання всіх українців незалежно від расової, релігійної чи етнічної належності.

Бібліографія

Бжезінський З. Безлад. Геополітична пустка / Збігнев Бжезінський // Незалежний культурологічний часопис “І”. – 1997. – № 10. – С. 88 – 102.

Гензеліс Б. Концепція культури сфери взаємодії суміжних культур / Бронісловас Гензеліс // Незалежний культурологічний часопис “І”. – 1997. – № 10. – С. 42–50.

Дзюба І. М. З криниці літ / І. М. Дзюба : У 3 т. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – Т. 2 : Тернисті дороги порозуміння. – 976 с.

Липа Юрій. Призначення України / Юрій Липа. – Львів: Просвіта, 1992. – 272 с.

Маланюк Євген. Книга спостережень / Євген Маланюк. Проза: У 2 т. – Торонто. 1962. – Т. 1.

Інтернет-джерела

Яременко В. Свої діти розпинають / В. Яременко. Режим доступу : <http://vkurse.ua/ua/ua/uaanalitycks/deti.html>

Оксана Іванова

ТРАНСФОРМАЦІЯ СМИСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ ЯК ЧИННИК СТАЛОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Вступ

Сучасний стан розвитку світової спільноти й, зокрема, України характеризується стрімкою глобалізацією та технологізацією усіх сфер життя. З одного боку, такий домінуючий вектор руху людства в майбутнє закономірно зумовлений якісним і швидким розвитком науки і техніки, що мають на меті підвищення рівня світової економіки та добробуту суспільства. Тотальна інформатизація значно спрощує будь-яку діяльність людини – як особистісно-побутового характеру, так і суспільно-значущого. Завдяки всесвітній мережі Інтернет між людьми різних поколінь та культур зникли кордони. Водночас відбуваються процеси політичної та соціально-економічної інтеграції країн, що прагнуть до європейських стандартів. Виникає враження єднання людей та взаємопроникнення різних життєвих сфер. На зовнішньому рівні це дійсно так. Однак, з іншого боку, проблеми, які стоять перед людством, а саме: соціально-економічна прірва між розвиненими державами та країнами третього світу, воєнні та релігійні конфлікти, демографічні кризи, зростання кількості наркозалежних і ВІЛ-інфікованих, низький рівень толерантності та кризовий стан екології у світі свідчать про тотальну дезінтеграцію мешканців нашої планети – їхнє духовне роз'єднання один з одним і з природою. Причини такого роз'єднання полягають, на нашу думку, в утраті життєвих смислів, дезорієнтації у світі цінностей та ідеалів, невизначеності життєвих цілей і орієнтирів або ж в підміні гуманних і добродесних цінностей та прагнень егоїстичними, примітивно-споживацькими пріоритетами.

Ці негативні явища стосуються кожного. Їхній руйнівний вплив тією чи тією мірою відчувають на собі всі, незалежно від місця проживання, статі, віку, соціального статусу. Деструктивні наслідки егоїстичної та недалекоглядної поведінки людей стосовно одне до одного та до навколишнього середовища самим фактом свого існування ставлять світову спільноту й кожну окрему людину перед потребою усвідомлення відповідальності за мирне, стабільне,

благополучне та здорове життя у злагоді зі світом природи. Це стосується як сучасних, так і майбутніх поколінь. Тому, на нашу думку, мають відбутися ґрунтовні зміни у свідомості мас. Якість цих змін залежить, з одного боку, від здійснення людьми внутрішньої особистісної роботи над трансформацією життєвих смислів, переоцінкою цінностей та аналізу власного стилю життя, а з іншого боку – від відповідних змін в ідеології, державній політиці та в системах контролю правопорядку й охорони довкілля.

Цей процес вимагає свідомого перегляду системи цінностей і смислів та їх подальшого узгодження з особистісними цілями та суспільними цілями для забезпечення благополучного, безпечного й гідного рівня життя. Це завдання актуалізує дослідження значення смисложиттєвих орієнтацій для сталого розвитку як такого, що задовольняє потреби сучасного суспільства, не ставлячи під загрозу якість життя майбутніх поколінь¹.

Оскільки значення смисложиттєвих орієнтацій для сталого розвитку суспільства донині залишається не вивченим, метою нашої статті є з'ясування ключових аспектів цього питання в контексті усвідомлення людиною своєї причетності до світотворення, а також – окреслення подальших напрямів нашого дослідження.

Аналіз досліджуваної проблеми

З давніх-давен людство хвилюють одвічні питання: хто ми, звідки і куди прямуємо? Ці питання рано чи пізно задає собі кожна людина. Релігія, філософія й наука завжди пропонували людині готові відповіді. Та для того, щоб свідомо обрати з них близькі своїй душі, потрібні і бажання, і час. Дефіцит останніх, сучасний ритм життя, соціальна байдужість, відсутність цензури в інтернеті та засилля розважальних ТВ-шоу спричиняють стереотипізацію та примітивізацію свідомості, інтелектуально дезорієнтуючи та духовно нівелюючи людську особистість. Однак, чи має сучасна людина піддаватися спокусам безпечного життя за пропонованою соціумом готовою «формулою», коли в світі відбуваються кризові явища у сферах економіки, культури, здоров'я та екології?

Відповідь на це питання потребує аналізу вимог, котрі диктує сталий розвиток суспільства, враховуючи природу людської особистості, смисловий, ціннісний та мотиваційний складники якої впливають на формування способу життя і скеровують дії та вчинки людини в різних життєвих сферах на різних життєвих етапах.

Сучасний егоїстично-споживацький спосіб життя людства не тільки виключив можливість відносної економічної рівноваги, але й призвів до

¹ Підліснюк В. та ін. Сталій розвиток суспільства: роль освіти. Путівник / За ред. В.Підліснюк. – К.: Видавництво СПД «Ковальчук», 2005. – 88 с.

дисбалансу природних ресурсів на планеті. Процес сталого розвитку має на меті досягнення максимальної гармонізації між використанням і збереженням природних та людських ресурсів. Видатний філософ доби античності Аристотель назвав би таку мету добродесною, оскільки добродесність, на думку мислителя, полягає в дотриманні золоті середини в усьому. Втілення цього принципу рівноваги можливе за умови єдності розуму та бажань². Адаже задоволення потреб людини, розвиток науки й техніки не повинні становити загрозу життю як сучасних, так і майбутніх генерацій. В «Національній парадигмі сталого розвитку України» обґрунтовано основні стратегічні вимоги до моделі сталого розвитку:

- «у центрі уваги мають бути люди та їхнє право на здорове й плідне життя в гармонії з природою;
- охорона довкілля повинна стати невіддільним компонентом процесу розвитку, що не може розглядатися окремо від іншого;
- задоволення потреб у розвитку й збереженні навколишнього середовища;
- розвиток і збереження довкілля має поширюватися не тільки на нинішнє, а й майбутнє покоління;
- зменшення розриву між життєвим рівнем у різних країнах та подолання бідності належить до найважливіших завдань світової спільноти;
- для досягнення стійкого розвитку держави слід вилучати або обмежувати моделі виробництва та споживання, які йому не сприяють»³.

Дотримання цих умов сприятиме досягненню стандартів сталого розвитку в економічній, екологічній та соціальній сферах світового господарства. Виконання зазначених вище вимог на зовнішньому рівні повинен забезпечувати державний апарат. Це, безперечно, сприятиме тому, щоб вони стали невід'ємними нормами способу життя громадян. Однак державного розв'язання цієї проблеми, на нашу думку, недостатньо, щоб стандарти сталого розвитку увійшли до структури свідомості кожної окремої людини. Особливо це стосується суспільств з низьким рівнем загальної культури та свідомості, де «нажива, бідність і аморальність перебувають у тому ряді негативних чинників, які тривалий час впливають на довкілля, спонукаючи країни до антиекологічної політики»⁴, а людей до недбалості та бездумної антиекологічної поведінки.

² Аристотель. Нікомахова етика / *Αριστοτέλους. Ηθικα Νικομαχεια* / Аристотель. – К.: Аквілон-Плюс, 2002. – 480 с.

³ Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. академіка НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б. Є. Патона. – К.: Державна установа "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України", 2012. – С.9.

⁴ Філіпчук Г. Г. Філософія екологічної освіти сталого розвитку: монографія / Г. Г. Філіпчук. – Чернівці: Зелена Буковина, 2012. – С.4.

Тому ми вважаємо за потрібне, щоб орієнтири та еталони сталого розвитку увійшли до структури смисложиттєвих орієнтацій якомога більшої кількості людей. Це важливо, оскільки смисложиттєві орієнтації утворюють систему ключових і домінуючих цінностей, пріоритетів та ідеалів, що втілюються в мотивах, настановах, цілях і прагненнях людини, узгоджуються з її діями та вчинками, а також відповідають головним життєвим смислам особистості, що визначають провідні вектори її розвитку.

Єдиний рідний дім, чистота та благополуччя якого є головною умовою й запорукою матеріального існування людини в цьому світі, – це наша Земля. Земля з самого початку віддавала і продовжує віддавати людині все – повітря, воду, флору та фауну. Їй навіть не шкода для нас власної «крові» – нафти. Це дуже схоже на безумовну любов, якої прагне всією душею кожна людина, однак, на яку рідко буває здатна. Розуміння такої любові криється в самій її назві та означає «любити без умов», приймати того, кого любиш, таким, яким він є, не очікуючи чогось натомість. Відомий філософ та психоаналітик Еріх Фромм у своїй праці «Мистецтво любити» описує любов не як пасивний стан захоплення, а як дію – активність, спрямовану на допомогу. Адже, в першу чергу, любов означає не брати, а давати. Учений також згадує слова Спінози про те, що любов – це діяльність, спрямована на реалізацію людської сили, що можливо тільки в свободі, а не в примусі та насильстві. Фромм наголошує на тому, що любов передбачає активну й щирі зацікавленість у житті та розвитку того, кого ми любимо. А зацікавленість і турбота, у свою чергу, неможливі без відповідальності. Цей аспект любові за своєю суттю від початку й до кінця – абсолютно добровільний акт, а не нав'язаний ззовні обов'язок (яким його часто сприймають). Відповідальність передбачає готовність відповідати⁵.

Аналіз суті любові, котрий здійснив Еріх Фромм, підтверджує її універсальний характер. Любов Землі до нас безумовна: це повне прийняття нас такими, якими ми є (красивими, здоровими, хворими, бідними – різними), без умов (нам достатньо просто бути), це абсолютна безкорисна віддача всіх своїх ресурсів, це турбота і це свобода. Тепер постає запитання: а як ми, люди, у своєму загалі любимо нашу Землю та одне одного? Кризові явища сьогодення свідчать, що наша людська любов означає брати багато, а давати мало; давати тільки для того, щоб узяти; любити лише за «зручних» для нас умов і тільки, якщо об'єкт нашої любові відповідає нашим ідеалам (якщо він красивий, здоровий та не створює проблем). Наша любов до планети та ближніх часто не передбачає істинної зацікавленості в їхньому благополучному розвитку й житті. А готовність відповідати зводиться лише до часткового усвідомлення майбутніх

⁵ Фромм Э. Искусство любить. Исследование природы любви / Перевод А. Трубицкой, А. Яхно, А. Соловейчик / Э. Фромм. – СПб.: Азбука-классика, 2007. – 224 с.

катастрофічних наслідків такої «любові» та до страху перед власним знищенням.

XX століття ознаменувалося квантовим стрибком у розвитку науки і техніки. У XXI столітті людська цивілізація продовжує прямувати шляхом технологічного прогресу, безжально експлуатуючи природні ресурси. «Використання новітніх технологій зорієнтовано насамперед на економічні показники, значно менше – на екологічні»⁶. Експлуатація є ще одним виявом, на нашу думку, «любові» людей до середовища свого існування; способом взаємодії зі світом на вигідних (на перший погляд) для себе умовах (взяти максимум, давши мінімум). Про це свідчать такі тенденції: «одні народи намагаються жити за рахунок експлуатації інших, функціонування величезної кількості ресурсномістких виробництв, агресія масової культури й відхід від національних цінностей у ставленні до природи». Усе це робить неможливим системне бачення екологічної політики⁷.

Експлуатацію як спосіб взаємодії з навколишнім життєвим світом, можна назвати «згубною звичкою» людства, що передається від покоління до покоління. Вона поширюється як на рівень міждержавних відносин, так і на рівень приватно-особистісних стосунків людей. Недарма в народі кажуть: «Зміниш звичку – зміниш характер, а зміниш характер – зміниш долю». Доля земної цивілізації – в руках усіх людей і кожної окремої людини. Цілі покоління не раз опинялися перед обличчям смерті: світові війни, ядерні вибухи, цунамі, урагани, землетруси. Сильний страх знищення життя на планеті, а зокрема – людини як біологічного виду – залишається лише спогадом після пережитих катастроф. Однак паніка, яка виникає під час чергових залякувань кінцем світу, свідчить про постійне, приховане, але «живе» в тенетах підсвідомості глибинне відчуття екзистенційного страху. Його сила настільки велика, що стає нестерпною для людської психіки.

У сучасних умовах екологічна чи техногенна катастрофа може статися в будь-який час, про що всім відомо. Це дає змогу припустити, що механізми психологічного захисту виконують свою функцію, оберігаючи людство від непосильного почуття страху, витісняючи його імпульси або ж раціонально пояснюючи їх у прийнятній для психіки формі. Можливо, тому люди не вірять по-справжньому в трагічну перспективу свого розвитку, продовжуючи експлуатувати одне одного та природу. То що ж має статися, щоб люди насправді усвідомили небезпеку, створену власними руками, власними звичками? Що має статися, щоб у структурі смисложиттєвих орієнтацій людей зникли прагнення легкої наживи та відбулася переоцінка цінностей?

⁶ Філіпчук Г. Г. Філософія екологічної освіти сталого розвитку: монографія / Г. Г. Філіпчук. – Чернівці: Зелена Буковина, 2012. – С. 4.

⁷ Там само.

Перспективна незворотних наслідків егоїстично-споживацької моделі існування суспільства ставить нас перед потребою турбуватися про безпечне майбутнє вже сьогодні. Перефразовуючи назву відомої фантастичної повісті братів Стругацьких «Понеділок починається в суботу»⁸, ми можемо стверджувати, що наше завтра починається сьогодні. Тому, живучи тут і зараз, люди покликані створювати своє майбутнє не навмання, а продумано, за чітко визначеним планом гармонізації життя.

Смисложиттєві орієнтації впливають на діяльність людини, визначаючи способи досягнення її життєвих цілей у різних сферах і на різних вікових етапах. Їхній «стрижень», або основа, складається з головних смислів та ключових цінностей. Одне з найважливіших завдань світової спільноти – необхідність надання цінностям сталого розвитку статусу ключових у свідомості людей. Моральні стандарти сталого розвитку мають стати невід’ємною частиною взаємодії між людьми, їхньої щоденної діяльності та визначати характер способів досягнення поставлених цілей. Якщо ми прагнемо благополуччя на загальносуспільному рівні, ми повинні прагнути досягти його власними силами і в своєму приватному житті.

Інтеграція смислів, цінностей та стандартів життя, які пропонує концепція сталого розвитку, в структуру смисложиттєвих орієнтацій передбачає їхнє усвідомлення. Останнє неможливе без глибокого розуміння суті питання. У контексті цього доцільно знову звернутися до підходів давньогрецьких філософів щодо визначення життєвих цінностей, смислів, мети життя та способів її досягнення. Усі античні філософські вчення стверджують, що бути – це і є благо, а отже – і цінність. У цьому положенні, на нашу думку, закладено ключ до розуміння людиною сенсу та мети власного життя. І якщо людина має таке розуміння, воно обов’язково втілюється в її смисложиттєвих орієнтаціях, відповідно до яких свідомо обираються напрям дій, спосіб і стиль життя. Давні греки найвищою ціллю життя вважали щастя, котре полягає в спокійному, безтурботному та незворушному душевному стані благості. Досягти цього можна, йдучи шляхом добродетельності та добродетельності. Аристотель наголошував, що найвище благо, котре досягається через вчинки кожної окремої людини, здатне забезпечити як її благополуччя, так і благополуччя всього суспільства. Всі прагнуть щастя і діють заради досягнення того, що вважається гідним життям. Це є метою також і всіх суспільних та політичних об’єднань⁹.

Як бачимо, засади гідного життя античної доби актуальні й у наш час. Вони також збігаються з принципами сталого розвитку, що утверджують право людини на високий життєвий рівень в умовах екологічної безпеки

⁸Стругацкий Б. Понедельник начинается в субботу: Фантастические повести / А. Стругацкий, Б. Стругацкий. – М.: Дет. лит., 1979. — 320 с.

⁹Доватур А. И. Политика и Политики Аристотеля / А. И. Доватур. – М.: Наука, 1965. – 383 с.

й благополуччя всього суспільства¹⁰. Подібні ідеї знаходимо в індивідуальній психології Альфреда Адлера. Людину видатний психолог розглядав як соціальну істоту, мотивація якої також має соціальну природу. Прагнення до соціалізації, або соціальний інтерес, учений вважав вродженою суттю людини. Його міра варіюється залежно від суспільних умов, особливостей навколишнього середовища та характеру стосунків індивіда із цим середовищем. Адлер високо цінував Я людини та її свідомість, котру вважав центром особистості. Він зазначав, що людина здатна усвідомлювати причинно-наслідкові зв'язки в своєму житті, здатна бачити й розуміти причини своєї деструктивної поведінки та свідомо її змінювати, обираючи нові цілі. Завдяки самоусвідомленню людина може творити своє життя за власним планом. Тому Я людини Адлер визначав як творче, надаючи великого значення людській індивідуальності. Саме творче Я особистості є чинником неповторного життєвого стилю, який, у свою чергу, зумовлений цінностями, переконаннями, ідеалами та мотивами людини¹¹. Творення власної особистості, а також реалізація соціального інтересу в бажанні розвитку суспільного блага – це ключові смисложиттєві орієнтації згідно з ідеями Альфреда Адлера¹². Їх можна назвати смисложиттєвими орієнтаціями сталого розвитку. Саме вони підносять не лише окрему людину до довершеності, а наближають до цього бажаного стану все суспільство.

То що ж заважає людині бачити й розуміти причини своєї руйнівної поведінки та свідомо змінювати її, обираючи нові цілі? Що заважає включити у свій життєвий план суспільне благо? Що стоїть на заваді вольовому рішенню людини на користь якісно кращого життя? Основними з наведених нами причин є: тотальна дезінтеграція людини з людиною і з природою; звичка жити за рахунок інших (експлуатація як спосіб взаємодії один з одним та з навколишнім середовищем); знецінення життя (відсутність розуміння життя як найвищого блага та цінності, якою воно є самим по собі). До цього переліку деструктивних чинників, котрі гальмують розвиток людської особистості та сталий розвиток усього суспільства, на нашу думку, слід додати внутрішню духовну безпечність. «Внутрішня безпечність суб'єкта пов'язана з безтурботністю, пасивністю, недбалим ставленням до діяльності та поведінки, відсутністю старанності, необхідної психічної напруги»¹³. Автор цього поняття, І. Бех, досліджує його

¹⁰ Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. академіка НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б. Є. Патона. – К.: Державна установа "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України", 2012. – С. 9.

¹¹ Холл К. С. Теорія личности / Перевод с англ. И.Б. Гриншпун / К. С. Холл, Г. Линдсей. – К.: PSYLIB, 2005. – 584 с.

¹² Адлер А.А. Понять природу человека/ пер. Е.А. Цыпин/ ред.. М.В. Козикова/ А.А. Адлер. – СПб: Академический проект, 2000. – 256 с.

¹³ Бех І. Д. Духовна безпечність – напруженість у вихованні та розвитку особистості/ І. Д. Бех // Становлення особистості. – Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко А.Г., 2007. – С.18.

в контексті виховання та розвитку особистості. Однак ми вважаємо, що духовна безпечність є не тільки «негативною умовою, що перешкоджає нормативному функціонуванню будь-якого виховного механізму»¹⁴, а й негативною умовою, що заважає усвідомленню цінності життя та необхідності зміни способу власного мислення та дій для забезпечення сталого розвитку суспільства і свого особистісного благополуччя. «Особистісно руйнівна сила безпечності полягає в тому, що вона стає на заваді досягненню духовно-значущих цілей особистості»¹⁵, – зазначає вчений, підкреслюючи водночас що: «Духовна безпечність причетна, в першу чергу, до цілей-цінностей найвищого рівня, що визначають сенс життя особистості. Тому психологічно загрозовою є і безпечність як підґрунтя життя в теперішньому часі, і безпечність як орієнтир майбутнього»¹⁶. Вияви духовної безпечності віддаляють людину від її «ідеального Я», смисложиттєві орієнтири втрачають свою керівну силу, і людина ще більше починає піддаватися безпечності. За таких обставин людина все менше прагне духовної досконалості, що створює умови для розширення її «Его-зони». Це означає, що людина визначає вектор власного розвитку згідно з теперішніми актуальними для неї цінностями та смислами, що не мають ніякої суспільнозначущої спрямованості. Унаслідок цього відбувається формування егоїстичної ціннісної орієнтації особистості¹⁷.

У контексті з'ясування перешкод для усвідомлення та подальшої інтеграції суспільнозначущих цінностей у структуру смисложиттєвих орієнтацій можна стверджувати, що духовна безпечність сприяє розвитку безпідставної самовпевненості людини, недалекоглядності та ліні. Духовно безпечна людина інертно живе примітивними смислами, цінностями та цілями. Вона готова погодитися на мінімум духовних і матеріальних благ у своєму житті, аби не покидати власної зони комфорту. А це означає деградацію – моральну, духовну й соціальну. «Творче Я» такої людини атрофується, а соціальний інтерес поступається місцем соціальній байдужості. Життєвий світ духовно безпечних і байдужих людей звучується до задоволення первинних потреб та «розпалювання» егоїстичних імпульсів, а спіраль їхнього духовного розвитку замість поступу по висхідній стискається в точку та замикається на собі.

Усвідомлення цінностей сталого розвитку та життя згідно з ними становить духовнозначущу мету для особистості, скеровуючи її смисли, оскільки передбачає мета-позицію стосовно себе самої і свого особистого життя, стосовно себе як члена суспільства, стосовно себе як частини єдиного цілого, від якої залежить спільне благополуччя. Мета-позиція дозволяє

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само, С.19.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

вийти за межі ситуації, тобто не перейматися емоційно політичною та економічною нестабільністю, соціальною несправедливістю й екологічною кризою, марнуючи енергію та час на звинувачення політиків і можновладців. Вона також дозволяє піднятися над ситуацією і побачити її як життєвий пазл, в якому переплітаються матеріальні інтереси з морально-етичними та духовними (як чинниками творення реальності). Маючи таке бачення, людина наближається до розуміння істинних цінностей – життя, добра, краси, любові, а також – до усвідомлення єдності світу та взаємозалежності усіх його елементів. Це сприяє свідомому узгодженню людиною власних дій та вчинків із важливими цілями для оптимального способу взаємодії з суспільством і природою. Слова відомого дослідника проблеми духовного розвитку особистості Е. Помиткіна: «Усвідомлення єдності себе та Всесвіту – істотна ознака, яка є першопричиною та провідним мотивом духовно-спрямованої соціальної діяльності й поведінки людини. Саме ця ознака, пов'язана з самосвідомістю, скеровує мислення та емоційно-вольові вияви особистості»¹⁸, – підтверджують наші ідеї та напговхують на думку про те, що тотальна дезінтеграція між людьми та світом пов'язана з процесом утрати духовності, котрий активно розгортається в наш час. «Духовність являє собою специфічно людську якість, що характеризується усвідомленням загальної єдності й зумовлює прагнення людини до гармонії внутрішнього і зовнішнього світу, спрямовує особистість до реалізації у власному житті ідеалів Краси, Добра та Істини»¹⁹. Відсутність усвідомлення загальної єдності, що є підставою для дезінтеграції людства, свідчить про відсутність духовності. Отже, духовність та усвідомлення єдності постають як взаємозалежні умови і ознаки їхнього існування: втрата однієї означає автоматичну втрату іншої.

Проблема духовності торкається питання про природу людини як дуальної істоти. Дуальна природа пронизує увесь наш світ, у якому є добро та зло, любов і ненависть, плюс і мінус, тепло й холод, краса й потворність, багатство й бідність, Північний і Південний полюси. У людині так само поєднуються світле й темне в її душі, жіноче й чоловіче начало, інтелект і почуття. Сфера свідомого співіснує зі сферою несвідомого, раціональні мотиви поведінки – з ірраціональними. І якщо вплив раціональних мотивів зрозумілий та усвідомлений, то вплив ірраціональних мотивів та чинників на життя – несвідомий, прихований від самої людини.

Першим, хто описав природу несвідомого й довів його значення і вплив на життя, був засновник психоаналізу Зигмунд Фрейд. Він обґрунтував, що лише шляхом усвідомлення власних несвідомих мотивів та потягів людина може звільнитися від невротичних і тривожних симптомів, котрі

¹⁸ Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості: монографія / Е. О. Помиткін. – К.: Наш час, 2005. – С. 29.

¹⁹ Там само, С. 30.

перешкоджають їй будувати гармонійні стосунки зі світом та собою. Це дає нам можливість припустити, що вплив несвідомих потягів деструктивно впливає не тільки на динаміку та якість життєвого шляху окремої людини, але й на розвиток особистості та суспільства як взаємозалежних елементів у контексті усвідомлення цінностей сталого розвитку.

3. Фрейд видокремив два основні інстинкти, основні потяги людини, котрі як несвідомі або усвідомлені лише частково, визначають спосіб її думок та стиль життя, а саме: Ерос (потяг до життя) й Танатос (потяг до смерті)²⁰. Ці два інстинкти є однаково природними для всіх людей, однак за своєю суттю вони кардинально протилежні та взаємовиключають один одного. Тому людство перебуває в постійному неусвідомленому конфлікті між творенням і руйнуванням, конструкцією й деструкцією життя. Те, що природа конфлікту між Еросом і Танатосом несвідома, не означає, що людина не відчуває його наслідків. Серед них: невдоволення власним життям, депресія, тривога, страх, відчуття втрати внутрішньої цілісності та загальної єдності зі світом. Люди не знають, як подолати ці, а також інші руйнівні «симптоми», оскільки не усвідомлюють істинної природи їхнього походження. Отже, існує ірраціональний елемент людської природи, що приховано спонукає людину до руйнації одночасно з іншим несвідомим потягом, котрий спонукає людину до творення і життя. Ці інстинкти вроджені та притаманні всім людям і відображають дуальну природу нашого світу. Із давніх-давен іде боротьба між цими тенденціями як на внутрішньому рівні – у людській душі, так і на зовнішньому – в суспільному житті.

На думку родоначальника психоаналізу, людина повинна максимально звільнитися від неконтрольованого впливу несвідомого, а для цього передусім важливо усвідомити саме його існування як факт. У цьому разі – усвідомити та визнати, що, окрім світлої сторони, всередині нас є ще темна сторона, окрім прагнення до життя, існує й руйнівна тенденція. Аналізуючи психоаналітичну концепцію, Еріх Фромм писав про те, що головним постулатом Фрейда було оптимальне знання істини, що означає знання реальності. Досягнення такого оптимального знання неможливе без глибоких особистісних змін²¹.

Висновки

Здійснений нами аналіз значення смисложиттєвих орієнтацій для сталого розвитку в контексті усвідомлення людиною власної причетності

²⁰ Холл К. С. Теории личности / Перевод с англ. И.Б. Гриншпун / К. С. Холл, Г. Линдсей. – К.: PSYLIB, 2005. – 584 с.

²¹ Фромм Э. Кризис психоанализа. Дзен-буддизм и психоанализ / Под ред. П. С. Гуревича, перевод с англ. Э.А. Гроссмана / Э. Фромм. – М.: Айрис-пресс, 2004. – 304 с.

до світотворення дав змогу виявити такі деструктивні чинники, що перешкоджають усвідомленню цінностей та стандартів сталого розвитку суспільства як життєвих орієнтирів:

- тотальна дезінтеграція людини з людиною і з природою;
- експлуатація як звичний спосіб взаємодії людей між собою та з навколишнім середовищем;
- знецінення життя (відсутність розуміння життя як найвищого блага та цінності, якою воно є самим по собі);
- духовна безпечність та байдужість;
- утрата духовності (взаємозумовлена з утратою усвідомлення загальної єдності, справжніх цінностей та гармонії);
- руйнівна тенденція в структурі особистості (інстинктивний потяг до смерті – Танатос).

Ці негативні чинники утворюють причино-наслідковий ланцюг реальності сьогодення. Дуальна природа зумовлює існування двох тенденцій розвитку людської душі. За Фрейдом, це – Ерос (прагнення до любові, життя та творення) і Танатос (руйнівна сила Его, прагнення до смерті). Руйнівний потяг, на нашу думку, виявляє себе через людський егоїзм (в його негативному значенні). Зростання людського Его виключає безумовну любов, любов-відачу, щире турботу та відповідальність, а натомість утверджує експлуатацію як спосіб взаємодії зі світом в ім'я задоволення власних потреб. За таких умов неодмінно відбувається тотальне роз'єднання людей одне з одним та зі світом на духовному рівні. Втрата єдності та духовності не приносить людині щастя. Людина віддаляється від самої себе, від істинних смислів та цінностей і стає духовно безпечною та байдужою. Не розуміючи себе та навколишній світ, вона страждає. Виникає образа на життя, неусвідомлена агресія. А цим самим відбувається знецінення життя, бо життя в цьому разі не сприймається людиною як благо та не має для неї сенсу саме по собі як самодостатня данина, а отже, їй не усвідомлюється як цінність. У свою чергу, це ще більше посилює «заряд» егоїстично-спрямованих орієнтацій особистості, що спричиняє зростання експлуатації і, як наслідок, дезінтеграції.

Безперечно, людина покликана стати вище від свого Его, що становить умову її духовного розвитку й еволюції. Розірвати замкнену на собі деструктивну систему життя людське суспільство зможе, усвідомивши істинний смисл та цінність власного існування, цінність природи, цінність права кожного на здоров'я та благополуччя. Це дасть змогу утвердити соціальні, економічні та екологічні стандарти сталого розвитку в суспільній свідомості як смисложиттєві орієнтації людей. Отже, сталий розвиток буде зумовлений не лише зовнішньою потребою за підтримки державного апарату, а ще й внутрішньою потребою громадян. На нашу думку, це сприятиме

формуванню оптимальної моделі «стосунків» людини з природою на взаємовигідних умовах.

Досягнення такої мети – відносно тривалий і складний процес. Від кожної окремої людини як від невіддільної частини суспільства залежить, коли вона поставить нову «точку відліку» у своєму ставленні до життя. Оскільки усвідомленню будь-чого передує глибоке розуміння, ми вважаємо доцільним створення національних психолого-педагогічних програм формування смисложиттєвих орієнтацій в умовах сталого розвитку для представників юнацького покоління (старшокласників та студентів). Адже саме в юнацькому віці визначаються перспективи власного майбутнього та активно розвиваються смисложиттєві орієнтації. Поглиблене дослідження психологічних особливостей розвитку смисложиттєвих орієнтацій у юнацькому віці і надалі становитиме основний напрям наших подальших наукових пошуків.

Бібліографія

Адлер А.А. Понять природу человека / пер. Е.А. Цыпин / ред. М.В. Козикова / А.А. Адлер. – СПб: Академический проект, 2000. – 256 с.

Аристотель. Нікомахова етика / *Αριστοτέλους. Ηθικα Νικομαχεια* / Аристотель. – К.: Аквілон-Плюс, 2002. – 480 с.

Бех І. Д. Духовна безпечність – напруженість у вихованні та розвитку особистості / І.Д. Бех // Становлення особистості. – Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2007. – 212 с.

Доватур А. И. Политика и Политии Аристотеля / А. И. Доватур. – М.: Наука, 1965. – 383 с.

Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. академіка НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б. Є. Патона. – К.: Державна установа "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України", 2012. – 72 с.

Підліснюк В. Сталий розвиток суспільства: роль освіти. Путівник / За ред. В. Підліснюк – К.: Видавництво СПД «Ковальчук», 2005. – 88 с.

Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості: монографія / Е. О. Помиткін. – К.: Наш час, 2005. – 280 с.

Стругацкий А. Понедельник начинается в субботу: Фантастические повести / А. Стругацкий, Б. Стругатский. — М.: Дет. лит., 1979. – 320 с.

Філіпчук Г. Г. Філософія екологічної освіти сталого розвитку: монографія / Г. Г. Філіпчук. – Чернівці: Зелена Буковина, 2012. – 460 с.

Фромм Э. Искусство любить. Исследование природы любви / Перевод Л. Трубициной, А. Яхно, А. Соловейчик / Э. Фромм. – СПб.: Азбука-классика, 2007. – 224 с.

Фромм Э. Кризис психоанализа. Дзен-буддизм и психоанализ / Под ред. П. С. Гуревича, перевод с англ. Э.А. Гроссмана / Э. Фромм . – М.: Айрис-пресс, 2004 – 304 с.

Холл К. С. Теории личности / Перевод с англ. И.Б. Гриншпун / К. С. Холл, Г. Линдсей. – К.: PSYLIB, 2005. – 584 с.

Интернет-джерела

Згуровський М. Україна у глобальних вимірах сталого розвитку [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://http://kpi.ua/620-7>

Марія Мамон

ІДЕЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ

Вступ

Сталий розвиток суспільства у будь-якому вимірі – глобальному, національному чи місцевому – сьогодні є однією з найважливіших, невідкладних і всеосяжних проблем. Здається, людство вже наближається до того, щоб дати системні, докладно прораховані, з точним передбаченням можливих наслідків відповіді на глобальні виклики епохи. Але лише наближається. Хоча відповіді мали бути сформульовані не сьогодні і навіть не вчора. Запізнення становить кілька десятиліть, і застережливі голоси експертів звучать усе тривожніше.

Однією з тривожних ознак нашого часу є послаблення ролі моральних норм у життєдіяльності людини. Це призводить до нестабільності в міжлюдських стосунках і в суспільстві. Іншою важливою проблемою є те, що людина розглядала природу насамперед як джерело свого існування, а не об'єкт турботи й охорони.

Науково-індивідуальне ставлення до природи, що склалося в новосвропейській культурі, сформувало антропоцентричну форму суспільної свідомості й поведінки: людина – підкорювач та перетворювач природи. За багато років, прагнучи підкорити природу й панувати над нею, людство індустріальної доби створило ситуацію, коли воно само опинилося під загрозою екологічної катастрофи¹.

Аналіз досліджуваної проблеми

Сталий розвиток (англ. Sustainable development) – загальна концепція стосовно потреби встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб

¹ Горбань А. В. Проблемы и перспективы глобального и регионального стабилизирующего развития: социально-философский анализ / А. В. Горбань // Культура народов Причерноморья. – 1998. – № 3. – С. 125–126.

людства і захистом інтересів майбутніх поколінь, включаючи їхню потребу в безпечному і здоровому довкіллі.

Ідея сталого розвитку стосується не тільки сучасності: вона адресована водночас як нинішнім, так і прийдешнім поколінням. Це ідея рівноправ'я всіх поколінь і всіх людей кожного покоління, справедливості в просторі й часі, ефективного використання потенційних можливостей, збалансованості суспільного розвитку й збереження природи².

Появу терміна «сталій розвиток» (СР) (sustainable development) пов'язують з ім'ям прем'єр-міністра Норвегії Г. Брундланда, яка сформулювала його в звіті «Наше спільне майбутнє», підготовленому для ООН і опублікованому в 1987 р. Міжнародною комісією з навколишнього середовища і розвитку. Вона визначала його як розвиток, який задовольняє потреби теперішнього часу, проте не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти власні потреби³.

Концепція сталого розвитку має довгу історію становлення: починаючи від наукових праць В. Вернадського про ноосферу (початок минулого століття), декларації першої конференції ООН з навколишнього середовища (Стокгольм, 1972 р.), де було зазначено зв'язок економічного і соціального розвитку з проблемами навколишнього середовища, наукових доповідей Римського клубу (1972 р.), у яких сформульовано ідеї переходу цивілізації до стану «глобальної динамічної рівноваги», – до звіту Всесвітньої комісії ООН з навколишнього середовища і розвитку в 1987 р., конференції ООН з проблем навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.), Всесвітнього саміту з питань сталого розвитку в Йоганнесбурзі (2002 р.)⁴.

Здобутки України, яка визнала, що сталий розвиток для неї є безальтернативним, наразі незначні. На державному рівні навіть не прийнято відповідної концепції, яку слід було б звести до рангу правового документа згідно з міжнародними домовленостями. За розпорядженням Президії НАН України від 2 червня 2006 р. № 335 було розроблено проект Концепції переходу України до сталого розвитку⁵, який у грудні 2006 р. подано до Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України для подальшого розгляду та затвердження. Але проект Концепції переходу України до сталого розвитку зазнав різкої критики та був відхилений для подальшої кардинальної переробки. Нині основним документом, що

² Пріоритети національної стратегії збалансованого (сталого) розвитку України: погляд НУО : підсумки 3-ї Всеукраїнської конференції екологічної громадськості (29 листопада – 1 грудня 2002 р., м. Київ) / Ред. Г. Марушевський, П. Павличенко, Т. Тимочко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nesu.org.ua/upl/sd-priorities-relf.pdf>.

³ Програма дій «Порядок денний на XXI століття»: Ухвалена конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (Саміт «Планета Земля», 1992 р.): Пер. з англ. – 2-ге вид. – К.: Інтелсфера, 2000. – С. 149.

⁴ Там само.

⁵ Солтисік О. Щодо системного моделювання регіональної економіки з позиції сталого розвитку / О. Солтисік // Економіст. – 2004. – С.47–49.

регулює політику реалізації принципів сталого розвитку в Україні, є Комплексна програма реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку на 2003–2015 рр. Це єдиний правовий документ в Україні, який визначає, що «від складного напруженого процесу становлення державних інституцій, формування нових суспільно-політичних відносин, засад соціально-економічного реформування і розроблення ідеології сталого розвитку як підґрунтя державної стратегії XXI століття з другої половини минулого десятиліття в Україні зроблено перші кроки до сталого розвитку на національному рівні»⁶. Водночас зазначимо, що у Законі України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р.⁷ забезпечення сталого розвитку країни не визначено ні серед пріоритетних національних інтересів, ні в основних напрямках державної політики з питань національної безпеки. Розроблена та прийнята у 2007 р. Стратегія національної безпеки України не виправила ситуації, незважаючи на те, що найкращий результат із забезпечення досягнення сталого розвитку можливий шляхом запровадження в системі національної безпеки механізмів досягнення сталого розвитку. Усебічність системи національної безпеки дає змогу виокремити серед основних її сфер головні складники сталого розвитку – економічну, соціальну й екологічну сфери, а також забезпечити створення умов і можливостей його досягнення шляхом відповідного спрямування та реалізації інформаційної, науково-технологічної та інших сфер національної безпеки.

Стратегія національної безпеки була викладена Президентом України як складник щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України⁸. Не акцентуючи уваги на сталому розвитку, зміст стратегії значною мірою зорієнтований на досягнення його цілей. Серед джерел загроз національній безпеці визначено в зовнішньоекономічному просторі конкуренцію за сировинні ресурси та маршрути їхньої доставки на ринки споживання, а також надмірне антропогенне навантаження на довкілля. У внутрішньому безпечному середовищі серед проблем, які загрожують національній безпеці, до нерозв'язаності проблем сталого розвитку в Україні мають відношення такі явища, як низька дієвість наявних механізмів підготовки та прийняття державних рішень, неефективність контролю за їхнім виконанням.

⁶ Комплексна програма реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку на 2003–2015 рр.: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2003 р. № 634 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 18. – С. 847.

⁷ Закон України «Про основи національної безпеки» від 19 червня 2003 р. № 964-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – № 29. – Ст. 1433.

⁸ Офіційне інтернет-представництво Президента України. Режим доступу: http://www.president.gov.ua/docs/Poslannya_sborka.pdf

Перехід до сталого розвитку – це глобальний процес, у якому кожна країна має скоординувати з усім світовим співтовариством заходи, вжиті в напрямку реалізації цілей і принципів нової цивілізаційної моделі. У довгостроковому плані успішне розв'язання завдання сталого розвитку залежатиме від нових підходів, що приведуть до зміни звичної практики на всіх рівнях як офіційного, так і приватного життя суспільства⁹.

Глобальні проблеми людства, його подальшого існування та розвитку зумовили концентрацію зусиль світової спільноти щодо розв'язання питань сталого розвитку. Серед суттєвих та найбільш загрозливих небезпек людської цивілізації визначилась нестача природних ресурсів, постійні значні втрати людського потенціалу та зростання ризиків, пов'язаних із нерівністю в якості життя, розподілі ресурсів, умов існування та розвитку тощо. Майбутні покоління ставляться під загрозу гідного існування через зменшення природних ресурсів для цього та погіршення якості довкілля (повітря, вода, земля, забрудненість місць проживання тощо), а також через зниження духовно-культурного потенціалу нинішнього покоління. Україна є учасником глобальних процесів сталого розвитку, вона взяла на себе перед міжнародною спільнотою зобов'язання щодо подолання його загроз та забезпечення перспектив майбутнім поколінням, закріпила їх правовим оформленням перед світовим товариством. Це зумовлює передовсім потребу модернізації економіки на базових засадах інноваційного розвитку, забезпечення енергоефективності на основі використання сучасних технологій збереження. Проте не варто забувати, що зміст і напрями модернізації визначає її кінцева мета і поліпшення умов життя кожної людини вже сьогодні та забезпечення сприятливих умов для майбутніх поколінь. Це завдання її визначається як забезпечення сталого розвитку.

Тому розроблення стратегії та довготривалих програм соціально-економічного розвитку й охорони навколишнього природного середовища в контексті сталого розвитку має ґрунтуватися на таких принципах:

- діяльність в державі має підпорядковуватися законам природи й обмеженням, які ними визначені;
- пріоритетність національних інтересів, національної культури й національної ідентичності у загальноцивілізаційному поступі світового співтовариства;
- одержаний від господарської діяльності результат не може бути меншим від шкоди, заподіяної навколишньому природному середовищу;
- недопустимість екстенсивного використання природних ресурсів;
- природні ресурси України належать її народові й становлять матеріальну основу його існування; незалежно від форм власності їх слід використовувати з урахуванням потреб нинішнього та майбутніх поколінь;

⁹ Бусова Н.А. Культурные корни социального капитала / Н.А. Бусова // Социологические исследования. – 1999. – № 8. – С. 50–68.

- інтелектуальний потенціал нації як провідну продуктивну сила українського суспільства слід постійно нарощувати і вдосконалювати;
- забезпечення здоров'я людини та її соціальної захищеності є пріоритетною політикою держави.

З урахуванням притаманних Україні географічних, демографічних, соціально-економічних та екологічних особливостей, основними завданнями на перехідний період до сталого розвитку України є:

- розв'язання проблеми бідності як основного соціального завдання;
- раціональне використання ресурсів;
- збалансований розвиток економіки в межах екологічного простору держави;
- забезпечення високої якості стану навколишнього природного середовища;
- досягнення демографічної стабільності;
- сприяння становленню громадянського суспільства.

Згідно з системним підходом до явищ і процесів у природі та суспільстві перетворенню підлягають:

- засоби та структура господарського комплексу країни;
- технології масового виробництва і споживання;
- суспільні відносини;
- соціально-економічні механізми природокористування;
- управлінські структури на державному та регіональному рівнях.

Необхідність розв'язання проблеми на макрорівні та її комплексність визначають провідну роль держави у процесі переходу на шлях сталого розвитку. Державне регулювання повинно відповідати концептуальним уявленням про функціонування господарського комплексу в межах екологічного простору країни, національну безпеку, суспільну мораль, духовні та культурні цінності суспільства. У сфері державного регулювання пріоритетними напрямками мають бути:

- макроекономічне планування й довгострокові програми модернізації національної економіки;
- створення умов для збільшення частки енерго- та ресурсозберігального виробництва;
- розробка системи стимулювання виробництва екологічних товарів та розвиток екологічних послуг;
- забезпечення зайнятості населення, справедливий розподіл ресурсів та доходів.

В Україні за роки незалежності розроблено декілька проектів стратегій (концепцій) сталого розвитку. Незважаючи на це, нині чинна національна стратегія або концепція сталого розвитку країни, на жаль, відсутня, що не дає змоги здійснювати системну державну політику з його забезпечення, зокрема шляхом розробки та реалізації взаємоузгоджених місцевих

стратегій та програм сталого розвитку. У свою чергу, це не дає можливості розробляти та впроваджувати ефективні механізми залучення громадян та їхніх об'єднань до забезпечення сталого розвитку на всіх рівнях: національному, регіональному, місцевому.

Розв'язання цього завдання ускладнює ще й те, що в Україні фактично відсутня реальна зацікавленість та підтримка з боку держави щодо розробки та реалізації механізмів і процедур залучення громадськості до процесів соціального відтворення й розвитку. Наявна нормативно-правова база, яка регулює участь об'єднань громадян, є недосконалою та неповною і потребує значного доопрацювання.

Ще однією гострою проблемою є недостатня розвиненість науково-методичного забезпечення, необхідного для розробки та впровадження механізмів залучення об'єднань громадян до забезпечення сталого розвитку. Наявних науково-методичних розробок украї недостатньо для розв'язання всього комплексу проблем, пов'язаних із участю об'єднань громадян у забезпеченні сталого розвитку, зокрема й на місцевому рівні.

Отже, розроблення та впровадження в Україні науково обґрунтованих механізмів залучення об'єднань громадян до забезпечення сталого розвитку є вкрай актуальним як на регіональному, так і на місцевому рівнях.

Значущість регіонального рівня забезпечення сталого розвитку пов'язана з тим, що саме регіональні інститути (передовсім регіональні органи влади) виконують функцію зв'язування та координації діяльності із забезпечення сталого розвитку, що здійснюється на національному та на місцевому рівнях. Згідно з міжнародними документами, національний та місцевий рівні визнано ключовими у забезпеченні сталого розвитку¹⁰.

Попередній аналіз показав, що більшість регіонів України має низький рівень розвитку людського потенціалу. За оцінками сталого розвитку регіонів більшість із них також слід зарахувати до групи з низьким його рівнем. Отже, для України важливим є забезпечення високих параметрів людського потенціалу на засадах сталого розвитку.

Досягнення високих параметрів людського потенціалу можливе на основі забезпечення високого рівня та якості життя населення, високого рівня освітнього й культурного розвитку кожної людини, створення умов для збереження та зміцнення здоров'я і продовження тривалості життя населення. Концепції людського і сталого розвитку не суперечать одна одній, а взаємно доповнюють одна одну. Не випадково значна кількість дослідників, визначаючи сталий розвиток наголошує на необхідності задоволення потреб людини, підвищення рівня життя, покращення якості життя, забезпечення можливостей соціального, інтелектуального й духовного

¹⁰ План виконання рішень Всесвітньої зустрічі на вищому рівні по устійчивому розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org/russian/conferen/wssd/docs/plan_wssd.pdf

зростання, розвитку людського капіталу (С. Забелін, Д. Кортеж, Д. Медоуз, В. Волошин, І. Горленко, В. Кухар, О. Рюміна). Інші дослідники відзначають, що метою сталого розвитку має бути соціальний добробут, який безпосередньо пов'язаний із параметрами людського розвитку¹¹.

Практична реалізація переходу України до сталого розвитку зумовлена як впливом України на глобальні процеси, так і зворотним впливом. У цих умовах в основу дії механізмів реалізації переходу до сталого розвитку має бути закладений принцип забезпечення багаторівневої системи дій і заходів.

Модель реалізації Концепції сталого розвитку України включає блоки заходів наддержавного та внутрішньодержавного рівнів. Це заходи, спрямовані на мінімізацію негативних зовнішніх чинників, що діють на наддержавному та внутрішньодержавному рівнях, а також заходи активного, конструктивного характеру, що забезпечують реалізацію програм щодо створення нових ресурсів і умов забезпечення сталого розвитку країни, посилення її конкурентних позицій на міжнародній арені, зростання економічного потенціалу, соціального розвитку, поліпшення екологічної ситуації в межах її території.

Реалізація моделі сталого розвитку в Україні потребує створення та використання структурованої системи правових, економічних та інших механізмів. У найзагальнішому вигляді можна визначити такі механізми переходу до сталого розвитку:

- I. Державні регулювальні механізми.
- II. Правові механізми.
- III. Фінансові механізми державного регулювання.
- IV. Економіко-виробничі механізми.
- V. Соціально-економічні механізми.
- VI. Соціальні світоглядні, наукові й освітянські механізми.

Згідно з Концепцією сталого розвитку України перехід України до сталого розвитку відбуватиметься в три етапи: стабілізаційний, підготовчий, перехідний, сформований.

На першому (*стабілізаційному*) етапі мають бути створені передумови переходу до сталого розвитку. Слід зупинити процеси деградації у суспільстві й природі, створити умови для здійснення комплексного оздоровлення довкілля та відтворення природних ресурсів, а також досягти усвідомлення більшістю населення безальтернативності сталого розвитку та пріоритетності екологічних чинників над усіма іншими.

На другому (*підготовчому*) етапі слід здійснити перехід від економіки зростання до економіки розвитку, забезпечити комплексне оздоровлення природного середовища і надати пріоритетне значення відтворенню

¹¹ Волошин В. В. Про системний підхід до концепції стійкого розвитку та її інтерпретації стосовно України / В. В. Волошин, І. О. Горленко, В. П. Кухар, В. М. Ромашов // Український географічний журнал. – 1995. – № 3. – С.3–10.

природних ресурсів, забезпечити умови для створення внутрішнього ринку, домогтися реальної єдності влади й суспільства. Потрібно розробити й упровадити в життя нову політику в галузі освіти і виховання, науки й технологій згідно з принципами та завданнями сталого розвитку.

На третьому (*перехідному*) етапі потрібно здійснити системні (структурні та функціональні) перетворення в економіці, екологізацію суспільно-економічних відносин, технологічне оновлення виробництва, інформатизацію національної та регіональних економічних систем, зміну моделей виробництва й споживання, подолати бідність як соціальне явище, поліпшити якість життя населення, наблизити витрати ресурсів на одиницю кінцевої продукції до рівня розвинутих європейських країн.

На четвертому (*сформованому*) етапі функціонування стратегії сталого розвитку Україна має стати повноправним членом спільноти розвинутих країн світу, що перейшли на засади сталого розвитку.

Зазначимо, що перехід до сталого розвитку в умовах сучасної еколого-економічної кризи не може здійснюватися автоматично, а лише зусиллями всього людства. Водночас починати рух до сталого розвитку кожна країна повинна самостійно. У процесі вибору шляхів забезпечення сталого розвитку держави слід урахувувати її стратегічні цілі, реалії сьогодення, тенденції розвитку світового співтовариства, місця та ролі країни в світі. Реалізація поставлених на державному рівні завдань повинна починатися з їхньої конкретизації для регіонів, тому що більшість проблем соціально-економічного та екологічного характеру спочатку виникають на регіональному рівні, а потім збільшуються до національних, глобальних масштабів. Відзначимо також, що сучасний етап розвитку суспільства характеризується суперечливістю двох взаємопов'язаних процесів – посиленням глобалізації економіки і зростанням її регіоналізації в системі міжрегіональних відносин. Глобалізація економіки виявляється завдяки ринку, який стирає межі між країнами, а регіоналізація (особливо в межах національних господарських комплексів) розвивається внаслідок децентралізації господарювання як особливого типу управління економічними відносинами. Саме тому особливої актуальності набуває розв'язання проблеми сталого розвитку продуктивних сил України як держави з трансформаційною економікою в умовах посилення зовнішніх глобалізаційних та інтеграційних впливів.

Реалізація переходу України до сталого розвитку сприятиме:

- зменшенню антропогенного навантаження на довкілля та запровадженню збалансованого природокористування;
- припиненню деградації довкілля та збереженню біологічного й ландшафтного різноманіття;
- підвищенню конкурентоспроможності національної економіки;
- екологізації усіх галузей економіки;

- структурній перебудові економіки країни у напрямі зростання частки високотехнологічних видів економічної діяльності та зменшення частки ресурсо- й енергоміських виробництв;
- створенню сприятливих умов для розвитку соціально та екологічно відповідального бізнесу;
- підвищенню рівня якості життя населення та особистісного розвитку людини;
- підвищенню продуктивності праці;
- захисту здоров'я населення від негативних чинників довкілля та зростанню тривалості життя;
- підвищенню рівня соціальних стандартів і гарантій;
- інтеграції освіти для сталого розвитку в національну систему освіти, підвищенню рівня кваліфікації та перепідготовки державних службовців і кадрів для різних галузей економіки;
- створенню системи наукового забезпечення переходу до сталого розвитку;
- збереженню історичної та культурної спадщини українського народу;
- удосконаленню нормативно-правового забезпечення сталого розвитку;

Висновки

Сталий розвиток – це процес забезпечення функціонування територіальної системи із заданими параметрами в певних умовах, протягом необхідного проміжку часу, що веде до гармонізації факторів виробництва та підвищення якості життя сучасних і наступних поколінь за умови збереження і поетапного відтворення цілісності навколишнього середовища.

Сталий розвиток – це модель функціонування системи із обмеженими параметрами, що забезпечує збалансовану динамічну рівновагу між компонентами інтегрованої екосистеми протягом визначеного проміжку часу.

Концепція сталого розвитку охоплює дві найважливіші ідеї:

- Цей розвиток передбачає вирішення економічних, соціальних та екологічних проблем. Розвиток буде сталим тільки тоді, коли буде досягнута рівновага між різними факторами, що зумовляють загальний рівень життя.

- Нинішнє покоління має обов'язок перед прийдешніми поколіннями залишити достатні запаси соціальних, природних та економічних ресурсів для того, щоб вони могли забезпечити для себе рівень добробуту не нижчий, ніж той, що ми маємо зараз.

Досягнення сталого розвитку у широкому розумінні має такі аспекти: економічний, демографічний, соціальний, екологічний, культурологічний, прогностичний.

Основними завданнями сталого розвитку є:

1. Відновлення і подальше збереження в потрібному обсязі на необхідній площі природних екосистем та їхньої здатності до самовідтворення.
2. Забезпечення при цьому випереджального розв'язання проблеми: економічного, соціального, демографічного і духовного розвитку.
3. Узгодження темпів економічного розвитку з господарською місткістю екосистем.

Виокремлюють чотири рівні сталого розвитку: індивідуальний, локальний, національний, глобальний. Основними принципами сталого розвитку є:

- повага і турбота до всіх живих співтовариств;
- поліпшення якості людського життя;
- збереження життєздатності і розмаїтості Землі;
- забезпечення сталого використання відновлюваних ресурсів;
- мінімізація виснаження невідновлюваних ресурсів;
- зміна індивідуальних позицій і діяльності.

Отже, концепція сталого розвитку відбиває розуміння тісного взаємозв'язку екологічних, економічних і соціальних проблем людства, а також того факту, що вони можуть бути розв'язані лише комплексно, за умови тісної співпраці і координації зусиль усіх країн світу.

Сталий розвиток ставить питання про мету існування людини й суспільства, вимагає перегляду взаємовідносин між людиною і природою, а також соціальної справедливості й рівності.

За соціоцентричним підходом сталий розвиток можна розглядати як збалансований за соціальною та економічною сферами, тобто ставиться завдання оптимального управління сукупністю соціокультурного багатства, яким володіє цивілізація на конкретному етапі всесвітньо-історичного розвитку задля всестороннього процвітання людського суспільства. Недоліком такого підходу є опосередковане значення екологічної складової частини у забезпеченні потреб нинішнього та майбутнього поколінь.

Відповідно до запропонованих підходів, на нашу думку, засади сучасної моделі суспільного розвитку повинні перейти від пошуку механізмів гармонізації у еколого-економічних чи соціоекономічних відносинах до пошуку механізмів гармонізації у соціо-еколого-економічних відносинах. Екологічні пріоритети повинні стояти поряд із соціальними та економічними, і лише за такої умови може бути забезпечене надійне і гармонійне майбутнє.

Наші вкладення для майбутніх поколінь, імовірно, мають надходити у вигляді так званого людського капіталу – вкладень у розвиток людини, що і передбачатиме вільний доступ до суспільних благ, створюватиме передумови екологоорієнтованого господарювання, забезпечуватиме економічний розвиток. Тому соціальна сфера стає однією з ключових у концепції сталого розвитку. Сучасне її розуміння акцентує увагу на соціо-, еколого-, економікоцентричному підході до розвитку людської цивілізації,

здійснюється пошук аргументів існування нових форм розвитку, які здатні поступово піднімати стандарти життя з урахуванням стану навколишнього середовища і прав наступних поколінь. Забезпечити такий розвиток можливо лише шляхом взаємоузгодження інтересів кожної з його сфер, що передбачає формування механізму вибору соціо-еколого-економічних пріоритетів, спрямованого на гармонізацію різних векторів добробуту теперішніх та наступних поколінь.

Загалом на основі аналізу сучасного стану та оцінених перспектив розвитку стратегічного потенціалу природно-ресурсної, виробничої і соціальної сфер діяльності концепт сталого розвитку в Україні пропонується упроваджувати в життя на основі врахування альтернативних варіантів досягнення очікуваних результатів. Запропонований програмний цикл упровадження національної парадигми сталого розвитку України, що ґрунтується на філософії, теорії та економіці господарювання, дає надію на адекватне визначення пріоритетів та етапів цього процесу, який відповідає глобальним викликам XXI століття.

Бібліографія

Бусова Н. А. Культурные корни социального капитала / Н.А. Бусова // Социологические исследования. – 1999. – № 8. – С. 50–68.

Волошин В. В. Про системний підхід до концепції стійкого розвитку та її інтерпретації стосовно України / В. В. Волошин, І. О.Горленко, В. П. Кухар, В. М. Ромашов // Український географічний журнал. – 1995. – № 3. – С.3–10.

Горбань А. В. Проблемы и перспективы глобального и регионального стабилизирующего развития: социально-философский анализ / А. В. Горбань // Культура народов Причерноморья. – 1998. – № 3. – С. 125–126.

Закон України «Про основи національної безпеки» від 19 червня 2003 р. № 964-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – № 29. – Ст. 1433.

Комплексна програма реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку на 2003–2015 рр.: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2003 р. № 634 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 18. – Ст. 847.

Офіційне інтернет-представництво Президента України. Режим доступу: http://www.president.gov.ua/docs/Poslannya_sborka.pdf

План выполнения решений Всемирной встречи на высшем уровне по устойчивому развитию [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org/russian/conferen/wssd/docs/plan_wssd.pdf.

Пріоритети національної стратегії збалансованого (сталого) розвитку України: погляд НУО : підсумки 3-ї Всеукраїнської конференції екологічної громадськості (29 листопада – 1 грудня 2002 р., м. Київ) / ред.

Г. Марушевський, П. Павличенко, Т. Тимочко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nesu.org.ua/upl/sd-priorities-relef.pdf>.

Програма дій «Порядок денний на XXI століття»: Ухвалена конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (Саміт «Планета Земля», 1992 р.): пер. з англ. – 2-ге вид. – К.: Інтелсфера, 2000. – С. 149.

Солтисік О. Щодо системного моделювання регіональної економіки з позиції сталого розвитку / О. Солтисік // Економіст. – 2004. – С. 47–49.

Ольга Бойченко

ПОТЕНЦІАЛ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Вступ

XXI століття – це постіндустріальна ера цивілізації, епоха дієвих організаційних та інформаційних технологій, епоха технологічної культури, епоха дбайливого і відповідального ставлення до довкілля та здоров'я людини. Новому періоду розвитку людства має відповідати нова філософія освіти, нові системи та моделі навчання.

Перехід до сталого розвитку суспільства в документах ООН на сьогодні визначено як основну мету міжнародного співробітництва національних урядів. З огляду на це освіту розглядають як найважливіший компонент економічної та соціальної інфраструктури, необхідної для забезпечення сталого розвитку. Саме освіта на професійному рівні спрямована формувати цінності, ставлення людини до себе та довкілля, стиль життя, активну життєву позицію – усе, що необхідне для забезпечення сталого розвитку суспільства для майбутнього покоління¹.

На Всесвітньому саміті в Йоганнесбурзі у вересні 2002 року були ухвалені рекомендації Генеральної Асамблеї ООН щодо розгляду питання про проголошення Десятиліття освіти для сталого розвитку (параграф 117-й Плану реалізації), а в грудні 2002 року Генеральною Асамблеєю ухвалена Резолюція «Про Декаду ООН з питань освіти для сталого розвитку, починаючи з 1 січня 2005 року» (2005-2014).² Зобов'язання української держави щодо переходу до сталого розвитку суспільства на національному рівні, підтвержені, зокрема, на саміті в Йоханесбурзі у 2002 році та передбачають розроблення як концептуально-доктринальних засад державної політики сталого розвитку в різних галузях, так і практичні програми та проекти з її реалізації. Постановою Кабінету Міністрів України за № 634 затверджено Комплексну програму реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті із сталого розвитку, на

¹ Левківський К. Освіта для сталого розвитку / К. Левківський, С. Степаненко, Н. Тимошенко // Вища школа. – 2009. – № 5. – С. 28–39.

² Комплексна програма «Освіта для сталого розвитку» на період 2009–2015 рр. – Дніпропетровськ, 2009.

2003–2015 роки, компонентом якої є системна перебудова вітчизняної освіти на засадах сталого розвитку – процесу з важливим напрямом інтеграції вітчизняної освіти до європейського освітнього простору. 19 березня 2005 року у Вільносі відбулася урочиста церемонія відкриття Десятиліття освіти для сталого розвитку в Європі. Визначено, що покращення якості освіти та переорієнтація її завдань на суспільство сталого розвитку є одним із пріоритетів ЮНЕСКО та всієї світової спільноти³.

Актуальність вивчення міжнародних та вітчизняних нормативних документів орієнтує на вирішення нагальних освітніх питань, необхідних для становлення суспільства сталого розвитку. Очікується, що саме через педагогічну освіту можна забезпечити можливість участі кожної людини у розв'язанні її попередженні соціальних, економічних, екологічних проблем, з якими пов'язане виживання людства та становлення постіндустріального суспільства.

Різним аспектам дослідження сталого розвитку суспільства присвячені праці вітчизняних та зарубіжних науковців. Це, зокрема: Б. Данилишин, С. Дорогунцов, В. Міщенко, А. Шостак, В. Шевчук, З. Герасимчук, В. Прадун, Л. Мельник, М. Шапочка, А. Тихонов, Н. Гребенюк, О. Грянник, В. Феденко, В. Трегобчук, Н. Винокурова, Т. Акімова, А. Каринцева, П. Олдак, М. Замятіна, М. Гузев, А. Малявіна, А. Ісаченко та ін. ⁴

Історія формування поняття «сталий розвиток»

Уперше поняття «єкорозвиток» було сформовано Морісом Стронгом, Генеральним секретарем Першої всесвітньої конференції з навколишнього середовища у Стокгольмі в 1972 році⁵.

Удруге цей термін був уведений у 1980 році Міжнародним союзом охорони природи в концептуально важливій книзі «Стратегія всесвітнього збереження: збереження наявних ресурсів для сталого розвитку»⁶.

Із часу опублікування і схвалення Генеральною Асамблеєю ООН доповіді Комісії Брундтланд у міжнародний обіг увійшло поняття «sustainable development», яке перекладають українською мовою як стійкий, або сталий,

³ Постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.03 р., № 634 «Про затвердження комплексної програми реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку, на 2003–2015 роки».

⁴ Програма дій «Про порядок денний на XXI століття»: Ухвалена конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (Саміт «Планета Земля», 1992): пер. з англ. – 2-ге вид. – К.: Інтелсфера, 2000. – С. 146.

⁵ Основи екології. Екологічна економіка та управління природокористуванням: Підручник / За заг. ред. А. Г. Мельника та М. К. Шапочки. – Суми, 2005.

⁶ IUCN/UNEP/WWF World. Conservation Strategy: Living resources conservation for sustainable development, IUCN, Gland, Swit. – Zerland, 1980. – P. 125–214.

розвиток (а російською – як «устойчивое развитие») і близьке до поняття «скорозвиток».

Визначення поняття сталого розвитку у вітчизняній та зарубіжній науці подано в таблиці 1.

Таблиця 1.

Поняття сталого розвитку у вітчизняній та зарубіжній науці

Автор, джерел	Визначення
1	2
Сталий (стійкий) розвиток – СР (sustainable development – SD)	
<i>Зарубіжна наукова думка</i>	
IUCN/UNEP/ WWF World (посібник), 1980 ⁷	Покращення якості життя в межах можливостей (місткості) екосистем, які залишатимуться в стані відносної рівноваги. Сталість є характеристикою процесу чи стану, що може зберігатися (підтримуватися) необмежено
Інститут світових ресурсів, 1996	Розвиток, за якого природні ресурси, людство і фінанси управляються і використовуються з метою збільшення багатства й благоустрою людей без погіршення умов їхньої життєдіяльності в майбутньому ⁸
<i>Вітчизняна наукова думка</i>	
Концепція сталого розвитку України (проект), 1997	Це процес гармонізації продуктивних сил, забезпечення задоволення необхідних потреб усіх членів суспільства за умови збереження й поетапного відтворення цілісності природного середовища, створення можливостей для рівноваги між його потенціалом і вимогами людей усіх поколінь ⁹
Герасимчук З., 2002	Процес забезпечення функціонування територіальної системи із заданими параметрами в певних умовах, протягом необхідного проміжку часу, що веде до гармонізації факторів виробництва та підвищення якості життя сучасних і наступних поколінь за умови збереження і поетапного відтворення цілісності навколишнього середовища ¹⁰

Джерело: систематизовано автором

⁷ Там само.

⁸ Руденко Л. Г., Горленко И. А. Основополагающие принципы устойчивого развития регионов и их претворение в Украине // Географические проблемы стратегии устойчивого развития природной среды и общества. – М.: РАН, 1996. – 325 с.

⁹ Проект Концепції сталого розвитку України, розроблений під науковим керівництвом С. І. Дорогунцова та В. Я. Шевчука. – К., 1997.

¹⁰ Герасимчук З. В. Еколого-економічні основи формування та реалізації регіональної політики сталого розвитку (питання методології та практики): Автореф. дис.... док. екон. наук. 08.10.01. – Л., 2002. – 47 с.

З огляду на матеріали Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку (1992 р.), найбільш доцільним ми вважаємо визначення сталого розвитку як розвитку суспільства, який задовольняє потреби сучасності, не загрожуючи задоволенню потреб наступних поколінь¹¹.

Узагальнюючи сказане вище можемо зазначити, що сталий розвиток суспільства можна схарактеризувати як такий, за якого людина не завдає значної шкоди природним системам, і вони встигають себе відновити.

Розуміння концепції сталого розвитку

Водночас із поширенням застосування поняття сталого розвитку, поняття «сталий розвиток суспільства» поглиблюється змістовно і вживається у більш широкому галузевому та територіальному контексті. Три складові сталого розвитку (економіка, екологія, соціум) розглядаються з позиції забезпечення сталості їхнього власного внутрішнього розвитку, збалансованості внутрішніх складових.

Концепція сталого розвитку суспільства тісно пов'язана з "Цілями розвитку тисячоліття" (ЦРТ), визначеними світовою спільнотою на початку XXI ст., які є орієнтиром для спрямування зусиль людства і коригуються залежно від повноти реалізації, успіхів або труднощів на шляху їхнього досягнення. Існують й інші концепції та проекти, що виникли і розвиваються у зв'язку з ідеями сталого розвитку і тісно пов'язані з ним.¹²

Цивілізацію можна врятувати лише через співпрацю і солідарність мільйонів людей, з їхньою активністю, наполегливістю, розумінням невідкладності, масштабності та глибини суспільних перетворень, що призведуть до сталого розвитку людства.

На цьому наголошують експерти, політики, управлінці. І саме тому набуває актуальності з'ясування широким загалом необхідності зміни ментальності, визначення нових цілей і орієнтирів суспільного й особистісного розвитку, розгортання для їхнього досягнення масової соціальної мобілізації, винайдення рятівного компромісу між людськими потребами, обмеженими можливостями природи щодо їхнього задоволення, загальнопланетарним розумом та мудрістю соціуму.

Сучасне розуміння концепції сталого розвитку суспільства бере до уваги не лише економічний чи еколого-економічний, а й суспільний (соціальний) вимір з його політологічними, ідеологічними, моральними, культурними складниками. Відповідно, сталий розвиток має забезпечити не лише

¹¹ Програма дійсвий. Повестка дня на 21 век и другие документы конференции в Рио-де-Жанейро в популярном изложении. – Женева: Центр "За наше общее будущее", 1993. – 70 с.

¹² Цілі розвитку тисячоліття: Україна. – К.: Мін-во економіки та з питань європейської інтеграції України, 2003. – 31 с.

біологічне виживання людини (людства), а й накопичення, збереження й передавання потенціалу духовного, особистісного розвитку людини суспільної.¹³

Такий підхід є, на нашу думку, дуже важливим, але, на жаль, ще недостатньо з'ясованим і прийнятим чималим колом дослідників. Часто їхня увага концентрується на окремих аспектах еколого-економічного та соціально-економічного розвитку. Звідси велике розмаїття тлумачення поняття сталого розвитку та тих визначень, що вживають для його характеристики – врівноважений, збалансований, гармонійний, амортизований, контрольований, невичерпний, екологічно збалансований. Треба погодитися, що кожне з цих визначень є мотивованим, а їхнє вживання – обґрунтованим. Але не можна не бачити й того, що будь-яке з них відображає лише частку реальності – надзвичайно складного комплексу проблем з забезпечення в масштабах планети ефективного функціонування соціоприродної цілісності.

Тому ми вважаємо, що в контексті сталого розвитку саме педагогічна освіта охоплює екологічну, економічну та соціальну проблематику навчання й виховання під кутом зору формування нової системи ціннісних орієнтирів та моделей поведінки молодого покоління та суспільства загалом. Вона суттєво доповнює та розширює межі ноосферо-екологічної освіти та дає змогу розвивати всі аспекти освітньої діяльності у контексті сталого розвитку, різноманітність тем якого вимагає застосування комплексного опрацювання і уможливає створення системного механізму трансформації смисложиттєвих пріоритетів на індивідуальному рівні, а відтак – забезпечення функції освіти для моделювання соціальних процесів.

Педагогічна освіта в контексті сталого розвитку – необхідний компонент сучасного суспільства знань та процесу неперервного навчання. На порядку денному постало питання як про залучення принципів сталого розвитку в педагогічний освітній процес, так і про використання потенціалу освіти для досягнення цілей сталого розвитку.

Педагогічна світа в контексті сталого розвитку може забезпечити критичне мислення та сприяти підвищенню інформованості, а також розширення можливостей, що потребує розроблення нових підходів та концепцій, нових методів та засобів їхньої реалізації. Метою педагогічної освіти є формування цілісного світогляду. Універсальної моделі такої освіти не існує. Хоча є урядові нормативні документи щодо загальної концепції, підходи у кожному навчальному закладі, освітянській установі будуть різнитися в силу локальних особливостей та пріоритетів.

¹³ Сталій розвиток суспільства: навчальний посібник/авт.: А. Садовенко, Л. Масловська, В. Середа, Т. Тимочко. – 2 вид. – К., 2011. – 392 с.

Освіта в контексті сталого розвитку

Освіта є одним з прав людини. Освіта – одна з передумов для досягнення сталого розвитку і найважливіший інструмент ефективного управління, обґрунтованого прийняття рішень і розвитку демократії.

Тому розвиток сталого суспільства слід розуміти як безперервний процес навчання, дослідження проблем і дилем, де правильні відповіді й рішення можуть змінюватися в міру накопичення досвіду. Цілі навчання у контексті освіти сталого розвитку мають передбачати розширення знань, розвиток спеціальних навичок, інтелекту, формування життєвої позиції й цінностей.¹⁴

Педагогічна освіта в контексті сталого розвитку все ще продовжує формуватися як широка і всеосяжна концепція, що охоплює пов'язані між собою екологічні, економічні та соціальні проблеми.

Освіта в контексті сталого розвитку – це процес, що триває протягом усього життя, починаючи з раннього дитинства до отримання вищої освіти і освіти для дорослих, виходячи за межі формальної освіти.

Важливо підтримувати діяльність у сфері неформальної освіти і навчання у контексті сталого розвитку, оскільки вона є найважливішим елементом, що доповнює формальну освіту.

Головні напрями освіти в контексті сталого розвитку (визначені у п. 36 Порядку денного на XXI сторіччя та розширені у Робочій Програмі Комісії сталого розвитку ООН, інших документах):

1. Суспільне розуміння принципів сталого розвитку. Освіта в інтересах сталого (збалансованого) розвитку має головну роль у сприянні обговоренню сталого розвитку безпосередньо, еволюції поняття від бачення до практичного застосування відповідно до культурних та місцевих форм.

2. Першочергове значення освіти. Цей соціальний процес важливий для всіх секторів суспільства: бізнес, сільське господарство, туризм, управління природними багатствами, місцеве самоврядування та засоби масової інформації. Важливість для різних секторів додає великого значення розробленню програми та її виконанню.

3. Навчання протягом життя. Суспільство має звикнути до феноменальної зміни норми в навчанні; крім отримання університетської освіти (приблизно протягом 5 років), необхідно вміти вчитися у постійно. Це є найдорогоціннішим потенціалом для організацій та індивідумів. Отже, якісна освіта протягом життя і навчальні можливості потрібні всім народам, незалежно від їхнього способу життя чи обставин. Без доступу до базової освіти, а також вищої освіти, суспільству буде важко розвиватись, неможливо впроваджувати

¹⁴ Левківський К. Освіта для сталого розвитку / К. Левківський, С. Степаненко, Н. Тимошенко // Вища школа. – 2009. – № 5. – С. 28–39.

принципи сталого розвитку. Ця освіта повинна також відображати місцеву культуру й життєві потреби кожної нації.

4. Освіта в інтересах сталого (збалансованого) розвитку є необхідною для всіх націй. Реальністю є те, що саме наші високоосвічені країни створюють найбільшу загрозу сталому розвитку планети у майбутньому. Переорієнтація наявних програм освіти у всіх країнах спрямована на соціальні, екологічні, економічні знання, кваліфікацію – це також є головним поштовхом освіти в інтересах сталого (збалансованого) розвитку.

5. Спеціалізовані тренувальні програми. Розробка тренувальних програм для отримання гарантії, що всі сектори суспільства мають кваліфікацію і навички, необхідні для розвитку власного світу на принципах сталого (збалансованого) розвитку.¹⁵

Оскільки система цінностей, спосіб життя і життєві настанови формуються в ранньому віці, особливого значення набуває освіта для дітей. З урахуванням того, що навчання відбувається в міру того, як ми виконуємо різні завдання упродовж нашого життя, освіту сталого розвитку слід розглядати як процес, що охоплює всі елементи життєвої сфери. Потрібно добиватися її органічного запровадження в навчальні програми на всіх рівнях, включаючи професійну освіту, підготовку педагогів і безперервну освіту для фахівців і керівників.

У процесі сталого розвитку необхідно враховувати різні місцеві, національні й регіональні умови, а також глобальний контекст, добиваючись рівноваги між глобальними й місцевими інтересами.

Переорієнтація сучасної освіти на всіх рівнях для вирішення питань сталого розвитку

Урахування сучасних потреб в освіті для сталого розвитку передбачає формування необхідного змістового складника навчальної та виховної діяльності, інтеграції принципів сталого розвитку в усі ланки освіти. Це передбачає як створення інтегративних курсів для сталого розвитку, так і зміну акцентів у навчальній та виховній діяльності з урахуванням аспектів стратегії сталого розвитку.

Загалом освіта передбачає:

- оновлення змісту шкільної освіти на засадах прогнозування розвитку сучасного суспільства. Усе суспільство має стати навчальним докільям (пріоритет завдань дослідницького характеру);
- орієнтація на виховання ключових компетентностей, які дадуть змогу учням успішно самореалізуватися у життєвому просторі;

¹⁵ Програма дій «Порядок денний на XXI століття» / Пер. з англ.: ВГО «Україна. Порядок денний на XXI століття». – К.: Інтелсфера, 2000. – 360 с.

- перехід на технології ІКТ, запровадження «електронного навчання» й «електронного оцінювання»;
- підтримка індивідуалізованого та самостійного навчання;
- партнерство та співробітництво у характері навчальної діяльності.
- орієнтація змісту освіти на інтегративність подання матеріалу.

Важлива роль, звичайно, відводиться формуванню високої загальної і професійної культури педагога, його готовності до педагогічної творчості, вміння співпрацювати з учнями.¹⁶

Процес організації добре продуманої, творчої, дієвої і результативної методичної роботи є одним із важливіших аспектів управління педагогічним процесом, в основі якого – вдосконалення навчально-виховного процесу, поліпшення його методичного забезпечення, впровадження концепції навчання та виховання у національній системі освіти, проведення експериментальної роботи з актуальних проблем шкільної освіти, реалізація комплексних програм тощо.

Нові умови передбачають нові вимоги, потребують адекватної діяльності. Зрозуміло, що академічна освіта, яку здобули педагоги кілька років тому або й кілька десятків років тому, досвід, набутий в абсолютно протилежних сучасним напрямкам соціальних, політичних, ідеологічних взаємозв'язках, потребують як суттєвого перегляду, переосмислення, так і ґрунтовного поновлення. Саме в процесі методичної роботи, коли формується і вдосконалюється професійна компетентність і педагогічна майстерність, створюється такий колектив, що орієнтує свої професійні потреби на результативну діяльність.

Першочергове завдання реалізації цього питання має бути спрямоване на педагогічну освіту. Воно не тільки грає ключову роль у навчанні розуміння сталого розвитку та способів його досягнення, а й дає ефект мультиплікатора в навчанні нинішніх і майбутніх викладачів. Педагогічні вузи є вузловими компонентами у справі трансформації всієї освіти, які займаються підготовкою майбутніх педагогів і перепідготовкою фахівців усієї сфери освіти. Зміни, що відбуваються в суспільстві і навколишньому середовищі, часом важко передбачувати, тому сталий розвиток в контексті освіти має бути спрямований на розвиток здатності до критичного мислення. Особливість сталого розвитку накладає на педагогічну освіту властивість безперервності, викладачі нинішні й майбутні повинні будуть навчатися протягом усього життя, постійно підтримуючи актуальний рівень знань.¹⁷

¹⁶ Боголюбов В.М. Формування змісту освіти в інтересах сталого розвитку суспільства / В. М. Боголюбов // Науковий вісник НУБіП України : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НУБіП України, 2011. – С. 159–164.

¹⁷ Суцєнко І. Освіта для стійкого розвитку в дії / Ігор Суцєнко // Надихасмо надію. Інформаційний бюлетень. – 2009. – N 4 (2). – С. 1–7.

З метою досягнення ефективності освіти для сталого розвитку необхідно:

- поширювати позитивний досвід освіти, що сприятиме змінам у поведінці на користь сталого розвитку;
- зміцнювати співробітництво й партнерство педагогів з іншими учасниками процесу;
- упроваджувати нові підходи у навчанні (дискусії, «круглі столи»), заохочувати самоосвіту.

Шляхи реалізації потенціалу педагогічної освіти у контексті сталого розвитку

Нові реалії життя в Україні, її поступове перетворення на демократичну, соціально орієнтовану країну зумовили глобальні зміни у філософії освіти, визначенні її мети, завдань, методів діяльності.

Педагогічна освіта в контексті сталого розвитку передбачає зміни в навчальному процесі, що стосуються викладачів, учнів та управлінь освіти:

- для викладачів – це перехід від передавання знань до створення умов для їхнього активного засвоєння та отримання практичного досвіду;
- для учнів – це перехід від пасивного засвоєння знань до активного їх пошуку, практичного осмислення;
- для керівництва навчальним закладом – це зміни у використанні ресурсів закладу, впровадження принципів сталості та демократизації в управлінні, налагодження діалогу із зацікавленими групами населення.

При цьому створюється таке освітнє середовище, де можливо:

- висловлювати та відстоювати власний погляд;
- робити свідомий вибір між альтернативами;
- відповідати за свій вибір та прогнозувати його наслідки;
- слухати та розуміти інших;
- учитися поважати демократичні рішення;
- розв'язувати конфлікти цивілізовано;
- учитися домовлятися та взаємодіяти.

Важливою умовою підвищення якості освіти є систематичний аналіз об'єктивних даних щодо рівня навченості учнів, здійснення моніторингу та діагностики етапу освітніх підсистем для коригування діяльності навчального закладу і отримання результатів, які відповідають запитам суспільства.

Педагогічна освіта в контексті сталого розвитку бачиться як процес навчання тому, як приймати рішення, необхідні для забезпечення довгострокового майбутнього економіки, екології, соціальної справедливості.

Концепція педагогічної освіти в контексті сталого розвитку передбачає створення умов для виконання освітою функцій випереджального чинника

соціальних змін, інтеграцію принципів, цінностей та практик сталого розвитку в усі аспекти навчання та виховання.

Суть концепції педагогічної освіти в контексті сталого розвитку в тому, щоб перебудувати навчальний процес у всіх ланках системи освіти таким чином, щоб вона стала здатною до підготовки учнів, студентів, вчителів до нових умов існування, дати їм такі знання й уміння, які дали б змогу не тільки успішно адаптуватися у новому соціальному та інформаційному середовищі, але й активно впливати на нього в інтересах збереження й подальшого гармонійного розвитку людського суспільства.

Серед основних шляхів реалізації концепції педагогічної освіти у контексті сталого розвитку:

- Розвиток і вдосконалення базової системи освіти. Сучасна педагогічна освіта почне виконувати роль випереджального чинника соціального розвитку лише за умови залучення до її змісту сучасних педагогічних технологій, розвитку педагогічного менеджменту, щільного зв'язку між освітою та суспільством.

- Відродження національної школи, підвищення її статусу вимагають високого рівня загальної і професійної культури вчителя. У зв'язку з цим велике значення має вивчення творчої педагогічної діяльності з метою розвитку професійного потенціалу вчителя.

- Галузь педагогічної діяльності вчителя, у якій реалізується творча діяльність, є надзвичайно широкою. У ній професійно-педагогічна діяльність за своїм цільовим призначенням, змістом, засобами, методами та кінцевими результатами характеризує великою неоднорідністю та багатоплановістю. Кожен конкретний вид педагогічної діяльності має специфічні особливості й у кожній із них вчитель може розкривати творчий потенціал.

Реалізація концепції педагогічної освіти має забезпечити досягнення таких цільових показників:

1. Підвищення рівня духовності дітей і педагогічних працівників.
2. Зростання культури та соціальної активності молодого покоління у сфері природокористування.
3. Формування гуманно- та соціометричних цінностей учнів та педагогів.
4. Адаптація освітньої системи міста до європейських стандартів.
5. Підвищення рівня професійної майстерності педагогічних працівників.
6. Підвищення рівня вихованості, успішності та якості знань учнів.
7. Зменшення показників, пов'язаних з девіантною поведінкою учнів.
8. Соціально-економічна ефективність (унаслідок більш відповідального ставлення учнів та педагогів до національних багатств, зменшення вандалізму).

Висновки

Отже, основну мету педагогічної освіти у контексті сталого розвитку щодо системних завдань реформування вітчизняної освітньої системи доцільно визначити як сприяння становленню всесторонньо освіченої, соціально активної особистості, яка розуміє нові явища та процеси суспільного життя, володіє системою поглядів, ідейно – моральних принципів, норм поведінки, які забезпечують готовність до соціально відповідальної діяльності та неперервної освіти в швидко змінному світі. Ми вважаємо, педагогічна освіта у контексті сталого розвитку має сприяти розповсюдженню знань про довкілля і визначати критерії та стандарти життя в ньому.

Педагогічну освіту у контексті сталого розвитку ми розуміємо як процес навчання тому, як приймати рішення, необхідні для забезпечення довгострокового майбутнього економіки, екології, соціальної справедливості. Розвиток мислення, орієнтованого на стале майбутнє та відповідних смисложиттєвих цінностей і пріоритетів – ключове завдання освіти в XXI столітті.

Для реалізації означених вище завдань потрібні нові методології та технології освітньої діяльності, перебудова системи освіти на засадах та принципах сталого розвитку.

На нашу думку, процес удосконалення сучасної системи педагогічної освіти визначається багатьма аспектами, зокрема покращенням змісту і методичної підготовки вчителів, застосуванням ефективних форм і методів навчання відповідно до вимог життя, забезпеченням новою навчальною літературою, доповненням змісту освіти новими спеціалізованими курсами, удосконаленими освітніми технологіями вищої школи.

Бібліографія

Боголюбов В.М. Формування змісту освіти в інтересах сталого розвитку суспільства / В.М. Боголюбов // Науковий вісник НУБіП України : зб. наук, праць. – К. : Вид-во НУБіП України, 2011. – С. 159–164.

Герасимчук З. В. Еколого-економічні основи формування та реалізації регіональної політики сталого розвитку (питання методології та практики): Автореф. дис.... доктора екон. наук. 08.10.01. – Л., 2002.– 47 с.

Комплексна програма «Освіта для сталого розвитку» на період 2009–2015 рр. – Дніпропетровськ, 2009.

Левківський К. Освіта для сталого розвитку / К. Левківський, С. Степаненко, Н. Тимошенко // Вища школа. – 2009. – № 5. – С. 28–39.

Основи екології. Екологічна економіка та управління природокористуванням: Підручник / За заг. ред. Л. Г. Мельника та М. К. Шапочки. – Суми, 2005.

Постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.03 р., № 634 «Про затвердження комплексної програми реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку, на 2003–2015 роки».

Прадун В. П. Економіко-екологічні основи сталого розвитку регіональних агропромислових комплексів: Автореф. дис. док. екон. наук. 08.07.02.– А., 2005.– 41 с.

Програма дій «Порядок денний на XXI століття» / Пер. з англ.: ВГО «Україна. Порядок денний на XXI століття». –К.: Інтелсфера, 2000. –360 с.

Програма дій «Про порядок денний на XXI століття»: Ухвалена конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (Саміт «Планета Земля», 1992): пер. з англ. – 2-ге вид.-К.: Інтелсфера, 2000. – С. 146.

Программа действий. Повестка дня на 21 век и другие документы конференции в Рио-де-Жанейро в популярном изложении. – Женева: Центр «За наше общее будущее», 1993. – 70 с.

Проект Концепції сталого розвитку України, розроблений під науковим керівництвом С. І. Дорогунцова та В. Я. Шевчука. – К., 1997.

Руденко Л. Г., Горленко И. А. Основополагающие принципы устойчивого развития регионов и их претворение в Украине // Географические проблемы стратегии устойчивого развития природной среды и общества.– М.: РАН, 1996.– 325 с.

Сталий розвиток суспільства: навчальний посібник / А. Садовенко, Л. Масловська, В. Серета, Т. Тимочко. – 2-ге вид. – К., 2011. – 392 с.

Сущенко І. Освіта для стійкого розвитку в дії / Ігор Сущенко // Надихаємо надію. Інформаційний бюлетень. – 2009. – № 4 (2). – С. 1–7.

Цілі розвитку тисячоліття:Україна. – К.: Мін-во економіки та з питань європейської інтеграції України, 2003. –31 с

IUCN/UNEP/WWF World. Conservation Strategy: Living resources conservation for sustainable development, IUCN, Gland, Swit. – Zerland, 1980. – P. 125–214.

Таміла Черевещенко

ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНІСТІ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ

Вступ

Проблема здоров'я належить до споконвічних і глобальних. Вона стосується людства загалом і кожної людини зокрема, зберігаючи свою пріоритетну значущість протягом усієї історії суспільства.

Знання особливостей та тенденцій стану здоров'я населення, факторів, які на нього впливають, здійснення моніторингу є обов'язковим складником наукового обґрунтування і визначення найбільш ефективної стратегії і тактики розвитку щодо збільшення середньої тривалості здорового життя населення.

Здоров'я дітей – найцінніше надбання цивілізованого суспільства. Воно створює фізичний, духовний і соціальний базис, інтелектуальний і фізичний потенціал країни. Загальновідомим є вирішальне значення дошкільного періоду у становленні особистості дитини, створенні передумов для його гармонійного розвитку.

Найбільш чутливими і вразливими в людській популяції є діти, які мають недосконалість розвитку ендокринних, імунікомпетентних та інших структур організму, і як наслідок зниження адаптаційних можливостей, що часто призводить до розвитку стану дефіциту щодо інфекцій і розвитку алергій та інших патологічних станів (хвороб)¹.

У 1977 році Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) ініціювала міжнародну компанію під назвою «Здоров'я для всіх», у якій зібрана інформація про існуючі загрози здоров'ю. У 2000 році ВООЗ проголосила глобальну стратегію «Здоров'я для всіх», яка містить 10 положень, 6 принципів, 38 завдань, спрямованих на попередження загрози здоров'ю. Отже, визначено систему заходів, що в загальносвітову наукову лексику увійшли під назвою «Заохочення до здоров'я, сприяння здоров'ю, формування пропаганди здоров'ю» тощо.

¹ Мандров С.И. Состояние здоровья детей дошкольного возраста как интегральный показатель экологического благополучия населения / С. И. Мандров, Л. А. Жданова, М. А. Сергеева, А. В. Сорокина // Экология и здоровье человека: Сб. науч. тр. – Иваново, 1995. – С. 67 – 69

Аналіз досліджувальної проблеми

Пріоритетність проблеми здоров'я молодого покоління пов'язана з сучасним різким погіршенням стану його фізичного й розумового розвитку та працездатності. Особливу тривогу викликає значне збільшення кількості дітей дошкільного віку з функціональними органічними захворюваннями. Стан громадського здоров'я в Україні свідчить про нагальну потребу підвищення ефективності реалізації основних положень Конституції України, законодавства щодо збереження та зміцнення здоров'я українського народу, формування здорового способу життя, а отже, забезпечення сталого національного розвитку. Таким чином, стратегічним напрямком державної політики в Україні є збереження, зміцнення та поліпшення громадського здоров'я, утвердження в суспільстві ідеології здорового способу життя.

Однією з основних причин, пов'язаних з незадовільним станом здоров'я дітей дошкільного віку є відсутність належної роботи щодо формування здорового способу життя, починаючи з раннього дитинства у сім'ї та дошкільному закладі.

Учені (Ю. Лисицин і Г. Царегородцев) визначають здоровий спосіб життя як спосіб життєдіяльності, спрямований на збереження і поліпшення здоров'я людей, як умови і передумови здійснення й розвитку інших сторін суспільного способу життя².

Складниками здорового способу життя є різноманітні компоненти, що стосуються усіх сфер здоров'я – фізичної, психічної, соціальної й духовної. Найважливіші з них такі:

- харчування (зокрема споживання якісної питної води, потрібної кількості вітамінів, мікроелементів, протеїнів, жирів, вуглеводів, спеціальних продуктів і харчових додатків);
- побут (якість житла, умови для пасивного й активного відпочинку, рівень психічної й фізичної безпеки на території життєдіяльності);
- умови діяльності й праці, безпека не тільки у фізичному, а й у психічному аспекті, наявність стимулів і умов професійного розвитку;
- рухова активність (фізична культура і спорт, використання засобів різноманітних систем оздоровлення, спрямованих на підвищення рівня фізичного розвитку, його підтримку, відновлення сил після фізичних і психічних навантажень).

Неабияке значення для здорового способу життя мають поінформованість людей і можливість доступу до спеціальних профілактичних процедур, здатних протидіяти природному процесу старіння, належних екологічних умов, достатньої системи охорони здоров'я. Крім того, є чимало інших

² Лисицын Ю.П., Здоровый образ жизни ребёнка. / Ю.П. Лисицын, Н.В. Полунина – М.: из-во «Знание» РСФСР, 1984. – 40 с.

складників здорового способу життя, що стосуються переважно не тільки фізичного й психічного, а й соціального і духовного здоров'я, до яких належить відсутність шкідливих звичок, домінантна світоглядна настанова на пріоритетну цінність здоров'я тощо³.

Центральне місце у формуванні здорового способу життя дітей та молоді відіграють інститут освіти та його окремі ланки (дошкільна, початкова, середня, вища тощо). Питання ролі інституту освіти, зокрема дошкільної ланки, у формуванні здоров'я та здорового способу життя дітей і молоді розглянуто у багатьох працях сучасних науковців.

Так, С. Лапасенко говорить про необхідність створення умов для ефективного формування ціннісних орієнтацій на здоровий спосіб життя. Позиція автора полягає в тому, що ефективне формування таких ознак можливе за умови комплексного виховного впливу на потребнісно-мотиваційну та емоційно-вольову сферу особистості⁴.

Наша позиція збігається з твердженням науковців про те, що формування бережливого ставлення до власного здоров'я та здоров'я інших людей, здоровий спосіб життя передбачає врахування всіх його складників і можливе лише за умов неперервності та комплексності освітнього впливу на особистість дитини. При цьому дошкільник має бути активним учасником і творчим суб'єктом виховного процесу. Здобута інформація має увійти в повсякденне життя малюка і на основі усвідомлення і прийняття стати переконанням і мотивацією до збереження свого здоров'я. А для реалізації оздоровчої життєвої позиції особистості слід формувати щоденні вміння приймати оздоровчі рішення, надаючи кожній дитині психологічну підтримку.

Як зробити так, щоб здоров'я стало однією з провідних потреб людини протягом усього життя; неодмінною умовою сталого розвитку держави через конкретну особистість?

Безперечно, з перших років життя малюка слід вести просвітницько-виховну роботу, формуючи в нього звичку дбати про власне здоров'я. Якщо ми, дорослі, усвідомимо, що головну надію слід покласти не на медичне обслуговування чи поліпшення екології, а тільки на себе, то й пріоритетом у вихованні стане формування у наших малюків навичок здорового способу життя.

Оскільки ж це означає зорієнтованість особистості на формування, збереження та зміцнення власного здоров'я як найголовнішої особистісно-мотиваційної потреби, то найважливішим завданням педагогів є формування

³ Формування здорового способу життя: Навч. посібн. для слухачів курсів підвищення кваліфікації державних службовців / О. Яременко, О. Вакулєнко, Л. Жаліло, Н. Комарова та ін. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000. – 232 с.

⁴ Лапасенко С.В. Формування ціннісних орієнтацій старших підлітків на здоровий спосіб життя: дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія та методика дошкільної освіти» / С.В. Лапасенко ; Ін-т проблем виховання АПН України. – К., 2000. – 178 с.

в дитини готовності бути здоровою. За твердженням В. Петленко та В. Бузунова ця готовність має складатися: з потреби (хочу) бути здоровим; із здатності (можу) будувати свої відносини із самим собою та навколишнім світом; з рішучості (буду) жити за природовідповідними законами.

Усвідомлення дитиною того, що здоров'я – це приватна власність кожного, і є не менш важливим чинником успішності в житті, ніж певні матеріальні блага, буде сприяти вихованню у дошкільників бажання систематично займатися фізичною культурою і спортом. Отже, головне в роботі дошкільного закладу – турбота про здоров'я дітей, адже здоровий малюк легше сприймає виховні впливи, швидше набуває необхідних умінь та навичок, краще пристосовується до змін навколишньої дійсності. Дотримання такого напрямку роботи забезпечить стратегію сталого розвитку в дошкільному навчальному закладі, спрямованого саме на виховання здорового покоління.

Стратегічною метою є виховання і розвиток життєрадісної особистості, збагаченої знаннями про себе, готової до творчої діяльності, поведінка якої відповідає загальнолюдським нормам моралі. А знання, розуміння і втілення у практику основ здорового способу життя – це три ключових моменти, від яких залежатиме повноцінність і тривалість життя кожної особистості, цілого покоління та всіх наступних поколінь людей.

Світова спільнота виховання здорового способу життя визначає як процес цілеспрямованих зусиль для створення умов, що сприяють поліпшенню здоров'я і благополуччя загалом, а зокрема – ефективній політиці, розробленню доцільних програм, наданню відповідних послуг, які можуть підтримати та поліпшити наявні рівні здоров'я, дати людям змогу посилити контроль над власним здоров'ям і покращити його⁵.

У дошкільних навчальних закладах проблему здоров'я дитини розглядають як важливий складник дошкільного виховання і визначена розділами програм «Я у Світі», «Дитина» і «Малюк», Базовим компонентом дошкільної освіти.

Зважаючи на зазначене вище постає потреба у кваліфікованих, грамотно підготовлених фахівцях, які повинні уміти не тільки проводити заняття «Основ здоров'я» (валеології) та фізичної культури, але й уміти таким чином реорганізувати навчально-виховний процес і все освітнє середовище в дошкільному навчальному закладі, щоб вони несли і дітям, і самим вихователям здоров'я.

Низка досліджень вітчизняних науковців (О. Богініч, Є. Вільсковський, Н. Денесенко, В. Нестеренко, О. Шовкопляс) присвячена проблемі підготовки фахівців до реалізації завдань формування здорового способу життя.

⁵ Формування здорового способу життя: Навч. посібн. для слухачів курсів підвищення кваліфікації державних службовців / О. Яременко, О. Вакуленко, Л. Жаліло, Н. Комарова та ін. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000. – 232 с.

Світові освітні тенденції процесів, що відбуваються в Україні, актуалізують проблеми фахової підготовки вихователя, посилюють вимоги до його професійних та особистісних якостей. Першочерговим завданням вищих навчальних педагогічних закладів є підготовка висококваліфікованого фахівця, який на належному рівні виконуватиме професійні обов'язки.

Визначаючи показник, за яким можна відстежити якість підготовки майбутніх педагогів до виховання у дошкільників навичок здорового способу життя, ми виходили з того, що за час навчання у вищому педагогічному навчальному закладі не можливо засвоїти вичерпного обсягу знань і навичок. Зумовлено це, насамперед, тим, що обсяг знань, які мають забезпечувати виконання педагогом вимог своєї професійної діяльності, постійно зростає, оновлюється і принципово змінюється за своїм змістом. По-друге, термін навчання у вищій школі, його насиченість переважно теоретичною підготовкою майже не залишають місця для набуття практичного досвіду в педагогічній діяльності, без чого неможливе усвідомлене, а не формальне, механічне формування досконалих професійно-педагогічних умінь і навичок. Отже, як справедливо зазначають окремі автори, «завдання полягає в тому, щоб визначити необхідний мінімум змісту підготовки, який забезпечить професійну компетентність»⁶.

Професійна компетентність майбутнього педагога є узагальнювальним показником його теоретичної і практичної підготовки до професійної діяльності, пов'язаної з вихованням і навчанням іншої людини. Розв'язання завдань, пов'язаних із валеологічним вихованням, зокрема з вихованням у дитини навичок здорового способу життя суттєво обмежує простір професійної компетентності педагога і конкретизує його. Відповідно до цього ми вважаємо доцільним розглядати здоров'язберігальну компетентність майбутнього вихователя як окремих складник його загальної компетентності.

На основі проведеного теоретичного дослідження нами було визначено, що здоров'язберігальна компетентність вихователя – це інтегративна якість особистості, яка виражається в рівні засвоєння ним соціального досвіду в аспекті здоров'язбереження, спрямованого на збереження власного здоров'я (особистісна спрямованість), здоров'я вихованців (професійна спрямованість).

Формування здоров'язберігальної компетентності студентів напряму підготовки «Дошкільна освіта» у процесі їх фахової підготовки є показником успішного розв'язання сучасних педагогічних завдань крізь призму професійного зростання, самореалізації, гармонійного співіснування з іншими людьми, психологічної рівноваги, сформованості здоров'язберігальної основи власного способу життя та життя дітей.

⁶ Лінгводидактика в сучасних закладах освіти / За загальною редакцією доктора педагогічних наук, дійсного члена АПН України, професора А. М. Богуш. – Одеса: ПНЦ АПН України, 2001. – 269 с.

Свідома активна позиція вихователя стосовно власного здоров'я є необхідною умовою успішної здоров'язбережувальної діяльності у професійній сфері. Педагог, який розуміє цінність здоров'я, безперечно, буде враховувати його пріоритет у процесі організації освітньо – виховного процесу, домагаючись високих професійних результатів. Творча і продуктивна професійна діяльність, у свою чергу, сприяє збереженню професійного довголіття і не руйнує здоров'я. Формування такої позиції педагога відповідає сталому розвитку особистості: поетапний гармонійний та збалансований розвиток всебічно освіченої соціально активної особистості, яка має світогляд, сформований на основі моральних принципів та норм, що забезпечують готовність до соціально-відповідальної поведінки і безперервної освіти.

На нашу думку, надзвичайну актуальність з огляду на зазначене вище має сам здоров'язберігальний складник професійної підготовки майбутніх вихователів, оскільки впровадження саме такого компонента підготовки зможе задовольнити велику частину потреб суспільства у сталому розвитку:

- не лише перелічувати проблеми а націлювати майбутнього фахівця на їхнє розв'язання;
- дасть змогу осягнути системну картину світу, розв'язання цього завдання вбачаємо в реалізації інтегративного підходу в підготовці майбутніх вихователів до здоров'язберігальної діяльності;
- спрямувати підготовку на вивчення та практичне розв'язання місцевих проблем, пов'язаних зі здоров'ям дошкільників;
- надавати студентам знання не про розв'язання конкретних проблемних ситуацій, а про алгоритми дій; не допускати „застарювання знань”.

У структурі оздоровчої діяльності майбутніх вихователів можна виокремити три компоненти:

- перший компонент – наявність мотивації і внутрішніх ресурсів (особистісний);
- другий компонент – певна ступінь сформованості теоретичних знань із питань здоров'я (теоретичний);
- діяльності в педагогічній практиці (практичний).

Особистісний компонент можна визначити як індивідуальну готовність вихователя до здоров'язберігальної діяльності, зумовлену його внутрішньою системою цінностей, індивідуально-типологічними особливостями, особистісними характеристиками, станом здоров'я.

Усвідомлення здоров'я як базової соціальної та професійної цінності – основа здоров'язбережувальної діяльності вихователя, сформованість якої значною мірою визначається рівнем здоров'я, масштабом використання психофізіологічного потенціалу. Тому необхідною умовою реалізації оздоровчої діяльності поряд з мотивацією є використання внутрішніх

ресурсів: індивідуального здоров'я, працездатності, рівня психоемоційного стану та функціональних можливостей.

Теоретичний компонент – методологічна основа оздоровчої діяльності. Оскільки здоров'я – багатогранна характеристика, для здійснення оздоровчої діяльності потрібні пізнання з різних галузей науки, інтегровані в єдину систему уявлень про здоров'я, базову частину якої складають знання психолого-педагогічних та медико-біологічних напрямів. Всебічну освіту, що дає змогу опанувати теорію і методику формування основ культури здорового способу життя, повинна бути спрямована на вивчення закономірностей росту й розвитку, гігієнічних умов життєдіяльності, факторів ризику для здоров'я, оскільки на їхній основі обґрунтовано багато питань психології та педагогіки, практичні рекомендації з організації режиму дня. Аналіз структурних і функціональних особливостей опорно-рухового апарату, серцево-судинної і дихальної систем необхідний для обґрунтування режиму рухової активності, а також розв'язання питань, пов'язаних із проблемами інтелектуальних та емоційних перевантажень, гіподинамії.

Сформованість практичного компонента свідчить про високий рівень готовності до реалізації оздоровчої діяльності, що знаходить відображення у складниках професійної компетентності вихователя: методологічному, психолого – педагогічному⁷.

Методологічний складник дає змогу вихователю здійснювати планування, розроблення заходів із формування основ культури здоров'я у дошкільників, їхнього дидактичного забезпечення, а також планів просвітницької роботи, різноманітних виховних заходів, оцінку результативності здоров'язберігальної діяльності, використовуючи адекватні засоби моніторингу, будувати заняття на основі педагогічного спілкування, власної творчої діяльності, визначати шляхи і способи реалізації здоров'язберігальних технологій в освітньому процесі, вибирати напрями професійно-особистісного самовдосконалення.

На нашу думку, саме формування практичного компонента у структурі оздоровчої діяльності майбутнього вихователя має вирішальне значення для ефективного процесу здоров'язбереження молодого покоління. Саме процес здоров'язбереження є одним із основних завдань освітньо-виховного процесу сучасного дошкільного навчального закладу. Відомо, що найважливішим показником якості дошкільної освіти є здоров'я, фізичний та психічний розвиток вихованців. Тому неабиякого значення для удосконалення системи фізичного виховання та оздоровлення дітей набуває запровадження здоров'язберігальних методик виховання у педагогічний процес, який мають здійснювати фахівці, готові до такого виду діяльності.

⁷ П'ясецька Н. А. Формування умінь студентів інтегрувати зміст навчально-виховного процесу в роботі з дітьми / Н. А. П'ясецька // Формування творчої особистості вчителя національної школи ХХІ століття : матеріали доп. Всеукр. наук.-практ. конф. – К. : Наук. світ, 2000. – С. 76-77.

Російська дослідниця у галузі фізичного виховання та здоров'язбереження дітей дошкільного віку А. Волошина зазначає, що у сучасному дошкільному навчальному закладі організація фізкультурно-оздоровчої діяльності не задовольняє потреби дитини в рухах, а намагання забезпечити ранній розвиток дошкільників шкодить їхнього фізичному і психічному здоров'ю. Заради вирішення означеної проблеми пріоритетними напрямком діяльності будь-якого дошкільного навчального закладу є створення умов для збереження психічного і фізичного здоров'я кожної дитини, забезпечення емоційного благополуччя дітей, надання педагогічної підтримки для збереження і розвитку індивідуальності кожної дитини. Усе це являє собою здоров'язбережувальне середовище ДНЗ чи, іншими словами, здоров'язбережувальний простір.

Здоров'язберігальне середовище – це гнучка система, що розвивається та не гнітить дитину, її основу становить емоційно-комфортне середовище перебування і сприятливий режим організації життєдіяльності дітей.

Система здоров'язбережувальної діяльності передбачає певний порядок здійснення оздоровчих заходів у різних напрямках діяльності дошкільного закладу: педагогічної, лікувально-профілактичної, побутової. Вона поєднує низку заходів аналітико-прогностичного, діагностичного та контрольного плану, санітарно-гігієнічну просвітницьку діяльність серед вихованців та їхніх батьків, а також діяльність адміністрації щодо створення відповідної матеріально-методичної бази й підвищення кваліфікації персоналу.

Для оптимізації процесу здоров'язбережувальної діяльності в сучасному дошкільному навчальному закладі ми пропонуємо структуру впровадження здоров'язберігальної технології, яка складається з послідовних та взаємопов'язаних етапів. Етап підготовчий поєднує два дуже важливі компоненти: ознайомлення з теоретичними основами технології (визначення оздоровчої спрямованості та її значення для дитини); вивчення думки батьків, заручення їхнього підтримкою.

На цьому етапі дуже важливим є вибір здоров'язберігальних технологій, яких на сьогодні наявна велика кількість. Пропонуємо класифікацію здоров'язбережувальних технологій, що дасть змогу визначити напрями використання різних видів у педагогічному процесі.

Профілактично-лікувальні технології. В основу цієї групи покладено профілактику і лікування захворювань. Насамперед це прийоми фітотерапії, ароматерапії, які застосовують у дошкільному закладі для профілактики і лікування гострих респіраторних, вірусних, хронічних захворювань. До цієї групи здоров'язберігальних технологій слід зарахувати вживання фітонцидів, інгаляції лікарськими рослинами, сольові і лужні інгаляції, прогрівання лампою «Біотрон», офтальмотренажери (для профілактики короткозорості), промивання носа, точковий масаж, масаж вушних раковин за методикою А. Уманської (для загартування горла та порожнини рота),

масаж стоп ніг (на «доріжці здоров'я»), лікувально-профілактичний масаж тощо.

Корекційні технології застосовують для корекції різних сторін психіки та сприяння руховій активності дитини як фактора здоров'я, фізичного та загального розвитку. У фізкультурно-оздоровчій роботі з дітьми можна використовувати елементи психогімнастики, психомоторні розминки, медитаційні вправи, релаксацію тощо.

Лікувально-фізкультурні технології спрямовані на корекцію постави, профілактику плоскостопості, стимулювання діaphragми, розвитку координації і відчуття рівноваги. Це корегувальна гімнастика (спеціальні вправи для постави і стопи), дихальна гімнастика, футбол-гімнастика, різні види масажу тощо.

Технології навчання здорового способу життя. Пальчикова гімнастика, гімнастика для очей, дихальна гімнастика, різні види масажу, психомоторні розминки використовують для зняття втоми, відновлення працездатності, бадьорості, покращення настрою. До цієї групи здоров'язберігальних технологій слід зарахувати також дотримання санітарно-гігієнічних умов, прищеплення дітям елементарних культурно-гігієнічних навичок, надання першої медичної допомоги в разі садна, порізу, укусу комах тощо.

Пропонована систематизація здоров'язберігальних технологій, можливих для використання в дошкільному закладі, досить умовна, оскільки кожна методика передбачає покращення функціонального стану організму, профілактику захворювань, підвищення опірності організму, корекцію психіки, сприяння руховій активності дітей, зняття втоми і відновлення працездатності, покращенню настрою тощо. Але така класифікація надасть можливість вихователям швидше зорієнтуватися в різноманітті сучасних оздоровчих методик для використання у своїй професійній діяльності. А для майбутніх фахівців дошкільної освіти така класифікація стане в пригоді для різнопланового формування здоров'язберігальної компетентності.

Отже, обравши ті чи ті здоров'язберігальні технології, слід переходити до другого – практичного етапу:

- створення умов та оформлення необхідного матеріалу;
- упровадження методики в педагогічний процес.

Реалізація будь-якої програми починається з її матеріально-методичного забезпечення. Завжди потрібні додаткові фінанси: в одному випадку, наприклад, на оплату фахівців (масажист, інструктор з фізкультури тощо), в іншому – на купівлю обладнання, в третьому – на навчання чи перепідготовку фахівців у різних центрах тощо. Іноді, бракує методичного забезпечення.

В умовах дошкільного навчального закладу оздоровчий процес має бути єдиним, акумулювати усі напрями діяльності щодо збереження, зміцнення і формування здоров'я вихованців. Застосування в садочку здоров'язберігальних

технологій не має перетворюватися на самоціль. Кожен напрям діяльності, форма організації життя дітей у дошкільному закладі, будь-яка форма роботи з фізичного виховання повинні забезпечити дитині виконання елементарних правил здоров'язбереження, а на основі цього – свідомого дотримання цих правил, раціональних прийомів мислення і здоров'язберігальної поведінки.

Відомо, що епізодичні форми роботи та засоби оздоровлення неефективні. Отже, слід продумувати доцільність використання окремої оздоровчої технології чи методу під час конкретної форми роботи чи заходу з дітьми. Потрібно розуміти, з якою метою і чому саме на цьому занятті правомірно використати відповідну оздоровчу методику.

Застосування будь-якого методу чи прийому оздоровлення має органічно вписуватися у вид діяльності, тип заняття, форму роботи з огляду на мету: прищеплення дітям навичок збереження, формування, зміцнення свого здоров'я. Саме тому система здоров'язбережувальної роботи повинна містити блок заходів контролю над її реалізацією. До цих заходів зараховують насамперед моніторинг здоров'я і фізичного виховання дітей, який, у свою чергу, передбачає і контроль над процесом діяльності, і контроль над її результатами.

Звичайно, всі заходи, спрямовані на забезпечення здоров'язбережувальної діяльності в ДНЗ, відбуваються з урахуванням суб'єктивної готовності колективу ДНЗ до реалізації здоров'язберігальної технології. Адже робота колективу дошкільного закладу щодо збереження та зміцнення здоров'я дітей – це довгострокова інвестиція держави в сім'ю, яка буде повернена у вигляді повноцінних громадян суспільства, здатних збільшити його добробут та сталий розвиток.

У реалізації такої структури оздоровчої діяльності майбутніх вихователів ми вбачаємо відображення пріоритетних напрямків освіти для сталого розвитку, визначених О. Висоцькою:

- розвиток духовного потенціалу особистості на засадах особистісно-орієнтованої педагогіки;
- розвиток інформаційної культури особистості, основ критичного мислення та медіа-грамотності;
- формування культури здоров'я на засадах розуміння єдності природи та людини, залежності здоров'я людини від стану довкілля.

Висновок

Здоров'язбережувальна складнова професійної підготовки майбутніх вихователів є надзвичайно важливою та обов'язковою частиною освітньо-виховного процесу вищого навчального закладу. А здоров'язберігальну компетентність майбутнього вихователя ми розглядаємо як його готовність

до формування основ здорового способу життя у дошкільників, як складну особистісну якість майбутнього фахівця, що регулює його діяльність у зазначеній сфері та забезпечує ефективність цього процесу; систему інтегрованих властивостей особистості, адекватних структурі й змісту роботи щодо формування здорового способу життя молодшого покоління. Перспективу подальших досліджень вбачаємо в розробці та з'ясуванні методики підготовки майбутніх вихователів до здоров'язберігальної діяльності в дошкільному навчальному закладі.

Бібліографія

Лапаєнко С.В. Формування ціннісних орієнтацій старших підлітків на здоровий спосіб життя: дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія та методика дошкільної освіти» / С.В. Лапаєнко ; Ін-т проблем виховання АПН України. – К., 2000. – 178 с.

Лисицын Ю.П. Здоровый образ жизни ребёнка / Ю.П. Лисицын, Н.В. Полунина. – М.: из-во «Знание» РСФСР, 1984. – 40с.

Лінгводидактика в сучасних закладах освіти / За загальною редакцією доктора педагогічних наук, дійсного члена АПН України, професора А.М. Богуш. – Одеса: ПНЦ АПН України, 2001. – 269 с.

Мандров С.И. Состояние здоровья детей дошкольного возраста как интегральный показатель экологического благополучия населения / С. И. Мандров, Л. А. Жданова, М. А. Сергеева, А. В. Сорокина // Экология и здоровье человека: Сб. науч. тр. – Иваново, 1995. – С. 67 – 69.

П'ясецька Н. А. Формування умінь студентів інтегрувати зміст навчально-виховного процесу в роботі з дітьми / Н. А. П'ясецька // Формування творчої особистості вчителя національної школи XXI століття : матеріали доп. Всеукр. наук.-практ.конф. – К. : Наук. світ, 2000. – С. 76-77.

Формування здорового способу життя: Навч.посібн.для слухачів курсів підвищення кваліфікації державних службовців / О. Яременко, О. Вакулєнко, Л. Жаліло, Н. Комарова та ін. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000. – 232 с.

Євгенія Іванова

ЕМОЦІЙНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЛЮДИНИ ЯК ПЕРЕДУМОВА СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Вступ

Відповідно до сучасних уявлень про рушійні сили, джерела і умови розвитку психіки і особистості людини, психічний розвиток дитини опосередкований спілкуванням і взаємодією з дорослим, у першу чергу, з батьками. Емоційний клімат у сім'ї, в якій виховується дитина, чинить істотний вплив на формування сприйняття світу дитиною. У концепції сталого розвитку вплив родини на формування світоглядних позицій врахований у її соціальному компоненті. Метою нашої статті є з'ясування проблеми зв'язку сім'ї і її впливу на емоційний інтелект дитини. Рівень емоційного інтелекту ми розглядаємо як один із найважливіших психологічних чинників, які впливають на формування в людини життєвої позиції, а отже, і ставлення до того, що відбувається навколо неї, в її оточенні. Значення соціального контексту ми розглядаємо в цій статті, у контексті нашого дослідження, присвяченого проблемі сімейних дисфункцій і їхнього впливу на особистість підлітка.

У сучасному українському суспільстві здебільшого панують тенденції, протилежні цінностям концепції сталого розвитку. Приклади такої деструктивної поведінки ми можемо спостерігати в різних соціальних виявах. Це молоді батьки, які спокійно палять над візочком, де спить немовля, або сидячи на дитячому майданчику; це люди, які, йдучи з пікніка, залишають свій пакет зі сміттям (якщо, звичайно, зберуть його хоча б у пакет) десь на узбіччі, а з часом там утворюється стихійне звалище; це ті, хто ставлять кашкани в заповідних зонах, а потім чи забувають про них, чи бояться повернутися за ними, а нещасна тварина марно гине. У цій статті ми розглядаємо причини такої поведінки з погляду психології і її клінічних аспектів (адаптаційних розладів). Жорстокість, байдужість, девіантна поведінка – це все відображення проблем суспільства на особистості окремого індивіда. Від цих проблем ми вже не можемо сховатися ні за фасадами будинків у престижних районах, ні навіть переїхавши до країн з вищим рівнем життя. Тому що наслідки наздоженуть нас усюди, це тільки питання часу. Те, що автор економічної теорії сталого розвитку Д. Герман

включив як обов'язковий аспект у своїй теорії ліквідацію експлуатації, бідності та дискримінації людей, підтверджує, що забезпечення економічного благополуччя матиме позитивні наслідки і на інших рівнях життя. Проте варто пам'ятати, що навіть освічені люди можуть байдуже ставитись до того, що відбувається з довкіллям. Як зазначає І. Андреева, культ раціональності і високий освітній ценз безпосередньо не забезпечують гуманістичного світогляду та емоційної культури людини.¹

Для того, щоб думати про те, що відбувається з усією живою системою і що ми залишимо після себе для нащадків, потрібно бути не тільки освіченою людиною, а також мати високий рівень емоційного інтелекту. Базові принципи концепції сталого розвитку включають такі засади як задоволення елементарних потреб усіх людей, проте емоційне благополуччя зумовлене не тільки матеріальними чинниками. Концепція сталого розвитку пропонує шляхи вирішення екологічних та матеріальних проблем людства шляхом керованого розвитку. Потрібно враховувати, що за кожним рішенням, за будь-яким вчинком стоїть особистість, окрема свідомість, яка оцінює і регулює свою діяльність. Детально ознайомившись із принципами і складниками цієї концепції ми припустили, що поглиблення знань з погляду специфіки психологічного реагування на запропоновані зміни, матиме позитивний результат на реалізацію всієї концепції загалом.

Визначення поняття емоційного інтелекту в психології

Поняттям, якому варто присвятити увагу, є емоційний інтелект. Сучасна психологія пропонує поняття емоційного інтелекту, яке може описати рівень розвитку людини з погляду її «емоційної розумності». Емоційний інтелект – це група ментальних здібностей, які сприяють усвідомленню і розумінню власних емоцій і емоцій оточення. Людина з високорозвиненим емоційним інтелектом використовує емоції для гнучкого планування, творчого мислення, переключення уваги, мотивації. Як підтверджують дослідження Е. Носенко та Н. Коврига наявність високого рівня емоційного інтелекту надає перевагу в орієнтації та активності в житті.²

Згідно з удосконаленою моделлю, емоційний інтелект охоплює такі ментальні здібності: усвідомлену регуляцію емоцій, розуміння (осмислення) емоцій, асиміляція емоцій у мисленні, розрізнення і вираження емоцій.³ У нашому дослідженні розглянуто сімейні дисфункції, що опосередковано

¹ Андреева И. Н. Эмоциональный интеллект: Исследование феномена / И. Н. Андреева // Вопросы психологии. – 2006. – № 3. – С. 79.

² Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції [Текст] / Е. Л. Носенко, Н. В. Коврига; Дніпропетровський національний ун-т. – К.: Вища школа, 2003. – С. 46.

³ Андреева И. Н. Эмоциональный интеллект: Исследование феномена / И. Н. Андреева // Вопросы психологии. – 2006. – № 3. – С. 81.

впливають на порушення емоційного інтелекту підлітків, і це, в свою чергу, призводить до таких наслідків як тривожність, боязкість, страхи, агресія, підвищена емоційна виснажливість, труднощі спілкування, депресія, дистрес. Доведено, що низький рівень емоційного інтелекту тісно пов'язаний із соціальною дезадаптацією і емоційними розладами: депресією, тривогою, різними формами відхилень поведінки, які все частіше виявляються в молодому віці (С. Стейн , Г. Бук, Д. Гоулман). У класифікаторі хвороб DSM IV та в МКБ-10 ці розлади визначають як адаптаційні розлади, які зазвичай стають на заваді соціальному функціонуванню та продуктивності. Як було зазначено вище, саме соціальна активність і адаптованість до соціуму зумовлює поведінку, протилежну деструктивній, таку, що формує відповідальність за свої вчинки. Підлітки, які мають адаптаційні порушення, виявляють байдужість до того, що відбувається навколо, часто схильні до адиктивної поведінки, виявив аутоагресії. В Японії було описано синдром «отаку», у процесі вияву при якому підлітки, занурившись у віртуальну реальність, відеоігри і музику зі свого стереофонічних навушників, ігнорують соціальні взаємостосунки, потребу догляду за собою, освіту та досягнення повного розвитку особистості.⁴

Особливості складових компонентів емоційного інтелекту підлітка

У межах вивчення емоційного інтелекту та факторів, що впливають на його становлення, було проведено пілотажне дослідження, метою якого було виявити, які саме особистісні риси підлітка пов'язані з низькими показниками емоційного інтелекту. Пілотаж підтвердив припущення і гіпотезу стосовно зв'язку рівня розвитку емоційного інтелекту та його успішністю у встановленні контактів з оточуванням. Підлітки, в яких ще недостатньо розвинені компоненти емоційного інтелекту, мають більші труднощі у спілкуванні порівняно з однолітками, в яких ці компоненти розвинуті краще. У подальшому буде досліджено стосунки з батьками в підлітків з низьким рівнем розвитку емоційного інтелекту. На основі теоретичного аналізу робимо припущення про те, що наявність певних типів сімейних дисфункцій заважатиме розвитку достатнього рівня емоційного інтелекту в підлітка.

Під час роботи в школі практичним психологом було проведено бесіди з учнями різних класів про те, як вони піклуються про збереження екосфери Землі. Цікавим було те, що більшість опитаних підлітків не вимикає воду, коли чистить зуби; не збирає макулатуру, а здавати пляшки

⁴ Юрьева Л. Н. История. Культура. Психические и поведенческие расстройства / Л. Н. Юрьева. – К. : Сфера, 2002. – С. 28.

вважає справою безпритульних людей. Це свідчить про те, що все починається тоді, коли ми залишаємося наодинці з собою. Тому, на нашу думку, зміни потрібно починати зі змін у свідомості людей. Усе проконтролювати неможливо. Проте, якщо бути певними, що дитина виховується за принципами поваги до інших та довкілля, є більше шансів, що, досягнувши дорослого віку, вона зробить пріоритетними саме засади, що відображають ідеї сталого розвитку. Письменник Б. Вербер у своїй книзі «Дзеркало Касандри» дуже влучно зображує майбутні покоління у вигляді розлючених малюків, які вимагають у суді, щоб попередники відповіли за те, що тепер неможливо існувати у світі, де отруєні повітря і вода, виснажені природні ресурси. При цьому пояснити чому так вийшло, ніхто не може.⁵

Відображення системних характеристики сім'ї в підході до вивчення емоційного інтелекту людини

Теоретичний огляд літературних джерел, пов'язаних із психологією розвитку особистості, виявив, що важливим складником у формуванні відповідального покоління є сім'я. Сім'я основна, первинна соціокультурна одиниця, завдяки якій з покоління в покоління передаються традиції, звичаї, стереотип відносин між людьми і світом. Саме тому, зміни в сім'ї як структурному елементі суспільства є важливим чинником впливу на свідомість кожної окремої людини. Сім'ю, як система, ланки якої пов'язані, з одного боку, одна з одною (всі члени родини), з іншого суспільством та його громадянами, в цій роботі буде розглянуто як чинник, що виконує роль посередника між змінами в суспільстві і змінами в особистості людини.

Сталий розвиток забезпечує міцними міжпоколінні зв'язки. Проблеми, які виникають у сучасному суспільстві сприяють послабленню цих зв'язків. Неповні сім'ї через розлучення батьків мають наслідком емоційний розрив між дітьми і батьками. Емоційний розрив може спричинити поведінкові розлади в дітей, які тривалий час зростають в дисфункційній сімейній системі. Сім'я є регуляційним чинником міжпоколінних зв'язків. Саме родина впливає на те, як дитина, що зростає в ній, буде сприймати навколишнє середовище: як дружнє чи вороже. Концепція сталого суспільства має підтримувати посилення сімейних стосунків, адже вони забезпечують передавання життєво важливих цінностей між поколіннями.

Дотримання внутрішньопоколінної і міжпоколінної рівності захищене в концепції сталого розвитку до базових принципів. За визначенням А. Бобрової покоління – це вікова група людей, формування характеру яких

⁵ Вербер Б. Зеркало Кассандры / Б. Вербер . – М. : Гелеос, 2009. – С. 289.

відбувається під впливом певних історичних подій, економічних і культурних чинників, що зумовлюють схожість і об'єднаність деяких характеристик в наслідок схожого для представників даної когорти соціального досвіду. Розглядаючи покоління як історико-психологічний феномен, автор дійшла висновку, що належність особистості до покоління зумовлена її історичною своєрідністю або специфікою покоління. Специфіка покоління – це комплекс особистісних якостей, що сформований в певній історичній ситуації і оптимально відповідає адаптації особистості до наявного стану соціальної системи. Б. Ананьев вважає, що належність до певного покоління є найважливішою характеристикою особистості, що лежить в основі її специфічної належності до конкретного покоління.⁶ Ще рано робити висновки, але однією з характеристик молодшого покоління, яке було народжено в останнє десятиріччя, можливо, буде саме наявність неповної родини. Варто зазначити, що актуальність екологічних проблем, яка зростає щороку може стати визначним чинником для майбутніх поколінь. Ще двадцять років тому ніхто не турбувався про парниковий ефект, танення льодовиків. На нашу думку, ігнорувати проблеми навколишнього середовища вже неможливо.

Роль сім'ї в становленні емоційного інтелекту підлітка

Як було зазначено вище, рівень емоційного інтелекту визначає типи реагування на однакові ситуації різними людьми. Для реалізації концепції сталого розвитку є необхідною проактивна поведінка, що протиставлена реактивній поведінці. Людина, яка реагує про активно, зважає, які будуть наслідки і тільки після цього діє. Рівень сформованості емоційного інтелекту зумовлений біологічними і соціальними чинниками. Серед соціальних чинників виокремлюють групу, яка безпосередньо пов'язана з особливостями родини, в якій виховується дитина: рівнем освіти батьків і сімейним прибутом. Доведено, що чим вищий рівень освіти батьків і сімейний прибуток, тим більш високими є показники емоційного інтелекту в підлітків. Це ті фактори, на підтримку яких зосереджена увага економічного компоненту в концепції сталого розвитку. Батьки з високим рівнем показника емоційного інтелекту здатні створити гармонійні умови сімейних відносин, що сприяє розвитку уважного ставлення до переживань інших членів родини і обговорення емоційних труднощів. Отже, успішну стратегію виховання батьки реалізують у тому випадку, коли акцентують увагу більшою мірою на переживаннях дитини, ніж на її поведінці.

⁶ Юрьева Л. Н. История. Культура. Психические и поведенческие расстройства / Л. Н. Юрьева. – К. : Сфера, 2002. – С. 77-78.

Аналіз порушень емоційного інтелекту (Г. Гарднер, Дж. Меср, П. Саловей, Р. Гоулман, Д. Люсін, Є. Сергієнко, І. Ветрова, Е. Носенко, Н. Коврига, І. Андреева, С. Дерев'янка) підтвердив важливість цього концепту для формування просоціальної та активної особистості. І. Андреева в своїй статті зазначає, що високий емоційний інтелект сприяє теплому ставленню батьків до дітей і емоційно благополучним сімейним стосункам. Водночас він зворотно корелює з такими проблемами в поведінці як агресивні вияви, жорстокість, хуліганство, вживання наркотиків, куріння, антисоціальні вчинки. І. Андреева припускає, що рівень емоційності батьків діє опосередковано: як «забачене середовище», в якому дитина може набути необхідних для адаптації знань, навичок і розвинути впевненість у своїй емоційній компетентності. Найбільш значущим фактором цього середовища є мати, яка, зазвичай, проводить з дитиною більше часу, ніж батько.⁷ Дослідження важливості сім'ї як чинника, що сприяє повноцінному зростанню дитини загалом і формуванню високого рівня її емоційного інтелекту зокрема, є метою нашого дисертаційного дослідження.

Адаптаційні можливості емоційного інтелекту людини

Як зазначають Е. Носенко і Н. Коврига, однією з найважливіших функцій інтелекту є адаптивна функція. Наявність високого рівня емоційного інтелекту надає перевагу в орієнтації та активності в житті. Важливим для розуміння, яким чином цей рівень пов'язаний з вихованням дітей як соціально активних членів суспільства, є його виявлення. Автори монографії аргументують, що інтегрованим відображенням внутрішніх детермінант емоційного інтелекту у свідомості людини можна вважати почуття психологічного благополуччя, у якому фіксується позитивне ставлення індивіда до себе як суб'єкта життєдіяльності.⁸

Родина, надаючи емоційну стабільність та захищеність, сприяє тому, що дитина з такої сім'ї демонструватиме соціально схвалено поведінку. Результати дослідження С. Дерев'янка підтверджують, що у сфері емоційних переживань емоційний інтелект відіграє переважно регулятивну роль, сприяє підвищенню рівня емоційного комфорту особистості шляхом мотиваційно-вольової саморегуляції і когнітивної переробки емоційних стимулів. Саме мотивування підрастаючого покоління на те, що ми маємо зберегти екосистему, подумати про те, що буде завтра, і є завданням першочергової важливості.

⁷ Андреева И. Н. Предпосылки развития эмоционального интеллекта / И. Н. Андреева // Вопросы психологии. – 2007. – № 5. – С.60-61.

⁸ Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції [Текст] / Е. Л. Носенко, Н. В. Коврига ; Дніпропетровський національний ун-т. – К. : Вища школа, 2003. – С. 45.

Якщо це усвідомити не тільки на рівні думок, а й на рівні почуттів, результат буде набагато кращим.⁹

Видозміни сімейних систем і їхній зв'язок з виховними принципами в сучасному суспільстві

Кожна нова історична епоха призводить до трансформацій у сімейних стосунках; у способах праці, в економіці, а понад цим відбуваються зміни в свідомості людини. І події, які відбувалися останні двадцять років у пострадянському просторі значно змінили погляди людей на інститут сім'ї. Люди перестали вкладати сенс в існування родини. Шлюб став більш емоційним, особистісно орієнтованим і менш міцним, бо основою шлюбу перестали бути основні традиційні цінності, як, наприклад, сумісне виховання дітей. Велике значення набув так званий психологічний шлюбний контракт. На нашу думку, концепція сталого розвитку має враховувати той факт, що зараз сім'я, як соціальна одиниця переживає значні зміни. Тільки скеровуючи та інтегруючи усі процеси діяльності людства, можна досягти стабільності у сферах, які забезпечують існування людей.

О. Тоффлер у своїй праці «Третя хвиля» пояснює занепад сім'ї наслідками розпаду нуклеарних сімей. Збільшення таких сімей призвело до того, що, не зважаючи на труднощі, сім'я з одним із батьків за певних обставин краща для дитини, ніж нуклеарна сім'я, в якій немає згоди між батьками. Збільшення масштабів цього явища занепокоїло суспільство, з'явилося багато програм підтримки сім'ї як на державних так і на приватних засадах. У технологічно розвинених країнах сьогодні можна побачити значне розмаїття типів сім'ї: гомосексуальні шлюби, комуни, групи людей старшого віку, що живуть спільно, щоб об'єднати витрати (іноді їх пов'язує і секс), племінні групи серед деяких етнічних меншин та інші типи існування. О. Тоффлер не виключає, що існування різних типів сімей провокує ускладнення емоційних контактів між дітьми і батьками в таких сім'ях. Саме батьки навчають реагувати на життєві ситуації проактивно, аналізуючи емоції. Емоційна стабільність потрібна всім без винятку членам сім'ї, гармонійна родина має характеристики, які це забезпечують.¹⁰

Едвард В. Беал зауважує, що за останні тридцять років зросла кількість розлучень, і аналізує тенденції в «суспільстві, що розлучається». Близько половини сучасних людей проводять певний час в родині з одним

⁹ Емоційний інтелект як чинник соціально-психологічної адаптації особистості до студентського середовища [Текст] : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Дерев'яно Світлана Петрівна ; Черніг. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2009. – 327 с. : рис., табл. С. 6.

¹⁰ Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2010. – С.157-180.

з батьків, що впливає на їхні власні шанси бути успішними в подружжі. Менша частина людей матиме стабільні сім'ї, в яких кожен із подружжя в дитинстві жив у повній родині і в подальшому шлюб батьків не розпався (Castro and Vumpass). Отже, ризик того, що дитина, яка виховується в неповній сім'ї матиме емоційні труднощі і не буде ставитись до шлюбу як до того, що потрібно зберегти як би це не було важко на сьогодні значно вищий.¹¹

А. Варга відзначає, що в нинішній період відсутні конструктивні уявлення про виховання дітей. Система виховання не спроможна запропонувати конкретних дій: існує багато необґрунтованих заборон, відсутні послідовні вимоги, система заохочень і покарань. Це призводить до дезорієнтації дітей і батьків, у зв'язку з чим зростає рівень батьківської тривоги. Розповсюджені деструктивні засоби зниження тривоги в сім'ї, такі як неадекватне прив'язування дитини шляхом гіперопіки, інфантилізації, інвалідації, негнучка близька дистанція з дитиною. Кожна з цих форм є породженням деструктивних емоцій в сім'ї і спричиняє емоційний розрив.¹²

Тривалий емоційний розрив у декількох поколіннях зазвичай призводить до формування емоційних, соціальних чи фізичних симптомів у деяких представників наступних поколінь. Ці симптоми можуть бути різноманітними, проте всі вони пов'язані з розривом як із засобом управління тривогою в сім'ях.¹³

Проведений нами аналіз проблеми порушень розвитку емоційного інтелекту підлітків у зв'язку з сімейними дисфункціями, підтвердив припущення про те, що концепт диференційованості Я детермінує емоційний розвиток людини. Зупинимось детальніше на цій концепції з теорії М. Боуена. Автор запозичив поняття диференційованості Я з ідей поділу клітин у біології. Воно включає як окремість/автономію, так і зв'язок/кооперацію близько пов'язаних між собою одиниць. У найзагальнішому сенсі поняття диференційованості означає здатність індивіда визначати власні думки і почуття в контексті близьких, емоційно напружених стосунків. Диференціація Я також показує здатність індивіда бути одночасно окремо і разом. Це міра емоційної зрілості, яка відображає

¹¹ Беал В. Детоцентрический развод [Електронний ресурс] // В. Беал Москва, общество семейных консультантов и психотерапевтов : [сайт]. – Електрон. дані. – Москва : общество семейных консультантов и психотерапевтов, 2013. – Режим доступу: <http://www.supporter.ru/pages.php?idr=39&pageid=2>. – Назва з екрана.

¹² Варга А. Я. Российская семья в эпоху перемен / [Електронний ресурс] // Москва, общество семейных консультантов и психотерапевтов : [сайт]. – Електрон. дані. – Москва : общество семейных консультантов и психотерапевтов, 2013. – Режим доступу: <http://www.supporter.ru/pages.php?idr=16&id=256&pageid=2>. – Назва з екрана.

¹³ Медведев С. Э. Трансгенерационные процессы при психической травме / [Електронний ресурс] // Москва, общество семейных консультантов и психотерапевтов : [сайт]. – Електрон. дані. – Москва : общество семейных консультантов и психотерапевтов, 2013. – Режим доступу: <http://www.supporter.ru/pages.php?idr=45&id=327&pageid=2>. – Назва з екрана.

здатність людини поводитись відповідально, перебуваючи в близьких взаємовідносинах. Концепція М. Боуена, так само як і концепція сталого розвитку, заснована на розумінні того, що всі форми життя є системами. Такі системи дають змогу організму отримувати інформацію (зсередини чи з навколишнього середовища), інтегрувати нові знання і на його основі вибудовувати свою поведінку. Реакції організму, якими управляє емоційна система, іноді слугують для задоволення власних інтересів, а іноді – для інтересів групи. Мета концепції Боуена – на прикладі концепції емоційних систем розширення погляду на систему взагалі.¹⁴

Висновки

Система почуттів сильно впливає на поведінку людини. Фактично почуття впливають на просоціальну поведінку людини більше, ніж мислення. Тому важливо, щоб виховання свідомої поведінки щодо збереження екосистеми Землі отримувало не тільки когнітивний відгук, а також і емоційний, не зовсім усвідомлений. Це можна пояснити прикладом, коли ми обираємо певну поведінку, бо вона згуртовує нас з іншими або асоціюється з близькими для нас людьми. Отже, якщо ми знатимемо, навіть не усвідомлюючи того, що близькі схвалять наш вибір, ми будемо діяти залежно від цього тим чи іншим чином.

Вартим уваги є фактор того, що конкретні заходи, які можуть наблизити кожному окрему людину до досягнення мети концепції сталого розвитку залишають ще багато нез'ясованих питань, з огляду на те, що ці заходи мають бути узгоджені з урахуванням усіх його складових компонентів. Узгодженість, на нашу думку, в першу чергу полягає в тому, щоб визначити чи буде ефективним прийняте рішення. Наприклад, у нашому дослідженні ми пропонуємо розглядати проблему байдужості людей до майбутніх поколінь через призму сімейної системи, наскільки чинник сім'ї впливає на все наше подальше життя: формування свідомості, ідентифікації. Якщо наші припущення є правильними, то заходи, спрямовані на дослідження, а потім на проведення тренінгів, просвітницьких зустрічей із проблемними родинами, матимуть позитивний вплив на всі компоненти концепції сталого розвитку. Людина може обирати тільки тоді, коли вона може побачити можливі перспективи, а це, в свою чергу, реалізується тоді, коли сім'я дає змогу розвинути конкретні навички дитині, яку виховує.

Варто зазначити, що розвиток емоційного інтелекту є важливим адаптаційним фактором, що сприяє оптимізації міжособистісної взаємодії,

¹⁴ Теория семейных систем Мюррея Боуэна [Текст] : основные понятия, методы и клинич. практика : [сб. статей] / ред. К. Бейкер , А. Я. Варга. – 2-е стер. изд. – М. : Когито-Центр, 2008. – 495 с.

просоціальної поведінки. Підвищення його рівня призведе до зниження деструктивних тенденцій у поведінці людей. Тому в концепції сталого розвитку варто враховувати роботу з афективною сферою особистості загалом, що узагальнено в понятті емоційного інтелекту. Низький рівень емоційного інтелекту зумовлює реактивний тип реагування, коли людина не замислюється над наслідками своїх дій, а просто вчиняє так, як їй найбільш зручно в цей момент. Потрібно враховувати те, що саме підростаюче покоління відповідатиме за рішення, які прийматимуться на рівні суспільного значення. Люди, які контролюють свою поведінку, розуміють свої емоційні стани і вміють їх стримувати є опорою реалізації концепції сталого розвитку.

Таким чином, на основі аналізу зв'язку емоційного інтелекту з реалізацією принципів концепції сталого розвитку, було зроблено такі висновки: концепція сталого розвитку має спиратися на вивчення емоційних процесів; байдужість до оточуючого середовища, породжується через порушення в сімейній системі; ці сімейні дисфункції спричинені порушенням емоційних процесів сім'ї – наявність певних типів сімейних дисфункцій заважатиме розвитку достатнього рівня емоційного інтелекту в підлітка; непродуктивні засоби зниження тривоги в сім'ї, є породженням деструктивних емоцій в сімейній системі. Отже, для втілення принципів концепції сталого розвитку потрібно враховувати чинник сімейного впливу, який детермінує розвиток емоційного інтелекту людини.

Бібліографія

Андреева И. Н. Эмоциональный интеллект: Исследование феномена / И. Н. Андреева // Вопросы психологии. – 2006. – № 3. – С. 78–86.

Андреева И. Н. Предпосылки развития эмоционального интеллекта / И. Н. Андреева // Вопросы психологии. – 2007. – № 5. – С. 57–65.

Беал В. Детоцентрический развод [Електронний ресурс] // Москва, общество семейных консультантов и психотерапевтов : [сайт]. – Електрон. дані. – Москва : общество семейных консультантов и психотерапевтов, 2013. – Режим доступу: <http://www.supporter.ru/pages.php?idr=39&pageid=2>. – Назва з екрана.

Варга А. Я. Российская семья в эпоху перемен / [Електронний ресурс] // Москва, общество семейных консультантов и психотерапевтов : [сайт]. – Електрон. дані. – Москва : общество семейных консультантов и психотерапевтов, 2013. – Режим доступу: <http://www.supporter.ru/pages.php?idr=16&id=256&pageid=2>. – Назва з екрана.

Вербер Б. Зеркало Кассандры / Б. Вербер. – М. : Гелеос, 2009. – 576 с.

Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції [Текст] / Е.А. Носенко, Н. В. Коврига ; Дніпропетровський національний ун-т. – К. : Вища школа, 2003. – 126 с.

Емоційний інтелект як чинник соціально-психологічної адаптації особистості до студентського середовища [Текст] : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Дерев'янка Світлана Петрівна ; Черніг. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2009. – 327 с. : рис., табл.

Медведев С. Э. Трансгенерационные процессы при психической травме / [Электронный ресурс] // Москва, общество семейных консультантов и психотерапевтов : [сайт]. – Электрон. дані. – Москва : общество семейных консультантов и психотерапевтов, 2013. – Режим доступу: <http://www.supporter.ru/pages.php?idr=45&id=327&pageid=2>. – Назва з екрана.

Теория семейных систем Мюррея Боуэна [Текст] : основные понятия, методы и клинч. практика : [сб. статей] / ред. К. Бейкер , А. Я. Варга. – 2-е стер. изд. – М. : Когито-Центр, 2008. – 495 с.

Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2010. – 784 с.

Юрьева Л. Н. История. Культура. Психические и поведенческие расстройства / Л. Н. Юрьева. – К. : Сфера, 2002. – 314 с.

Олена Міценко

ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Вступ

У кожній державі, як і в житті кожної людини, є такі періоди, коли їй потрібна допомога іншої людини, групи людей, цілого суспільства. І в цій ситуації особливу роль можуть відіграти як соціальні інститути, так і окремі фахівці, серед яких соціальний педагог і соціальний працівник посідають особливе місце. Суспільна потреба в таких фахівцях нині вкрай необхідна. Сучасне суспільство характеризується "відкритістю", багатофакторністю й різноспрямованістю впливів на молоде покоління. Воно несе з собою як збільшення можливостей розвитку людини, так і певний потенціал негативних впливів. Назріла потреба в розробці наукових основ соціалізації і виховання дітей та молоді в єдності та взаємозв'язку, соціальної корекції, молодіжної й освітньої політики. Відродження соціальної педагогіки в кінці ХХ ст. об'єктивно відображає цю потребу часу. Відкритість педагогічної науки до соціальних явищ, взаємодія соціального середовища й середовища педагогічного закладають фундамент для нового етапу розвитку педагогіки середовища, яка системно вивчає відносини таких компонентів, як час-соціум-соціалізація-виховання-особистість. Зниження якості освіти, системні проблеми освітянської галузі, ведуть до зниження адаптивного потенціалу суспільства, збільшення кількості тих, хто потребує постійної підтримки й соціальної допомоги. Можна сказати, що соціальна педагогіка утвердилась як самостійна галузь педагогічного знання, яка має за мету вивчення освітнього потенціалу суспільства, способів педагогізації соціального середовища для більш успішної соціалізації й розвитку особистості протягом усього життя.

Сучасна соціально-економічна ситуація в країні характеризується різномасштабними перетвореннями в усіх сферах життя, що супроводжуються активними процесами порушення звичних поглядів, переконань, настанов, ціннісних орієнтацій і заміщення їх новими. У професійній сфері це виявляється в тому, що престижними в нашому суспільстві нині стають професії, які відповідають потребам нових форм економіки. З кожним роком відчувається недостаток висококваліфікованих фахівців в найбільш активних для суспільства сферах: здоров'я, навчання, соціального захисту.

Розкриття проблеми

Усе більше очевидним стає вплив на специфіку діяльності соціального педагога і соціального працівника масовості і якісних змін, які відбуваються в самій людині: зростання грамотності, поінформованості, відносної соціально-побутової забезпеченості. При цьому нову роль починають виконувати, з одного боку, соціокультурні традиції, які іноді ускладнюють життя людини, а з іншого – уніфікація соціокультурного розвитку людини під впливом засобів масової інформації. Переосмислення основного змісту й напрямів соціальної політики, безперечно, змушує теоретиків і практиків визначити місце і роль соціальної роботи в реалізації цієї політики. Хоча можна з певністю стверджувати, що нині ніхто не заперечує того, що соціальна робота є надзвичайно важливим інструментом соціальної політики. При цьому соціальна політика, визначаючи зміст, спрямованість, нормативно-правову базу соціально-педагогічної роботи, водночас є і методологічною, організаційно-практичною основою, яка диктує методи, форми й технології соціальної роботи.

Питання діяльності соціального педагога в загальноосвітніх закладах вивчали вітчизняні дослідники О. Безпалько, В. Бочарова, Т. Веретенко, І. Зверева, А. Капська, Л. Коваль, С. Хлебик та ін. Соціально-педагогічні аспекти виховання дітей дошкільного віку досліджували Т. Алексеєнко, С. Болтівець, О. Кононко, Т. Поніманська та ін. Науковці розкривають зміст соціального виховання дошкільнят, наголошують на важливості співпраці з батьками, потребі в розширенні функцій дошкільного навчального закладу шляхом запровадження соціально-педагогічного патронату сімей, що виховують дітей дошкільного віку, зокрема й з вадами психічного розвитку, які з різних причин не відвідують ДНЗ.

Тому слід більш докладно дослідити організацію роботи соціального педагога дошкільного навчального закладу. Потребують подальшого розробки питання взаємодії соціального педагога ДНЗ із сім'єю та іншими інституціями з проблем дитинства, змісту та форм роботи, створення навчально-методичних посібників для соціальних педагогів, які працюють у дошкільному навчальному закладі, розробки програм щодо організації роботи з дітьми, які виховуються в домашніх умовах тощо. На часі створення спецкурсу "Технології роботи соціального педагога в дошкільних навчальних закладах", який є доцільним для підготовки студентів зі спеціальностей: "Дошкільне виховання", "Соціальна педагогіка".

Проблему соціалізації особистості, що має тривалу історію дослідження в соціології та соціальній психології, на сучасному етапі визначають як предмет педагогіки, зокрема й дошкільної. Теоретичне осмислення соціалізації як складника педагогічного процесу, вивчення форм, методів, засобів її практичної реалізації вимагають сучасного трактування категорій педагогіки, до яких тепер долучене й поняття „соціального досвіду” дитини-дошкільника.

Досить тривалий час вітчизняна педагогічна практика ігнорувала соціальний досвід дитини як джерело саморуху особистості у процесі виховання й навчання. І сам термін „соціальний досвід” донедавна рідко використовували в педагогіці, до того ж, із значенням „життєвий досвід” (тобто стихійний), на відміну від досвіду, отриманий у спеціально організованому навчальному або виховному процесі.

Теоретичне осмислення соціалізації як складника педагогічного процесу, вивчення форм, методів, засобів її практичної реалізації, як педагогічної мети дедалі більше привертають увагу науковців. Помітний доробок щодо соціально-педагогічних аспектів проблеми належить таким вітчизняним дослідникам, як І. Бех, В. Кремень, О. Кононко, Т. Поніманська, І. Печенко та інші.

Проте, як показав аналіз теорії і практики дошкільної педагогіки, проблеми формування соціального досвіду в дітей дошкільного віку ще недостатньо досліджені. У діяльності дошкільного закладу зберігаються неадекватні, застарілі підходи, що не забезпечують потрібної дітям соціальної компетентності, на що спрямовує Базовий компонент дошкільної освіти¹. Натомість, успішне здійснення реформи дошкільної освіти можливе за умови зняття зовнішніх і внутрішніх суперечностей між завданнями педагогічного процесу й науковими основами його забезпечення. Особливо важливо розв'язати наявну суперечність міжоб'єктивною необхідністю соціального становлення дитини-дошкільника та традиційними формами й методами організації педагогічного процесу. Змістовий аспект, методи керівництва та форми організації педагогічного процесу у дошкільному закладі не корелюють з сучасною соціальною ситуацією, оскільки відчутне послаблення соціального контролю і зниження авторитету старшого покоління, що є наслідком демократизації суспільного життя².

А. Бінова зазначає, що соціальний розвиток (соціалізація) – процес засвоєння й подальшого розвитку індивідом соціально-культурного досвіду, що необхідний для його включення в систему суспільних відносин, а складається з:

- трудових навичок;
- знань;
- норм, цінностей, традицій, правил;
- соціальних якостей особистості, які дають змогу людині комфортно

й ефективно існувати в суспільстві інших людей, розвиток толерантності у свідомості батьків, педагогів і дітей (терпимість до чужого способу життя, думок, поведінки, цінностей, здатність до прийняття поглядів співрозмовника, які відрізняються від власних³.

¹ Базовий компонент дошкільної освіти в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mon.gov.ua/ua/activity/education/56/690/bazovij_komponent-doshkilnoji_osviti_v_ukrajini/

² Там само.

³ Болтівець С. В. Соціально-педагогічний патронаж: нова суспільна місія дитячого садка / С. В. Болтівець // Дошкільне виховання. – 1999. – № 4. – С. 5–6.

Як зазначає Т. Поніманська, механізм соціального розвитку складається з таких головних компонентів як когнітивний (здатність до пізнання людей, їхньої поведінки, взаємин) та поведінковий (мотиви й навички взаємодії в різних ситуаціях спільної діяльності)⁴.

Моральною характеристикою цих складників є емоційний чинник, здатність до емоційних почуттів, до розуміння іншого, співпереживання, співчуття, визначення рівнів розвитку яких і було завданням констатувального експерименту.

На сьогодні більшість науковців у галузі проблеми самосвідомості сходяться на тому, що перше народження "Я" дитини як особистісного утворення припадає на трирічний вік. Цьому якісному зрушенню в розвитку самосвідомості передують незчисленна кількість "зіткнень" дитини з навколишнім світом. Вона – активний діяч: хапає руками, нюхає, розглядає, тягне до себе, відштовхує, кидає, спостерігає за наслідками своїх дій тощо. У взаємодії з дорослими, стикаючись з різноманітними заборонами та вимогами, намагається всіляко їх здолати. Досвід власних дій і вчинків підказує дитині, що вона може впливати на інших, здобуваючи бажане, тобто вона є причиною того, що відбувається. Активне користування мовою є також реальною основою усвідомлення себе як джерела активності, спрямованої на інших людей. Все це породжує почуття самоідентичності дитини, або почуття тотожності із самою собою, що ґрунтується на усвідомленні себе тією самою в різний час і в різних ситуаціях. Це справжній переворот у свідомості дитини: вона відкриває для себе не просто факт свого фізичного існування (що було у свій час об'єктом самовідчуття), а власну ідентичність у взаєминах з людьми, тобто себе саму як суб'єкта цих взаємин.

До недавнього часу при вивченні генези самосвідомості, зокрема в період молодшого дошкільного віку, дослідники акцентували увагу переважно на різних виявах самостійності дітей, пов'язуючи їхню зрелу самостійність з усвідомленням власного "Я" як суб'єкта активності у взаємодії з тими, хто поруч. При цьому в тіні залишався найважливіший момент якісно нового етапу розвитку самосвідомості – переживання дитиною себе як центральної цінності для себе та для інших. Це "первісне почуття власної цінності, – пише Р. Бернс, – зумовлене тим особливим піклуванням та любов'ю, яким оточують звичайно дитину в сім'ї".

Переживання цінності власного "Я" у взаєминах із дорослими та однолітками не означає ще для трьох-чотирирічних малюків усвідомлення ними характеру своїх переживань та емоційних станів: це якісне зрушення у процесі самопізнання припадає на старший дошкільний вік. А. Виготський із цього приводу писав: "Так само, як дитина трьох років відкриває своє ставлення у взаєминах з іншими людьми, так семилітка відкриває сам факт

⁴ Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка : навчальний посібник [для студентів вищих навчальних закладів] / Т. І. Поніманська. – К.:Академвидав, 2006. – 456 с.

своїх переживань"⁵. Що стосується дітей молодшого дошкільного віку, то цінність їхнього власного "Я" для них самих існує лише у вигляді емоційних наслідків поведінкових порушень з боку самої дитини та оцінних впливів на неї дорослих, а також як переживання дитиною певних досягнень та заслуг, відзначуваних знову ж таки дорослими. Ці емоційні наслідки (переживання) дослідники кваліфікують як перші почуття провини, сорому гордості, самолюбства.

Отже, відкриття дитиною власного "Я" – це не тільки перехід на позицію пристрасного ставлення до самої себе, а й на позицію захисту цінності "Я", його відповідності тому уявленню, яке дитина вже має про себе. Для підтвердження висловлених положень звернімося до експерименту, який описав О. Леонт'єв. Він полягав у тому, що дорослий поставив перед дитиною завдання: не встаючи з місця (це була обов'язкова умова), дістати віддалений предмет за допомогою спеціального пристрою.

Тільки-но дитина почала виконувати завдання, дослідник перейшов до сусідньої кімнати, з якої продовжував непомітно спостерігати. Після невдалих спроб, зазначає О. Леонт'єв, малий устав, підійшов до предмета, взяв його в руки і спокійно повернувся на місце.

Експериментатор негайно підійшов до малюка, похвалив і запропонував цукерку. Той, проте, відмовився, а коли дорослий почав наполягати, навіть заплакав⁶.

Як бачимо, дістаючи предмет, дитина ще не переживала. А от коли їй запропонували цукерку як нагороду за успіх, вона зрозуміла, що обрана нею поведінка не сумісна з її обіцянкою поводитися певним чином. Тобто слово, дане іншому, становить уже для дитини особистісну значущість, оскільки воно відображає її ціннісне уявлення про себе. Саме тому, за своїм особистісним сенсом, як пише О. Леонт'єв, цукерка виявилася "гіркою". "Хіба не за аналогічною схемою виникають такі глибоко особистісні явища, як, скажімо, муки сумління?" – резюмує О. Леонт'єв, завершуючи аналіз наведеного вище феномена "гіркої цукерки"⁷.

Висновки

Поступове накопичення та структурування соціального досвіду дитини, у процесі якого вона навчається розрізняти психічні стани інших людей – однолітків та дорослих, порівнювати свої сили з реальними можливостями партнерів за комунікативною взаємодією та дедалі краще усвідомлювати себе як суб'єкта цієї взаємодії, закономірно готує наступну, якісно нову стадію розвитку самосвідомості. Центральним новоутворенням цієї стадії

⁵ Виготський А. С. Педагогическая психология / А. С. Виготський – М., 1991. – С.379.

⁶ Леонт'єв А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонт'єв. – М., 1973. – 188 с.

⁷ Леонт'єв А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонт'єв. – М., 1973. – 188 с.

вважають відкриття дитиною свого внутрішнього світу – переживань, душевних станів, бажань, прагнень, мотивів і цілей своїх дій і вчинків. При цьому механізмом розвитку процесів самоусвідомлення дитиною себе як суб'єкта власної психічної активності є достатньо сформована вже у старших дошкільників здатність до рефлексії⁸.

Отже, підвищений рівень розвитку рефлексії у внутрішньому світі маляти, пов'язаний із переживанням труднощів у спілкуванні та гостротою сприймання оцінних впливів з боку тих, хто поруч, має бути розцінена педагогами як індивідуальна особливість самосвідомості, що потребує корекції. Корекційні програми роботи з такими дітьми неодмінно передбачають гуманний підхід до них. Іншими словами, вихователь має розуміти й урахувати особливості емоційно-ціннісного ставлення конфліктних чи відчужених дітей до самих себе та специфіку змісту їхнього образу "Я", який поступово може трансформуватися в "комплекс Попелюшки" чи ідентифікуватися з образом агресивної особистості.

Бібліографія

Алексеев Т. Ф. Про нові підходи до сімейного виховання / Т. Ф. Алексеев // Шлях освіти. – 1997. – № 2. – С. 34–37.

Базовий компонент дошкільної освіти в Україні [Електронний ресурс] – Режим доступу :http://www.mon.gov.ua/ua/activity/education/56/690/bazovij_komponent-doshkilnoi_osviti_v_ukrajini/

Безпалько О. В. Зміст та напрями професійної діяльності соціального педагога в загальноосвітніх закладах / Проблема педагогічних технологій. – Вип. 2. – Луцьк, 2002. – 164 с.

Бех І.Д. Виховання особистості: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади / І. Д. Бех. – К.: Либідь, 2003. – 280 с.

Болтівець С.В. Соціально-педагогічний патронаж : нова суспільна місія дитячого садка / С.В. Болтівець // Дошкільне виховання. – 1999. – № 4. – С. 5–6.

Бочарова В.Г. Профессиональная социальная работа: личностно ориентированный подход: монография.– М, 1999.–184с.

Виготський Л.С. Педагогическая психология / Л. С. Виготський – М., 1991. –389 с.

Веретенко Т.Г. Практична компонента професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів до діяльності у загальноосвітніх навчальних закладах / Т. Г. Веретенко. – К. : КМПУ імені Б.Д. Грінченка, 2009. – С. 42–44.

Капська А.Й. Соціальна педагогіка/ А. Й. Капська. – К.: Центр учбової літератури, 2011 – 488 с.

⁸ Там само. – С.46.

Коментар до Базового компоненту дошкільної освіти в Україні: наук.-метод. посібн. / за заг. ред. О.А. Кононко. – К.: Ред.журн. „Дошкільне виховання”, 2003.

Коваль Л.Г. Соціальна педагогіка : навч. посібн. / Л. Г. Коваль, І. Д. Зверева, С.Р. Хлебик. – К., 1997. – 392 с.

Кремень В.Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації :факти, роздуми, перспективи / В.Г. Кремень. – К. : Грамота, 2003. – 215 с.

Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М., 1973. – 188 с.

Печенко І.П. Соціалізація дітей в умовах сільських навчально-виховних комплексів "загальноосвітній навчальний заклад – дошкільний навчальний заклад" : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / І.П. Печенко.– К. , 2003. – 20 с.

Поніманська Т.І. Дошкільна педагогіка : навчальний посібник [для студентів вищих навчальних закладів] / Т.І. Поніманська. – К. : Академвидав, 2006. – 456 с.

Антоніна Біда

ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ З ОБДАРОВАНИМИ ШКОЛЯРАМИ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ І ПОЛЬЩІ

Вступ

На сучасному етапі однією з найважливіших світових педагогічних проблем є навчання обдарованих дітей. Посилена увага науковців до обдарованості – наслідок того, що у ХХ ст. їхнє навчання стало важливим стратегічним ресурсом, адже успіхи кожної країни в розвитку економіки, соціальної сфери, культури значною мірою залежать від інтелектуального, творчого потенціалу населення, що є основою сталого розвитку суспільства.

Аналіз досліджуваної проблеми

Актуальні проблеми сталого розвитку в освіті досліджували В. Баутін, О. Висоцька, В. Козлов, В. Підліснюк та ін. Так, В. Баутін і В. Козлов розуміють сталий розвиток як зміни життя й діяльності людей на основі збалансованого розв'язання соціально-економічних завдань і проблем збереження сприятливого середовища та природно-ресурсного потенціалу сільських територій з метою задоволення потреб нинішнього й майбутніх поколінь людей¹. У праці О. Висоцької «Освіта для сталого розвитку: мета і основні характеристики» сталий розвиток визначено як стабільний, спрямований, збалансований розвиток економічної та соціальної сфер за умов раціонального використання екологічних ресурсів². В. Підліснюк у посібнику «Сталий розвиток суспільства: роль освіти: путівник» сталий розвиток трактує як такий розвиток суспільства, що задовольняє потреби

¹ Баутин В. М. Устойчивое развитие сельских территорий : сущность, термины и понятия [Електронний ресурс] / В. М. Баутин, В. В. Козлов // Агрожурнал Московского государственного агроинженерного университета. – 2006. – № 4. – Режим доступу : <http://agromagazine.msau.ru/index.php/-4/46-2008-03-20-13-00-1/106lr.html>

² Висоцька О. Є. Освіта для сталого розвитку: мета і основні характеристики [Електронний ресурс] О. Є. Висоцька. – Режим доступу : <https://docs.google.com/viewer>

нинішніх поколінь і не ставить під загрозу можливості наступних поколінь задовольняти свої потреби³.

Роль освіти для сталого розвитку в різних країнах світу зростає. З огляду на це, мета статті – з'ясування значення виявлення обдарованих дітей та надання допомоги в їхньому розвитку, у сприянні досягнення сталого розвитку.

У резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Майбутнє, якого ми хочемо», ухваленій улітку 2012 року, зазначено, що ідеї сталого розвитку необхідно упроваджувати на всіх рівнях з урахуванням інтеграції його економічного, соціального й екологічного складників. Безперечно, і в аспекті якісної освіти для сталого розвитку з вищим рівнем знань, відповідальності. У зазначеному директивному документі звернено увагу на те, що якісна освіта на всіх рівнях є необхідною умовою для забезпечення сталого розвитку, розвитку людського потенціалу, тому «сталий розвиток» повинен бути наскрізною темою навчальних освітніх програм⁴.

Потрібно зауважити, що в Україні в 60–80-ті роки ХХ ст. над розв'язанням проблеми навчання обдарованих дітей працювала незначна кількість учених. Лише наприкінці ХХ ст. було розгорнуто теоретичні дослідження, а також розпочалося навчання й виховання обдарованих школярів у практичному плані.

Сучасні тенденції розвитку освіти України

Останнім часом в Україні проводиться значна робота з розвитку здібностей обдарованих дітей: здійснюється диференціація навчання, працюють гуртки за інтересами, проводяться конкурси, олімпіади; створюються спецшколи, спецкласи для обдарованих дітей з метою виявлення й розвитку їхніх здібностей. Водночас варто наголосити, що впродовж тривалого часу вітчизняна школа орієнтувалася на середнього учня, внаслідок чого обдаровані діти не одержували належного розвитку. Важливою умовою успішного розв'язання проблеми роботи з обдарованими дітьми є об'єктивний аналіз зарубіжного досвіду.

Сучасні тенденції розвитку освіти України потребують оновлення змісту й методики роботи з обдарованими дітьми. У нормативних документах визначено вихідні концептуальні положення щодо змін педагогічної освіти в країні, які ґрунтуються на засадах Конституції України, стратегії Національної доктрини розвитку освіти, Законах України «Про освіту»,

³ Підліснюк В. Сталый розвиток суспільства: роль освіти: путівник / за ред. В. Підліснюк. – К.: Видавництво СПД «Ковальчук». – 2005. – С. 4.

⁴ Філіпчук Г. Г. Філософія екологічної освіти сталого розвитку : монографія / Георгій Філіпчук. – Чернівці : Зелена Буковина, 2012. – С. 21.

«Про загальну середню освіту», державної програми «Вчитель». У них наголошено на необхідності перебудови освітньої парадигми в дієву педагогічну систему на основі заміни репродуктивного стилю педагогічної діяльності на творчий. Стратегію особистісно орієнтованого навчання і виховання творчої, обдарованої особистості визначають: Комплексна програма “Творча обдарованість”, Концепція Державної програми роботи з обдарованою молоддю на 2006–2010 роки, Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки, Постанова Верховної Ради України «Про загальнодержавну програму підтримки молоді на 2004–2008 роки», метою яких є підвищення якості освіти відповідно до вимог сталого розвитку суспільства, економіки, забезпечення розвитку людини згідно з її задатками, здібностями.

Сутність обдарованості, розвиток творчих здібностей потрактовані в працях українських і зарубіжних філософів, педагогів, психологів: Я. Коменського, А. Макаренка, Г. Песталоцці, С. Русової, Г. Сковороди, В. Сухомлинського, Д. Ушинського та ін. Аналіз філософської та психолого-педагогічної літератури засвідчує, що нині створено потужну наукову базу з проблеми обдарованості. На особливу увагу заслуговують праці М. Бернштейна, Д. Богоявленської, Е. де Боно (E. de Bono), І. Волощука, Дж. Гілфорда, Ю. Гільбуха, Г. Костюка, О. Кульчицької, Н. Лейтеса, А. Матюшкіна, В. Моляко, О. Музики, Дж. Рензулі, К. Роджерса, С. Рубінштейна, А. Савенкова, Б. Теплова, Е. Торранса, К. Хеллера, В. Шадрикова, В. Юркевич та ін.

На основі аналізу даних вітчизняних і зарубіжних учених слід зазначити, що в їхніх поглядах на явище обдарованості є чимало розбіжностей, зумовлених складністю проблеми. Так, одні автори дотримуються погляду на обдарованість як на суто біологічне явище: все закладено природою, потрібно лише чекати вияву задатків. Інші ставлять знак рівності між обдарованістю і здібностями (Н. Лейтес)⁵.

Варто схарактеризувати її **спільне** в поглядах науковців: загалом обдарованість можна представити як систему, яка містить такі компоненти: біофізіологічні, анатомо-фізіологічні задатки, сенсорно-перцептивні блоки, для яких характерна підвищена чутливість, інтелектуальні й розумові можливості, що дають змогу оцінювати нові ситуації й розв’язувати нові проблеми, емоційно-вольові структури, які зумовлюють тривалі домінуючі підтримки; високий рівень продукування нових образів, фантазій, уявлено тощо⁶.

Отже, слід зазначити, що в науці донині не сформовано єдиної думки про сутність поняття «обдарованість». Але можемо виокремити спільні

⁵ Кульчицька О. І. Соціальне середовище у розвитку обдарованості / О. І. Кульчицька // Обдарована дитина – 2007. – № 1. – С. 26–27.

⁶ Моляко В. А. Проблемы психологии творчества и разработка подходов к изучению одаренности / В. А. Моляко // Вопросы психологии. – 1994. – № 5. – С. 90.

структурні ознаки обдарованості: висока пізнавальна активність; вияв інтелекту; вияв творчості; динаміка діяльності: працездатність, наполегливість; емоційна захопленість діяльністю; реалізація обдарованості.

Узагальнюючи міркування вчених, зазначимо, що обдарованість – це результат складної взаємодії здібностей, які розвиваються на основі природних задатків та в умовах соціального середовища, що вможливає високий рівень конкретної діяльності. Це якість психіки, яка містить інтелект, творчість і мотивацію та дає людині змогу досягнути високих результатів у діяльності (в одному або в декількох видах).

Проблема обдарованості – це один із основних чинників удосконалення системи освіти, оскільки виховання талановитих дітей сприяє формуванню творчого потенціалу країни, уможливає подальший розвиток науки, культури, усіх галузей виробництва⁷, забезпечує просування ідей сталого розвитку, адже в Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки зазначено, що ключовим завданням освіти у XXI сторіччі є розвиток мислення, орієнтованого на стале майбутнє⁸.

Одним із головних напрямів розвитку шкільної освіти України є державна програма виявлення, відбору, навчання, виховання й розвитку обдарованих дітей, спрямована на підготовку творчої особистості, талановитих фахівців. Останнім часом в Україні опубліковано праці, в яких описано використання тестів інтелекту, діагностування рівня творчості (студії І. Волощука, О. Гарнець, Ю. Гільбуха, С. Коробко, О. Кульчицької, В. Моляки, В. Шадрікова, В. Юркевич). У 1993 році Ю. Гільбух представив дані про коефіцієнт інтелекту та виміри розумового розвитку. Вчений наголошує, що випередження розумового розвитку вимірюють у термінах розумового віку й коефіцієнта інтелекту (IQ), мірою обдарованості є «інтелектуальний коефіцієнт» (IQ): відношення розумового віку дитини до її фізичного віку ($20:10 = 2$)⁹.

На думку О. Кульчицької, тести потрібно використовувати як додаткові методи дослідження. У вивченні інтелекту, творчості вагому роль мають відігравати методи спостережень та аналізу продуктів діяльності¹⁰.

Особливу увагу цей науковець приділяє застосуванню біографічного методу, надаючи йому перевагу в ході виявлення обдарованості¹¹. В Україні почали створювати тести на виявлення інтелекту, оцінювання рівня

⁷ Кульчицька О. І. Творча обдарованість. Специфіка дитячої обдарованості / О. І. Кульчицька // Обдарована дитина – 2001. – № 1. – С. 9.

⁸ Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки. Матеріали III Всеукраїнського з'їзду працівників освіти. – Чернівці : Букрек, 2011. – С. 328.

⁹ Гільбух Ю. З. Розумова обдарована дитина: психологія, діагностика, педагогіка / Ю. З. Гільбух ; [пер. з рос.]. – К. : Віпол, 1993. – С. 12–14.

¹⁰ Кульчицькая Е. И. Диагностика уровня развития творческих способностей / Е. И. Кульчицькая, Л. Г. Черная // Обдарована дитина. – 2003. – № 5. – С. 42.

¹¹ Кульчицька О. І. Соціальне середовище у розвитку обдарованості / О. І. Кульчицька // Обдарована дитина. – 2007. – № 1. – С. 3, 5.

розвитку творчості, використовуючи модифіковані методики Дж. Гілфорда, Е. Торранса та інших американських учених. У 2003 році О. Кульчицька й Л. Чорна опублікували статтю «Діагностика рівня розвитку творчих здібностей», де зазначено, що створений тест «Творчість» містить низку субтестів: «Вербальна (словесна) творчість», «Продуктивна творчість» та «Соціальна творчість». До методик, що вимірюють рівень розвитку словесної творчості, належить методика «складання твору» (із декількох слів скласти розповідь); «асоціації» (скласти речення з дуже віддалених за змістом слів); «рифмовки», «звичайні предмети». До методик, які визначають рівень практичної творчості, зараховано варіанти використання звичайних предметів (дитина повинна зазначити, в яких ситуаціях, окрім безпосереднього призначення, можна використати мотузку, газету й парасольку. Творчий тест оцінюють у балах за такими параметрами: оригінальність (нестандартність виконання), побіжність (кількість створених дитиною образів або слів), гнучкість (здатність знаходити різноманітні ідеї)¹².

О. Кульчицька й Л. Чорна для діагностування рівня розвитку творчих здібностей представили тести: «Танграми» (належить до групи практичних і спрямований на виявлення творчих здібностей дітей від 6 до 7 років); «Паралельні лінії» (аналогія до відомого тесту «Лінії» Е. Торренса, що спрямований на виявлення практичних творчих здібностей дитини)¹³.

Упродовж останніх 10 років фахові журнали почали публікувати матеріали для роботи з обдарованими дітьми. Так, у журналі «Обдарована дитина» (№ 5, № 6 2004 року) для внесення до картотеки психолога й педагога опубліковано тести Вільямса: тест дивергентного (творчого) мислення та тест особистісних творчих характеристик для проведення тестування в 1–11 класах; також запропоновано шкалу Вільямса – опитувальник для батьків і вчителів з оцінювання креативності (творчих задатків) дитини; подано інструкції та порядок проведення тесту, опрацювання даних, підрахунку відомостей.

Учитель має добре знати не лише особливості обдарованості, правила діагностування здібностей, а й умови роботи з такими дітьми, методи, прийоми, щоб надати їм допомогу та сприяти їхньому розвитку. Проблема ефективного навчання обдарованої учнівської молоді в ЗОШ надзвичайно актуальна, але на сьогодні недостатньо розв'язана. Однією з причин такої ситуації є відсутність теоретичного дослідження низки складників проблеми диференційованого навчання обдарованих учнів і розроблення нетрадиційного навчально-методичного забезпечення для їхнього навчання.

¹² Кульчицкая Е. И., Черная Л. Г. Диагностика уровня развития творческих способностей / Е. И. Кульчицкая, Л. Г. Черная // Обдарована дитина. – 2003. – № 4. – С. 15–16.

¹³ Кульчицкая Е. И., Черная Л. Г. Диагностика уровня развития творческих способностей / Е. И. Кульчицкая, Л. Г. Черная // Обдарована дитина. – 2003. – № 5. – С. 42, 44.

Зазначена проблема недостатньо відображена в навчально-виховному процесі, хоч автори сучасних підручників для початкової школи (Н. Бібік, М. Васьуленко, А. Заїка, Л. Кочина, О. Савченко та ін.) збільшують питому вагу завдань творчого характеру¹⁴.

Підвищенню ефективності роботи з обдарованими дітьми сприяє застосування новітніх технологій: інтерактивного, диференційованого, інформаційного навчання, які спрямовані на розвиток обдарованості, творчої уяви. Доцільним, зокрема, є застосування методів проєктів, схем, таблиць, написання есе, проведення дебатів та аналогії, незакінченого речення тощо. Під час такої роботи діти висловлюють свої думки, аргументують їх, фантазують, відкриваючи таємниці своїх здібностей. На нашу думку, обдарованих дітей потрібно підтримувати через спеціальні навчальні програми, приділяючи постійну увагу самостійній роботі, розвиткові навичок дослідницької діяльності, що сприяє глибшому самопізнанню, оптимізує критичне й творче мислення. Слід зазначити, що прагнення до самостійної дослідницької роботи, – характерна риса обдарованих дітей.

Аналіз психолого-педагогічної літератури засвідчує, що в останні десятиріччя в Україні розгорнуто роботу з виявлення здібностей, відбору й підтримки обдарованих школярів та допомоги їм державному рівні:

- у 1998 р. Президент України підписав указ про заснування стипендії Президента України переможцям міжнародних олімпіад (на один рік), пізніше для переможців Усеукраїнської олімпіади з української мови заснована президентська стипендія імені Тараса Шевченка;

- розроблена державна програма роботи з обдарованою молоддю на 2006–2010 роки, на її виконання передбачені регіональні програми;

- проблемами обдарованості опікуються відділ роботи з обдарованою молоддю Інституту інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України, Інститут обдарованої дитини НАПН України, вчені лабораторії психології обдарованості Інституту психології імені Г. Костюка НАПН України.

Для обдарованих дітей створено Всеукраїнський освітній інтернет-портал «Острів знань», який відображає діяльність учителів, батьків, вихователів, працівників видавництва та інших установ, діяльність яких стосується системи роботи з обдарованими дітьми. Портал розрахований на творчу роботу учнів¹⁵. Видані монографії, посібники, збірники, статті, підготовлені дисертації з цієї проблеми свідчать про серйозну роботу з виявлення й підтримки

¹⁴ Савченко О. Я. Розвиток у молодших школярів здатності до самонавчання / О. Я. Савченко // Школа першого ступеня: теорія і практика : зб. наук. пр. Переяслав-Хмельницького держ. пед. університету ім. Григорія Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2003. – Вип. 7. – С. 17.

¹⁵ Сухий О. Л. Всеукраїнський освітній інтернет-портал «Острів знань» – новий інструмент розвитку креативного мислення обдарованої молоді / О. Л. Сухий, Т. А. Юрченко // Обдарована дитина. – 2008. – № 10. – С. 64.

обдарованих учнів. Своєрідним методичним посібником для вчителів, батьків, вихователів є журнал «Обдарована дитина».

Аналіз роботи шкіл нового типу, а також найкращих загальноосвітніх шкіл, шкіл-інтернатів України засвідчує, що в них створено певні психолого-педагогічні умови, які сприяють виявленню обдарованих учнів, їхній творчій діяльності, самореалізації.

Попри досягнення в роботі ЗОШ щодо підтримки обдарованих школярів мають місце й недоліки: робота цієї категорії учнів зосереджена переважно в гуртках або під час конкурсів, олімпіад. У книзі «Сирень одаренности в саду творчества» В. Моляко й О. Кульчицька наголошують на нагальності розв'язання зазначеної проблеми, зауважуючи, що тенденція до створення таких навчальних закладів, як гімназії, ліцеї, коледжі, «оголила» практично повну відсутність спеціальних і переконливих методичних засобів для відбору дітей. «Стихійний розгул тестоманії, відсутність навчальних програм для обдарованих дітей, відсутність кадрів для зазначених навчальних закладів загрожує дискредитувати на новому етапі ідею індивідуалізації навчання в серйозних масштабах»¹⁶.

Справді, через вади шкільної системи, зорієнтованої переважно на середнього учня, байдужість окремих педагогів до збереження й розвитку здібностей обдарованих осіб, особливо в загальноосвітніх школах, ми втрачаємо найкраще, що є в кожній дитині, – здатність до творчості, пізнавальної активності. Досвід підтверджує необхідність урахування специфічних особливостей кожної обдарованої дитини, для якої потрібно розробляти свою програму, що сприяла б розвитку її здібностей, оскільки без індивідуальних, перспективних програм обдарованість учня втрачає сенс.

У статті «Напередодні ери обдарованості» В. Моляко зробив дуже простий, але влучний висновок: якщо ми збережемо потенціал обдарованості, який є в дітей, ми будемо мати обдарованих дорослих у кількості, якої цілком вистачить, щоб розв'язати всі наші найважливіші проблеми – соціальні, економічні, екологічні, політичні, наукові, технічні тощо. «Гобто в нас сформується справжня еліта. Саме тоді й розпочнеться ера обдарованості, ера талантів... У цьому немає особливих гіпербол – треба лише дбати про виявлення різних видів обдарованості, про її розвиток, виховання обдарованих дітей, а з часом і фахівців»¹⁷. В Україні освіта для сталого розвитку розвивається на ґрунті екологічної освіти, але, як констатує Г. Філіпчук, нині немає законодавчих або нормативних актів,

¹⁶ Кульчицькая Е. И. Сирень одаренности в саду творчества / Е. И. Кульчицькая, В. А. Моляко. – Житомир : Изд-во ЖГУ им. И. Франка, 2008. – С. 6–7

¹⁷ Моляко В. О. Напередодні ери обдарованості / В. О. Моляко // Обдарована дитина. – 2000. – № 1. – С. 4.

які регламентують сприяння науковим дослідженням у галузі освіти для сталого розвитку¹⁸.

До положення, обґрунтованого цим ученим, слід додати й результати наукових досліджень в галузі педагогіки креативності, пов'язані із формуванням національної еліти для розв'язання проблем освіти у контексті сталого розвитку.

Акцентуємо увагу на потребі активізації досліджень, присвячених феномену обдарованості, на нагальності розв'язання проблеми підготовки у ВНЗ творчого вчителя, який міг би працювати з обдарованими дітьми, виявляти їхні здібності й розвивати їх, створюючи для цього творче середовище, в якому діти працюватимуть за спеціальними програмами.

Створенню ефективних навчальних планів для педагогічної освіти сприяє освітня програма ЄС (SOCRATES), акцентуючи увагу на обдарованому учневі¹⁹.

Стратегічну лінію освіти ХХІ століття відображено в програмах розвитку освіти провідних країн світу. Так, Англія, Франція, Німеччина, Польща та інші країни у своїх програмах розвитку освіти у ХХІ столітті, у бюджетних асигнуваннях проголосили абсолютний пріоритет на фінансування освіти, зокрема, на виявлення обдарованих дітей та їхнє якісне навчання²⁰.

Аналіз психолого-педагогічної літератури дає змогу констатувати, що в початковій і середній школах Польщі приділяють велику увагу обдарованим дітям, яких виявляють за успішністю та особливими розумовими здібностями. Для дітей, успіхи яких фіксують на іспитах, під час різних конкурсів, у характеристиках-спостереженнях учителів, намагаються створювати особливі умови у процесі експрес-опанування навчальних програм, організувати спеціалізовані класи з поглибленим вивченням окремих предметів (ці предмети часто викладають учителі більш високої кваліфікації, а також викладачі вищих навчальних закладів); проводити факультативні заняття; створювати гуртки, клуби за інтересами, проводити олімпіади, різні конкурси; організувати патентні бюро, які аналізують дитячі винаходи, раціоналізаторські пропозиції²¹.

Учені Польщі активно студіюють теоретичні проблеми обдарованості, творчості. Так, польський науковець А. Анджейчак окреслює два головні

¹⁸ Філіпчук Г. Г. Філософія екологічної освіти сталого розвитку : монографія / Георгій Філіпчук. – Чернівці : Зелена Буковина, 2012. – С. 189.

¹⁹ Buchberger F. Some Remarks on the Current State of Teacher Education in Europe / F. Buchberger // OLE Publication Series 2. – Helsinki, 1996. – P. 8.

²⁰ Цветкова С. Н. Содержание и методика обучения одаренных детей в начальной и неполной средней школе Англии и США : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 «Общая педагогика» / Светлана Николаевна Цветкова ; Московский государственный педагогический университет. – М., 2000. – С. 96.

²¹ Моляко В. А. Психология детской одаренности / В. А. Моляко [и др.] ; Украинский Дом экономических и научно-технических знаний общества «Знание» Украины. – К. : [б. и.], 1995. – С. 47.

напрями становлення й розвитку творчості: перший передбачає, що наукова, технічна та мистецька творчість зумовлена високим рівнем інтелектуального розвитку особистості; другий допускає, що поряд із конвергентним мисленням психологи виокремлюють дивергентне (творче) мислення, від якого залежить успішність розв'язання відкритих евристичних проблем. Головною передумовою виникнення творчих процесів є самодіяльність, свобода особистості, вивільненої від наказів і рецептів. Якщо наявні наказ і взірць, то діяльність особистості набуває форми відтворення, репродукції, копіювання, де результат завжди гірший від оригіналу хоча б тому, що бракує належного натхнення.

За даними вченого, у наукових працях, присвячених цьому питанню, польські дослідники виокремлюють п'ять узагальнених за змістом етапів творчої дії:

- 1) усвідомлення творчої проблеми й виникнення стану готовності до творчої дії;
- 2) аналіз структури творчої проблеми;
- 3) проектування гіпотез, пов'язаних із кінцевим результатом або з методами розв'язання проблеми;
- 4) розв'язання проблеми та водночас початкова перевірка правильності, адекватності дії;
- 5) критичне оцінювання й перевірка результатів розв'язання проблеми.

Ці етапи – це система почергових кроків, які мають зробити в спільній праці два творці – вчитель і учень. І такі спільні кроки треба робити вміло²².

Крім зазначеного, науковці Польщі активно досліджують проблеми виховання дітей у родині. У праці «Виховання дітей у багатих родинах Польщі» Г. Мажец зазначає: батьки вважають, що дитину не можна насильно примушувати вчитися, це не задовольнить і не виправдає очікувань. Аналізуючи різні форми опікунської діяльності, яка стосується участі в освіті матеріально забезпечених батьків, учений стверджує, що всі родини намагаються створити дітям найкращі умови для розвитку, забезпечуючи їм доступ до різних цінностей і технічних засобів та паралельно беручи участь у діяльності виховних установ. Дослідник зазначає, що багато родин ставить перед дітьми завищені вимоги, які в кілька разів перевищують можливості дитини. На думку батьків, чим більше вмітиме їхня дитина, тим кращу раду дасть собі в житті. З огляду на це, керівництво країни надає великого значення процесу виховання дітей, виявленню обдарованих осіб, їхньому розвитку і контролю якісної освіти²³.

²² Анджейчак А. Психолого-педагогічні умови формування творчої особистості дитини в освітньо-виховних закладах початкового ступеня Польщі / А. Анджейчак // Обдарована дитина. – 2000. – № 5. – С. 11–12.

²³ Мажец Г. Виховання дітей в багатих родинах Польщі / Г. Мажец // Обдарована дитина. – 2006. – № 10. – С. 46–51.

Вивчення документальних і літературних джерел дає змогу встановити загальні для європейського регіону тенденції розбудови шкільної освіти, а також їхні специфічні вияви в окремих країнах. Так, у Польщі ми виокремили такі риси:

- виявлення обдарованих особистостей;
- наявність навчальних програм для обдарованих осіб;
- забезпечення вчителів науково-методичною літературою;
- упровадження в навчальний процес інноваційних технологій (комп'ютерні, інтерактивні, медіатехнології), сучасних методів і прийомів діагностики (тестування, перемога в конкурсах, на олімпіадах, анкетування тощо);
- виділення коштів на виявлення й розвиток обдарованих дітей.

Водночас для Польщі характерний досвід роботи з обдарованими дітьми в родинах; цінним тут є те, що створено патентні бюро для аналізу дитячих винаходів, раціоналізаторських пропозицій, що освіта пристосовується до можливостей і потреб дитини.

Висновки

Реформи систем освіти в країнах Європейського Союзу кінця ХХ – початку ХХІ ст. уможливають поступову розбудову цілої системи трансформаційних параметрів освіти в контексті формування координат стратегічних завдань видозміни змісту та цілей освіти в напрямі виявлення і створення умов для обдарованих учнів. Керівництво Польщі й батьки надають вагомого значення розвитку освіти дітей. На нашу думку, повчальним є польський досвід роботи з обдарованими дітьми в родинах.

Отже, перед школою і вчителями різних країн світу, зокрема України, Польщі та ін., постали нові вимоги, пов'язані з підвищенням уваги до творчої особистості учня. Це зумовлено зміною життєвих традицій сім'ї, переосмисленням цінностей у суспільстві, застосуванням новітніх мультимедійних технологій в освіті, розвитком діалогу культур, розв'язанням проблеми освіти для сталого розвитку.

Вважаємо, що сталий розвиток – це такий розвиток, який забезпечує життєво необхідні потреби нинішнього покоління, водночас урахувавши потреби майбутніх поколінь. За таких умов обдарованість, її виявлення та підтримку обдарованих дітей можна розглядати як важливий складник досягнення сталого розвитку. Адже якщо всі його компоненти (економічний, соціальний, екологічний) будуть реалізовувати не лише високоосвічені, а й творчі, обдаровані особистості, це сприятиме ефективному втіленню ідей сталого розвитку.

Бібліографія

Анджейчак А. Психолого-педагогічні умови формування творчої особистості дитини в освітньо-виховних закладах початкового ступеня Польщі / А. Анджейчак // Обдарована дитина. – 2000. – № 5. – С. 8–13.

Баутин В. М. Устойчивое развитие сельских территорий : сущность, термины и понятия [Электронный ресурс] / В. М. Баутин, В. В. Козлов // Агрожурнал Московского государственного агроинженерного университета. – 2006. – № 4. – Режим доступа : <http://agromagazine.msau.ru/index.php/4/46-2008-03-20-13-00-1/106lr.html>

Висоцька О. Є. Освіта для сталого розвитку: мета і основні характеристики [Електронний ресурс] / О. Є. Висоцька. – Режим доступу : <https://docs.google.com/viewer>

Гільбух Ю. З. Розумова обдарована дитина: психологія, діагностика, педагогіка / Ю. З. Гільбух ; [пер. з рос.]. – К. : Віпол, 1993. – 75 с.

Кульчицкая Е. И. Диагностика уровня развития творческих способностей / Е. И. Кульчицкая, Л. Г. Черная // Обдарована дитина. – 2003. – № 4. – С. 13–28.

Кульчицкая Е. И. Диагностика уровня развития творческих способностей / Е. И. Кульчицкая, Л. Г. Черная // Обдарована дитина. – 2003. – № 5. – С. 42–50.

Кульчицкая Е. И. Сирень одаренности в саду творчества / Е. И. Кульчицкая, В. А. Моляко. – Житомир : Изда-до ЖГУ им. И. Франка, 2008. – 316 с.

Кульчицька О. І. Соціальне середовище у розвитку обдарованості / О. І. Кульчицька // Обдарована дитина. – 2007. – № 1. – С. 25–32.

Кульчицька О. І. Діагностика рівнів розвитку творчих здібностей / О. І. Кульчицька // Обдарована дитина. – 2007. – № 1. – С. 42–44.

Кульчицька О. І. Творча обдарованість. Специфіка дитячої обдарованості / О. І. Кульчицька // Обдарована дитина. – 2001. – № 1. – С. 3–10.

Мажец Г. Виховання дітей в багатих родинх Польщі / . Мажец // Обдарована дитина. – 2006. – № 10. – С. 45–51.

Моляко В. А. Проблемы психологии творчества и разработка подходов к изучению одаренности / В. А. Моляко // Вопросы психологии. – 1994. – № 5. – С. 86–95.

Моляко В. А. Психология детской одаренности / В. А. Моляко [и др.] ; Украинский Дом экономических и научно-технических знаний общества «Знание» Украины. – К. : [б. и.], 1995. – 83 с.

Моляко В. О. Напередодні ери обдарованості / В. О. Моляко // Обдарована дитина. – 2000. – № 1. – С. 2–4.

Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки. Матеріали III Всеукраїнського з'їзду працівників освіти. / Чернівці : Букрек, 2011. – 400 с.

Підліснюк В. Сталий розвиток суспільства: роль освіти: путівник / за ред. В. Підліснюк. – К.: СПД «Ковальчук», 2005. – С. 4.

Савченко О. Я. Розвиток у молодших школярів здатності до самонавчання / О. Я. Савченко // Школа першого ступеня: теорія і практика : зб. наук. пр. Переяслав-Хмельницького держ. пед. університету ім. Григорія Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2003. – Вип. 7. – С. 15–21.

Сухий О. Л. Всеукраїнський освітній інтернет-портал «Острів знань» – новий інструмент розвитку креативного мислення обдарованої молоді / О. Л. Сухий, Т. А. Юрченко // Обдарована дитина. – 2008. – № 10. – С. 64–65.

Філіпчук Г. Г. Філософі екологічної освіти сталого розвитку : монографія / Георгій Філіпчук. – Чернівці : Зелена Буковина, 2012. – 460 с.

Цветкова С. Н. Содержание и методика обучения одаренных детей в начальной и неполной средней школе Англии и США : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 «Общая педагогика» / Светлана Николаевна Цветкова ; Московский государственный педагогический университет. – М., 2000. – 212 с.

Buchberger F. Some Remarks on the Current State of Teacher Education in Europe / F. Buchberger // OLE Publication Series 2. – Helsinki, 1996. – 184 p.

Ольга Комочкова

ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ПРОГРЕСИВНИХ ІДЕЙ ПОЛЬСЬКОГО ДОСВІДУ В СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Вступ

Сучасна система освіти України безперервно розвивається під впливом новітніх світових тенденцій в освітній галузі. Приєднання нашої держави до Болонського процесу дає змогу їй спільно з іншими країнами Європи формувати єдиний ринок праці фахівців вищої кваліфікації, розширювати доступ до європейської освіти, забезпечувати мобільність студентів та викладачів, запроваджувати порівняльну систему ступенів вищої освіти з врученням зрозумілих в усіх країнах Європи додатків до дипломів.

Після створення Європейського Союзу, формування загальноєвропейських правових норм (так званого «європейського права»), запровадження єдиної грошової одиниці (євро) виникла необхідність формування єдиної європейської освіти як підґрунтя для забезпечення функціонування європейської співдружності. Однак молоді українці, які стоять перед вибором навчального закладу, дедалі частіше замислюються паралельно й про перспективу працевлаштування. У сучасних умовах молодь, яка закінчила навчальні заклади, все частіше відчуває себе зайвою на ринку праці. Брак вільних робочих місць, відсутність роботи за спеціальністю, низька територіальна мобільність як наслідок нерозвиненості соціальної інфраструктури призводять до невпевненості молоді в завтрашньому дні¹.

Проблема безробіття молоді є однією з найактуальніших на сьогодні. Закінчення навчального закладу несе за собою невизначеність з місцем роботи за фахом, або взагалі його відсутність. Роботодавці часто висувують умови, які не може задовольнити молодь. Це пояснюється тим, що усюди потрібні досвідчені працівники, а досвіду роботи у молоді, яка нещодавно закінчила навчальний заклад, ще немає. Питання працевлаштування молоді полягає сьогодні не стільки у відсутності робочих місць, як у нездатності

¹ Фольварочний І. В. Тенденції розвитку освіти дорослих в Україні та країнах Європейського Союзу / І. В. Фольварочний // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія Педагогіка. – 2009. – №2. – С. 19-22.

держави, роботодавців та самих молодих спеціалістів знайти спільну мову. Роботодавці не хочуть брати на роботу початківців, мотивуючи це відсутністю у них досвіду. Але ж де його набути, якщо немає можливості отримати роботу? Роботодавці, зазвичай, бажають відразу мати відданого суперпрофесіонала, який був би готовий працювати за середньою зарплатною 12 годин на день без вихідних. Натомість молоді «невіддані несуперпрофесіонали», насмілимось припустити, бажають здебільшого протилежного. Збалансувати цей очевидний конфлікт інтересів мала б насамперед держава, представники якої не втмаюються проголошувати, що молодь – це майбутнє держави. Отже, постає гостра потреба напрацювання ефективної державної політики щодо працевлаштування молоді, особливо з огляду на ті негативні тенденції, які протягом тривалого часу спостерігаються в економіці України. Водночас варто зауважити, що загострення проблеми молодіжного безробіття тягне за собою цілу низку соціальних небезпек для суспільства загалом. При цьому масштаб та глибина останніх перебувають мало не в геометричній прогресії до кількості молодих осіб, які не можуть знайти роботу².

Частковим вирішенням цієї проблеми в Україні є її приєднання до Болонського процесу, спрямованого на формування єдиного відкритого європейського простору у сфері освіти, впровадження кредитних технологій на базі європейської системи трансферу кредитів, стимулювання мобільності і створення умов для вільного пересування студентів, викладачів, науковців у межах європейського регіону, спрощення процедури визначення кваліфікацій, що сприятиме працевлаштуванню випускників. Проте досить гострим залишається питання підняття престижу освіти, від якого залежить можливість хорошого працевлаштування. У Європі він традиційно високий. Там знають і розуміють, що здобути освіту здатна не кожна людина. Вищу освіту спроможний здобути заледве один з десяти тих, хто навчався у школі, а до післядипломної освіти (на магістерському і докторському рівнях) доходить не більше 10-15% випускників бакалаврату.

Як відомо, багато випускників старшої школи України надають перевагу здобуттю вищої освіти в університетах та вищих школах держав ЄС. А вже закінчення європейського університету відкриває більші перспективи знаходження добре оплачуваної роботи на території ЄС і не тільки. Більш того, європейські дипломи визнають без додаткового підтвердження у всіх країнах Європейського союзу, а також у США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії, навчання студентів проходить в сучасних добре оснащених навчальних корпусах і лабораторіях. Навчання за кордоном дозволяє знайти унікальну можливість навчитися новому і розширити свій кругозір, а також дає шанс побачити життя під іншим кутом і, звичайно, вивчити

² Андрущенко В. Модернізація педагогічної освіти України в контексті Болонського процесу / Віктор Андрущенко // Вища освіта України, 2004. – №1. – С.5-9.

іноземну мову. Освіта, отримана за кордоном, може стати незамінним досвідом, який автоматично виокремить вас серед інших конкурентних співробітників. За таких обставин очевидним є той факт, що Україна втрачає інтелектуальний потенціал через відтік студентів у вищі Європи³. Виникає питання: який європейський досвід може перейняти Україна для того, щоб оптимізувати свою систему вищої освіти й утримати студентську аудиторію?

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми системи вищої освіти в Україні та Європейському Союзі займалися такі науковці, як: В. Андрущенко, Я. Болюбаш, М. Вінницький, С. Гончаров, В. Гурин, М. Згуровський, М. Кісіль, А. Колот, В. Кремень, В. Семиноженко, І. Фольварочний, В. Шинкарук. Проблеми адаптації системи вищої освіти України до положень Болонської конвенції стали об'єктом дослідження багатьох провідних вчених України: В. Базилевича, М. Винницького, С. Гончарова, С. Горбань, Н. Рассулової, В. Семиноженко, В. Толок, О. Ходаковського, О. Шубіна.

Формулювання мети дослідження. У статті ставимо за мету проаналізувати позитивний досвід європейської вищої освіти на прикладі Польщі, виокремити практичні рекомендації щодо розв'язання проблемних аспектів вищої освіти України, які призводять до надання українськими студентами переваги європейським вищим навчальним закладам.

Виклад основного матеріалу

Учене звання, отримане в одному з європейських вищих навчальних закладів – це шанс на хорошу роботу та достойну зарплатню у майбутньому. «Це змінить ваше життя – Ви станете новою людиною» – протягом багатьох років переваги навчання за кордоном описують саме цими словами. Навчання за кордоном позитивно впливає на кар'єру, світогляд і впевненість у собі. Навчання за кордоном змінює життя людей. Соціологічне дослідження, яке охоплювало 3400 студентів, показує, що навчання за кордоном, як правило, є визначальним моментом у житті молодшої людини і продовжує позитивно впливати на її життя протягом багатьох років після закінчення вишу. Зокрема 82% респондентів сказали, що вони отримали навички, які вплинули на їхню подальшу кар'єру, а 70% респондентів заявили, що вони отримали досвід, котрим змогли скористатися в майбутньому⁴.

³ Семиноженко В. «Повернути науку в Україну» // Урядовий кур'єр, 2008. – № 48 (4446). – С. 13-15.

⁴ Згуровський М. Болонський процес: путем європейської інтеграції // Зеркало недели. – 2003. – 18 окт. (№40). – С.17-19.

Перевага навчання за кордоном полягає в тому, що воно забезпечує привабливий і конкурентний статус резюме. У часи економічних змін конкуренція на ринку праці постійно зростає, а роботодавці прагнуть отримати фахівців з кращими знаннями і навичками. Саме в цьому разі великою перевагою перед конкурентами є ступінь європейського вищого навчального закладу. Крім того, міжнародний досвід високо цінується роботодавцями багатонаціональних компаній і фірм зі світовим ім'ям⁵.

Студенти європейських вузів в обов'язковому порядку проходять стажування під час навчання. У ході стажувань, часто оплачуваних, студенти отримують те, чого не вистачає багатьом молодим фахівцям – досвід. До того ж, у процесі стажування багатьом вдається зарекомендувати себе перед працедавцем і отримати робоче місце навіть раніше, ніж диплом. Студенти можуть самі вибирати собі навчальні предмети, хоч є й цілий перелік обов'язкових предметів. Свобода вибору дає змогу вивчати те, що дійсно цікаво і корисно для подальшої роботи.

Лідером у цьому напрямі є Польща, і не тільки тому, що вона є членом ЄС, але й тому, що система освіти країни відповідає європейським освітнім стандартам. Польща приваблює до себе українських студентів зручним розташуванням, схожістю мов та доступністю навчання й проживання.

Серед головних переваг навчання в Польщі є перспективність та престиж. Адаже диплом, який отримує випускник польського вищого навчального закладу дає реальну можливість працевлаштування у Європі й збільшує конкурентоспроможність на українському ринку праці. Статус студента дає змогу вільно подорожувати в європейському просторі, а також відкриває реальну можливість попрацювати під час канікул у США, Канаді, Австралії та інших країнах⁶.

Завдяки тим інтеграційним процесам, які зараз відбуваються в Європейському Союзі, все ширшого застосування набуває поняття європейський студент чи європейський диплом, без прив'язки до конкретної країни. Тому студенти, які навчаються в польських вузах, стають безпосередніми учасниками формування нової Європи⁷.

Польські університети пропонують високий рівень освіти та становлять невід'ємну частину Європейської системи освіти. Серед переваг польської вищої системи освіти варто виокремити такі:

– наявність у передових університетах програм англійською мовою з таких спеціальних дисциплін, як медицина, технічні науки, бізнес і фінанси;

⁵ Андрущенко В. Модернізація педагогічної освіти України в контексті Болонського процесу / Віктор Андрущенко // Вища освіта України, 2004. – №1. – С.5–6.

⁶ Вища освіта в Польщі. Впровадження положень Болонської декларації у 2000-2002 рр. – К., 2003.

⁷ Вища освіта в Польщі. Впровадження положень Болонської декларації у 2000-2002 рр. – К., 2003.

- активна участь Польщі у Болонському процесі (завдяки ECTS студенти можуть продовжити своє навчання в інших країнах);
- наявність спеціальних служб в університетах, які забезпечують потреби іноземних студентів, а також допомагають їм адаптуватися в новому середовищі;
 - нижча вартість освіти порівняно з іншими європейськими країнами;
 - можливість пізнати багату культуру, побачити історичні пам'ятки;
 - великий вибір вищих навчальних закладів (університети, технічні університети, вищі інженерні школи, сільськогосподарські академії, економічні академії та багато інших професійно-технічних та педагогічних коледжів);
 - сфокусованість на емпіричних і практичних дослідженнях, на творчій і артистичній діяльності;
 - визнання дипломів польських навчальних закладів у багатьох країнах світу;
 - програми-обміни, стажування, практика в європейських країнах.

На сьогодні навчання в Польщі є дуже перспективним для багатьох студентів, оскільки всі дисципліни там викладаються на найвищому рівні. Окрім того, освіта в Польщі дає можливість серйозно займатися науковою діяльністю, знайти хорошу високооплачувану роботу у різних фірмах або на підприємствах. Варто зауважити, що в цій країні кожна людина поважно ставиться до праці іншої, тому під час роботи та навчання в Польщі можна розраховувати на соціальну підтримку з боку керівників та вчителів⁸.

Із фінансового погляду освіта в Польщі є цілком доступною для українських студентів, тому що навіть на платній основі вона коштує не дорожче, ніж навчання в українських ВНЗ. До того ж, зараз для багатьох талановитих студентів наявні різні гранти, за допомогою яких вони мають змогу вступити до польського ВНЗ на бюджетній основі та отримувати стипендію. Найбільше бюджетних місць освіта в Польщі пропонує фізикам та математикам, тому що в цій країні є суттєвий недобір студентів з цих спеціальностей. До того ж, Польща відкриває великі перспективи для бакалаврів та магістрів, які хочуть займатися точними науками.

Отже, переваги польської системи вищої освіти є очевидними і можуть бути враховані Україною для докорінного реформування системи освіти як необхідної умови її вступу до Європейського Союзу. Наразі для України актуальною є трансформація національної системи освіти на основі оптимального поєднання накопиченого європейського та вітчизняного досвіду. У результаті аналізу прогресивних ідей польського досвіду нами окреслено такі актуальні завдання для реформування вищої школи України:

- завершення переходу до динамічної системи підготовки фахівців;

⁸ Там само.

- упровадження системи академічних кредитів, аналогічної ECTS (від англ. – European Credit Transfer System – Європейська система перезарахування кредитів – залікових одиниць трудомісткості);
- упровадження в навчальний процес кредитно-модульної і модульно-рейтингової технології навчання;
- забезпечення дієвих внутрішніх та зовнішніх державних і громадських систем контролю за якістю освіти;
- забезпечення виконання умов державного контракту та інших угод на підготовку фахівців з вищою освітою;
- проведення наукових досліджень або творчої, мистецької діяльності як основи підготовки майбутніх фахівців та науково-технічного і культурного розвитку держави;
- підготовка молоді для самостійної наукової, викладацької або мистецької діяльності;
- інформування абітурієнтів і студентів про ситуацію на ринку зайнятості;
- перепідготовка та підвищення кваліфікації кадрів;
- просвітницька діяльність.

Усе це сприятиме пристосуванню освітньої діяльності в Україні до динаміки сучасного життя; упровадженню гнучкої системи навчальних кредитів; наданню можливості зарахування та накопичення в загальному освітньому здобутку людини не лише її попередніх навчальних надбань, але й практичного досвіду в певній галузі; безперервній освіті у власному темпі, відповідно до індивідуальних потреб і можливостей людини; багатодисциплінарності навчання; врахуванню необхідності оволодіння щонайменше однією іноземною мовою, новітніми інформаційними технологіями. Багатий український досвід слугуватиме надійним "стартовим майданчиком" для подальшого вдосконалення національної системи освіти та її узгодження з європейською, а також розвитку освітніх контактів⁹.

Висновки

Здійснене дослідження дає змогу зробити висновок про те, що польські вищі навчальні заклади становлять невід'ємну частину сучасної європейської вищої освіти. Дипломи польських університетів визнають у всіх країнах Європейського Союзу, в Україні та багатьох інших країнах світу, що значно розширює можливості випускників. Незважаючи на те, що приєднання України до Болонського процесу надає можливість здійснити структурні перетворення вищої освіти за узгодженою системою критеріїв, стандартів

⁹ Кремень В.Г. Болонський процес: сближение, а не унификация // Зеркало недели, 2003. – № 48(473). – С. 14-16.

і характеристик та стати визнаною частиною європейського освітнього й наукового простору, існує низка проблем щодо розвитку вищої освіти України, які вимагають звернення до позитивного зарубіжного досвіду, а саме: втрата інтелектуального потенціалу через відтік студентів у вузи Європи; практична неможливість працевлаштуватися на роботу за спеціальністю; низький рівень стипендій та незначна відмінність розміру мінімальної стипендії від підвищеної; відсутність можливості проходження стажування на підприємствах; висока вартість навчання у вищих навчальних закладах порівняно з країнами ЄС.

У результаті детального вивчення прогресивного досвіду Польщі щодо ефективної організації системи вищої освіти нами окреслено рекомендації щодо розв'язання найбільш актуальних проблем вищої освіти України. Вони передбачають:

- 1) формування і реалізацію системної, науково-обґрунтованої реформаторської державної політики у сфері вищої освіти відповідно до Європейських рекомендацій;
- 2) підвищення рівня зацікавленості студентів і роботодавців, а також суспільства загалом у високій якості вищої освіти;
- 3) розроблення та запровадження правових механізмів участі роботодавців в процесі контролю та суспільної відповідальності за якість вищої професійної освіти;
- 4) покращення фінансування вищої освіти;
- 5) підвищення ефективності навчання, викладання, оцінювання через запровадження Європейської кредитної трансферно-накопичувальної системи;
- 6) прийняття державної цільової програми виведення провідних національних закладів у коло найкращих у світі за авторитетними міжнародними рейтингами з метою створення зразкових центрів досконалості вищої освіти;
- 7) залучення викладачів з-за кордону та впровадження найсучаснішої методики вивчення іноземних мов;
- 8) надання можливості стажування студентів в кращих закладах, організаціях, компаніях, а також заохочення студентів до практичних і наукових досліджень через фінансовий стимул у вигляді додаткових наукових стипендій;
- 9) надання свободи вищим навчальним закладам у формуванні навчальних планів;
- 10) удосконалення освітніх програм з метою підвищення їхньої якості та стимулювання інновацій в освіті;
- 11) забезпечення інформатизації навчального процесу та доступу до міжнародних інформаційних систем.

Бібліографія

Андрущенко В. Основні тенденції розвитку вищої освіти України на рубежі століть (Спроба прогностичного аналізу) / Віктор Андрущенко // Вища освіта України. – 2001. – №1. – С.11-17.

Андрущенко В. Модернізація педагогічної освіти України в контексті Болонського процесу / Віктор Андрущенко // Вища освіта України, 2004. – №1. – С.5-9.

Винницький М. Впровадження третього циклу вищої освіти – ключ до успіху Болонського процесу / М. Винницький // Вища школа, 2008. – № 12. – С. 20-27.

Вища освіта в Польщі. Впровадження положень Болонської декларації у 2000-2002 р.р. – К., 2003.

Згуровський М. Болонський процес: путем європейської інтеграції // Зеркало недели. – 2003. – 18 окт. (№40). – С.17-22.

Кремень В. Г. Болонський процес: сближение, а не унификация // Зеркало недели, 2003. – № 48(473). – С. 13-19.

Семиноженко В. «Повернути науку в Україну» // Урядовий кур'єр, 2008. – № 48 (4446). – С. 12-18.

Фольварочний І. В. Тенденції розвитку освіти дорослих в Україні та країнах Європейського Союзу / І. В. Фольварочний // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія Педагогіка. – 2009. – №2. – С. 19-28.

Юлія Скорик

ФЕНОМЕН ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ ВИКЛАДАЧІВ ВИЩОЇ ШКОЛИ ТА ЙОГО ПРОФІЛАКТИКА

Вступ

Сучасна система освіти є досить вимогливою до всіх аспектів діяльності педагога. Навчальний процес у вищих навчальних закладах потребує високого рівня знань викладача, широти його педагогічних умінь, володіння ефективними способами навчання і, в першу чергу, гармонійно розвиненої особистості педагога. Підвищення вимог суспільства до особистості викладача разом з недостатнім рівнем психічних ресурсів фахівця зумовлюють дестабілізацію освітніх процесів. Професійна діяльність педагога зв'язана з високим рівнем відповідальності, емоційною напруженістю, численними непередбачуваними комунікативними ситуаціями, професійними стресами, що в свою чергу сприяють формуванню професійного вигорання.

Психофізичне вигорання як професійна деформація перешкоджає повноцінному перебігу навчального процесу й характеризує педагога як емоційно виснажену, відсторонену від робочих процесів і неспроможну ефективно виконувати професійні обов'язки особистість. Рівень схильності до професійного вигорання дещо нижчий у педагогів, які творчо налаштовані на педагогічний процес, прагнуть особистісного й професійного зростання, вдосконалення, задоволені якістю життєдіяльності, мають інтереси й перспективи за межами роботи. Викладачі, які мають життєрадісний, оптимістичний, цілеспрямований характер, займають активну життєву позицію, з готовністю зустрічають труднощі, володіють засобами саморегуляції і відновлення соціально-психологічних ресурсів, рідше страждають від симптомів професійного вигорання. Також рівень схильності до професійного вигорання серед викладачів вищої школи залежить від специфіки навчальних дисциплін, які він викладає, та від їхньої кількості. Наприклад, професійне вигорання педагогів-філологів може мати нижчий рівень і знаходити вияв у надмірній контактності і комунікабельності, імпульсивності викладача. Педагоги і викладачі технічних дисциплін можуть страждати від вищого рівня схильності до професійного вигорання і його симптомів, які

полягатимуть у процесах інтеріоризації, абстрагуванні від вияву почуттів та емоцій, що у свою чергу зумовлює більш деструктивні наслідки для особистості викладача, ніж професійна діяльність викладачів-філологів. Проте узагальнюючи дослідження вітчизняних і зарубіжних учених можна зробити висновок про єдину сукупність чинників і передумов формування професійного вигорання викладачів вищої школи різних спеціальностей. Тож профілактика й зниження рівня впливу професійного вигорання на особистість педагога вищої школи потребує детального аналізу та системного підходу незалежно від етапу професійної діяльності викладача.

Визначення феномена професійного вигорання

Проблема професійного вигорання знайшла відображення у працях вітчизняних і зарубіжних учених, які займаються вивченням змісту й структури цього феномена (Х. Алієв, М. Буриш, Дж. Грінберг, М. Карамушка, Л. Китаєв-Смик, Н. Левицька, М. Лейтер, В. Орел, Т. Форманюк, Х. Фрейденбергер, У. Шауфелі та ін.). Праці В. Бойко, Н. Водоп'янової, С. Джексон, К. Маслач, Т. Ронгінської, О. Старченкової присвячені вивченню й розробленню методів діагностики психофізичного вигорання. Прояви професійного вигорання серед педагогів досліджуються О. Барановим, В. Зеньковським, Л. Колесникова, Ю. Львовим, А. Шафрановою та ін.

Уперше термін «професійне вигорання» (англ. – «burnout») уведено в науковий обіг американським психіатром Х. Фрейденбергером у 1974 році. Він запровадив це поняття для характеристики психічного стану людей, які інтенсивно спілкуються і постійно перебувають в емоційно навантаженій атмосфері, виконуючи професійні обов'язки, взаємодіють в системі «людина-людина»¹. К. Кондо пропонує розглядати професійне вигорання як стан дезадаптованості, що зумовлений інтенсивним міжособистісним спілкуванням і надмірними робочими навантаженнями². Американський психолог К. Маслач визначає професійне вигорання як стан емоційного й фізичного виснаження, що характеризується негативним ставленням до роботи й формуванням неадекватної самооцінки фахівця³. Канадський учений Г. Сельє порівнює професійне вигорання з третьою стадією загального адаптаційного синдрому – стадією виснаження⁴.

¹ Орел В.Е. Исследование феномена психического выгорания в отечественной и зарубежной психологии // Проблемы общей и организационной психологии. Ярославль, 1999. С. 76-97.

² Лэнгле А. Эмоциональное выгорание с позиций экзистенциального анализа: теоретическое исследование / А. Лэнгле // Вопросы психологии. – 2008. – №2. – С. 3-16.

³ Ермакова Е.В. Изучение синдрома эмоционального выгорания как нарушения ценностно-смысловой сферы личности (теоретический аспект) // Культурно-историческая психология. — 2010. — № 1. — С. 27–39

⁴ Водопьянова, Н.Е. Синдром выгорания. Диагностика и профилактика / Н.Е. Водопьянова, Е.С. Старченкова. – СПб: Питер: Питер-принт, 2005. – 336 с.

Литовський психотерапевт Р. Кочюнас пропонує розглядати професійне вигорання як психофізіологічний феномен, перебіг якого супроводжується фізичним, розумовим і емоційним виснаженням, що зумовлено тривалим емоційним навантаженням⁵. Нині синдром має спеціальний діагностичний статус у «Міжнародній класифікації хвороб – 10»: «Z73 – проблеми, зв'язані з труднощами в управлінні власним життям»⁶.

Є три підходи до визначення синдрому професійного вигорання:

– розгляд професійного вигорання як стану фізичного, емоційного і психічного виснаження, яке спричинене тривалим впливом емоційно навантажених умов спілкування. Цей підхід асоціює психофізичне вигорання із синдромом «хронічної втоми»;

– тлумачення голандськими дослідниками професійного вигорання як двовимірної моделі, яка складається з емоційного виснаження й деперсоналізації особистості (негативні зміни в ставленні до інших чи до себе);

– теорія американських учених С. Джексон і К. Маслач, згідно з якою професійне вигорання розглядається як тривимірна система. Згідно цієї теорії структура феномена професійного вигорання складається з емоційного виснаження, деперсоналізації й редукції професійних досягнень. Емоційне виснаження, на думку вчених, виявляється у надмірній емоційній насиченості, байдужості й зниженому рівні емоційного фону. Деперсоналізація простежується в деформації соціальних контактів, тобто появі залежності від них, або вияві негативізму в ставленні до соціального оточення. Редукція професійних досягнень знаходить відображення у двох основних тенденціях: негативному ставленні до себе, власних професійних здобутків, погіршенні ставлення до службових обов'язків або в обмеженні власних можливостей і соціальних контактів.

Аналіз досліджень і публікацій дав змогу встановити, що особливо гострою є проблема професійного вигорання педагогів вищої школи. Тема дослідження набуває актуальності у зв'язку зі значною роллю особистості викладача в навчальному процесі. Специфіка педагогічної діяльності вимагає ефективної мобілізації внутрішніх енергоресурсів фахівця, що є неможливим без своєчасного виявлення, попередження та профілактики феномену професійного вигорання. Метою цієї статті є аналіз основних напрямів профілактики симптомів психофізичного виснаження.

⁵ Лэнгле А. Эмоциональное выгорание с позиций экзистенциального анализа: теоретическое исследование / А. Лэнгле // Вопросы психологии. – 2008. – №2. – С. 3-16.

⁶ Международная классификация болезней 10-го пересмотра (МКБ-10) Всемирная организация здравоохранения. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mkb-10.com/index.php?pid=22502>

Чинники, що сприяють розвитку професійного вигорання

Професійне вигорання – це феномен, що формується на основі тривалого впливу стресів професійного характеру й призводить до виснаження емоційних, фізичних, енергетичних ресурсів працівника. Інтенсивна комунікативна взаємодія з соціальним оточенням, характерна для професій системи «людина-людина», зумовлює емоційне виснаження фахівця, яке пізніше виявляється у формі стійкої емоційної ригідності, уникненні соціальних контактів, зниженні рівня продуктивності праці. Головна небезпека процесу професійного вигорання полягає в тому, що відсутність профілактичних заходів перетворює психофізичне виснаження на довготривалий процес саморуйнування. Утрата фахівцем розуміння сенсу власної професійної діяльності, зневіра в особистих перспективах і наявності способів самореалізації формують почуття відчаю, яке надалі не дає змогу досягати бажаних результатів і призводить до непорозумінь з оточенням, знецінює не лише зміст професії, а й життя загалом. Як наслідок, знижується рівень якості життя, зникає суб'єктивне відчуття благополуччя і задоволеності. До того ж, емоційний компонент шкодить фізичному і психічному стану фахівця. Спостерігається хронічна втома, головний біль, порушення сну, когнітивні дисфункції, розлад діяльності серцево-судинної системи.

Аналіз наукових праць, уможливляє виокремлення двох основних груп чинників професійного вигорання: індивідуальні характеристики фахівців і особливості професійної діяльності. Деякі автори пропонують розглядати змістові аспекти професійної діяльності як самостійну групу факторів, які сприяють розвитку психофізичного вигорання. К. Маслач наголошує на визначальній ролі саме ситуативних чинників у формуванні психофізичного вигорання. Проте неможливо заперечити вплив особистісних особливостей фахівця на розвиток стану професійного виснаження. До характеристик особистості працівника, що сприяють формуванню професійного вигорання, належать такі: високий рівень самоконтролю, емоційної лабільності, підвищена схильність до раціоналізації, тривожності, репресивності, психічна ригідність тощо.

Серед змістових аспектів професійної діяльності розрізняють такі, що зумовлюють розвиток психофізичного вигорання⁷:

- нерациональна організація робочого простору;
- високий рівень професійних навантажень, брак часу;
- відсутність інтересів за межами професійної сфери;
- недостатній рівень соціальної підтримки;

⁷ Лаврова К., Левин А. Синдром выгорания: профилактика и управление. Пособие для сотрудников, работающих в программах снижения вреда. – Сеть снижения вреда Центральной и Восточной Европы (ССВЦВЕ). – 2006. – 69 с.

- неоднозначні вимоги до виконуваної роботи;
- безперспективна і одноманітна діяльність;
- нездатність впливати на процес прийняття рішень;
- недостатня матеріальна й моральна винагорода за виконувану діяльність;
- необхідність вияву емоцій, які не відповідають емоційному стану фахівця.

Напрями профілактики професійного вигорання

Профілактика феномену професійного вигорання і його симптомів має три основні напрями:

1. *Організація діяльності*: забезпечення професійного зростання викладачів, підвищення рівня мотивації педагогів, чіткий розподіл професійних обов'язків, налагодження соціальних взаємостосунків, заснованих на повазі й розумінні. Організація зазначених вище аспектів професійної діяльності зазвичай реалізується керівництвом навчального закладу, не потребує значних витрат для їхнього запровадження й підтримки, однак здатна попередити розвиток психофізичного вигорання педагогів⁸. Важливу роль у профілактиці професійного вигорання відіграє організація робочого місця й часу. Створення сприятливих умов під час робочого дня залежить від укомплектованості бібліотеки з потрібними науковими матеріалами, технічного забезпечення робочого місця викладача, наявності перерв для відпочинку й відновлення сил педагогів, а також від рівня відповідності робочого місця санітарно-гігієнічним вимогам. Стосовно профілактики професійного вигорання під час освітньої підготовки майбутніх фахівців доцільним є застосування студентами під час навчання технік контролю за витратами часу, технік релаксації і вправ для підвищення рівня самооцінки.

2. *Поліпшення психологічного клімату в педагогічному колективі*. Цей напрям профілактики професійного вигорання полягає у формуванні сприятливої психологічної атмосфери в колективі, де група людей здатна надавати моральну підтримку і сприймати професійну групу як єдине ціле. Однією з проблем, що руйнує гармонію в стосунках між членами педагогічного колективу, є недостатній рівень матеріального забезпечення. Як наслідок, викладачі не мають часу й можливості для психологічного розвантаження від переживань і емоційного виснаження. Однак розв'язати цю проблему можна за допомогою розширення духовної сфери особистості педагога, що в свою чергу сприятиме розвитку толерантності і взаєморозуміння. Окрім цього, для працівників соціальної сфери, й педагогів зокрема, важливу роль у попередженні розвитку професійного вигорання відіграє самостійність

⁸ Форманюк Т. В. Синдром «емоціонального згорання» как показатель профессиональной дезадаптации учителя // Вопросы психологии. – 1994. – № 6. – С. 57-64.

у прийнятті рішень і акцентування на питанні особистої відповідальності за формування соціальних комунікацій⁹.

3. *Робота з індивідуальними особливостями*: профілактика професійного вигорання полягає в психологічній роботі з викладачами вищої школи. Варіації цього напрямку залежать від виявлених аспектів психофізичного вигорання кожного окремого викладача. Перший різновид роботи з індивідуальними особливостями педагога спрямований на боротьбу з ригідністю мислення за допомогою розвитку креативності. Креативність у цьому разі слід розглядати як здатність до швидкого, точного, оригінального мислення, як рівень готовності змінюватись і відмовлятись від набутих стереотипів. Другий напрям роботи повинен нівелювати вплив негативних особистісних і професійних чинників, які сприяють розвитку професійного вигорання. Основні завдання – вдосконалити вміння викладача вищої школи розв'язувати конфліктні ситуації, розширити спектр конструктивних рішень, розвинути цілеспрямованість і готовність до переоцінки деструктивних цінностей і мотивів. Зазвичай психологічна служба вищого навчального закладу користується різноманітними тренінгами для попередження розвитку професійного вигорання викладачів. Третій різновид роботи з індивідуальними особливостями педагогів вищої школи забезпечує психологічне розвантаження працівників, підвищення рівня стресостійкості, формування навиків саморегуляції і самоконтролю за власним психічним і фізичним станом¹⁰.

Психологічна саморегуляція як спосіб профілактики професійного вигорання

В основі психологічної саморегуляції особистості лежить здатність керувати не лише власними пізнавальними процесами, а й особистістю загалом. Нині для саморегуляції психічних станів використовують нейролінгвістичне програмування. Український учений Г. Дьяконов, проводячи дослідження в цій сфері, розробив систему вправ які спрямовані на відновлення внутрішніх психічних ресурсів, на саморегуляцію психічного і фізичного стану. Пізнаючи себе за допомогою цих прийомів педагог має змогу ранжувати свої потреби, знаходити способи їхнього задоволення і рівномірно розподіляти енергію й силу протягом кожного дня¹¹. Загалом саморегуляція може мати як мимовільний, так і довільний характер. Мимовільна саморегуляція відбувається на рівні функціонування природних

⁹ Гнездилов А. В. Психология и психотерапия потерь. – СПб.: Издательство «Речь», 2004. – 162 с.

¹⁰ Зборовская И. В. Саморегуляция психической устойчивости учителя // Прикладная психология. – 2001. – № 6. – С. 55-65.

¹¹ Дьяконов Г. Регуляция эмоциональных состояний [Текст] / Г. Дьяконов // Детский психолог. – 1993. – №4, апрель. – С. 67-79.

механізмів, без участі свідомості. Користь довільної саморегуляції у профілактиці професійного вигорання полягає в здатності цілеспрямовано змінювати власний психоемоційний стан, перебіг функціонування окремих психофізіологічних систем організму. Як наслідок, саморегуляція може забезпечити три основні ефекти: 1) ефект відновлення (зниження рівня втоми); 2) ефект заспокоєння (зниження рівня емоційного напруження); 3) ефект активізації (підвищення рівня психофізіологічної реактивності).

Оскільки професійна діяльність освітян зв'язана з інтенсивним спілкуванням і потребує регуляції емоційно-вольової сфери особистості, доцільним є аутогенне тренування як спосіб профілактики професійного вигорання. Тренінги ґрунтуються на усвідомленому застосуванні фахівцем низки засобів психологічного впливу на нервову систему й організм загалом. Використання цих прийомів сприяє релаксації, підвищує рівень працездатності й поліпшує стан здоров'я працівника.

Психокорекційні методи адаптації до стресових ситуацій

Широкої практики набуло використання психокорекційних методів для поліпшення процесу адаптації фахівця до стресових ситуацій, для попередження і розв'язання конфліктів, для зниження рівня внутрішньої емоційної напруги. Психокорекція може здійснюватись як індивідуально, так і з групою учасників. Групи фахівців, поєднаних психокорекційними цілями, розділяють на декілька типів, зокрема:

- Т – групи (групи соціально-психологічного тренінгу). Робота групи спрямована на пізнання педагогом власної особистості. Спеціально розроблені техніки допомагають визначити індивідуальний стиль діяльності, навчають раціональних тактик поведінки в ситуаціях міжособистісного спілкування, сприяють підвищенню рівня взаєморозуміння між викладачами й студентами, їхніми батьками;

- Гештальт – групи. Основною метою організації гештальт – групи є підвищення рівня ефективності індивідуальної педагогічної роботи викладача зі студентами. Керівник групи співпрацює лише з одним із учасників, однак решта членів групи підлягає корекційному впливу;

- групи зустрічей. Основною метою є усвідомлення й реалізація потенціалу педагога. Такий вид роботи ефективний у застосуванні щодо молодих фахівців для підвищення їхнього рівня самосвідомості й розвитку;

- групи тренінгів умінь – процес напрацювання зовнішніх форм поведінки. Максимальна користь від застосування під час напрацювання професійних комунікативних умінь майбутніх педагогів;

- групи тілесної терапії. Особливу увагу приділяють формуванню навичок управління тілом і ознайомленню з методами емоційного розвантаження;

– групи психодрами. Протягом занять керівник групи організовує учасників на програвання різноманітних життєвих ситуацій, проведення рольових ігор, які допомагають пізнати себе й розширюють кругозір фахівця щодо альтернативних варіантів розв'язання проблемних ситуацій професійного характеру. Педагог, який пройшов курс психодрами, може успішно використовувати отримані знання під час занять зі студентами, а також у ході міжособистісного спілкування з колегами.

Індивідуальна технологія профілактики професійного вигорання

Українські вчені Т. Зайчикова і Л. Карамушка пропонують індивідуальну технологію профілактики професійного вигорання, яка складається з двох фаз та низки систематизованих прийомів. Перший етап полягає в когнітивній оцінці фахівцем професійної ситуації (аналіз власного рівня толерантності, стресової реактивності, виявлення чинників, які провокують стресовий стан). Аналіз ситуації передбачає застосування низки прийомів, які є засобами профілактики психофізичного вигорання:

1. Розпізнавання стресу – ідентифікація сигналів організму, які попереджають про наближення стресу.
2. Пошук головних стрес-чинників, максимальне нівелювання їхнього впливу.
3. Регулярне ведення записів про стресові події кожного робочого дня.
4. Аналіз значущості психотравмувальних ситуацій. Фахівець повинен визначити рівень впливу стресової ситуації на його життя і професійну діяльність загалом.
5. Установлення особистістю систем винагород і покарань, що будуть застосовуватися до себе внаслідок успішного або неуспішного використання прийомів подолання стану виснаження.
6. Розпізнавання реальних мотивів здійснення професійної діяльності фахівцем.
7. Раціональне управління часом і рівнем навантаження.
8. Ведення переліку власних бажань.
9. Демонстрування впевненості у своїх професійних уміннях і здібностях.
10. Побудова відносин із оточенням на основі соціальної підтримки.
11. Збалансоване харчування.

Під час другої фази профілактики професійного вигорання, коли професійна ситуація сприймається як стресова, Т. Зайчикова і Л. Карамушка пропонують застосовувати такі прийоми боротьби із симптомами психофізичного виснаження:

1. Вибіркове сприймання.

2. Сприйняття життя як радісної події.
3. Застосування гумору як засобу пом'якшення негативного впливу професійних стресів на фахівця.
4. Визначення індивідуального й найбільш ефективного типу поведінки в стресових ситуаціях.
5. Формування стійкої впевненості у своїх рішеннях.
6. Упровадження в повсякденне життя фізичних вправ і технік медитації відповідно до індивідуально-психологічних особливостей фахівця¹².

Методи профілактики психофізичного вигорання

Щодо практичних рекомендацій з профілактики професійного вигорання особистості педагога, то методи спрямовані на набуття й вдосконалення навичок управління стресом умовно поділяють на п'ять груп¹³:

1. Методи управління фізичним «Я». Спрямовані на оволодіння навичками саморегуляції й передбачають застосування технік релаксації, дихальних вправ (дихальна гімнастика, затримка дихання), а також визначення чіткої мети фізичної діяльності.
2. Методи усвідомлення власного соціального «Я». Потребують побудови короткотривалих і довготривалих цілей професійної діяльності, які забезпечують довгострокову мотивацію до професійної діяльності, підвищують рівень самовиховання фахівця і рівень задоволеності від виконуваної діяльності.
3. Методи зміни змісту свідомості. Спрямовані на розвиток здатності відволікатися від емоційно значущих подій, переживань і концентруватися на об'єктах навколишнього середовища.
4. Методи репродукції позитивних образів. За характером втілення методи цієї групи є найскладнішими, але найефективнішими. Механізм методів полягає в здатності фахівця переключати увагу із стресової ситуації на уявну позитивну ситуацію. Таке перенесення образів здійснюється за допомогою пригадування приємних сюжетних образів і програвання фізичних, слухових, зорових, тактильних відчуттів, які були їм властиві.
5. Методи усунення ірраціональних переконань. Діяльність методів спрямована на заміну виявлених ірраціональних переконань раціональними.
6. Методи позитивного навчання. Застосовуються шляхом постійного усвідомленого позитивного мислення для досягнення тривалого

¹² Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти / За наук. ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки, Т. В. Зайчикової. – К.: Міленіум, 2006. – 368 с.

¹³ Пашук Н. С. Профілактика вигорання: пути и формы преодоления. – Минск: Изд-во МИУ, 2008. С. 412–413.

конструктивного настрою і підвищення рівня задоволеності від професійної діяльності.

Протистояти стресу й впливу психотравмувальних факторів допомагають такі прийоми¹⁴:

1. Метод «Візуалізація». Необхідно спробувати спостерігати за ситуацією від третьої особи. Слід розслабитися, слідкувати за диханням і зосередитися на внутрішніх відчуттях. Перевага методу в спробі максимально об'єктивно оцінити події, залишаючись в стані емоційної рівноваги.

2. Метод «Магічний погляд». Зосередження погляду на очах людини, яка здійснює психологічний тиск на підсвідомому рівні дає опоненту відчуття незламності, впевненості, домінантності. Вольовий і спокійний погляд дезорієнтує співбесідника й дає змогу виявити власну перевагу.

3. Метод «Відсторонення». Метод ґрунтується на відокремленні фахівця від ситуації, що склалася, за допомогою уявно побудованої стіни, товщі повітря, води або тканини. Така техніка дає змогу уникнути емоційного впливу ситуації на психофізичний стан людини.

4. Метод «Зміна тактики». Техніка полягає в непередбачуваній зміні поведінки в психотравмувальній ситуації. Стратегія поведінки фахівця повинна спочатку змінитися на абсолютно протилежну, а потім поступово перетворюватися на реакцію, яка в ситуації, що склалася буде найбільш оптимальною. Такі різкі зміни поведінки змушують учасників події підлаштуватися під поведінку того, хто застосовує техніку.

5. Метод «Вияв співчуття». Якщо на психофізичний стан працівника своїми діями впливає інша людина (колега, підлеглий, керівництво), йому варто намагатися виявити невербальне співчуття в ставленні до опонента. Зосередженість на почуттях відволікатиме від агресії співбесідника й знижуватиме рівень його впливу.

6. Метод «Рівень щастя». Метод полягає в порівнянні значущості ситуацій. По-новому подивитися на проблему допоможуть спогади про все, що змушує радіти, бути вдячним. Після пригадування слід знову оцінити проблемну ситуацію. Після пригадування щасливих моментів труднощі вже не здаватимуться складними.

7. Метод «Центр спокою». Потрібно уявити маленьку частину себе, яка абсолютно щаслива, а потім слідкувати за її уявним збільшенням.

8. Метод «Темний маленький будинок». Техніка має за основу уявний маленький будинок, до якого виснажений фахівець подумки може завітати, відпочити, поповнити психофізичні ресурси. Метод допоможе відсторонитися від впливу стресових ситуацій та зберегти емоційну рівновагу.

¹⁴ Осухова Н. Г., Кожевникова В. В. Возвращение к жизни: Методические материалы для ведущих тренингов и семинаров по профилактике профессионального выгорания // Помощь помощнику: социально-психологическое сопровождение социальных работников / Под ред. Н.Г.Осуховой. – М.: Изд-во «Амиго-пресс», 2006. – С. 96–112.

Метою вищезгаданих технік і вправ є управління професійним вигоранням, поновлення фахівцем внутрішніх ресурсів. Серед численних методів профілактики психофізичного вигорання фахівців має обрати ті, що є для нього найбільш оптимальними й ефективними. Поінформованість про специфіку розвитку професійного вигорання і шляхи його попередження можуть значно нівелювати вплив організаційних і особистісних чинників, що зумовляють психофізичне виснаження.

Висновки

Однією з актуальних проблем системи освіти є феномен професійного вигорання викладачів. Професійне вигорання – це стан емоційного, розумового й психофізичного виснаження, зумовлений умовами професійної діяльності, надмірними робочими навантаженнями й емоційним міжособистісним спілкуванням. Явище психофізичного вигорання викладачів вищої школи має деструктивний характер і здійснює руйнівний вплив не лише на професійну діяльність педагога, але й на його особистість. Вияви цього феномена знаходять відображення в симптомах емоційного, фізичного, когнітивного виснаження і зниженні рівня задоволеності від професійної діяльності. Збереження психофізичного здоров'я педагогів набуває актуальності у зв'язку зі значущістю результативності професійної діяльності викладачів у процесі підвищення рівня якості вищої освіти. Феномен професійного вигорання, тобто регуляція емоційного, фізичного й інтелектуального стану педагогів, – одна з найважливіших психолого-педагогічних проблем, яка потребує негайного вирішення. Синдром психофізичного виснаження, що може бути властивий як окремому працівнику, так і навчальному закладу загалом, є значною перешкодою на шляху вдосконалення й розвитку вищої школи. Перебіг феномена неможливо прогнозувати, оскільки специфіка професійного вигорання залежить від індивідуальних особливостей викладача вищої школи, умов праці й того збігу обставин, який зумовив психофізичне виснаження. Проте профілактика професійного вигорання повинна охоплювати заходи, спрямовані на пом'якшення впливу організаційних стресових факторів і на активізацію особистих ресурсів педагогів для подолання наслідків професійних стресів. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вдосконаленні профілактичних заходів професійного вигорання педагога вищої школи, а також формуванні активної особистісної позиції фахівця щодо збереження й відповідальності за стан власного психічного здоров'я.

Бібліографія

- Водопьянова Н.Е. Синдром выгорания. Диагностика и профилактика / Н.Е. Водопьянова, Е.С. Старченкова. – СПб: Питер: Питер-принт, 2005. – 336 с.
- Гнездилов А. В. Психология и психотерапия потерь / А.В. Гнездилов. – СПб.: Издательство «Речь», 2004. – 162 с.
- Дьяконов Г. Регуляция эмоциональных состояний [Текст] / Г. Дьяконов // Детский психолог. – 1993. – № 4. – С. 67-79.
- Ермакова Е.В. Изучение синдрома эмоционального выгорания как нарушения ценностно-смысловой сферы личности (теоретический аспект) Е. В. Ермакова // Культурно-историческая психология. – 2010. – № 1. – С. 27–39.
- Зборовская И. В. Саморегуляция психической устойчивости учителя И. В. Зборовская // Прикладная психология. – 2001. – № 6. – С. 55-65.
- Лаврова К. Синдром выгорания: профилактика и управление. Пособие для сотрудников, работающих в программах снижения вреда. К. Лаврова, А. Левин. – Сеть снижения вреда Центральной и Восточной Европы (ССВЦВЕ). – 2006. – 69 с.
- Лэнгле А. Эмоциональное выгорание с позиций экзистенциального анализа: теоретическое исследование / А. Лэнгле // Вопросы психологии. – 2008. – № 2. – С. 3-16.
- Орел В.Е. Исследование феномена психического выгорания в отечественной и зарубежной психологии В.Е. Орел // Проблемы общей и организационной психологии. Ярославль, – 1999.– С. 76-97.
- Осухова Н. Г., Возвращение к жизни: Методические материалы для ведущих тренингов и семинаров по профилактике профессионального выгорания // Помощь помощнику: социально-психологическое сопровождение социальных работников / Под ред. Н.Г. Осуховой. – М.: Изд-во «Амиго-пресс», 2006. – С. 96–112.
- Пашук Н. С. Профилактика выгорания: пути и формы преодоления. – Минск.: Изд-во МИУ, 2008. – С. 412–413.
- Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти / За наук. ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки, Т. В. Зайчикової. – К.: Міленіум, 2006. – 368 с.
- Форманюк Т. В. Синдром «эмоционального сгорания» как показатель профессиональной дезадаптации учителя // Вопросы психологии. – 1994. – № 6. – С. 57-64.
- Международная классификация болезней 10-го пересмотра (МКБ-10) Всемирная организация здравоохранения. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mkb-10.com/index.php?pid=22502>

Дарина Колеснікова

ПРОФЕСІЙНА МОБІЛЬНІСТЬ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ЯК ПЕРЕДУМОВА ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Вступ

Мета дослідження – проаналізувати особливості професійної мобільності студентської молоді та з'ясувати взаємозв'язок професійної мобільності з інноваційними процесами та явищами в суспільстві

Праця є найважливішою діяльністю людини, у процесі якої вона видозмінює предмети природи і пристосовує їх для задоволення власних потреб. Це природна необхідність, неодмінна умова існування людей, від ефективності якої залежить добробут нації. Реалізації організаційних заходів щодо покращення функціонування ринку праці, підвищення рівня зайнятості населення і запобігання безробіття, значно сприяють високій мобільності й активності населення.

Мінливість технологій, видів і засобів виробництва, професійної діяльності, службових функцій, зростання потоків інформації і необхідність із ними працювати, інтенсивний розвиток духовної сфери життя, розширення творчого змісту праці, швидке старіння “освітнього капіталу” висувують принципово нові вимоги до кваліфікації працівника, його моральної зрілості, загальнокультурного та інтелектуального рівнів¹.

В умовах реформування економіки України та виникнення ринку праці різко зріс попит на кваліфікованих робітників, які б були спроможними швидко, без періоду адаптації та стажування, виконувати специфічні професійні завдання й бути готовим до перенавчання, підвищення кваліфікації і навіть до зміни професії.

Модернізація української освіти в сучасних соціально-економічних умовах зорієнтована на розвиток інноваційної діяльності освітніх установ. Освітня система в сучасних умовах повинна задовольняти найважливіший принцип – принцип інноваційності, що забезпечує високий рівень підготовки професійних кадрів, стимулює просування й розвиток нових

¹ Лавриненко Н. М. Педагогіка соціалізації: європейські абриси / Н. М. Лавриненко. – К., 2000. – С. 250–260.

педагогічних технологій у навчальний процес і якісно змінює ставлення студента до процесу навчання й самонавчання. Однією з умов створення інноваційного простору освітньої установи є розвиток професійної мобільності як викладачів так і студентів².

Практика останніх років свідчить, що в сучасних соціально-економічних умовах, що склалися в Україні, педагогічна наука не може лишатись осторонь щодо питання підготовки професійно мобільних кваліфікованих робітників. Адже сучасний ринок праці вимагає підготовки саме таких робітників, які б були готові до конкурентної боротьби за робочі місця.

Важливість формування професійної мобільності в студентів-випускників вищих навчальних закладів

Серед комплексу складних проблем, пов'язаних з підготовкою конкурентоспроможного на ринку праці робітника, однією з винятково важливих є формування професійної мобільності в студентів-випускників вищих навчальних закладів³.

Успішність інноваційного розвитку молоді в суспільстві визначається готовністю молодого спеціаліста до гнучкого, мобільного реагування на вимоги до професії, що постійно змінюються, на розвиток соціально-економічних технологій і зміну інформації⁴.

Академічна мобільність у професійній освіті означає можливість тих, хто навчається, до реалізації багатоваріантних освітніх траєкторій, що співставлені з рівнями професійної підготовки. Забезпечення академічної мобільності – одне з важливих положень Болонської декларації⁵.

У професійній педагогіці мобільність розглядають у таких вимірах:

- соціально-економічний: як готовність і здатність адаптуватись до умов, що змінюються;
- професіологічний: достатньо швидко і успішно засвоювати нову техніку й нові технології в межах однієї професії, статусні переміщення в просторі професійної ієрархії, а також за потреби оволодівати суміжними і новими професіями;

² Лузіна М. О. Інноваційні процеси в освіті : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / М. О. Лузіна, А. М. Возна. – Л. : ЛБІ НБУ, 2003. – 103 с.

³ Лавриненко Н. М. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы / Н. М. Лавриненко. – К., 2000. – С. 250–260.

⁴ Зеер Э. Ф. Психологические факторы влияния установки педагогов на инновационную деятельность / Э. Ф. Зеер, Е. Т. Конюхова // Образование и наука. – 2005. – № 4. – С. 46–49.

⁵ Болонський процес: нормативно-правові документи / [укладачі: В. І. Тимошенко, І. Г. Оніщенко, А. М. Греков, Ю. І. Палеха]. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2004. – 102 с.

- педагогічна інноваційність: як діяльність зі створення, освоєння й використання нововведень в освіті⁶.

Е. Зеєр та Є. Конохова в інноваційній діяльності в освіті вбачають педагогічну діяльність, спрямовану на перетворення результатів завершених наукових досліджень, науково-технічних досягнень, об'єктів інтелектуальної власності в новий чи вдосконалений продукт, що реалізується на ринку освітніх послуг. Цей процес повинен відповідати економічним умовам ринку праці його освітніх продуктів і послуг. З огляду на це педагогічна інновація – результат інноваційної діяльності суб'єкта, який забезпечує отримання нового освітнього ефекту, що поєднує економічні, управлінські, соціальні, екологічні, здоров'я, зберігальні й інші аспекти⁷.

Основними структурними характеристиками суб'єкта інноваційної діяльності є:

- когнітивна, в якій реалізуються функції пізнання, відображення об'єктивної природної і соціальної реальності і яка містить у собі когнітивні процеси: сприйняття, пам'ять, увагу, мислення;

- регулятивна, що охоплює емоційно-вольові процеси й забезпечує здатність суб'єкту до саморегуляції діяльності, самоконтролю і впливу на поведінку інших людей;

- комунікативна, що реалізується в спілкуванні й взаємодії з іншими людьми⁸.

Сучасна людина повинна володіти внутрішньою гнучкістю, мати різноманітні інтереси, розуміти «цінність самовдосконалення». Зазначені процеси спричиняють появу нових видів діяльності, які ставлять людей перед потребою швидко реагувати на зміни, що відбуваються, і передовсім у ситуації невизначеності та ризику. Водночас і сама людина поступово все більше усвідомлює свою самоцінність та унікальність, свою роль у трансформації суспільства та його конструванні. Образ сучасної людини асоціюється з образом людини, здатної самостійно «вибудувати свою життєдіяльність». Тож головною ідеєю сучасної освіти є створення такої системи, яка забезпечить кожній людині можливість отримання та оновлення знань, самореалізацію, самовдосконалення та безперервний розвиток. Такий підхід потребує «нового осмислення, врахування світових тенденцій і регіональних особливостей, а також прогностичних підходів»⁹.

⁶ Зеєр Э. Ф. Профессиональная мобильность – интегральное качество субъекта инновационной деятельности / Э. Ф. Зеер, С. А. Морозова, Э. Э. Сыманюк // Педагогическое образование в России. – 2011. – № 5. – С. 90–97

⁷ Зеєр Э. Ф. Психологические факторы влияния установки педагогов на инновационную деятельность / Э. Ф. Зеер, Е. Т. Конохова // Образование и наука. – 2005. – № 4. – С. 46–49.

⁸ Горюнова А. В. Научно-педагогические проблемы развития профессиональной мобильности специалистов / А. В. Горюнова. – Ростов-на-Дону, 2005. – 280 с.

⁹ Десятов Т. М. Национальні рамки кваліфікацій в країнах ЄС: порівняльний аналіз: наук.-метод. посіб. / Т. М. Десятов ; за ред. Н. Г. Ничкало. – К. : Вид-во «АртЕж», 2008. – 263 с.

Адже розвиток людини в системі безперервної освіти передбачає, передовсім, а отже, мобільність, зокрема, професійну.

Спираючись на аналіз праць з проблеми формування професійної мобільності, який здійснила І. Тупкіна, наголосимо, що проблема професійної мобільності є порівняно новою, хоч у літературі вже накреслилися основні напрями її розгляду (філософський, соціологічний, психологічний, педагогічний). Так, у межах філософського напрямку професійну мобільність здебільшого розглядають як системно-інтегративну характеристику, що детермінує загальний фаховий розвиток і становлення професійно успішної людини (К. Попер, І. Пригожин, К. Роджерс, І. Фролов та ін.). Соціологічний контекст вивчення окресленої проблеми здебільшого пов'язаний з аналізом управління процесами мобільності населення (А. Сорокіна), виокремленням різних видів мобільності (соціальна, соціально-професійна, соціокультурна, трудова, академічна тощо), акцентуалізацією саме для сучасного етапу суспільного розвитку (І. Василенко, Н. Коваліско, М. Лукашевич та ін.), соціальним переміщенням (П. Блау, О. Данкен, С. Ліпсет, П. Сорокін та ін.), обґрунтуванням «каналів» професійної мобільності, серед яких як домінуючий виокремлено освіту (О. Посухова) тощо. Більшість проведених психологічних досліджень містять нові психологічні факти щодо професійного становлення конкурентно-спроможного фахівця (А. Маркова, В. Семиченко, В. Тихонович та ін.), де однією з визначальних характеристик є професійна мобільність, структурними ж компонентами – готовність як сукупність професійно важливих компетенцій і адаптивність, яку визначає наявність адаптивно важливих особистісних якостей.

У суто педагогічному доробку науковців (А. Горюнова, Б. Ігошев, О. Нікітіна та ін.) містяться підходи до вивчення процесу формування професійної мобільності керівників закладів освіти у процесі їхнього навчання у НЗ (М. Пазюкова); в системі додаткової професійної освіти керівних ланок педагогів (А. Амірова, Т. Большакова та ін.). У деяких працях соціальну й професійну мобільність розглядають у контексті компетентісної парадигми (І. Гришина, А. Овчарук, А. Петровська, А. Реан та ін.)¹⁰.

При переході від традиційних форм навчання до сучасних та інноваційних ключове значення належить смисловим настановам – готовності до нововведень: педагог та студент знаходять особистісний зміст в конкретній інновації. Така мотиваційна настанова стимулює студента до пошуку зміни шляхів виконання академічних завдань чи освоєння інновації¹¹.

¹⁰ Тупкіна І. Мобільність як особистісно-професійна якість керівника закладу освіти [електронний ресурс] / І. Тупкіна. – Режим доступу: <http://conferences.neasmo.org.ua/node/776>

¹¹ Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології : навч. посіб. / І. М. Дичківська. – К. : Академвидав, 2004 – 352 с.

Для здійснення інноваційної мобільної діяльності для студента важливим є втілення таких якостей:

- смислова настанова як готовність до нововведень;
- інтелектуальна лабільність, тобто пластичність;
- активність не тільки в навчальному процесі, а й поза ним;
- креативність як здатність до творчості;
- рефлексивність.

Ці п'ять домінантних якостей професійної мобільності суб'єкта інновацій мають власну внутрішню структуру, різносторонньо спрямовані й відносно рівноправні. Якщо наднормативна активність є адекватно завищеною, починається «блокування» інтелектуальної лабільності, смислова настанова та креативність є взаємопов'язаними¹².

Основними напрямками реалізації інновацій у професійній підготовці студентів можна виділити наступні освітні технології:

- засвоєння інноваційних форм і методів розвитку професійних компетенцій;
- розробка інноваційних проєктів;
- виявлення інноваційних навчально-професійних ситуацій та складання комплексних творчих завдань для студентів;
- самоаналіз та самооцінка професійно-особистісного росту;
- рефлексивний аналіз інноваційної діяльності¹³.

Професійна освіта (зокрема вища) нині повинна не тільки забезпечувати фундаментальну наукову, професійну та практичну підготовку, здобуття громадянами освітньо-кваліфікаційних рівнів відповідно до їхніх інтересів та здібностей, удосконалення професійної підготовки та підвищення їхньої кваліфікації, а й покликана формувати у випускників ВНЗ цілу низку непрофесійних компонентів процесуально-діяльнісного характеру, до яких, зокрема, належать: формування вмінь цілісного сприйняття навколишнього світу та відчуття єдності з ним, а також цілісного сприйняття процесу й результату діяльності; оволодіння технологіями прийняття оптимальних рішень, уміннями адаптуватися до різних змін, прогнозувати хід тієї чи тієї ситуації, що виникла в процесі діяльності, попереджати негативні наслідки надзвичайних подій; оволодіння культурою системного підходу в діяльності та найважливішими загальнометодологічними принципами її організації, оволодіння принципами конструювання стійких систем, а також формування у майбутнього випускника ВНЗ толерантності в судженнях і діяльності¹⁴.

¹² Артюшина М. Сутність та особливості інноваційного підходу у сучасній вищій освіті / М. Артюшина // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. – Умань. – № 4. – 2008. – С. 36–42

¹³ Тупкіна І. Мобільність як особистісно-професійна якість керівника закладу освіти [електронний ресурс] / І. Тупкіна. – Режим доступу: <http://conferences.neasmo.org.ua/node/776>

¹⁴ Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології : навч. посіб. / І. М. Дичківська. – К. : Академвидав, 2004 – 352 с.

В аспекті приєднання України до Болонського процесу метою інтеграції української освіти в європейську систему вищої освіти є формування конкурентно спроможності спеціалістів, причому провідними показниками якості професійної освіти стають мобільність і адаптованість особистості до умов динамічно мінливого середовища. Нині в країнах з розвиненою ринковою економікою лише близько 20% зайнятого населення працює за спеціальністю, яку вони отримали в молоді роки в навчальному закладі професійної освіти, а 42% молодих людей змінюють профіль своєї діяльності в перші два роки після закінчення ВНЗ. Е. Тоффлер зазначає, що сучасній економіці обов'язково потрібні будуть люди, які можуть не мати навичок у якій-небудь одній на все життя спеціальності, але зможуть переміщувати ідеї з однієї сфери в іншу^{15, 16}.

У проекті Закону України «Про вищу освіту» зазначено, що навчально-виховний процес забезпечує можливість:

- здобуття особою знань, умінь і навичок у гуманітарній, соціальній, науково-природничій і технічній сферах;
- інтелектуального, морального, духовного, естетичного і фізичного розвитку особи, що сприяє формуванню компетентної, вмілої та вихованої особистості¹⁷.

Виходячи з цих положень, ми можемо говорити не тільки про навчання молодого спеціаліста, але й професійно мобільного працівника та соціально-мобільну особистість, що в процесі навчання у ВНЗ здобула не тільки певний освітньо-кваліфікаційний рівень, але й навички самостійно орієнтуватися у виробничо-трудоному просторі.

Висновок

Л. Меркулова, розкриваючи сутність професійної мобільності спеціаліста, розуміє її як якість особистості, що інтегрує професійні компетенції і адаптивно важливі якості, які є її структурними компонентами. Зміст професійної мобільності науковець представляє горизонтальним (здатність до виконання професійних функцій), вертикальним (компетенції) та внутрішнім (мотиваційно-цільові настанови) складниками й доводить, що підготовка спеціалістів профілю,

¹⁵ Бойченко Е. Б. Оцінка трудової мобільності жінок на регіональному ринку праці: автореф. дис.. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук : спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / Е. Б. Бойченко. – Донецьк, 2008. – 21 с.

¹⁶ Болонський процес: нормативно-правові документи / [укладачі: В. І. Тимошенко, І. Г. Оніщенко, А. М. Греков, Ю. І. Палсха]. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2004. – 102 с.

¹⁷ Національна доктрина розвитку освіти України XXI століття // Освіта України. – К., 2001. – № 29. – С. 4–6.

яка передбачає формування професійної мобільності, має здійснюватися на соціокультурному та комунікативному рівнях¹⁸.

Отже, професійна мобільність майбутнього спеціаліста є соціально важливою проблемою, яка має вплив на майбутнє не лише спеціаліста, але й галузі, економіки, суспільства країни загалом. Питання професійної мобільності розглядають різні галузі наукового знання: педагогіка, психологія, соціологія, філософія, економіка, менеджмент.

Інноваційна діяльність молоді, зокрема студентської, дозволяє визначити, що така діяльність є, з одного боку, новою для суспільства, а з іншого – руйнівною силою у здійсненні професійних зрушень в окремих галузях. Наведені вище стратегічні компоненти професійної інновації в процесі навчання студентів у ВНЗ дають змогу вважати, що така діяльність має бути складником як навчально-освітнього процесу загалом, так і процесу професійної підготовки зокрема.

Бібліографія

Артюшина М. Сутність та особливості інноваційного підходу у сучасній вищій освіті / М. Артюшина // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. – Умань. № 4. – 2008. – С. 36–42.

Лузіна М. О. Інноваційні процеси в освіті : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / М. О. Лузіна, А. М. Возна. – Л. : ЛБІ НБУ, 2003. – 103 с.

Бойченко Е. Б. Оцінка трудової мобільності жінок на регіональному ринку праці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук : спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / Е. Б. Бойченко. – Донецьк, 2008. – 21 с.

Болонський процес: нормативно-правові документи / [укладачі: В. І. Тимошенко, І. Г. Оніщенко, А. М. Греков, Ю. І. Палеха]. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2004. – 102 с.

Горюнова Л. В. Научно-педагогические проблемы развития профессиональной мобильности специалистов / Л. В. Горюнова. – Ростов-на-Дону, 2005. – 280 с.

Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології : навч. посіб. / І. М. Дичківська. – К. : Академвидав, 2004 – 352 с.

Десятов Т. М. Національні рамки кваліфікацій в країнах ЄС: порівняльний аналіз: наук.-метод. посіб. / Т. М. Десятов ; за ред. Н. Г. Ничкало. К. : Вид-во «АртЕк», 2008. – 263 с.

¹⁸ Лузіна М. О. Інноваційні процеси в освіті : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / М. О. Лузіна, А. М. Возна. – Л. : ЛБІ НБУ, 2003. – 103 с.

Зеер Э. Ф. Психологические факторы влияния установки педагогов на инновационную деятельность / Э. Ф. Зеер, Е. Т. Коннохова // Образование и наука. – 2005. – № 4. – С. 46–49.

Зеер Э. Ф. Профессиональная мобильность – интегральное качество субъекта инновационной деятельности / Э. Ф. Зеер, С. А. Морозова, Э. Э. Сыманюк // Педагогическое образование в России. – 2011. – № 5. – С. 90–97

Лавриненко Н. М. Педагогіка соціалізації: європейські абриси / Н. М. Лавриненко. – К., 2000. – С. 250–260

Національна доктрина розвитку освіти України XXI століття // Освіта України. – К., 2001. № 29. – С. 4–6.

Тупкіна І. Мобільність як особистісно-професійна якість керівника закладу освіти [електронний ресурс] / І. Тупкіна. – Режим доступу: <http://conferences.neasmo.org.ua/node/776>

Марія Ожгібесова

ГЕНДЕРНА «РІВНІСТЬ» ТА ЖІНОЧІ ЕКОЛОГІЧНІ РУХИ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА СУТНІСТЬ ПРОБЛЕМИ

Вступ

Питання присутності жінок у суспільному житті на сьогодні надзвичайно актуальне. Ще важливішим, а відповідно і проблемним, є питання якості роботи та суттєві внески, які роблять жінки в життя своєї спільноти, збереження навколишнього середовища, що зокрема відображається в щоденному житті кожного. Але, говорячи про «проблемність питання», ми повинні враховувати фактор історичного розвитку суспільства, але аж ніяк не ставити під сумнів якість роботи, розділяючи його за гендерним принципом. Ведучи мову про представництво жінок в організаціях певного впливу на суспільство та управління взагалі, слово «проблемність» автоматично виникає в переліку розуміння невизначеності явища та неоднозначного ставлення до нього (якщо неофіційно, то часто на ментальному рівні).

Метою статті є дослідження становища жінки в суспільстві в історії та сучасності, звернення уваги на ставлення до проблеми у світі та в певній невеликій локальній групі опитаних респондентів, прогнозування найближчих результатів у вирішенні проблеми, за наявності слідування певним крокам у напрямку розвитку розуміння суспільством поняття гендерної рівності. Крім того, важливим є виявлення ролі жінок у вирішенні екологічних питань як однієї з активних суспільних сфер.

З точки зору вирішення будь-якої проблеми, перше завдання, яке необхідно поставити перед собою, – знаходження першопричини її виникнення. Першопричини виникнення проблеми нерівності жінок у суспільстві сягають не одного століття... Про історію часто говорять у контексті того, що історія суспільства взагалі – це історія воєн, маючи на увазі циклічні конфлікти, які змінювали хід подій та шляхи розвитку майбутнього. Але протягом великого історичного періоду незмінним залишалося другорядне становище жінки в суспільстві. Досить неквапливими рішеннями в різних країнах таке становище почало змінюватися у ХХ столітті. І на сьогодні, початок ХХІ століття, є глобальною ідеєю, міжнародним

напрямок діяльності, інтелектуальним проривом у плані демократизації та реформації суспільного життя, перспективою розвитку майбутнього.

Для дослідження цієї проблеми було вирішено такі завдання:

1. Простежено історичні характеристики розвитку питання ролі жінки в суспільстві.

2. Виокремлено аспект діяльності жінок в екологічних рухах протягом історії. Так як, саме він є одним з найсуттєвіших факторів впливу на життя багатьох верств населення.

3. Порівняно розуміння питання гендерної рівності у різних країнах та визначено рівень уваги, який їй приділяють у світі.

4. Проведено опитування, у якому виявлено ставлення чоловіків та жінок до історії та сучасності статусу жінки в суспільстві.

Серед дослідників проблеми можна назвати: Д. Беннетт, Г. Лернер, Ш. П. Гліман, С. Бовуар, Г. Сміт, Р. Брайденталь, К. Кунз, Д. Келлі, Ш. Йогансон, М. Дейлі та ін.

Однак, дослідження ролі жінки в суспільних та екологічних рухах потребує ще більшого залучення інтелектуальних сил суспільства для утвердження та розуміння важливості проблеми. Необхідно, щоб вивчення жіночої історії та сучасності не належало винятково жінкам і, відповідно, аналогічно з вивченням статусу чоловіка в суспільстві. Адже врахування цієї потреби підтверджує вміння взаєморозуміння людства на усіх рівнях, що ставить позначку «виконано» навпроти першого необхідного пункту, пов'язаного зі взаєморозумінням, на шляху розвитку суспільства далі. Надання однакових прав жінкам на рівні з чоловіками є, безперечно, демократизацією суспільства. Нині цей аспект діє у двох площинах: в одній є процесом, оскільки покращення становища участі жінки в суспільному, публічному житті потребує вдосконалень; в іншій – є вже невід'ємним складником, без якого цивілізоване прогресивне існування неможливе.

Діяльність жінок в екологічній сфері стало чітким аргументом ХХ сторіччя про те, що проти глобальних проблем об'єднанні абсолютно всі сили світу – незалежно від впливу традицій та статі. Екологічна сфера є одним з яскравих механізмів, у якому припиняють діяти гендерні пересуди. Боротьба за здорове життя на планеті для жінок, як і для чоловіків, є автоматично боротьбою за безпеку наступних поколінь, що надає гендерному аспекту не просто правове забарвлення, а головним чином – гуманітарне.

Питання рівності виникають постійно в різних куточках світу, різного рівня проблематики та різного характеру (міжетнічні, міжконфесійні, гендерні) всередині однієї держави. Безумовно, внутрішні проблеми держави потребують самостійного вирішення, однак варто наголосити, що, якщо людина народилася на території країни, де рівність мешканців ігнорується, то вона повинна підпорядковуватися такому стану справ. Саме задля

поширення переконань у світі, що рівність є першочерговим елементом сучасного життя та життя людини взагалі, працюють міжнародні конференції, зустрічі та наукові симпозіуми, і відбувається це публічно з метою підвищення рівня освіченості, ознайомленості та залучення до проблеми найбільшої кількості людей. І головним завданням є розгляд та вирішення проблеми на теоретичному рівні, а передовсім підняття рівня усвідомлення сутності явища усередині суспільства кожним.

Історичний аспект проблеми

Питання повноправного статусу жінки було порушено не стільки через відсутність роботи для жінок, скільки через надзвичайно важкі умови праці, що також підкреслювало нерівність. Саме усвідомлення фізичної неспроможності покорі часу досягло своєї крайньої точки, і жінки почали вимагати не просто скорочення часу роботи, а й виборчих прав. Обирати, але не бути обраною – про це йшла мова. Але рішення скоротити робочий час жінки викликало багато протиріч, які на сьогодні також хвилюють переважну більшість представників чоловічої статі, якщо фізично жінка нерівна, то чи не є об'єктивним від початку ставити до неї інші вимоги, а відповідно і надавати інші права? Для чого давати такі права жінкам, якими вони у більшості не скористаються? Аргументом прихильників саме такої точки зору передовсім є військова служба. Але не важко прогнозувати, що, якщо і відібрати частину так званих «непотрібних прав» у жінок, то очікувана ланцюгова реакція скорочення дійсно важливих можливостей... Наприклад у Новій Зеландії жінки отримали виборчі права першими – у 1893 році, а у Швейцарії найпізніше (у 70-их роках). У зв'язку з багатьма релігійними особливостями, жінки досі не мають рівних з чоловіками прав у деяких країнах.

Питання повноправності жінки виникає постійно. Наприклад, досліджуючи саму методологію вивчення жінки в історії, науковці доходять до висновку, що від самого початку жіноча історія була не лише науковим, але і соціальним проектом. Заглиблення в ці питання мало на меті не лише заглиблення в певні аспекти пізнавального характеру, а й безумовно потребу простежити трансформації становища жінки й різні типи дискримінації в різних культурно-історичних контекстах. В історії стали відомими саме ті жінки, які змогли реалізувати себе в, так званій, «чоловічій сфері діяльності». Проблема викривлення історії жіноцтва, на думку дослідників виникла переважно через те, що розповідали її саме чоловіки протягом великого історичного проміжку часу. Але це водночас можна пояснити і об'єктивними на це причинами, адже саме участь чоловіків в історичних подіях визначала вектор розвитку світу, а історія жіноцтва виявилась ніби

схована від очей майбутнього. Нині побутують погляди, що вивчення джерел, які свідчать про жінки в історії, є першою (лише першою) ланкою до зміни помилкової те що, існуючої парадигми що склалась у суспільстві. Але не лише пошук фактів може змінити становище, необхідне запровадження нових інтерпретацій з цих проблем. Варто звертати увагу не на окремі персоналії, якими наповнена історія як незначний, але наявний доказ того, що жінки відстоювали позиції самовираження, але й розробити розуміння цілісної історії жіноцтва. У багатьох дослідників склалось навіть помилкове враження, ніби жінка є якоюсь «позаісторичною сутністю», тобто її участь, роль залишається незмінною протягом століть. Проблема вивчення тематики має ряд недоліків також через те, що, якщо у Західній Європі питання почали піднімати ще у 1970-х, 1980-х роках (що немало важно, ініціаторами були саме жінки), то у Східній Європі процес розпочався дещо пізніше¹.

Отже, для якісного розуміння поняття «гендерної рівності» потрібне переосмислення проблеми. Варто зауважити, що взагалі досить суперечливим є висловлювання «чоловіча сфера діяльності», тобто ми повинні чітко розмежовувати – якщо ми говоримо про історію питання, то воно є актуальною для вживання, але найменшим чином пов'язувати його з сучасністю досить складно. Історична «чоловіча сфера діяльності» вже давно «перекочувала» до тих сфер, де жінка абсолютно законно може виконувати таку саму діяльність з відповідними функціями.

Значення гендерної рівності з огляду на положень концепції Сталого розвитку світу

Ураховуючи соціальний складник положення концепції Сталого розвитку світу, зрозумімо, наскільки наявність відсутності конфліктних ситуацій та повноцінний культурний розвиток з наявністю історичного досвіду та плюралістичних тенденцій є ключовими в цьому прогресивному у теоретичному та практичному застосуванні проєкті. Концепція Сталого розвитку світу постійно наголошує на тому, що людина повинна брати участь у безлічі життєво важливих виборах і це зосереджено не лише у соціальному складнику концепції, а є одним із її центральних понять – поняття «людина». Отже, без досягнення абсолютної рівності між людьми, яка не буде розділяти суспільство за гендерним фактором, неможливе втілення такої концепції. Лише прогресивні кроки цивілізованого суспільства можуть наблизити його до найбільш передового прогресивного розвитку надалі.

¹ Кісь О. Р. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології / О. Р. Кісь // Український історичний журнал. – 2012. – № 2. – С. 159 – 173.

Жіночі екологічні рухи в Україні та увага до аспектів гендерної рівності у світі

Як було зазначено вище, саме соціальна та гуманітарна діяльність є одними з найвпливовіших загалом. Протягом XX і нинішнього сторіччя світ уже побачив безліч яскравих представників суспільного життя серед жінок.

Однак, варто враховувати, що незважаючи на реальну участь жінок в різного роду суспільних рухах, в соціальних дослідженнях дуже часто звертають увагу на відсотки, які не безпідставно привертають увагу: розгалуження гендерної проблеми ще мають місце, однак ядро виявлено. І навіть те, що у соціальному житті жінки представлені менше за чоловіків, не є причиною неправильно встановлених причин. Причини такої представленості полягають у безлічі інших факторів – культурних та інших формах дискримінації жінок. Проблема є дійсно багатогранною².

Дуже часто наявна аргументація з приводу того, що є особливе «призначення жінки» або «загадковість жіночої душі», якими автоматично робляться спроби відвернути саме розуміння жіночої постаті на серйозних посадах навіть в громадських рухах.

З приводу безпідставності такої термінології заявила у XX сторіччі Симона де Бовуар, опублікувавши свою відому на весь світ працю «Друга стаття». Це все є лише соціальними конструкціями, нав'язані певними соціально-історичними умовами. Ось її відома теза: «Жінкою не народжуються – жінкою стають»³. І у ньому підкреслено важливу суть, яка заперечує приреченість одних на один тип життя, а інших – на інший лише за біологічним показником.

Якщо брати до уваги Україну, то більшість організацій щодо підтримки жінок у суспільстві спрямовані на соціальний захист, питання сім'ї та дітей, збереження навколишнього середовища.

Жінки, завдяки своїй природній специфіці й особливостям соціального становища в суспільстві, найбільш близькі до засвоєння нової екологічної культури, заснованої на цінностях життя, продовження людського роду, турботи про майбутні покоління, а також партнерства, ненасильства, взаємності, любові. Виступаючи в сучасному світі за право жінок реалізувати свою сутність у всіх сферах суспільного життя, жіночий рух сприяє загальнолюдського культурного розвитку, розуміння общезначимості та актуальності нових екологічних цінностей. Жінки становлять одну

² Women in European politics – time for action / Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities – 2009 – p. 19.

³ Айвазова С. Симона де Бовуар: Жизнь – самоосуществление / С. Айвазова // Женщины в политике: новые подходы к политическому. Феминистский образовательный альманах. Вып. 1. Пол политики / Ред. Е. М. Иванова и А. Ю. Першай. – Прага: Adlira. – 2012. – С. 82 – 84.

з найбільш уразливих з точки зору екології категорій населення, вони не лише на власній долі, а й на долях своїх дітей відчують небезпеки і соціальні проблеми, породжені сучасними екологічними кризами. У жіночій свідомості взаємозв'язок екологічних труднощів, загрози війни, масштабних конфліктів, соціальної нерівності та дискримінації, голоду, злиднів, хвороб знаходить образи конкретних земних страждань, катастрофи особистих надій і прагнень до кращого життя. Тому саме жінки здатні послідовно виступати на захист своїх прав та інтересів майбутніх поколінь, для яких збереження навколишнього середовища не менш важливо, ніж плоди науково-технічного і соціального прогресу. Тому саме жінки активно беруть участь у формуванні та функціонуванні екологічного руху в Україні.

Зокрема, забруднення довкілля, згубні наслідки Чорнобильської катастрофи зумовили появу мережі жіночих екологічних організацій. Однією з перших була київська регіональна неурядова екологічна організація **«Мама-86»**. Вона заснована групою молодих матерів у 1990 р. для захисту київських дітей від шкідливих наслідків індустриального радіаційно забрудненого міста. Головним завданням організації є «підвищення громадянської та екологічної свідомості через конкретну допомогу дітям та мамам, пояснення залежності стану здоров'я від стану навколишнього середовища». Втілюючи концепцію сталого розвитку в Україні, сьогодні організація ставить перед собою наступні цілі:

- громадське лобювання та контроль для інтеграції екологічної політики в рамках співпраці Україна-ЄС;
- просування екологічно дружнього стилю життя у середовищі громадян;
- підвищення потенціалу для виконання Україною своєї ролі в профільних міжнародних процесах: Комісії зі сталого розвитку ООН, Марракешському процесі, Довкілля для Європи тощо.

Вважаючи себе складовою частиною як жіночого, так і екологічного руху в Україні, «Мама-86» започаткувала програму екологічного виховання жінок, а також підлітків. Вона передбачає формування екологічної культури особистості, відчуття відповідальності за навколишнє середовище як за національне багатство, залучення жінок та дітей до активної екологічної діяльності, нетерпиме ставлення до тих, хто завдає шкоди природі. Реальним втіленням програми стали благочинні акції, які проводяться регіональними організаціями руху. Сьогодні екологічний рух «Мама-86» є учасником проекту "Зелена перемена", який триває з січня 2013р. по грудень 2015р. Даний проект спрямований на формування в суспільстві екологічно дружнього стилю життя, на посилення впливу громад щодо вирішення екологічних проблем в регіонах. Така робота здійснюється завдяки проведенню експертних дискусій, конференцій, круглих столів, вуличних і онлайн акцій, лекцій. Особлива увага приділяється проведенню

еко-уроків в школах. Для підвищення екологічної освіти жінок «Мама-86» видає інформаційний бюлетень «Мама-86-Новини», розробляє навчальні курси та програми з питань екології.

Екологічне виховання дітей, формування у них екологічного мислення та свідомості стали основою діяльності таких еколого-просвітницьких жіночих організацій, як «Екофем», «Дитина та довкілля», що діють у Києві. Проблема захисту соціально-економічних, правових, екологічних та інших інтересів жінок-матерів приділяє увагу Сімферопольській жіночій клуб «Дочки-матері», Одеська жіноча організація «Мати і дитя».

Щоб краще зрозуміти недоліки і переваги становища жіноцтва у тій чи тій країні, варто звернутись до історії, однак, передовсім історії ХХ сторіччя, яка була надзвичайно насиченою та переломною, доленосною для багатьох суспільств світу.

Питання гендерної рівності в суспільному житті є важливим не лише для жінок, а й загалом суспільства, оскільки дає можливість прийняття на державному рівні документів, програм, що забезпечують умови для тривалого і безпечного життя. Певний час, на початку отримання жінками прав для голосування, у суспільстві висловлювали думки з приводу того, що жінки є занадто емоційними і не здатні зробити правильний вибір. Час довів, що жінка, завдяки вродженому почуттю берегині роду, навпаки здатна приймати відповідальні та виважені рішення.

В Індії присутність жінок у парламенті не менше ніж 1/3 була закріплена Конституцією 1992 року. Це, безперечно, стало прогресивним рішенням країни⁴. Кожна країна має свої особливості, це накладає відбиток на становище жінки. І прогресом є те, що на сьогодні питання про необхідність представлення жінок у владі, ведуть також і в країнах з не найпередовішим рівнем демократії, що говорить про зусилля і прагнення суспільства до сталого життя і розвитку.

У таких країнах як Литва, Білорусь, Польща процес боротьби за гендерну рівність зародився ще у ХІХ сторіччі, коли постало питання звільнення від залежності різного зовнішнього характеру, що мало на меті утвердження перших засад рівності особистості у суспільстві. З'явилась ціла течія – позитивізму, що мала безліч прихильників серед інтелектуальних кіл. Тому емансипація та боротьба за рівність у цих країнах має глибоке історичне коріння^{5,6}.

⁴ Opportunities and Challenges of Women's Political Participation in India A Synthesis of Research Findings from Select Districts in India / ICRW – UN Women Joint Publication. – 2012. – 46 p.

⁵ Рихтер К. Освобождение без угнетателя? О понятии «эмансипация» в Литве и Беларуси в конце XIX столетия / К. Рихтер // Женщины в политике: новые подходы к политическому. Феминистский образовательный альманах. Вып. 2. Личное как политическое / Ред. Е. М. Иванова и А. Ю. Першай. – Прага: Adlita, 2013. – С. 22 – 27.

⁶ Brodzińska-Mirowska B. Prawa wyborcze kobiet i udział kobiet w wyborach / Kobiety w politicie – Toruń. – 2009. – S. 24 – 25

На сьогодні жінки дійсно мають перспективи самореалізації у багатьох сферах. Поширеним є явище, коли жінки навчають інших жінок бути професіоналом у власній сфері діяльності, відчувати власну суспільну роль як жінки і матері для захисту природи і зростання якості життя. Відбувається передавання досвіду нового зразка, що абсолютно рівноцінний професійному досвіду, який здобуває чоловік⁷.

«Лише реалізуючи свої власні проекти, жінка може самостверджуватися як реальний суб'єкт, зіставляючи свою діяльність з досягненням поставлених цілей; отримуючи гроші і права, вона оволодіває собою та відчуває почуття відповідальності», – такий висновок робить Симона де Бовуар, яка стала відкриттям у культурній та соціальній сфері як талановита письменниця та активна громадська діячка свого часу. У своїй праці «Друга стаття», вона також наголошувала на тому що немає значення посада, яку займає жінка, оскільки головне – дати їй можливість самотійно себе забезпечувати, знаходити життєву підтримку шляхом власної діяльності, і відповідно почувати себе повноправною та претендувати на відповідне місце у соціумі⁸.

Питання про представленість жінок у суспільному житті та екологічній сфері, зокрема, добре виражене у різних статистичних та аналітичних збірниках. Однак варто не забувати, що статистичні данні не можуть виражати повним чином розуміння явища на ментальному рівні. Це завдання безлічі сфер життя людини – культурної, освітньої і нарешті побутової.

Дослідження рівня обізнаності з гендерною рівністю у суспільстві та ставлення до неї молоді віком від 17 до 23 років

У дослідженні взяло участь 194 студенти вищих навчальних закладів м. Житомира, з яких 97 жінок і 97 чоловіків.

Респондентам була представлена невелика анкета, яка містила у себе чотири запитання. Запитання побудовані з урахуванням можливості трьох основних позицій у погляді на проблему (далі – Позиція А, Позиція В, Позиція С):

А. Абсолютне переконання, що жінки повинні займати високі посади і бути повноправними.

В. Заперечення попередньої позиції та розгляд процесу надання жінкам рівних прав з чоловіками як несерйозного.

⁷ Trafisz A. Satysfakcja i spełnienie [Електронний ресурс] / A. Trafisz // Gazeta Wyborcza – 2013 – Режим доступу: http://wyborcza.pl/energiakobiet/1,118219,14356488,Satysfakcja_i_spelnienie__.html

⁸ Бовуар С. де Друга стаття / Симона де Бовуар / Переклад з французької Н. Воробйової, П. Воробйова, Я. Собко. – К.: Основи, 1995. – Т. 2. – С. 337 - 339

С. Прагнення пошуку «золотої середини» і бажання як не втратити наявні переваги, так і не випустити можливість володіти перспективними нововведеннями.

Чотири представлених запитання були складені такими чином та містили такі варіанти відповідей:

1. Чи знаєте Ви про проблеми в історії з неоднозначним розумінням статусу жінки у суспільстві ?

А. Так.

В. Ні.

С. Не вважаю, що це були проблеми.

2. Чи звертаєте Ви увагу на гендерну ознаку того, хто читає Ваші навчальні дисципліни ?

А. Ні.

В. Так.

С. Це ж заперечує сутність поняття «гендерної рівності», чи не так ?

3. Чи подобається Вам те, який сьогодні стан з розподілом «ролей» жінок та чоловіків у суспільстві за умови рівноправного становища ?

А. Так. Це прогрес.

В. Ні. Це викривлення реальних суспільних потреб.

С. Бажано знайти «золоту середину».

4. Чи знаєте Ви жінок-учасниць екологічних рухів ?

А. Так.

В. Ні.

С. Так, але не надаю цьому значення.

За результатами анкетування стало зрозуміло, що Позиція А, тобто упевненість у потребі гендерної рівності в суспільстві і залучення жінок до політики, отримала більшість голосів, а саме 45,2% респондентів. Другим за популярністю поглядом стала Позиція С, яка спрямована на пошук рівноваги між двома іншими позиціями. Такий погляд отримав 31,6% голосів. Позиція, яка могла б підтвердити масове неприйняття запровадження відповідних правових та соціальних норм у суспільство, гендерної рівності та толерантності, виявилась найбільш непопулярною, але також отримала певну кількість прихильних думок, а саме 23,2% (рис.1). Окремо проаналізуємо відповіді на четверте питання анкети, оскільки воно викликало трудність у респондентів. Так майже 54% опитаних не знають жінок –учасниць екологічних рухів і тільки 21% відповіли ствердно.

Для порівняння відповідей чоловіків та жінок пропонуємо такі результати дослідження.

Найбільш одностайними чоловіки виявились у Позиції А – 36,6% голосів. Позиція В отримала найменше голосів – 30,5%, Позиція С – 32,9%. Серед жінок найбільш популярною виявилась Позиція А – 55,1% голосів, а Позиція В найменш популярною – 15,4% голосів, Позиція С – 29,5%.

Отже, за результатами проведеного дослідження серед молодшої аудиторії з рівноцінним відсотком опитаних жінок та чоловіків, було з'ясовано, що позицію гендерної рівності на всіх щаблях її вираження підтримала більшість респондентів як серед жінок, так і серед чоловіків. Звичайно, варто враховувати, що відповіді зумовлені певними зауваженнями і не дають 100% одноголосного результату. Однак, розподіл більшості голосів між Позицією А та Позицією С, за наявності чіткої альтернативної категоричної Позиції В, говорить про бажання та прагнення суспільства до найбільш рівноправного варіанту розвитку.

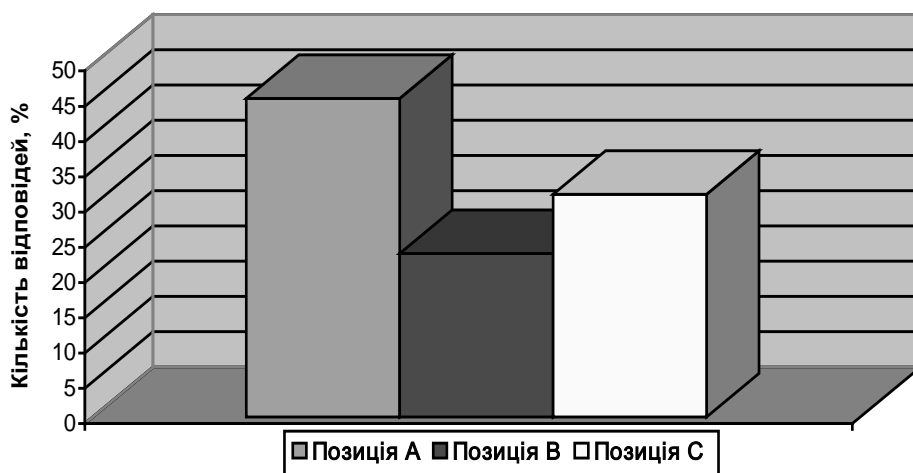

Рис. 1. Рівень обізнаності на тему гендерної рівності у суспільстві та ставлення до неї молоді

Джерело: Побудовано автором на основі даних проведеного дослідження

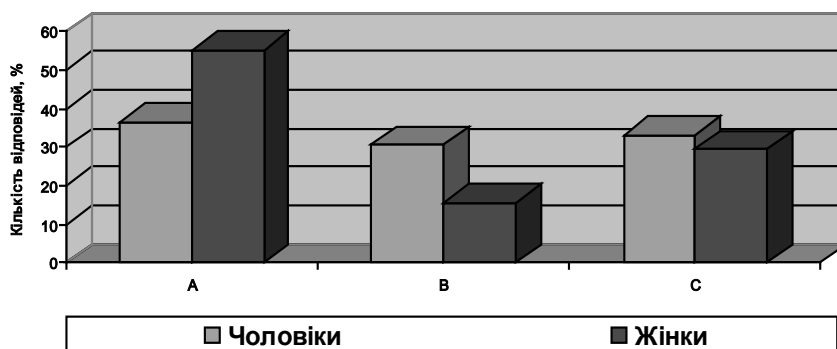

Рис. 2. Порівняння відповідей чоловіків і жінок

Джерело: Побудовано автором на основі даних проведеного дослідження

Висновки

Гендерна рівність (точніше – її відсутність у певних аспектах) – багатогранна проблема. Оскільки, містить у собі не лише питання толерантності між чоловіками та жінками – її наявність на тому чи тому рівні свідчить про рівень розвитку суспільства загалом, його готовність перебувати повною мірою на найвищому щаблі свого розвитку та протистояти безлічі реальним та прогнозованим загрозам, які здатні виникати у різних за рівнем розвитку типах державах. Однак внутрішня ситуація у соціумі відіграє важливу роль у розв'язанні нових і непередбачуваних проблем.

Представленість жінок в екологічних рухах – це, безперечно, якісний показник готовності суспільства дотримуватися усіх прав та свобод людини. Над покращенням становища у цьому аспекті працюють самі громадські та державні структури – як усередині держави, так і міжнародного значення. Наприклад, Європейський Союз, ООН тощо, тобто міжнародні організації, у яких постійно піднімаються питання рівності прав людини. Протягом історії боротьба за встановлення рівності та толерантності у цьому контексті тривала постійно, але частіше у латентних формах; більш поширеною була боротьба за утвердження повноцінних прав людини взагалі, тобто хоча б виборче право для всіх чоловіків як перший крок у цьому напрямку. Можна помітити, що тенденція щодо захисту прав жінок йде у напрямку зростання. Однак можна також констатувати відсутність протягом історії прийняття такого одноразового рішення, яке б розв'язувало всі і одразу проблеми повноправного статусу жінки. Це завжди був поступовий процес і нині момент є ще не завершеним.

У статті використані матеріали дослідників з країн Європи (зокрема і членів Європейського Союзу, і ні), а також США.

У ході розв'язання поставлених завдань, було з'ясовано:

1. Історична панорама розвитку питання гендерної рівності та відповідно вираження його через різні сфери, включно з екологічною, відбувалось не одночасно у всіх країнах; без наявності однакового рівня ставлення у суспільстві до присутності жінок на високих посадах, володіння зростаючими за своїм значенням правами у жінок. Отже, можна спостерігати фрагментарність в історії формування толерантного ставлення до цього поняття.

2. XX сторіччя продемонструвало яскравий прорив зростання ролі жінки у суспільному житті. Поява і діяльність жіночих екологічних рухів, що спроможні сьогодні впливати на вирішення проблеми безпечного життя – пряме свідчення цього.

3. На сьогодні увага до питання є на стабільному високому рівні у суспільстві. Однак не важко помітити, що теоретичні розробки розуміння питання часто йдуть попереду їхніх же практичних утілень.

4. Опитування 194 респондентів, серед яких 97 жінок та 97 чоловіків, показало, що жінки одногосно підтримують ідею утвердження та поваги до прав жінки у суспільстві. Однак багато з них прагнуть бути задіяними також і в так званій «традиційній ролі» жінки у суспільстві, тобто ставити за пріоритет створення сім'ї.

Отже, гендерна рівність неможлива без представництва жінок у громадських організаціях, різного роду професіях та займанні високих посад, оскільки фактор однакової важливості голосу і чоловіків, і жінок має передове значення у цивілізованому демократичному суспільстві. Важливо підкреслити те, що країни, у яких права жінок ствердились порівняно давно, можуть слугувати прикладами того, що це шлях вперед, а аж ніяк не навпаки, для тих політичних та державних систем, які стоять на позиціях впровадження такого ставлення до інституту гендерної рівності у суспільстві.

Бібліографія

Айвазова С. Симона де Бовуар: Жизнь – самоосуществление / С. Айвазова // Женщины в политике: новые подходы к политическому. Феминистский образовательной альманах. Вып. 1. Пол политики / Ред. Е. М. Иванова и А. Ю. Першай. – Прага: Adlita, 2012. – С. 82 – 84.

Бовуар С. де Друга стаття / Симона де Бовуар / Переклад з французької Н. Воробйової, П. Воробйова, Я. Собко: Т. 2. – К.: Основи. – 1995. – С. 337 – 339.

Кісь О. Р. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології / О. Р. Кісь // Український історичний журнал. – 2012. – № 2. – С. 159 – 173.

Рихтер К. Освобождение без угнетателя? О понятии «эмансипация» в Литве и Беларуси в конце XIX столетия / К. Рихтер // Женщины в политике: новые подходы к политическому. Феминистский образовательной альманах. Вып. 2. Личное как политическое / Ред. Е. М. Иванова и А. Ю. Першай. – Прага: Adlita, 2013. – С. 22 – 27.

Brodzińska-Mirowska B. Prawa wyborcze kobiet i udział kobiet w wyborach / Kobiety w politice – Toruń. – 2009. – S. 24 – 25.

Hrycak A. Foundations Feminism and the Articulation of Hybrid Feminisms in Post-Socialist Ukraine // East European Politics and Societies. – 2006. – Vol. 2, №. 1 – P. 74 – 77.

Opportunities and Challenges of Women's Political Participation in India A Synthesis of Research Findings from Select Districts in India / ICRW – UN Women Joint Publication – 2012 – 46 p.

Trafisz A. Satysfakcja i spełnienie [Електронний ресурс] / A. Trafisz // Gazeta Wyborcza – 2013 – Режим доступа: http://wyborcza.pl/energiakobiet/1,118219,14356488,Satysfakcja_i_speelnienie__.html

Women in European politics – time for action / Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities – 2009 – 19 p.

Тамара Смик

РОЗВИТОК ПРЕНАТАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ – АКТУАЛЬНЕ ЗАВДАННЯ СУЧАСНОСТІ

Вступ

Із моменту зачаття материнський організм та плід, що розвивається в ній, несуть особливу енергетику, від якої змінюється не тільки жінка, а й усе навколо неї. Адже в культурі українського народу можна знайти чимало повір'ї пов'язаних з очікуванням народження нової людини, ментальність нашого народу не дозволяє нам порушувати усталені упродовж століть традиції.

Від давніх часів відомо, що в цей період важливо створювати навколо жінки сприятливе середовище для народження здорових дітей. Так, позитивним було те, що жінки співали дітям колискові, ще коли вони перебували в утробі матері¹.

Мати і дитина – це єдина свідомість, єдина енергетична система, яка формується під час вагітності і не переривається після народження. І досягти цього може тільки щаслива жінка. Адже організм матері і її психіка – це той світ, у якому малюк живе від моменту зачаття, постійно контактуючи з матір'ю, живлячись разом із нею земною їжею і обмінюючись емоціями та ментальними образами, які чинять на психіку плода фантастичний вплив, формуючи його характер. Здатність творити добро чи сіяти зерна зла, співчувати чи бути черствим, любити чи копірситися в чужих почуттях – усі ці настанови особистості формуються в пренатальній фазі. Тому в сучасній науці з'явилися такі поняття, як перинатальна педагогіка, перинатальне навчання, пренатальне виховання.

Метою нашого дослідження є розгляд та аналіз розвитку пренатальної та перинатальної педагогіки для впровадження її в систему дошкільної освіти, що забезпечить глибокий та всебічний розвиток дитини ще до народження та в перші роки життя.

¹ Жариков Ж. В. Отношение к беременной в народной традиции / Ж. В. Жариков. – М. : Рожана. – 1995. – 97 с.

Сучасна пренатальна та перинатальна педагогіка

Педагогіка (з грец. Παιδες – діти, ἄνω – ве́ду) – це наука про навчання і виховання молодого покоління. Слово «пренатальний» запозичено з французької мови і означає: «пре» – до, «наталь» – народження, тобто до народження. Перинатальна педагогіка – молода наука, історія якої сягає мудрого спадку наших предків, які були переконані в тому, що потрібно виховувати малюка ще до його народження².

Сучасна пренатальна педагогіка черпає знання з пренатальної й перинатальної психології, акушерства, гінекології, педіатрії, неонатології. Останнім часом вживаються ще один термін – перинатологія.

У біології та медицині людську істоту до народження прийнято називати зародком, ембріоном, плодом (залежно від терміну вагітності). У психології та новому напрямі педагогіки, який отримала назву «перинатальна педагогіка» (тобто виховання до народження) – останнім часом активно почали вживати термін «внутрішньоутробний розвиток». Цим підкреслюють ставлення до організму, що розвивається, як до справжньої людини, що відчуває, здатна до взаємодії з матір'ю та навколишнім світом. Коли йдеться про дитину, батькам легше уявити її, відчути, зрозуміти, що з нею відбувається, а отже, й взаємодіяти.

Прийнято вважати, що пренатальний (дородовий) період – час від стадії прийняття майбутніми батьками рішення дати життя новій людині до її народження. Перинатальний період (післяродовий) розпочинається з 28 тижня вагітності матері й завершується першими тижнями після народження дитини. Очевидно, доцільно ці два періоди розглядати як один етап – етап, що стає основою для подальшого розвитку дитини, для втілення певних педагогічних упевнень ще до народження, через матір і її організм.

Відомо, що в східних культурах народження дитини рахувалося не від часу появи її на світ, а від дня зачаття. Як доводить пренатальна педагогіка, це не дарма.

Перинатальний період – це період від запліднення до народження. У цей час відбувається бурхливий розвиток усього організму дитини та її психіки.

«Для майбутньої дитини має значення її свідоме й бажане зачаття у взаємній любові батьків, оскільки в такому випадку в новому створінні до кінця розкривається і кристалізується та потенційна і вселюдська любов, яка втілена – відбита в батьках».³ Безпосереднє значення для дитини має завчасна відповідна підготовка батьками свого здоров'я, відмова від шкідливих звичок. Доведено, що бажані діти народжуються з більшою масою тіла, рідше хворіють, мають кращі характеристики психомоторного

² Пренатальна і перинатальна педагогіка / авт. упоряд: Т. Д. Азаренко, А. А. Грищенко та ін. – Тернопіль: Мандрівець, 2013. – 80с.

³ Максименко С. Д. Загальна психологія: Підручник. – Х. : Нова Книга, 2004. – 367 с.

розвитку. У разі ж вагання матері між рішеннями перервати вагітність чи народити дитину – включаються механізми самознищення, унаслідок чого дитина народжується хворобливою. Ученим удалося зафіксувати вияви елементарних емоційних реакцій ще ненародженого немовляти на ранніх етапах⁴. Темпи цих змін воістину фантастичні: через 30 годин після запліднення яйцеклітина ділиться на дві клітини, а до п'ятого дня ембріон має вже більше ста клітин і є порожньою кулькою, заповненою рідиною. Після імплантації, яка відбувається на початку другого тижня, ріст і розвиток майбутньої дитини ще більше прискорюються. Усього за півтора місяця з заплідненої яйцеклітини утворюється крихітна істота, у якої вже є зачатки всіх внутрішніх і зовнішніх органів і основні відділи мозку. До кінця другого місяця внутрішньоутробного розвитку дитина вже цілком схожа на людину: у неї велика округла голова з високим опуклим чолом, добре помітними очима, носом, ротом. Ручки і ніжки ще короткуваті порівнянно з тілом, але вже мають усі пальчики.

Основний розвиток завершується до середини внутрішньоутробного періоду, з 20 тижнів з'являються дихальні рухи. Починаючи з 22 тижня, дитина може вижити поза організмом матері, але тільки в спеціально організованих умовах. До 20 тижнях розвинені і функціонують уже всі органи відчуттів, мозок уже відрізняється від мозку інших вищих приматів, наших найближчих родичів у тваринному світі, отже формується мозок людини. Усю другу половину внутрішньоутробного життя мозок активно розвивається, дитина засвоює багату інформацію, з свого найближчого середовища, та навіть засвоює деякі впливи ззовні.

Розглянемо як відбувається розвиток психіки дитини до народження⁵.

З 22–23 дня починає битися серце ембріона, і водночас починає формуватися нервова система. У 6 тижнів є всі відділи мозку, і починає функціонувати вестибулярний апарат. Вестибулярна система протягом усього внутрішньоутробного періоду регулює положення тіла в навколоплідній рідині. Саме вона відповідає за засвоєння дитиною ще до народження ритму і стилю рухів матері.

Уявіть собі, що ви плаваєте у великій посудині, яку хтось носить, повертає, трусить, супроводжуючи кожен рух звуками різної інтонації, різним ритмом дихання та іншою інформацією. Не дивно, що після 9 місяців такого тренування малюк швидко заспокоюється, коли його гойдають на руках. Отже, ми маємо рухову пам'ять, що так необхідна новонародженому для пристосування у новому середовищі.

⁴ Пренатальна і перинатальна педагогіка / авт. упоряд: Т. Д. Азаренко, А. А. Грищенко та ін. – Тернопіль: Мандрівець, 2013. – 80 с.

⁵ Филишова Г. Г. Психологія материнства и ранний онтогенез: Учебное пособие / Г. Г. Филишова. – М. : Жизнь и мысль, 1999. – 192 с.

Уже в 7,5 тижнів розвитку дитина відчуває дотик шкірою обличчя, в 10 – відкриває рот, в 10,5 – згинає пальці, а в 11–12 може рухати пальцями й стискати кулачок. У цей же період виникають активні рухи всього тіла: дитина плаває в плодовому міхурі, торкаючись до його стінки – змінює траєкторію руху. У 13 тижнів дитина смочче пальчик – це її постійне заняття. Не дивно, що після народження найкращий заспокоювач – соска. Крім пальчиків в утробі є багато інших «іграшок» для розвитку тактильної чутливості і рухів: частини свого тіла, пуповина, тощо.

До середини внутрішньоутробного періоду (приблизно в 16 тижнів) з'являється слухова чутливість. Перше, що починає чути дитина, – внутрішньоутробні шуми, які досить різноманітні й інтенсивні. Це шум крові в судинах, стукіт серця матері, рух внутрішніх рідин, перистальтика кишечника. Найбільш стійкий за своїми характеристиками – стукіт серця і шум крові в судинах, що нагадує морський прибій. У другій половині свого «першого» життя малюк чує і те, що відбувається зовні, щоправда, у трохи зміненому вигляді через навколоплідну рідину і тканин материнського організму. Краще за все він розрізняє звуки в діапазоні від 20 до 5000 Гц, які відповідають діапазону людського голосу. А отже, можна говорити про слухову пам'ять, оскільки голос матері та батька новонароджений малюк якнайшвидше розрізняє серед інших звуків, що його оточують.

Дуже рано, з трьох місяців, з'являються смакові відчуття, а до 5 місяців малюк реагує на зміну смаку навколоплідної рідини гримасою задоволення або прикрості. Також по-різному він виявляє свої відчуття від різних звуків, дотиків та інших упливів.

Останнім розвивається зір, адже бачити в утробі нічого, там практично завжди темно. Але рухи очей вже є: у 17 тижнів малюк мружить очі, а з 8 місяців реагує на освітлення стінки живота матері помаранчевим світлом. Але все ж конкретної інформації для очей ще немає, тому розвивається тільки світловідчуття, а сприйняття контуру та іншої зорової інформації – це завдання наступного, перинатального періоду.

Згодом малюк усе активніше "досліджує" свій життєвий простір, затуляючись долонькою від яскравого світла, плавно рухаючись під спокійну музику, відповідно реагуючи, коли із ним розмовляють. У цей час "гарна погода в домі" – обов'язкова умова нормального розвитку плоду.

Фаза народженості є завершальною ланкою, є в цей період створюються передумови становлення особистості дитини вже поза організмом матері. Час народження є першою кризою, пов'язаною з переходом від біологічного типу розвитку до соціального. У цей період характерним є зниження контрасту між комфортними умовами внутрішньоутробного існування і жорсткими умовами, з якими новонароджена дитина стикається в перші хвилини своєї появи на світ. Є дані, що подолання цієї кризи збільшує тривалість життя людини в півтора рази.

Таке насичене життя дитини в утробі матері дає підстави для її розвитку ще до народження. За кількістю одержуваної інформації та інтенсивності її засвоєння це, напевно, найбагатіший період людського життя: адже всі основні характеристики світу (звуки, твердість і м'якість поверхні, смак, рух, поява і зникнення стимуляції, її ритм тощо) уже засвоєні, і всі органи відчуттів дитини «вміють» з ними працювати. Народження – це лише перехідна ланка до якісних і кількісних змін.

Першими і основними у формуванні цих феноменальних особливостей розвитку дитини є її батьки – мати, що виношує дитину та впливає на неї своїми станами, та батько, що закладає основи довіри до світу та людей. Тут доречно буде наголосити на важливості імпринтингу. Перинатальний імпринтинг – це здатність немовлят до сприйняття інформаційного потоку в дородовому періоді. Радість і роздратованість, упевненість і хвилювання, приємний аромат, гіркий або кислий присмак їжі – усе це малюки переживають через мамині емоції та плацентарні гормони⁶. Тому спадковий потенціал майбутньої дитини можна поліпшити.

Педагог покликаний пропагувати серед молодих батьків пренатальні та перинатальні знання, а не пасивно чекати, коли в його клас увійде дитина, доля якої могла кращою. Для цього в найзагальніших рисах слід знати ті "вершинні" риси дитини та умови їхнього формування, які стосуються періодів впливу, ще до того, як батьки спланують зачаття дитини, з метою її всебічного розвитку та здоров'я ще від перших секунд.

Тривалий час вчені всього світу заперечували той факт, що дитина, перебуваючи в утробі матері, може щось розуміти та відчувати. Але сьогодні всі одностайно стверджують, що, знаходячись усередині маминого організму, малюк отримує перший досвід та найперші знання. Якщо раніше допологовий період був прерогативою медиків і психологів, то тепер настав час втрутитися і педагогам. Нині все більше фахівців цікавиться допологовим періодом життя людини. Не є винятком і вітчизняні педагоги, про що свідчать матеріали міжнародної конференції «Психолого-педагогічні аспекти пренатальної педагогіки» (14 травня 2013 року, м. Київ) яку очолив Б. Жебровський, заступник Міністра освіти і науки України. Відкриваючи пленарне засідання, Б. Жебровський наголосив, що «Дошкільна освіта – фундамент виховання, але її ґрунт – дородова педагогіка»⁷.

Вагітність – це чудовий період життя. Працюючи з жінкою, можна закласти більший потенціал, збільшити ймовірність того, що дитина народиться сильнішою й здоровою. Звичайно, на дитину в утробі не можна

⁶ Чичерина Н. А. Воспитание до рождения. Книга о пренатальном воспитании будущих и настоящих родителей / Н. А. Чичерина. – М. : Academia, 2002. – 180 с.

⁷ Пренатальна педагогіка – мода чи необхідність? МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ, Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/>

педагогічно вплинути в класичному розумінні. Але, наприклад, на темперамент, стійкість до критичних ситуацій, можна впливати.

Ідея про те, що довготривала пам'ять плоду поширюється на події, що відбуваються під час вагітності, пологів, післяпологового періоду, – одна з основних у перинатальній психології. Вважається, що ці події впливають на формування підсвідомості, психічних і поведінкових реакцій дорослої людини, бо саме тоді з'являється безліч речей, які навіть у дошкільні не можливо виправити. Отже, постає питання: кого виховувати педагогам – дітей в утробі чи жінок і чоловіків, які збираються стати батьками?⁸ В одному не потрібно сумніватися: перинатальний період стосується і тих, і інших.

Висновки

Безумовно, позитивно впливати на дитину в утробі повинні батьки. А готуватися до цього треба заздалегідь, ще до рішення дати життя майбутній людині.

Усі батьки прагнуть дати своїй дитині все найкраще, і тому навіть ті, які з усією відповідальністю ставляться до свого малюка, оточуючи його фізичним піклуванням та психологічним комфортом, часто не підозрюють, що у своїх зусиллях виховати гармонійну особистість вони запізнюються, принаймні, на дев'ять місяців. Для того, щоб народилася здорова, розумна і спокійна дитина, ще до її зачаття обом батькам треба не тільки дотримуватися здорового способу життя, але й досягати психологічної рівноваги, гармонії з самими собою та з навколишнім світом.

Допомога майбутнім батькам – це завдання для перинатології педагогіки – дуже делікатної галузі науки, що убачає свою мету в усвідомленому батьківстві, особливому ставленні до вагітної жінки, консультативному супроводі сім'ї, яка очікує народження малюка.

Відродження системи цінностей предків вихованні – це ті першочергові завдання, які потребують об'єднання зусиль фахівців різних галузей (соціологів, демографів, психологів, медиків, юристів, педагогів) задля спільного їхнього розв'язання на сучасному етапі соціокультурного розвитку суспільства.

⁸ Про можливості пренатальної педагогіки / М. Машовець // Дошкільне виховання : Наук.-метод. журн. МОН України для пед. і батьків. – 2003. – № 06 (Черв.). – С. 12 –13.

Бібліографія

Максименко С.Д. Загальна психологія: Підручник. – Х: Нова Книга, 2004. – 367 с.

Пренатальна і перинатальна педагогіка / авт. упоряд: Т.Д. Азаренко, А.А. Грищенко та ін. – Тернопіль: Мандрівець, 2013. – 80 с.

Пренатальна педагогіка – мода чи необхідність? МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ, Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/>

Про можливості пренатальної педагогіки / М. Машовець // Дошкільне виховання : Наук.-метод. журн. МОН України для пед. і батьків. – 2003. – № 06 (Черв.). – С. 12 –13.

Жариков Ж.В. Отношение к беременной в народной традиции / Ж.В. Жариков. – М: Рожана. – 1995. – 97 с.

Чичерина Н.А. Воспитание до рождения. Книга о пренатальном воспитании будущих и настоящих родителей / Н.А. Чичерина. – М: Academia, 2002. – 180 с.

Филиппова Г.Г. Психология материнства и ранний онтогенез: Учебное пособие / Г.Г. Филиппова. – М: Жизнь и мысль, 1999. – 192 с.

Анастасія Плотнікова

ЗНИЖЕННЯ РІВНЯ БІДНОСТІ ЯК ФАКТОР СТАНОВЛЕННЯ СУСПІЛЬСТВА СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Вступ

Сучасний розвиток світового господарства відбувається під впливом глобальних трансформацій в усіх сферах: поглиблюється міжнародний поділ праці, збільшуються обсяги світової торгівлі, прискорюються темпи науково-технічного розвитку. Водночас зростає підвищення вимог до якості життя людини в розвинених країнах і, як наслідок, збільшується кількість бідних, що загрожує не лише стійкому економічному зростанню, а й стабільності військово-політичної ситуації.

Великі масштаби бідності, особливо в країнах, що розвиваються, є серйозною небезпекою не тільки для національного, а й для світового сталого розвитку.

Мета статті – дослідження та аналіз національного та зарубіжного досвіду розв'язання проблеми бідності та визначення шляхів і пропозицій, що сприятимуть її скороченню та викоріненню в суспільстві.

Розроблення заходів щодо подолання бідності та її скорочення на міжнародному рівні пов'язане з діяльністю міжнародних та регіональних організацій, таких як Світовий банк, Міжнародна організація праці, Світова організація торгівлі, Європейський Союз тощо.

Ця проблема одним із напрямів діяльності універсальної та представницької структури – Організації Об'єднаних Націй (ООН). Стратегію подолання бідності ООН реалізує через ідеї соціального партнерства на світовому рівні¹.

Водночас перераховані вище організації мають і недоліки діяльності з попередження та подолання бідності, а саме і нерівномірний розподіл ресурсів міжнародної допомоги та невідповідність між внутрішніми потребами у фінансуванні й обсягом міжнародної допомоги, відсутність антиінфляційних заходів, а також проблема неадаптованості програм

¹ Садовенко А. П. Сталий розвиток суспільства: навч. посіб. / А. П. Садовенко, В. І. Серета, Л. Ц. Масловська. – К.: Компанія ВАПТЕ, 2009. – С.51

скорочення бідності до національних законодавств. У зв'язку з цим ефективність забезпечується такими заходами як створення незалежної системи контролю за використанням фінансової допомоги; удосконалення інституційного забезпечення реалізації програм подолання бідності та надання кредитів на умовах антиінфляційних програм і виконання зобов'язань за їх дотриманням; розроблення проєктів і програм скорочення бідності відповідно до соціально-економічних умов розвитку країни тощо².

Сталий розвиток – розвиток суспільства, яке дає змогу задовольняти потреби нинішніх поколінь, не завдаючи шкоди можливостям, прийдеших³.

У червні 1992 року у Ріо-де-Жанейро відбулася конференція ООН із навколишнього середовища і розвитку, у якій взяли участь представники 178 країн. Найбільшим досягненням стало визнання того факту, що проблеми суспільства не можна розглядати окремо. Під час конференції були визначені основні дії, спрямовані на сталий розвиток, зокрема питання щодо бідності⁴.

Приєднуючись до концепції сталого розвитку, країна висловлює своє ставлення до ситуації та ухвалює програми на власному державному рівні, підтримуючи світовий досвід та встановлення контролю на міждержавному рівні, а також можливості сприяти розв'язанню проблеми в країнах, що розвиваються.

Коли йдеться про стратегію програми, загальним результатом її повинно бути досягнення визначених показників у трьох складниках розвитку суспільства, а саме: соціальній сфері, економіці та екології.

Розкриття проблеми

У вересні 2000 року Україна приєдналася до Декларації тисячоліття ООН, однією з цілей якої є викорінення крайньої бідності та голоду у світі, та взяла на себе зобов'язання щодо цілей розвитку тисячоліття (ЦРТ).

Відповідно до ЦРТ Україна поставила завдання до 2015 року зменшити частку бідного населення: вартісна оцінка добового споживання не має перевищувати 1 долар США, тобто – 18,4%. Водночас, перед Україною стоїть завдання до 2015 року ліквідувати бідність за критерієм добового

²Опалько В. В. Подолання бідності в системі світового господарства: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. економ. наук: 29.02.2009 / В. В. Опалько. – Донецьк, 2009. – С.14.

³ Финансовый словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа до словаря: http://dic.academic.ru/dic.nsf/fin_enc/30834.

⁴ Садовенко А. П. Сталий розвиток суспільства: навч. посіб. / А. П. Садовенко, В. І. Серєда, А. Ц. Масловська. – К.: Компанія ВАГТЕ, 2009. – С.27.

споживання, що не перевищує 5 доларів США на добу за паритетом купівельної спроможності (ПКС)⁵.

На виконання цього завдання у 2006 році Національною академією наук України було розроблено проект Концепції переходу України до сталого розвитку. Програми, пов'язані з переходом до сталого розвитку, реалізовано як на всеукраїнському, так і на місцевих рівнях. Зокрема, Програма розвитку ООН (далі – ПРООН) з інтеграції її розвитку Криму, що була втілена за підтримки ряду країн-партнерів, мала на меті надання громадянам можливості для дій з вирішення спільних проблем. Разом з місцевими органами влади ПРООН брала участь у створенні організацій місцевих жителів, які надали їм право голосу і майданчик для дій. З 2007 року в усіх регіонах України був схвалений підхід до розвитку через залучення місцевих громад, оскільки доступ до ресурсів та інфраструктури є одним із методів боротьби з бідністю⁶.

Ця програма залучення зарубіжного досвіду сприяла інтеграції програм ООН у подоланні бідності та контролю діяльності іноземними представництвами, і засвідчена, що для формування національної концепції сталого розвитку потрібне опрацювання досвіду, досвіду розвинених країн (ЄС), що встигли сформувавши стабільну систему соціального забезпечення, яка під час кризових станів у світі може дещо сприяти зменшенню шкоди незахищеним верствам населення.

У розвинених країнах із високим рівнем життя і соціальних гарантій боротьба з бідністю здійснюється через забезпечення основних мінімальних доходів (заробітної плати та пенсії), достатніх для чинних у суспільстві стандартів споживання. Крім того, у цих країнах застосовують систему адресної соціальної допомоги тим, хто перебуває в гіршому становищі. Вона застосовується для осіб, які потрапляють у екстремальну життєву ситуацію. У країнах, що розвиваються, де доходи основної маси людей вкрай низькі, основним методом підтримки мільйонів бідних є розподіл соціальної допомоги, в тому числі продовольчої, лікарської, комунально-побутової, освітньої тощо.

Один із основних чинників ризику бідності в усіх країнах – безробіття: серед сімей, головою яких є безробітний, зафіксовано найвищий рівень бідності.

Прикладом для розвинених країн може слугувати система соціального забезпечення Франції, де в основі є встановлення обов'язкової для всіх роботодавців мінімальної ставки заробітної плати, достатньої для задоволення основних потреб працівника.

⁵ Авчухова А. М. Використання Європейського досвіду подолання бідності в Україні / А. М. Авчухова, Т. В. Шипченко // Стратегічні пріоритети. – № 4 (21). – 2011. – С. 91.

⁶ Уряд України та Програма розвитку ООН. План дій ПРООН в Україні (2006-2010) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.undp.org.ua/files/cpap_ua.pdf.

Водночас, проблема бідності в ЄС усе ще достатньо гостра. На початку 2010 року бідними вважалися 17% населення ЄС, це 85 мільйонів осіб. У зв'язку з цим 2010 рік був проголошений в Євросоюзі роком боротьби з бідністю. Ризик бідності в країнах Європи різний. В країнах Західної Європи, країнах Скандинавії, що входять до складу ЄС, а також у Словаччині, Мальті, Угорщині він складає 10–15%, а в Литві, Болгарії, Латвії, Румунії, Греції, Іспанії, Великій Британії він взагалі досягає позначки 20–26%⁷.

Тому країнами Євросоюзу у 2010 році була ухвалена стратегія економічного розвитку «Європа–2020», пріоритетними напрямками якої визначено⁸:

1. «Інноваційний Союз»: поліпшення умов і можливостей фінансування досліджень та інновацій, що сприятиме широкому використанню новітніх ідей у товарах і послугах, що, в свою чергу, слугуватиме економічному зростанню і створенню нових робочих місць.

2. «Рух Молоді»: посилення результативності освітніх систем, що сприятиме залученню молодих людей на ринок праці.

3. «План розвитку цифрових технологій в Європі»: прискорення розвитку високошвидкісного Інтернету й надання можливостей участі в загальному цифровому комерційному просторі для приватних фізичних та юридичних осіб.

4. «Доцільне використання ресурсів в Європі»: збільшення використання джерел відновлюваної енергії та забезпечення розумного використання джерел енергії.

5. «Індустріальна політика, спрямована на глобалізацію»: поліпшення підприємницького середовища, особливо для середнього та малого бізнесу, що призведе до підтримки розвитку потужної і стійкої промислової бази для суцільної глобалізації.

6. «План з розвитку нових здібностей і збільшення кількості робочих місць»: модернізація ринку праці, для того, щоб надати людям можливість отримувати нові знання та навички, поліпшити співвідношення попиту і пропозиції на ринках праці.

7. «Європейська політика проти бідності», спрямована на поширення соціальної і територіальної взаємодії в ЄС.

Простежуючи чітку європейську політику подолання бідності, відзначимо, що захист та забезпечення рівномірного добробуту, недопущення абсолютної бідності є першочерговим питанням суспільства, однак все ж таки жителі

⁷ Лвчухова А. М. Використання Європейського досвіду подолання бідності в Україні / А. М. Лвчухова, Т. В. Шипитенко // Стратегічні пріоритети. – № 4 (21). – 2011. – С. 91.

⁸ Арабей Е. Новая европейская стратегия «Европа 2020» [Электронный ресурс] / Е. Арабей // Право Европейского союза. – 10 августа 2010. – Режим доступа: <http://eulaw.ru/content/307>.

залежні від хиткого економічного становища, яке спричиненню різноманітні соціальні явища.

У наші дні саме в країнах, що розвиваються, найбільше виявляється нагальність продовольчої, демографічної кризи, соціальних, економічних і навіть екологічних проблем. Дані ООН засвідчують, що лише за одну хвилину від недоїдання, голоду і хвороб вмирає близько 25–30 дітей, переважно у країнах, що розвиваються, де половина жителів позбавлені елементарних засобів санітарії. Серед 113 мільйонів дітей шкільного віку, які у 2007 році не відвідували школи, 97% живуть у країнах, що розвиваються. Найбіднішим регіоном вважається субекваторіальна Африка, де за межею крайньої бідності перебуває 50,9% людей. Абсолютно бідною, за критеріями Світового банку, є особа, прибуток якої не перевищує 1 долара США на день з урахуванням купівельної спроможності (2008 року цю цифру збільшено до 1,25 долара)⁹.

За останні 30 років у країнах Азії рівень абсолютної бідності суттєво знизився з 57% до 12% в Східній Азії та з 52% до 32% – в Південній¹⁰.

Постійна нестача робочих місць, зайнятості, стійке перевищення пропозиції на ринку праці над попитом стали основними причинами масової бідності.

Водночас зростає прірва між високорозвиненими країнами європейського рівня та азійськими країнами, а точніше державами Південної Азії, де рівень бідності критичний. Стратегії передусім спрямовані на часткове усунення масштабних проблемних ситуацій, що не дають країнам подолати межу абсолютної бідності. Причинами такого стану є постійні конфлікти та нестабільні екологічні умови.

Державну політику з подолання бідності в країнах Південної Азії можна проводити з певними обмеженнями. Наприклад, у Пакистані нестійкість уряду, його постійні зміни, активність терористичних груп не дають змогу проводити послідовну політику зниження бідності.

У Бангладеш, через постійні стихійні лиха, уряд запроваджує продовольчі картки з безкоштовним наданням продуктів харчування, але через корупцію ця допомога є малоефективною. Тому уряд часто проводить політику диверсифікації сільського господарства (розширення асортименту продукції та переорієнтація ринків збуту, освоєння нових видів виробництва з метою підвищення ефективності виробництва, отримання економічної вигоди, запобігання банкрутству) для заохочення робочої сили. Тому спостерігається підвищення темпів економічного зростання, що знизило частку населення

⁹ Авчухова А. М. Використання Європейського досвіду подолання бідності в Україні / А. М. Авчухова, Т. В. Шипченко // Стратегічні пріоритети. – № 4 (21). – 2011. – С. 90.

¹⁰ Чернега О. Б. Подолання бідності – головне завдання виконання цілей розвитку суспільства / О. Б. Чернега, В. В. Опалько // Вісник економіки транспорту і промисловості. – № 32. – 2010. С. 337.

з доходом нижче 1,25 долара на день з 50% населення у 2005 до 42% в 2010 році¹¹.

Відносно послідовний розвиток політики щодо бідних відбувається в Індії, який передбачає асигнування за п'ятирічними планами, що сприяє економічному розвитку і зайнятості населення. Найбільш ефективно виявилася схвалена урядом у 2006 році програма, за якою одна особа з кожної бідної сільської сім'ї повинна бути забезпечена оплачуваною зайнятістю упродовж ста днів на рік на будівництві та ремонті інфраструктури в сільських районах. На цю програму щорічно витрачається 8 мільярдів доларів і, за офіційними даними, 50 мільйонів сімей поліпшили своє становище, 100 мільйонів жителів відкрили банківські рахунки для перерахування зарплати. Протягом 1951 – 2005 років рівень бідності в Індії знизився з 51 до 26%¹².

Досвід країн Південної Азії переконує в потребі та першочерговості втручання держави в сутність проблеми. Також, необхідно наголосити, що соціальні допомоги іноземних країн, такі як створення освітніх закладів, розташування підприємств для залучення робочої сили, посідають не останню позицію у розвитку державної підтримки.

Російський підхід ґрунтується на застосуванні абсолютного підходу з елементами відносного. Тобто межю бідності встановлюють на рівні прожиткового мінімуму.

Велике значення тут має діяльність міжнародного об'єднання «Oxfam», що розгортає свою роботу в більш ніж 90 країнах світу, серед яких Велика Британія, Ірландія, США, Російська Федерація, Нідерланди, Бельгія, Франція, Німеччина та ін.

Понад 60 років «Oxfam» допомагає людям у всьому світі у проблемах подолання бідності. «Oxfam» почало свою діяльність у Російській Федерації у 2003 році, аналізуючи розвиток громадянського суспільства Росії та обласних і державних програм із подолання бідності в країні.

Представники об'єднання «Oxfam» вважають, що такі заходи призведуть до істотного скорочення масштабів бідності та нерівності в Росії¹³:

- Підвищення прожиткового мінімуму (риси абсолютної бідності) до рівня реальної вартості споживчого кошика, а також її перегляд змісту з урахуванням фактичної структури споживання населення і потреб у здоров'ї, освіті та інформації.

- Введення межі відносної бідності (коли йдеться вже не про фізичне виживання, а про мінімальні соціально-культурні умови необхідні для

¹¹ Проблема бедности в Южной Азии [Электронный ресурс] // Мировая экономика. – Режим доступа до статьи: <http://www.webeconomy.ru/index.php?page=cat&newsid=1334&type=news>.

¹² Проблема бедности в Южной Азии [Электронный ресурс] // Мировая экономика. – Режим доступа до статьи: <http://www.webeconomy.ru/index.php?page=cat&newsid=1334&type=news>.

¹³ Бедность и неравенство в современной России: аналитическая записка Оксфам [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.oxfamblogs.org/russia/?p=826>.

гідного людського життя), яка дасть змогу краще контролювати реальну ситуацію з бідністю та нерівністю в країні.

- Підвищення доступності та якості соціальних послуг, зокрема, охорони здоров'я, освіти і послуг з догляду за дітьми та літніми людьми.

- Зростання мінімального розміру оплати праці, що сприятиме ліквідації феномена бідних, що працюють.

- Зростання адресності та розміру соціальних допомог для бідних прошарків населення.

- Введення прогресивної шкали оподаткування, а також податків на багатство і розкіш, що дасть змогу як скоротити нерівність у доходах, так і збільшити державний дохід, який може бути використаний для збільшення соціальних трансферів.

Як повідомляється в джерелах BBC: «Загалом, рівень бідності у світі значно зменшився за останні 30 років, говорить в доповіді Світового банку. За даними банку, частка людей, що живуть на менш ніж 1,25 доларів на день, становила майже половину населення Землі в 1981 році, тоді як до початку 2010-х років вона знизилася до 21%»¹⁴.

Висновки

У подоланні бідності існує декілька шляхів, до основних належать забезпечення бідних різними видами соціальної допомоги, що, не розв'язує проблеми, а навіть навпаки, породжує нові – безграмотність, волоцюство, поширення інфекційних та невиліковних хвороб (онкозахворювання, ВІЛ/СНІД тощо) і навіть військових конфліктів. Найефективнішим є створення цільових програм спрямованих на підвищення кваліфікації громадян, забезпечення доступу до ресурсів, необхідних для життя людей, упровадження суспільної бази на демократичних засадах не лише допомоги бідним, а й сприяння мотивації до зайнятості. Ефективним також буде запровадження прогресивної шкали податкової системи, де відсоток на дохід збільшувався б відповідно до заробітної платні (податок для багатих) для скорочення нерівності в суспільстві, що є значною проблемою не лише в країнах «третього світу», а й простежується на теренах європейського ринку. Проте, який саме спосіб обирати залежить від екологічних, культурних та політичних факторів певної країни.

¹⁴ Всемирный банк: Уровень бедности в мире уменьшился за последние 30 лет. [Электронный ресурс] // Бизнес-газета РБК daily. – Режим доступа: <http://www.rbc.ru/rbcfreenews/20130418053133.shtml>.

Бібліографія

Авчухова А. М. Використання Європейського досвіду подолання бідності в Україні / А. М. Авчухова, Т. В. Шипченко // Стратегічні пріоритети. – № 4 (21). – 2011. – С. 90-95.

Арабей Е. Новая европейская стратегия «Европа 2020» [Электронный ресурс] / Е. Арабей // Право Европейского союза. – 10 августа 2010. – Режим доступа: <http://eulaw.ru/content/307>.

Бедность и неравенство в современной России: аналитическая записка Оксфам [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.oxfamblogs.org/russia/?p=826>.

Всемирный банк: Уровень бедности в мире уменьшился за последние 30 лет. [Электронный ресурс] // Бизнес-газета РБК daily. – Режим доступа: <http://www.rbc.ru/rbcfreeneews/20130418053133.shtml>.

Опалько В. В. Подолання бідності в системі світового господарства: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. економ. наук: 29.02.2009 / В. В. Опалько. – Донецьк, 2009. – 22 с.

Проблема бедности в Южной Азии [Электронный ресурс] // Мировая экономика. – Режим доступа до статьи: <http://www.webeconomy.ru/index.php?page=cat&newsid=1334&type=news>.

Садовенко А. П. Сталий розвиток суспільства: навч. посіб. / А. П. Садовенко, В. І. Середа, А. Ц. Масловська. – К.: Компанія ВАІТЕ, 2009. – 240 с.

Уряд України та Програма розвитку ООН. План дій ПРООН в Україні (2006-2010) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.undp.org.ua/files/crap_ua.pdf.

Финансовый словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа до словаря: http://dic.academic.ru/dic.nsf/fin_enc/30834.

Чернега О. Б. Подолання бідності – головне завдання виконання цілей розвитку суспільства / О. Б. Чернега, В. В. Опалько // Вісник економіки транспорту і промисловості. – № 32. – 2010. С. 335-340.

Сергій Кобчук

ТРУДОВЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Вступ

Кодекс законів про працю України регулює трудові відносини всіх працівників, сприяючи зростанню продуктивності праці, поліпшенню якості роботи, підвищенню ефективності суспільного виробництва і піднесенню на цій основі матеріального й культурного рівня життя працівників, зміцненню трудової дисципліни й поступовому перетворенню праці на благо суспільства в першу життєву потребу кожної працездатної людини¹.

Для сфери охорони праці, Трудовий кодекс посідає дуже важливе місце, від цього документа залежить стан цілої галузі. Навіть найменші зміни в ньому тягнуть за собою перегляд і подальшу зміну норм і правил, і регулюють стан охорони праці на місцях. Сучасний Кодекс законів про працю був прийнятий ще у 1971 році в СРСР. Цей факт багато про що говорить, адже Україна вже два десятиліття як здобула незалежність, але і далі несе на собі тягар радянського минулого, зокрема й правового. З часу незалежності Україна стала на інші цивілізаційні рейки, замість соціалістичних принципів перейшовши на капіталістичні, вільноринкові принципи і відносини. Тому виглядає дивним, коли держава яка змінила свій вектор розвитку, керується старими правовими документами.

Більшість підприємств в Україні сьогодні є в приватній власності, що вимагає чесної конкурентності, натомість трудове законодавство розраховане на підприємства державної власності, які зазвичай були монополістами у своїй галузі та отримували постійні дотації з боку держави, чого не можуть дозволити собі приватні підприємства. При цьому приватні підприємства змушені тягнути весь вантаж «соціальної держави», в той час, як державні малоконкурентні підприємства отримують податкові пільги й дотації під приводом збереження робочих місць. Тому, незважаючи на численні поправки, Трудовий кодекс потребує докорінних змін, що й намагалось здійснити керівництво держави, запропонувавши проект нового Кодексу

¹ Кодекс законів про працю України. Верховна Рада УРСР; Кодекс України, Закон, Кодекс від 10.12.1971 № 322-VIII.

законів про працю. Загалом задум є правильним, але його поява викликала велику хвилю критики й протестів зі сторони політиків і профспілок. Внаслідок цього проект нового Кодексу² не прийняли, обмежившись лише деякими поправками. Проте, з погляду охорони праці, проект нового Кодексу про працю викликає велике зацікавлення.

Особливості проекту нового Кодексу законів про працю

Нова редакція Кодексу покликана лібералізувати трудові відносини та зробити їх сприятливішими для роботодавців. Попри гучні заяви урядовців нова редакція Трудового кодексу³ зберігає незмінну з радянських часів суть державного регулювання трудових відносин і містить лише низку косметичних змін, що не здатні забезпечити збалансування інтересів найманих працівників і роботодавців.

Порівняно з чинним трудовим законодавством у новому законопроекті⁴:

- набагато чіткіше визначено сферу дії трудового законодавства, зокрема межі його поширення на відносини з участю іноземних працівників і роботодавців;
- для усунення порушень інтересів працівників під час ліквідації юридичних осіб і створення на базі їхнього майна нових юридичних осіб уперше встановлено правила щодо правонаступництва в трудових відносинах;
- вилучено дискримінаційне обмеження права працівників, які працюють за строковим трудовим договором, на звільнення за власною ініціативою;
- сформульовано положення про першочерговість виплати заробітної плати за рахунок коштів, що надходять до каси або на рахунок роботодавця;
- передбачено, що загальна тривалість робочого часу становить 40 годин на тиждень, але, як передбачає проект Кодексу, в окремих галузях економіки, на виробництвах, цехах, дільницях, відділеннях і на деяких видах робіт, де за умовами виробництва (роботи) не може бути дотримана встановлена для цієї категорії працівників щоденна або щотижнева тривалість робочого часу, допускається запровадження підсумованого обліку робочого часу та встановлюється ліміт робочого часу на рівні 12 годин; передбачається, що з робочого часу працівника вилучається час, проведений на робочому місці “у стані очікування часу виконання початку робіт”, і збільшення тривалості робочого часу не передбачає оплату понаднормових годин;
- спрощено процедуру звільнення працівників;

² Проект Трудового кодексу України за редакцією від 02.04.2012

³ Проект Трудового кодексу України за редакцією від 02.04.2012

⁴ Там само.

- не визначено статус професійних спілок, відсутні положення, що регламентують їхню діяльність щодо захисту трудових і соціально економічних прав працівників;
- звужено права під час визначення матеріальної відповідальності працівника, коли роботодавцю надано право самостійно, в односторонньому порядку визначати й наявність вини того чи того найманого працівника у завданні роботодавцю шкоди, і розмір збитку, що підлягає відшкодуванню. Водночас у роботодавця, як і раніше, залишається можливість самостійно відраховувати кошти із заробітної плати працівника, якого він сам і визнав “винним”, тимчасом як права працівника на відшкодування йому завданих збитків роботодавцем визначено нечітко;
- збільшено випробувальний термін для працівників з мінімальними компенсаційними виплатами в разі його непроходження;
- роботодавцю надано право контролювати виконання працівниками трудових обов’язків, зокрема з використанням технічних засобів, якщо це зумовлено “особливостями виробництва”, водночас “особливості виробництва” визначатимуться на розсуд роботодавця;
- запроваджено преференції для суб’єктів малого бізнесу стосовно працівників.

Автори, розробляючи проект Трудового кодексу, передбачили такі рішення⁵:

- кодифікацію, тобто включення до Кодексу питань, що зараз регламентуються підзаконними нормативно-правовими актами або приписами (це передусім стосується процедур приймання на роботу, переходу на іншу посаду, звільнення, притягнення до дисциплінарної та матеріальної відповідальності);
- максимальне спрощення використання найманої праці у малому бізнесі та кооперативах, що може призвести до порушень прав працівників за відсутності належних обмежень і контролю, які наразі не передбачено;
- визначення змісту трудової функції працівника та її співвідношення з переліками робіт, наведених у кваліфікаційних характеристиках;
- першочерговість виплати заробітної плати за рахунок коштів, що надходять до каси або на рахунок роботодавця, та збільшення відповідальності за невиплату заробітної плати;
- впровадження можливостей для роботодавця, за погодженням з працівником, встановлювати трудовий розпорядок відповідно до особливостей господарської діяльності;
- збільшення переліку можливих підстав для звільнення або притягнення до відповідальності працівників у разі порушення ними трудових обов’язків;

⁵ <http://blogs.korrespondent.net/users/blog/nkpu/a63402> – Негативи нового трудового кодексу України (аналіз). Петро Петриченко.

- можливість для працівника оскаржити результати співбесіди в суді, якщо є підстави вважати рішення роботодавця необ'єктивним;
- реформування наявної Державної інспекції з питань праці наділенням її додатковими повноваженнями для здійснення контролю за трудовими відносинами;
- передбачення прав органів Державного нагляду та контролю за виконанням трудового законодавства визнавати наявність незареєстрованих трудових відносин і притягати до відповідальності порушників;
- запровадження механізму визначення мінімального розміру погодинної оплати праці, що за відсутності нормативного регулювання її застосування лишатиметься майже незадіяним у трудових відносинах;
- суттєве посилення відповідальності за порушення Трудового законодавства працедавцем та ухиляння від легалізації трудових відносин із працівником;

Деякі політичні сили критикують цей законопроект за порушення міжнародних трудових стандартів (зокрема погіршення становища найманих працівників і профспілкових організацій), проте не пропонують альтернатив у вигляді конкретних проектів або змін до положень трудового законодавства.

Аналіз засвідчує, що реформування трудового законодавства в запропонованому вигляді не тільки не усуває проблеми, наявні у секторі, а й може спричинити нові ускладнення:

- розширення переліку підстав для звільнення працівників може дати змогу працедавцеві зловживати своїм становищем;
- можливість надання працівникам відпусток без збереження оплати праці на період тимчасового зупинення робіт, по суті, легалізує приховане безробіття;
- можливості працедавця щодо встановлення гнучкого графіка робочого часу та регулювання трудових відносин за допомогою власних нормативно-правових актів створюють додаткові ризики зловживання;
- передбачений спосіб розгляду трудових спорів комісіями з розгляду трудових спорів неефективний, порядок розгляду їх судами чітко не визначено;
- збереження декларативного характеру проекту трудового кодексу в частині забезпечення прав працівників у сфері охорони праці, прав жінок з дітьми, неповнолітніх та інвалідів означатиме, що на практиці відповідні права і надалі дотримуватимуться лише в державному секторі;
- невизначеність статусу професійних спілок і відсутність положень, що регламентують їхню діяльність, послаблюють їхню спроможність щодо захисту трудових і соціально-економічних прав працівників;
- нововведення в частині збільшення випробувального терміну для працівників, тривалості робочого часу та нормативно-правових актів роботодавця, що прирівнюються до положень колективного договору.

У нормативно-правових рішеннях необхідно:

- запровадити механізм збалансування прав та обов'язків найманого працівника і роботодавця, зокрема і в частині відповідальності за порушення трудового законодавства;
- дотримуватися вже встановлених соціальних стандартів у сфері праці згідно з вимогами ч. 3 ст. 22 Конституції, де зазначено, що під час прийняття нових законів не допускається звуження змісту та обсягу наявних прав і свобод.

В інституційних рішеннях необхідно:

- запровадити зрозумілу та дієву процедуру розгляду трудових спорів, визначити єдиний уповноважений орган з розгляду трудових спорів;
- забезпечити захист прав найманого працівника за рахунок збільшення повноважень професійних спілок, гарантувати їхню незалежність і нешідконтрольність роботодавцю.

У фінансових рішеннях необхідно:

- запровадити ефективний механізм погодинної оплати праці з чітким обліком відпрацьованого та відповідно оплаченого часу, що дасть змогу забезпечити реалізацію права на працю таких верств населення, як інваліди, студенти, матері з неповнолітніми дітьми, пенсіонери, а також зробити прозорим механізм оплати понаднормової роботи;
- зменшити навантаження на фонд оплати праці.

Проект Трудового кодексу та ініційовані урядом інші нормативно-правові акти не здатні повністю розв'язати проблеми трудового сектора. Попри наявність у них деяких прогресивних норм, вони мають низку суттєвих недоліків:

- не забезпечують реальних гарантій соціального захисту найманих працівників;
- створюють нерівні умови праці для працівників великих і малих підприємств;
- усувають реальний вплив профспілок на роботодавця;
- збільшують можливості до зловживань через розширення прав роботодавця;
- не забезпечують умови для ефективного контролю за дотриманням законодавства у сфері трудових правовідносин.

До перешкод для реалізації реформи трудового законодавства належать:

- суспільний супротив, незадоволення перебігом ініційованих владою реформ;
- наявність у проекті Трудового кодексу положень, що суперечать Конституції України та ратифікованим Україною конвенціям МОП (звуження прав найманих працівників, профспілок та їхніх об'єднань).

Об'єднання роботодавців, до найвпливовіших з яких належать Федерація роботодавців України, Конфедерація роботодавців України та Об'єднання

організацій роботодавців України, підтримують проект Трудового кодексу, проте наполягають на внесенні до нього змін, що мають захистити інтереси роботодавців. Роботодавці та їхні об'єднання виступають категорично проти наявності в проекті Трудового кодексу таких положень:

- права працівників при управлінні юридичною особою;
- фінансових санкцій за невіплату заробітної плати;
- невмотивованої оплати навчальних відпусток;
- обов'язковості колективних угод;
- визначеної структури мінімальної заробітної плати⁶.

Бачення профспілок нового Трудового кодексу в Україні

Профспілкові організації стверджують, що проект Трудового кодексу ще більше погіршить і без того досить проблемні відносини між об'єднаннями професійних спілок. Проте частина їх, представлена Федерацією профспілок України та близькими до неї структурами, повністю підтримує проект Трудового кодексу.

Голова Федерації профспілок – народний депутат України від “Партії регіонів” та один з авторів проекту Трудового кодексу. На його переконання, цей законопроект є компромісом між інтересами найманих працівників і роботодавців та комплексним і ефективним інструментом регулювання трудових відносин.

Інша частина профспілкової організації, не підтримує проект Трудового кодексу. Об'єднань профспілок на чолі з Національним форумом профспілок України та Незалежною конфедерацією профспілок України виступають категорично проти прийняття цього проекту Трудового кодексу. Вони закликають уряд відмовитися від реформи трудового законодавства у запропонованому вигляді, оскільки, на їхню думку, наявний законопроект лише погіршить ситуацію у сфері праці. Найбільшої критики зазнали такі положення проекту Трудового кодексу⁷:

- збільшення максимально можливої тривалості робочого тижня з 40 до 48 годин, що загалом не суперечить стандартам МОП, проте за відсутності належного врегулювання, яке не забезпечує нинішня редакція Кодексу, може призвести до додаткових зловживань роботодавцями;
- звуження прав профспілкових організацій та обмеження їхньої участі у соціальному діалозі.

Представники громадянського суспільства, які займають активну позицію у сфері праці, сформували Коаліцію громадських організацій, що виступає

⁶ http://www.icps.com.ua/files/articles/66/43/Reforming_Labor_Relations_UKR.pdf – Міжнародний центр перспективних досліджень Реформа трудового законодавства, Київ 2011.

⁷ <http://dt.ua/columnists/kodeks-dlya-zakripachennya.html> – Кодекс для закріпачення

категорично проти прийняття нового Трудового кодексу. До її складу увійшло більш як 200 громадських організацій і діячів, які представляють різні регіони, верстви громадян, політичні сили та ідеології.

Коаліція громадських організацій звернулася з відкритим листом до Голови Верховної Ради України, Прем'єр-міністра України, голів політичних партій, де стверджується, що прийняття деяких положень, включених до проекту Трудового кодексу, "...перетворить найманих працівників України у беззахисних рабів роботодавців". Вона вимагає, щоб дискусійні питання нового Трудового кодексу було максимально відкрито і публічно розглянуто на парламентських слуханнях із залученням усіх зацікавлених сторін.

Крім того, такі громадські організації, як Всеукраїнська молодіжна організація "Фундація регіональних ініціатив" (ФРІ), Всеукраїнська громадська організація "Край", ВГО "Патріот України", ВГО "Сила Країни", ВГО "Громадський контроль", ГО "Агентство з розвитку приватної ініціативи" та інші, проводять круглі столи з обговорення перспектив і наслідків прогнозованих змін трудового законодавства, інформаційні акції з роз'яснення населенню положень проектів нормативно-правових актів, що регулюють трудові відносини.

Ситуація ускладнена тим, що українські профспілки досі є радянськими за своєю суттю. Де-факто вони радше є політичними проектами⁸. Політизованість провідних об'єднань профспілок спричиняє протистояння між ними та унеможливує їхню консолідовану позицію в діалозі з владою та об'єднаннями роботодавців.

Сприяння міжнародної донорської спільноти у переході від формальної до реальної відповідності світовим та європейським стандартам учасників і процедур соціального діалогу допоможе зняти суспільну напруженість навколо реформи трудового законодавства. Конструктивний діалог між владою, роботодавцями та профспілками є неодмінною умовою успішного реформування сфери праці.

В умовах, коли більшість населення країни, є юридично неграмотними, важливим є підвищення правової обізнаності населення.

Необхідно насамперед підтримувати громадські об'єднання, діяльність яких спрямована на розроблення програм інформування суспільства стосовно проведення реформи трудового законодавства та роз'яснення наслідків упровадження нормативно-правових актів.

Згідно із законодавством України громадськість зобов'язана відіграти головну роль в лобюванні прав працездатного населення під час

⁸ http://www.icps.com.ua/files/articles/66/43/Reforming_Labor_Relations_UKR.pdf – Міжнародний центр перспективних досліджень Реформа трудового законодавства, Київ 2011.

реформування трудового законодавства. Для здійснення цієї функції, слід здійснити заходи, щодо вивчення позицій кожної сторони⁹:

- організувати проведення загальнонаціональних форумів присвячених реформуванню трудового законодавства України, разом з профільним міністерством та міжнародною організацією праці, з залученням зацікавлених сторін;
- підтримати розроблення та створення загальнонаціональної програми реформування трудового законодавства, що з'ясує необхідність тих чи тих кроків, визначить напрями реформування, пріоритети, та об'єднає інтереси суб'єктів трудових правовідносин (яка наразі в Україні відсутня);
- організувати та підтримати проведення круглих столів, громадських обговорень для недопущення зменшення прав найманих працівників.

Урегулювання робочого часу працівників

Одним із суперечливих питань – стало врегулювання робочого часу. Згідно з проектом Трудового кодексу, максимальна тривалість щоденної роботи за підсумованим обліком робочого часу не повинна перевищувати 12 годин. За наявності письмової згоди працівника допускається встановлення більшої тривалості щоденної роботи, якщо характер та умови праці передбачають періоди, коли працівник перебуває на роботі у стані очікування часу початку виконання роботи та коли працівник має можливість відпочивати протягом зміни¹⁰. Максимальна тривалість роботи протягом тижня за підсумованим обліком робочого часу не повинна перевищувати 48 годин. Більша тривалість роботи протягом тижня може бути встановлена колективним договором, а якщо такий договір не укладений – нормативним актом роботодавця, погодженим з виборчим органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником), за наявності достатніх підстав¹¹.

З погляду працівника, така норма є позитивною, адже дає можливість йому працювати більше, якщо він цього добровільно забажає. Але немає гарантії того, що роботодавець, використовуючи тиск на працівника, не змусить його, працювати більше в так званому «добровільно-примусовому» порядку. Крім цього враховуючи рівень безробіття в країні, відмова працедавцю неформально часто означає, що робітник входить із ними у конфлікт з роботодавцем, що може призвести до його звільнення.

⁹ http://www.icps.com.ua/files/articles/66/43/Reforming_Labor_Relations_UKR.pdf – Міжнародний центр перспективних досліджень Реформа трудового законодавства, Київ 2011.

¹⁰ <http://dt.ua/columnists/kodeks-dlya-zakripachennya.html> – Кодекс для закріпачення

¹¹ Там само.

Зазвичай, коли йдеться про робочий час працівників, то його розглядають так, щоб робота була якнайлегшою з погляду умов праці та з тенденцією до зменшення робочих годин. Натомість у Кодексі навпаки наявність тенденція до збільшення кількості робочих годин, що призведе до збільшення рівня травматизму і професійних захворювань. Як показують лабораторні дослідження¹², в умовах безробіття та економічної кризи наймані працівники погоджуються на будь-які умови, навіть без укладання трудових угод. А отже з'являється безмежне поле для безжальної експлуатації незахищених законом людей в умовах ненормованого робочого дня. Як показали наші дослідження, на малих підприємствах він може тривати до 14–16 годин на добу.

Наслідки порушення законів фізіології праці були задокументовані науковцями багатьох країн ще в минулому столітті. Майже 100 років тому український учений-гігієніст В. Підгасцький показав економічну й фізіологічну доцільність 8-годинного робочого дня для представників фізичної праці зокрема на прикладі буряківників. Він переконливо довів, що за умови збільшення робочого дня з 8 до 10 і 12 годин продуктивність праці різко падала, а втома – зростала.

Висновки

Найбільш впливовою та авторитетною міжнародною організацією у трудовій сфері є Міжнародна організація праці, яка переконана, що “основною відповідальністю уряду є забезпечення правової бази, що відповідає світовим та європейським стандартам у сфері праці”.

Як показав аналіз проекту Трудового кодексу, то в загальному він мало чим складає конкуренцію кодексу чинному і навіть поступається йому. Проект кодексу звужує права працівників, правозахисних організацій і профспілок, суттєво розширюючи права роботодавців, що не може мати негативні наслідки.

Отже, наявність у проекті Трудового кодексу положень, що суперечать Конституції України та ратифікованим Україною конвенціям МОП створюють суспільний супротив та незадоволення перебігом ініційованих реформ і може призвести до зростання соціальної напруги, яка виллється у масові протести громадян. Актуальним буде розгляд важливих питань трудового регулювання за участю науковців у сфері права та охорони праці, представників профспілкових організацій, роботодавців, а також інших зацікавлених осіб.

¹² <http://dt.ua/columnists/kodeks-dlya-zakripachennya.html> – Кодекс для закріпачення

Бібліографія

Кодекс законів про працю України. Верховна Рада УРСР; Кодекс України, Закон, Кодекс від 10.12.1971 № 322-VIII.

Проект Трудового кодексу України за редакцією від 02.04.2012

<http://blogs.korrespondent.net/users/blog/nkpu/a63402> – Негативи нового трудового кодексу України (аналіз). Петро Петриченко.

http://www.icps.com.ua/files/articles/66/43/Reforming_Labor_Relations_UKR.pdf – Міжнародний центр перспективних досліджень Реформа трудового законодавства, Київ 2011.

<http://dt.ua/columnists/kodeks-dlya-zakripachennya.html> – Кодекс для закріпачення

Myroslava Pustovoit

**TOLERANCE OF PERSONALITY
HARMONIZATION IN YOUTH AGE:
RESEARCH RESULTS**

Introduction

Due to the modern social and cultural changes, people become aware of the need for upgrading conventional relations through acknowledgment of mutual interdependence of the people all over the world and their responsibility for harmonization of the coming generation development. The following is associated with the term *Tolerance*: respect for rights of the others (in particular, the right for being different), awareness of the importance of such variety preservation and providing for the possibility of mutual existence through prevention of any mutual abuse, etc. The essence of tolerance is about recognition of the likeness and simultaneous unlikeness of people, i.e. the variety thereof. Urgency of the problem connected with tolerability and recognition of something alternative, mutual understanding and functional tolerant interaction is conditioned by coexistence of people having controversial views, other traditions and standards. The tolerance helps all and everybody to feel more confident and stable in such an unsteady world. The more a person understands the others, the more this person understands themselves. Public tolerance provides for improvement of the internal firmness of our society and every person being part thereof, and for creation of conditions required for self-revelation, self-identification, and self-development.

As young people are the most important social group of population representing an ideological vacuum available for filling with spiritual substitutes, the study of young people's spiritual values is considered to be of great importance, in particular under the conditions of transitional society, inconsistency of ideas and views, comprehensive changes of the collective and individual consciousness. Alongside with it the young generation shall play an active role in future implementation of the principles of development of each personality, society, nation and humans in whole based upon the priorities defined by the national idea. Therefore, the development of social and psychological tolerance shall not only be considered as basis for harmonization

of a teenager's personality, but also as guarantee for the steady progress of the Ukrainian national development.

The purpose of the study

To the date, with ever increasing frequency tolerance can be found among the most important features of a teenager's harmonized personality. For the purpose of interpersonal relations, it is rather important to provide for high quality interaction involving emotional resilience, trust, respect, tolerability to differences, mutual recognition and cooperation. Having recognized the importance of tolerance principles for the modern youth, we hereby do face with a need for understanding of the tolerance nature, disclosure of sources and conditions of the *Tolerant personality* development, specific features of its exertion at various stages of the professional formation.

The problem connected with tolerance has been a subject-matter of scientific research, either theoretical, or applied, performed not only in the field of psychology (O. Asmolov, O. Aleksieieva, E. Berns, S. Bratchenko, R. Valitova, Z. Gasanov, O. Orlov, G. Soldatova, O. Chebykin, A. Shapiro, etc.), but also of philosophy, cultural studies, ethics, sociology, political science and pedagogy (R. Burns, M. Bakhtin, V. Bibler, O. Dubaseniuk, O. Ivakhnenko, V. Ishchenko, Iu. Levada, V. Lektorskyi, M. Walzer, etc). Despite the fact that tolerance problem is reflected in the psychological theory, it cannot be always properly implemented as a matter of actual practice.

Our research involves an attempt for theoretical analysis of the peculiar psychological features of personal tolerance, components thereof and the further determination of the specific features of different tolerance aspects exertion by the future teachers at the initial stage of professional development. The set objectives require solving the following tasks:

- To clarify the psychological essence of personal tolerance phenomenon;
- To study and describe trends in exertion of different tolerance aspects by education students;
- To reveal the specific features inherent to indices of young people guidelines for tolerant attitude to different social (including even marginal ones) groups.

For the purpose of research of different aspects of teens' (both male and female) tolerance (ethical, social, and personal) there was used an express questionnaire *The Tolerance Index* (G. Soldatova, O. Kravtsova, O. Khukhlaiev and L. Shaigerova). In order to determine the intergroup tolerance in the framework of attitude to different social groups there was applied E. Bogardus' *Social Distance* modified scale enabling to measure social guidelines of a man as to one's attitude to the representatives of certain groups, i.e. their psychological readiness for

recognition or vice versa, for rejection of the people representing another group, irrespective of features or peculiarities thereof. Statistical processing of the data has been done with the help of the special software – SPSS v 5.5. for Windows. The quantitative (a Student's t-criterion) and qualitative methods have been applied for the mathematical processing of the data.

The empiric research was performed with involvement of 136 teenagers (17-19 years old) who are the students of the Zhytomyr Ivan Franko State University.

Research results analysis

Tolerance is and has been considered, both now and always, as one of the human's advantages. It was based upon tolerability to differences among people, ability to live without disturbing the others, ability to have rights and freedoms with avoidance of violation of rights and freedoms of the others. The modern scientific theory assumes different approaches to the understanding of *Tolerance* phenomenon due to its multiple-aspect structure. Medical and biological context involves description of the organism adaptation to unfavorable external effects and its ability for reparation. Philosophical aspect involves consideration of the tolerance as readiness for permanent and worthy perception of any personality, thing and/or event, i.e. as patience, tolerability, self-control and reconciliation. Political context assumes paying special attention to the freedom of other people, their views, opinions and behavior. For the purpose of social science, tolerance is explained as clemency, delicacy and regarding the others with favor. Taking into account general pedagogical aspect, it is possible to approach tolerance as readiness for acceptance of the others as they are, through interaction based upon principles of mutual recognition and understanding (O. Beznosiuk, S. Bondyrieva, S. Burdina, V. Kaloshyn, D. Kolesov, C. Wait, V. Shalin, etc.).

When applying psychological approach, the conceptual aspects of the tolerance issue research are considered through the lens of different approaches and concepts (A. Asmolov, S. Bratchenko, I. Bekh, S. Bondyrieva, R. Valitova, G. Kozhukhar, L. Skvortsov, G. Soldatova, V. Tyshkov, M. Walzer, A. Tsukanova, V. Shalin, E. Shliagina, etc.). According to interpretations, tolerance may gain a special meaning and in such case be considered as recognition, acceptance, understanding and tolerability. Therefore, this phenomenon is interpreted as an ability to see the other people as possessors of different values, logics, other forms of behavior, and as well to acknowledge their rights to be different. Herewith, a key milestone is the positive attitude to such unlikeness assuming the skills to see another person from inside, to have a world-view based not only on one's own, but also on the opinion of the others (A. Asmolov, R. Valitova, P. Stepanov, etc.).

On understanding the complicity and multifacetedness of the tolerance phenomenon and at the same time, not aspiring to final justification thereof, hereby we are going to analyze psychological fundamentals of tolerance through existential and humanistic approach. Tolerance shall be considered as a result of one's conscious choice that may be defined as a guideline for communication and interaction among people based upon understanding, acceptance and respect for the multitude and variety of existence, recognition of inevitable coexistence of personal differences, and also readiness for construction of one's own world being rather strong and flexible, thus enabling to be open for communication and interaction with the others.

Further on we are going to research not *Tolerance in general*, but the level thereof relating to communication itself. The essence of inter-human tolerance is about conscious and valuably estimated choice made by a personality, according to which a man having one's own opinion and world-view respects and recognizes the right of the other one for another perception and thinking, and as well who is ready to understand and consider other opinions. Just interpersonal level of tolerance is of the greatest importance for the teacher's work, and unfortunately just in the said field there is a terrible lack of respect, acceptance and toleration.

Through widening the boundaries of the conceptual approach to consideration of tolerance as an integral and specific feature of a personality, we, after G. Soldatova, are going to research such a phenomenon through singling out of four main constituents: psychological resilience, positive guidelines system, totality of the individual traits and system of the personal and group values of the personality. By applying such an approach it is possible to have more clear view of the tolerance determinants, thus enabling to combine them into three groups: psycho-physiological (providing for appropriate resilience), psychological (involving personal traits and qualities) and social and role-playing (selection and content of the social roles are based upon positive guidelines and values of a personality).

Prior to commence with empiric research of the specific features of tolerance exerted by the future teachers (in different fields of competence) we have assumed the existence of the sex-specific distinctions apparent in different contexts. For the purpose of collecting the data on just generated general tolerance and its separate components, i.e. ethnic, social and personal ones, we have performed the determining experiment with 136 students from two (with different core specialties) departments of Zhytomyr Ivan Franko State University: Physics and Mathematics (course of studies in *Physics, Mathematics and Economy*) (86 persons) and Social Studies and Psychology (course of studies in *Social Pedagogy*) (50 students).

For the purpose of research into students' general level of tolerance there was used an express questionnaire *The Tolerance Index* (G. Soldatova, O. Kravtsova,

O. Khukhlaiev and L. Shaigerova). The stimulative material of the questionnaire is based upon the statements reflecting either common attitude to the outside world and other people, or social guidelines in different fields of interaction involving the reveal of tolerance or intolerance of a man. The questionnaire includes the statements defining the attitude to the certain social groups (minorities, mentally disabled or homeless people), communicative guidelines (respect of the opponents' opinion, readiness for fruitful settlement of conflicts and productive interaction). Also there was applied a method of accentuated revealing of the ethnic tolerance/intolerance (attitude to people representing another race and/or ethnic group; own ethnic group; estimation of the cultural distance). Three sub-scales of the questionnaire are intended for revealing of such tolerance aspects as ethnic, social and personal tolerance (as personal trait).

The tendency to significant prevalence of the middle tolerance level of all respondents irrespective of sex thereof (96%) was determined just upon the initial data analysis. Such data have been generally considered to be foreseen as respondents (just at the initial stage of professional development) are involved to appropriate information and education environment assuming training of the skills for tolerant, sometimes critical, and respectful attitude to any distinctions (in opinions, estimates, characteristics and approaches to the future educators, etc.) to be an important condition required for successful professional adaptation. Just from the very beginning of studying, the students are provided with specific information about peculiarities inherent to different directions of work at schools, and therefore they are involved to the process of the future specialist's occupationally important qualities formation and development. At the same time, 3% of the respondents may be described as highly tolerant, and 1% – as low tolerant ones.

The following step of our empiric research has involved the comparison of the average values of the tolerance exertion by boys and girls. Thereby some minor differences were revealed. This survey was participated by 84 girls and 52 boys. Therefore, upon the results of the survey, the boys have been recognized as more tolerant (average value 86.2) in comparison with the girls (84.14). At the same time it shall be necessary to state that on the back of prevailing moderate tolerance, the girls have showed both high and low *Tolerance Indices* (4% from all testees). All male respondents (boys) have shown middle level of *Tolerance Index*. Despite of the prevailing moderate level of the general tolerance there have been revealed the sex-specific distinctions inherent to different tolerance types: the boys have shown the higher average index of ethnic (27.6) and personal (30.46) tolerance, while the girls have shown more expressed social tolerance (30.1) (see Fig.1). For the purpose of statistics, the valid sex-specific distinctions were explained as traits of the future teachers' personalities only ($t = 2.09$; $p < 0.05$), while a difference between ethnic and social tolerance was apparent only as a trend. Such data somehow comply with the results of the teenager's empathy

survey (L. Zhuravliova) that provide an evidence of the higher emotional empathy inherent to the male respondents (boys) in comparison with the girls of the same age. The survey results have proven the actually higher level of boys' personal tolerability, tolerant communicative guidelines aimed for the acceptance of opinions, rights and freedoms of the other ones, and as well ability to understand the views of other people and/or to empathy.

For the purpose of defining a system of tolerant/intolerant guidelines for attitude to representatives of different social groups there was used was applied E. Bogardus' *Social Distance* modified scale enabling to measure social guidelines of the education students as to their attitude to the certain group representatives, i.e. their psychological readiness for recognition or vice versa, for rejection of the people representing another group, irrespective of their personal traits or peculiarities thereof. The said scale was added by representatives of various social groups, the public attitude to which is considered to be ambiguous: (marginal persons): 1) suffering from certain disease (HIV-positive persons); 2) with addictive behavior (alcohol abuse, soft or hard drug abuse and/or nicotine abuse); 3) national minorities; 4) homeless persons, beggars and tramps; 5) having nontraditional sexual orientation; 6) convicted (former prisoners). Future teachers were suggested to select one of seven statements and thus estimate own level of acceptance or rejection, tolerability or estrangement in attitude to representatives of the said groups.

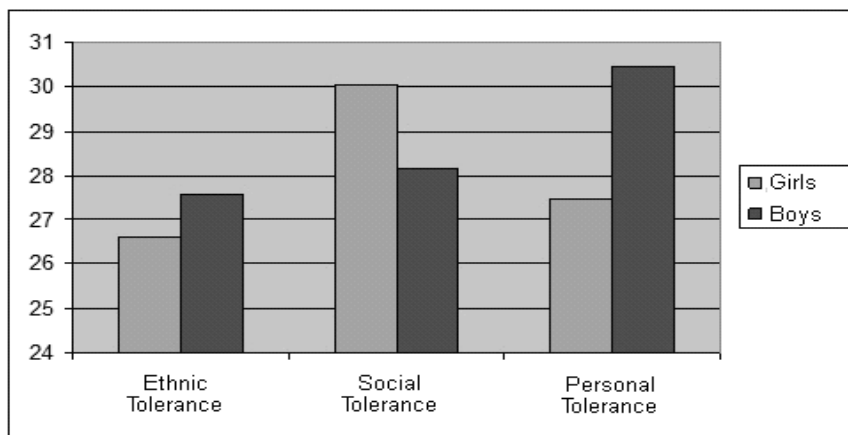

Fig. 1. Tolerance Exertion (Boys & Girls)

Upon analyzing the results of the initial data there were revealed the significant distinctions in such social group acceptance levels: from absolute isolation to the highest level of tolerability (i.e. readiness to communicate as with own family member). The average values of such social group acceptance /rejection levels (by students) have shown the ambiguity of such attitude. According to the survey results, the highest level of tolerance was demonstrated

by young people towards smoking persons (4.37) and persons of another ethnic nationality (4.32). Respondents have shown inclination for moderate attitude to representatives of the other groups (at the level of domestic residents and workfellows): HIV-positive persons (3.95); with alcohol abuse (3.8); convicted (3.79); with soft (3.75) and hard (3.31) drug abuse; homeless people (3.74) and persons having nontraditional sexuality (3.61). As we see, the highest level of the students' rejection is related to persons with drug abuse and persons having nontraditional sexuality.

The comparative analysis of education students' (with different core specialties) guidelines concerning the said social groups has enabled to reveal somehow different tendencies and specific distinctions (see Fig. 2).

An illustrative example is that the students mastering the education course in *Social Pedagogy* have demonstrated more tolerant and amicable attitude to representatives of the proposed social groups, than the students from Physics and Mathematics Department. It would be necessary to mention that the future social teachers (educators) have shown higher readiness for drawing together (therefore, the higher tolerability / tolerance) with representatives of such marginal groups being the key points in the framework of the tolerant attitude formation foreseen by the most part of the modern social and preventive programs, both in or outside Ukraine. So, they are more tolerant in attitude to HIV-positive people, persons with alcohol abuse, persons with soft and hard drug abuse, homeless people, convicted persons and people with non-traditional sexuality. The highest level of tolerance was demonstrated by them in attitude to people with drug abuse, while the lowest one – in attitude to smoking people and national minorities.

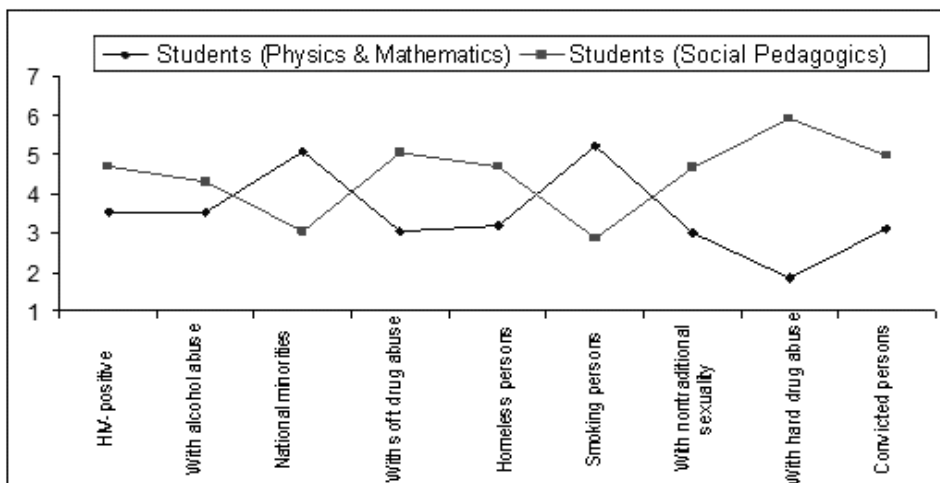

Fig. 2. The future teachers' (with different core specialties) guidelines concerning the attitude to representatives of various social groups

As distinct from the above, the students from Physics and Mathematics Department have been recognized to have traditional guidelines as to attitude to representatives of the marginal groups corresponding to trends inherent to the modern society. The most acceptable by them are smoking people and national minorities, while the most unacceptable are people with nontraditional sexuality and drug abuse, accordingly.

According to the results of the analysis of real distinctions between the values displayed, the future social teachers (educators) have more clearly expressed their level of tolerance towards people with hard drug abuse ($t = 2.01$; $p < 0.05$) as compared with the students from Physics and Mathematics Department. The other distinctions have been revealed only at the level of trend and therefore cannot be treated as true and valid. Such true distinctions and tendencies to distinctions in attitude from the side of students with the aforesaid core specialties to representatives of various social groups may be explained by influence of the educative and social information environment just at the initial stage of professional development. So, the students from Physics and Mathematics Department have demonstrated steady and inherent to the modern social and cultural environment social guidelines (lower level of acceptance) in attitude to certain social groups: people with nontraditional sexuality, with drug abuse, homeless and convicted persons. The students from Social Studies and Psychology Department, in their turn, are involved from the very beginning of studying into specific information and educative environment providing for understanding of specific features of the certain marginal groups existence through a set of special comprehensive studies. The key milestone of the future social teacher (educator) professional development is involvement to various practices in subject-oriented institutions, where the students gain professional skills in work and communication with representatives of the said groups. Participation in such communication provides for creation of so called 'aura' of understanding of the internal essence of such social groups, while the highest level of awareness of their existence peculiarities provides for reduction of the psychological distance between them.

The comparative analysis of the sex-specific peculiarities of the tolerant/intolerant guidelines in attitude to the representatives of various 'marginal' groups (at the level of average values) has also enabled to reveal the tendency to more tolerant attitude from the side of boys, than by girls (See Fig. 3).

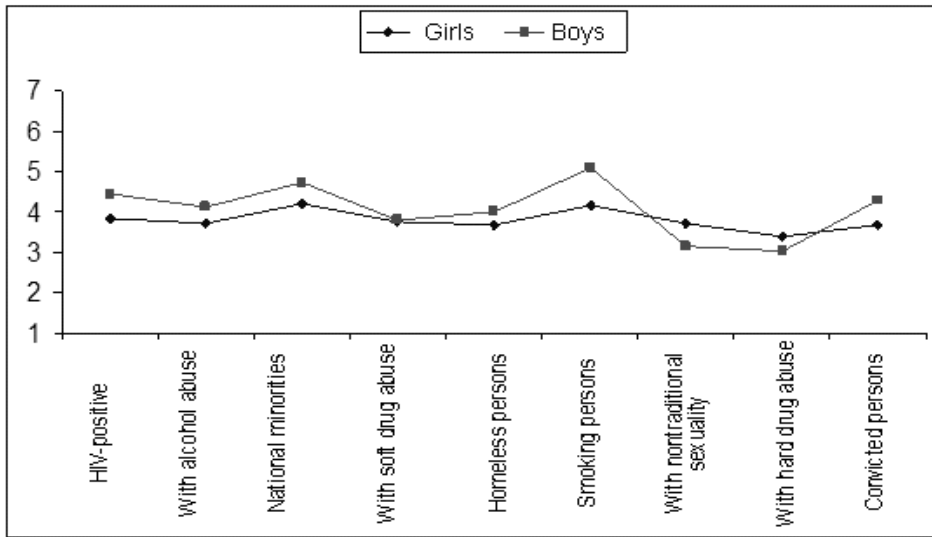

Fig. 3. The sex-specific guidelines of the young people concerning the attitude to representatives of various social groups

The mostly acceptable by the boys are: smoking persons (5.08), national minorities (4.72), HIV-positive persons (4.44), convicted people (4.29), persons with alcohol abuse (4.12), beggars and tramps (4) and people with mild drug abuse (3.8). However, as compared with the girls, they are less tolerant (but not non-amicable) to the people with nontraditional sexuality (3.16) and persons with hard drug abuse (3.04). Taking into account that such distinctions have not been confirmed at the statistically valid level, it is possible to consider them as existing at the tendency level only.

Conclusion

Having summarized the results of a performed survey, we can draw the following conclusions:

- Essence of the interpersonal tolerance is about conscious and valuably estimated choice made by a personality, according to which a man having own opinion and world-view respects and recognizes the right of the other one for another perception and thinking, and as well who is ready to understand and consider other opinions. Just interpersonal level of tolerance is of the greatest importance for the teacher's work.
- Considering the tolerance as integral personal trait it is possible to single out four main constituents thereof: psychological resilience, positive guidelines system, totality of the individual traits and system of the personal and group

values of a personality, where such tolerance is determined by psycho-physiological, psychological, social and role-playing factors.

- The following tendencies are revealed in tolerance exerted by the future teachers: prevalence of the middle level of tolerance among all respondents. The boys have been proven to be actually more tolerant at the personal level than the girls.

- Upon the results of the empiric research there was revealed that the students mastering the education course in *Social Pedagogy* have demonstrated more tolerant and amicable attitude to representatives of the proposed 'marginal' social groups, than the students from Physics and Mathematics Department. At the same time, the first ones are actually more tolerant in attitude to people with hard drug abuse.

The further survey of the tolerance exertions specific features shall be oriented on the research of gender and personal factors defining the specific psychological character of the tolerant attitude taking into account either age-specific or social aspect.

References

- Асмолов А.Г. На пути к толерантному сознанию. – М., 2000. – С.7.
- Бех І.Д. Почуття цінності іншої людини як моральний пріоритет особистості // Початкова школа. – 2001. – №12. – С.32-35.
- Бондырева С.К. Толерантность. Учебно-методическое пособие. – М.: 2003 – 240 с.
- Братченко С.Л. Межличностный диалог и его основные атрибуты. // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии. М., 1997. – С.201-222.
- Валитова Р.Р. К истории понятия толерантности. М., МГУ, 1994. – 194 с.
- Драганова О.А. Психофизиологические маркеры личностной толерантности в юношеском возрасте: Автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. психол. наук. – СПб., 2007. – 24 с.
- Кожухарь Г.С. Проблема толерантности в межличностном общении // Вопросы психологии – 2006. – №2. – С.3-12.
- Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности / Под ред. Г.У.Солдатовой, Л.А. Шайгеровой и др. – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 2003. – 112 с.
- Степанов П.В. Воспитание толерантности у школьников: теория, методика, диагностика. – М., 2003. – 84 с.
- Толерантность и согласие. Под ред. Тишкова В.А., Солдатовой Г.У. – М., 1996. – С.21.

Хомяков М.Б. Толерантность: парадоксальная ценность // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2003. – №4. – С.98-112.

Цуканова А.П. Толерантность в структуре социально-психологической адаптации личности (на примере студентов): Автореф. канд. психол. наук. – Хабаровск, 2006. – 23 с.

Olha Afanasieva

BUILDING STUDENTS' SD CAPACITIES: BRIDGING THE GAP BETWEEN EDUCATION AND REAL LIFE

Introduction

During the reconstruction of the state-planned economy into the economy of an open type at every stage of reformation there appeared an infrastructure with a certain set of elements that had to satisfy market needs of that time and place. Forming an infrastructure in independent Ukraine did not always take place in positive conditions, namely – in the middle of the 90s, when the existent infrastructure dissatisfied market participants. In our country it became one of the commodity market crisis reasons. The majority of Ukrainian researchers state that one of the principal reasons of the crisis at that time was the lack of development of market infrastructure. The issue of the essence, role and place of the commodity market infrastructure in the system of national economy has always been debatable in economic science. But the fact that discussions on this problems do not cease proves its topicality and the necessity of a more profound research.

The key role of education in the process of achieving sustainable development

Education plays a key role in the process of achieving sustainable development (SD), as “SD is itself sustained within a given society by the skills, knowledge innovation and creativity of its citizens”.¹ However, the research conducted by D. Tilbury et al. showed that “merely educating citizens to higher levels has not been sufficient to attain sustainable societies”². So, conventional education can no more satisfy learners’ new needs.

¹ First Steps Towards Sustainability. A Sustainable Development Strategy for Northern Ireland (2006), p. 5.

² Paas, L. How ICTs Can Support Education for Sustainable Development: Current Uses and Trends (2008), p. 5.

In 2005, the UNESCO initiated the Decade for Education for Sustainable Development, which is “a call for a collaborative process to re-orient educational policies, programs and practices so that education can better play its part in building the capacities of all members of society to work together to build a sustainable future³. As A. Wals points out, “education for sustainable development (ESD) calls for new kinds of learning that are not so much of a transmissive nature (i.e. learning as reproduction) but rather of a transformative nature (i.e. learning as change). The latter requires permeability between disciplines, schools and the wider community, and between cultures, along with the capacity to integrate, connect, confront and reconcile multiple ways of looking at the world”⁴. Therefore, SD-oriented type of education should:

- permeate all curriculum plans and not constitute a separate subject;
- help establish the values and principles underpinning sustainable development;
- stimulate critical thinking and problem solving;
- be based on methodological diversity to promote the learning process;
- allow students and pupils to actively participate in decisions about the methods to be used;
- address local as well as global topics⁵.

As we can see, ESD objectives are clearly outlined and the need to change something in the current educational system is evident. However, the ways of achieving these objectives constitute a vast field for research. In my opinion, the most important issues that need to be tackled in this respect are teaching a specific type of thinking (higher order thinking) and engaging learners in a SD scope of problems to be solved.

Thinking defines our choices, decisions and actions. It is a universal skill that is applied everywhere, so every learner will benefit if it is continually developed in the process of education. As N. Rajendran put it, “aiding students to use their minds more effectively is presumably a major reason for teaching literacy, numeracy and other basic skills”⁶. Besides, it seems reasonable to start looking for the alternative ways of learning by focusing on the desirable learning outcomes – “promoting the behavioural changes and providing all citizens with the key competences needed to achieve sustainable development”⁷. I believe that changes in behaviour are preceded by changes in thinking, so it is crucial to study this aspect of learning. Researchers single out a lot of notions associated with thinking – critical thinking, creative thinking, decision-making, problem-solving etc. As it can be seen from the description of transformative learning given

³ Paas, L. How ICTs Can Support Education for Sustainable Development: Current Uses and Trends (2008), p. 5.

⁴ Wals, A. Review of Contexts and Structures for Education for Sustainable Development (2009), p. 65.

⁵ Sustainable Development. Education for Sustainable development (2006), p. 5

⁶ Rajendran, N. Language Teaching and the Enhancement of Higher-Order Thinking Skills (2001), p. 1.

⁷ Inventory of Innovative Practices in Education for Sustainable Development (2008), p. 2.

above, all these types of thinking are necessary for building students' SD capacities. So we will need a broader notion to cover all these aspects. There are several terms that incorporate all these types of thinking, among which I would like to single out the term "higher order thinking". Higher order thinking (HOT) is made distinct from lower level thinking (LOT) and, according to J. Onosko and F. Newmann, is defined as "the expanded use of the mind to meet new challenges. Expanded use of mind occurs when a person must interpret, analyze, or manipulate information, because a question to be answered or a problem to be solved cannot be resolved through the routine application of previously learned knowledge"⁸. The next question to be answered is "How do we teach HOT skills?"

Despite numerous publications on teaching HOT skills, there are many aspects that need to be explored in order to make such a teaching successful. As N. Rajendran argues, "what seems to be the most important challenge is transforming the characteristics of teaching practice in classrooms to provide an environment which is conducive for the teaching and learning of HOT skills and which could facilitate mindful learning by students"⁹. Among the conditions necessary for such an environment scholars name the following:

- students feel comfortable sharing their ideas, inventions and personal meanings;
- teachers engage in specific practices that communicate to students that...their ideas are important and that being open to others' ideas helps us learn¹⁰;
- teachers allow students to play an active part in the teaching and learning process¹¹.

Having determined the conditions of successful teaching of HOT skills, it is necessary to choose an appropriate learning theory that would provide a solid conceptual basis for this instruction. And this choice brings up the second important issue that we need to address – lack of students' engagement with what they study.

For most students, the usual work demanded in school is rarely considered meaningful, significant, or worthwhile. Learning tasks call for specific memorized information, retrieval of given information, or application of routine computational procedures, but rarely do they call for higher-level thinking, interpretation, or in-depth conceptual understanding. Schoolwork is regarded largely as a series of contrived exercises necessary to earn credentials (grades, promotions) required for future success, but for many this work leads to

⁸ Onosko, J & Newmann, F. (1994) quoted in Rajendran, N. Using Constructivist Approach ... (2002), p. 1.

⁹ Rajendran, N. Using Constructivist Approach to teach HOT Skills (2002), p. 1.

¹⁰ Barrel (1991) quoted in Rajendran, N. Using Constructivist Approach to teach HOT Skills (2002), p. 8.

¹¹ Rajendran, N. Language Teaching and the Enhancement of Higher-Order Thinking Skills, p. 6.

disengagement and dropping out. The challenge for students is to figure out how to comply with teachers' and tests' requirements, rather than to use their minds to solve important meaningful problems or answer interesting challenging questions¹². To my mind, this is largely because students perceive even interesting topics as “school/university stuff”, imposed upon them by school and curriculum. They do not see how these topics are relevant for their lives and the connection does not take place.

So, on the one hand, we need an approach to teaching which would create the necessary environment for enhancing HOT skills and thus strengthening students' SD capacities and on the other hand, this approach should be able to bridge the gap between formal education and everyday life. Having analyzed the major educational paradigms, I am inclined to think that the learning outcomes outlined by the ESD are likely to be achieved within the framework of a constructivist paradigm because this theory states that:

1) learning is an active, contextualized process of constructing knowledge rather than acquiring it. Knowledge is constructed based on personal experiences and hypotheses of the environment. Learners continuously test these hypotheses through social negotiation. Each person has a different interpretation and construction of knowledge process.

2) the learner is not a blank slate (*tabula rasa*) but brings past experiences and cultural factors to a situation¹³.

N. Rajendran also argues that this approach “provides another option to teachers to create and provide opportunities to students to be actively involved in the meaning making process, which in fact enhances the acquisition of HOT skills¹⁴”. If we compare the principles of this theory with the principles of SD-oriented education and the conditions of successful HOT teaching, we will see that they are compatible. And the next step is to choose a more specific tool which could serve as a guide in the meaning-making process.

A significant part of publications within the framework of a constructivist paradigm focuses on inquiry-based learning. And there are a lot of models of inquiry – hermeneutic, dialogic, contextual inquiry¹⁵, disciplined inquiry for authentic intellectual work¹⁶ etc. All these models share very similar principles, they are all practice-oriented and any of them can be used for our purposes. I would like to suggest a dialogic inquiry model offered by G. Wells as a basis for building students' SD capacities because it is clearly structured, universal for any school subject and flexible in terms of introducing modifications if necessary. G. Wells points out that constructing knowledge is based on four intersecting

¹² Newmann, F et al. Authentic Instruction and Assessment (2007), p. 2.

¹³ Source: <http://www.learning-theories.com/constructivism.html>

¹⁴ Rajendran, N. Using Constructivist Approach to teach HOT Skills (2002), p. 1.

¹⁵ Beach, R. & Myers, J. Inquiry-Based English Instruction (2001), p. 21.

¹⁶ Newmann, F et al. Authentic Instruction and Assessment (2007), p. 4-5.

processes – experience, information, knowledge building and understanding¹⁷. We will explore original G. Wells's model by stages and see how each stage can be used for building students' SD capacities. According to G. Wells,

1) **experience** involves “participation in multiple communities of practice that constitute ... an individual's life-world”¹⁸.

At this stage students would familiarize themselves with an issue in general in order to choose an aspect they are most interested in. For example, the issue to be considered is “Sustainable tourism”. Students would explore the topic depending on their age, individual preferences and available resources and facilities. If they work in small groups, each group would choose one aspect which they would like to focus on. Students then need to explore the chosen field in more detail, possibly using basic research techniques (wondering, question asking, observing, note taking, interviewing, data analysis)¹⁹. In other words, learners would have to “immerse” into the chosen problem and gain “in-depth understanding” (F. Newmann's term) to be able to draw some conclusions and proceed to other stages. According to F. Newmann, “such understanding develops as one looks for, imagines, proposes and tests relationships among key facts, events, concepts, rules, and claims in order to clarify a specific problem or issue”²⁰. Let us assume that among the chosen aspects is the one of local tourist attractions.

2) **information** involves “people's interpretation of experiences and the meaning they have made”²¹.

At this stage students would accommodate the new knowledge in their existing “data base”, accumulated on the basis of academic subjects and out-of-school experiences. They would also reflect why they have chosen these particular aspects, how they are connected to their lives and what problems within their chosen field have to be faced. In case of local tourist attractions, students might recollect what they know about them from other disciplines or from their visits of the places, decide what makes these places popular, think about the problems they witnessed or deduced (e.g. vandalism, pollution etc). At this point every student would have a primary opinion about the issue and be ready to share it with peers.

3) **knowledge building** involves “meaning making with others to attempt to extend and transform their collective understanding”²².

This collaborative work should be organized so that students would have an opportunity to present their findings (especially if they work in small groups and each group has a separate aspect to cover), share their knowledge and state the

¹⁷ Wells, G. (1999) quoted in Beach, R. & Myers, J. *Inquiry-Based English Instruction* (2001), p. 20.

¹⁸ Wells, G. (1999) quoted in Beach, R. & Myers, J. *Inquiry-Based English Instruction* (2001), p. 20.

¹⁹ Beach, R. & Myers, J. *Inquiry-Based English Instruction* (2001), p. 18.

²⁰ Newmann, F et al. *Authentic Instruction and Assessment* (2007), p. 4.

²¹ Wells, G. (1999) quoted in Beach, R. & Myers, J. *Inquiry-Based English Instruction* (2001), p. 20.

²² Wells, G. (1999) quoted in Beach, R. & Myers, J. *Inquiry-Based English Instruction* (2001), p. 20.

problems they identified within the chosen field. Questions, ideas and active participation should be encouraged. Then the whole class would work on solutions to these problems. The teacher's role at this point might involve guiding and prompting students to move in the direction of SD principles. It is also important to help students see their connection with what is being discussed, because unless they feel this relevance, they can regard the material as abstract "school stuff".

In my opinion, this stage is crucial because, firstly, it defines the environment where meaningful learning takes place. Therefore, it is very important to communicate to learners that every opinion is valued, and every idea counts. It does not mean that obviously wrong conclusions should be ignored – instead, students need to learn that critique and questioning are welcome as long as they do not humiliate, offend or otherwise discourage other students. Secondly, since during previous stages the use of HOT skills was invisible to the teacher, it is necessary to make sure that students do not simply reproduce information when they share it with peers (which would manifest only LOT skills). Instead, they should interpret, analyze, or manipulate information, which will be evidenced, for example, by the following – whether they have found the connection between the topic and their lives, whether they have noted contradictions or problems to be addressed, whether they evaluate/question/criticize the suggested solutions etc.

After the whole-class discussion students might be invited to reflect whether (or how) their initial opinion on the topic has changed and share with the class.

4) **understanding** involves formulating "an interpretative framework in terms of which we make sense of new experiences and which guides effective and responsible action"²³.

To be able to assess feasible outcomes of the whole process of knowledge building, this stage should result in some final product. The nature of the product should be determined depending on many factors (e.g. age, resources, skills, subject), that is why it is difficult to specify. Examples can include (but are not limited to) an essay, a presentation, a written summary, a video clip, an article, a letter etc. It is important to stress that the form should be chosen by students, reflect their use of HOT skills and demonstrate in-depth understanding of the problem.

There is one more criterion which can be added to characterize the final product of knowledge construction. In the work "Authentic Instruction and Assessment" the authors state that "meaningful intellectual accomplishments have utilitarian, aesthetic or personal value. When adults write letters, news articles, ... negotiate an agreement, or devise a budget ... – they try to communicate ideas that have an impact on others. In contrast, most school

²³ Wells, G. (1999) quoted in Beach, R. & Myers, J. *Inquiry-Based English Instruction* (2001), p. 20.

assignments ... are designed only to document the competence of the learner, and lack meaning or significance beyond the certification of success in school”²⁴. The researchers suggest the term “value beyond school”, which is used “to emphasize not simply activity or topics that may be interesting to students, but those involving particular intellectual challenges that when successfully met would have meaning to students beyond complying with teachers’ requirements”²⁵. In our case, value beyond school can be expressed, among other things, as a SD orientation of the final product.

Conclusions

In conclusion, it is to be said that we live in the era of breathtaking technologies, career and travelling opportunities. But they are worth nothing if we cannot guarantee that generations to come will not enjoy them because of our irresponsible attitude towards the world socially, economically and environmentally. Education for sustainable development has an immense potential in terms of popularizing SD principles and putting them into practice. As living according to the SD principles presupposes the ability to think critically, solve various problems and apply previous knowledge and experience to meet new challenges, one of the possible ways to achieve this goal is to build students’ SD capacities through enhancing their HOT skills and engaging them into facing SD issues as part of their everyday lives. As the constructivist learning theory seems to comply with both ESD objectives and HOT learning conditions, it is suggested as a paradigm within which these objectives can be achieved. Construction of meaning by learners, which is a cornerstone of the constructivist theory, can be underpinned by different models of inquiry. This paper seeks to illustrate the process of building students’ SD capacities using G. Wells’s model of dialogic inquiry as a basis. The use of other models (e.g. F. Newmann’s “authentic intellectual work”, hermeneutic inquiry etc.) to achieve the same goal presents a very prospective field of further research.

References

Beach, R. & Myers, J. *Inquiry-Based English Instruction: Engaging Students in Life and Literature*. – New York: Teachers College Press, 2001. – 212 p.

Constructivism (posted in *Constructivists Theories, Paradigms and Perspectives*). Source: <http://www.learning-theories.com/constructivism.html>

²⁴ Newmann, F et al. *Authentic Instruction and Assessment* (2007), p. 5.

²⁵ Newmann, F et al. *Authentic Instruction and Assessment* (2007), p. 5.

First Steps Towards Sustainability. A Sustainable Development Strategy for Northern Ireland, 2006. Source: <http://www.ofmdfmi.gov.uk/sustainable-develop.pdf>

Inventory of Innovative Practices in Education for Sustainable Development. Order 31. DG Education and Culture. Final Report submitted by GHK in association with Danish Technology Institute Technopolis, 2008. – 99 p. Source: http://ec.europa.eu/education/more-information/doc/sustdev_en.pdf

Newmann, F., King, M., Carmichael, D. Authentic Instruction and Assessment: Common Standards for Rigor and Relevance in Teaching Academic Subjects. Iowa Department of Education, 2007. – 94p. Source: <http://centerforaiw.com/resources/center-aiw-materials>

Paas, L., Creech, H. How Information and Communications Technologies Can Support Education for Sustainable Development: Current Uses and Trends. International Institute for Sustainable Development, 2008. – 39 p. Source: http://www.iisd.org/pdf/2008/ict_education_sd_trends.pdf

Rajendran, N. Language Teaching and the Enhancement of Higher-Order Thinking Skills. Language curriculum and instruction in multicultural societies. – Anthology series 42. Renandaya, W. A. & Sunga, N. R, (Eds). Singapore: SEAMEO Regional Language Centre, 2001. Source: <http://www.nsrjendran.com/documents/articles/RELC2000A.pdf>

Rajendran, N. Using Constructivist Approach to Teach Higher-Order Thinking Skills: Transforming Teaching Practice to Facilitate Mindful Learning, 2002. Source: <http://nsrajendran.tripod.com/Papers/harrogate2002.pdf>

Sustainable Development. Education for Sustainable development. Norwegian Directorate for Education and Training, 2006. – 20 p. Source: http://sustain.no/about/UDIR_Sustainable_development_jan07.pdf

Wals, A. Review of Contexts and Structures for Education for Sustainable Development. UNESCO, 2009. – 80 p.

Katerina Pustotyna
Yulia Mozalevska

FORMING COMPETITIVE ADVANTAGE AS A LEADING WAY OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN THE EDUCATION MARKET

Introduction

Market of educational services in Ukraine is characterized by high demand among Ukrainian and foreign entrants. Competitiveness of educational services of higher education institutions (HEI) is a key indicator of its efficiency. To maintain the position in the competitive market of educational services universities use modern marketing techniques which make it possible to evaluate the competitiveness of the university as a whole. If in the past when choosing a university the entrant preferred criteria such as quality of teachers, the level of technical equipment of the educational process, it is acquiring other criteria – such as flexibility of curricula and mobility training programs which can provide young specialist a competitive advantage in the labour market that is important for students now.

Considerable attention to educational services provision competition was paid by such scholars as W. Bazylevych, O. Byelash, A. Vyflyeyemskyy, V. Evtushevskaya, E. Kuzmina, A. Kratt, T. Litvinenko, T. Obolensky, V. Ogarenko, P. Picos, L. Rudenko, A. Starostin, A. Thompson, A. Fedirko, D. Chervanyov, V. Shvets, A. Shehoda, and many others. The competition in the education market is a set of processes, interactions and overall struggle between the existing and potential subjects of market relations, in order to obtain the most favourable position in accordance with this goal. It is the driving force of economic development and a powerful impetus for the development of scientific and technological progress. Therefore, the question of competitive advantage for university education market remains debatable.

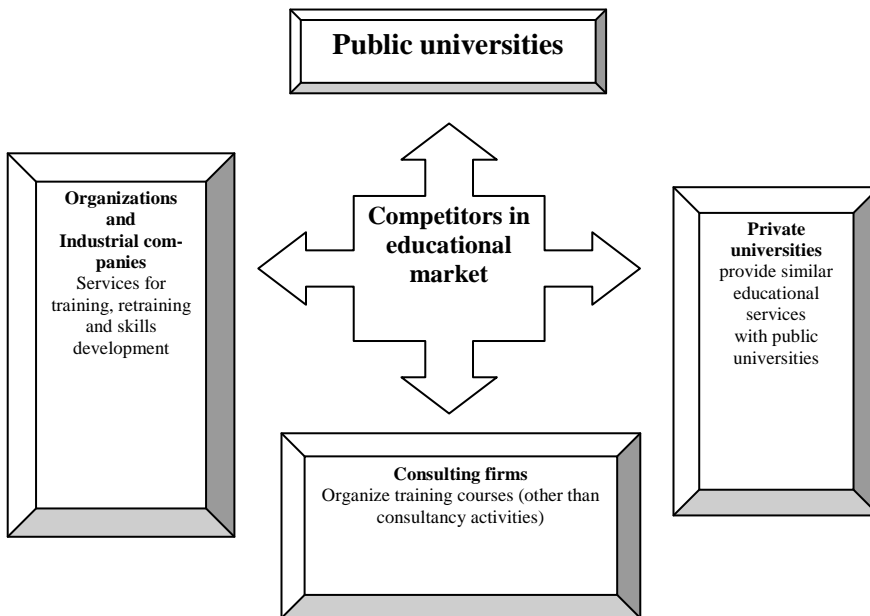
The purpose of the study

In the current economic conditions and global trends of Ukrainian market of educational services it is relevant to study the existing approaches to assessing the

level of educational services, to give the definition of the main methods of competition and selection of the key factors of competitiveness of universities.

The main material of the study

Like other industries, education is characterized by market competition. The subjects of the educational market are like the members of any other market in a state competition. An important condition for the efficient functioning of the market is the interaction and coordination of the interests of its subjects. The main competitors in the market of educational services are the following organizations (Pic.1).

Pic. 1. Competitors in the educational market

With the transition to a market economy education services, as well as services in general, began a new phase of formation and development in a competitive environment. Educational services are not material and social values. From other services (health, fitness, entertainment) educational services are particularly consumer value: the ability to meet human needs in its spiritual, intellectual development and in obtaining specialty. Educational services as a commodity rather specific, as has special characteristics. Firstly consumer receiving such service, enriched by new knowledge, and secondly educational

service can be sold any number of times by different users, and third is not always possible to compare the prices of similar educational services offered by various educational institutions¹.

Educational services as a specific product, whose quality is subject to the laws of market competition and some limited state, are characterized by the following main features: preparedness of the teaching staff and their participation in research work; setting-up educational standards and programs of the organization and work to prepare students for admission to university, level of the educational process organization, the level of higher education material and technical base development². Depending on that the educational market competitors are divided into the following types (Table 1):

Table 1

Types of competitors in the market of educational services

Types of competitors	Characteristics
Direct	Provide additional educational services to similar consumer groups For example, public and private universities provide same educational programs
Market	Provide the same educational services to different customers. For example, the training of students of full-time and correspondence departments for the same specialty
Indirect	Offers a variety of educational services to the same customers. For example, students getting additional education beyond basic educational programs
Implicit	Providing university training in different educational programs calculated both school graduates and adults

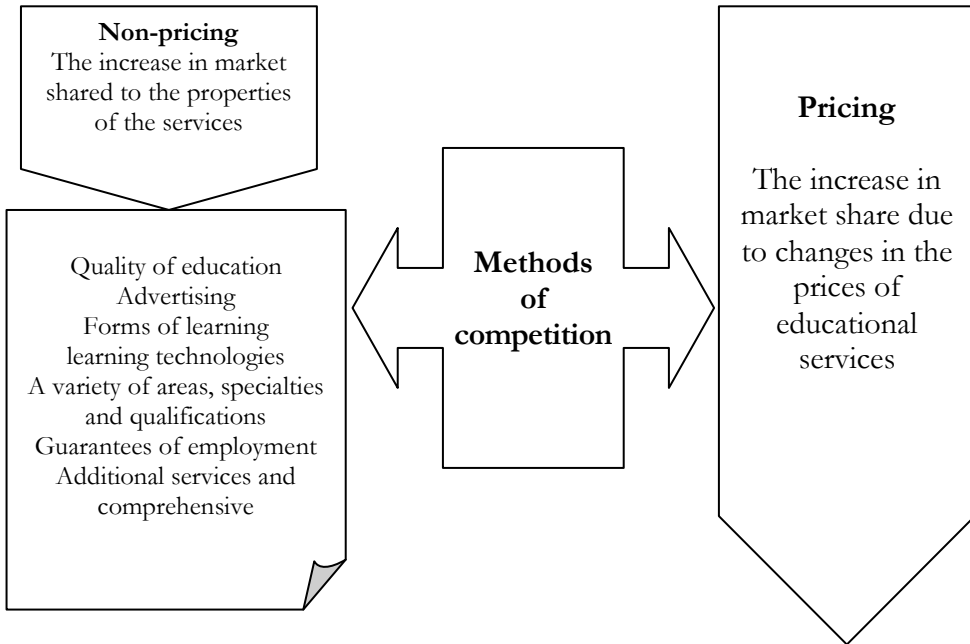
It should be remembered that all of the above listed competitors operate in a market where supply exceeds demand, so conditions are dictated by the consumers of educational services – individual and group ones.

Competition in relation to the education market is a competition between educational institutions seeking to achieve the same goal – training highly qualified professionals who will be competitive and in demand in the labour market. The basis for the economy of any country is the increase in the educational level of the population. The level of the education system, in its turn,

¹ Бузько І. Розвиток ринку освітніх послуг в Україні в умовах глобалізації / І. Бузько // Економіст. – 2007. – № 8. – С. 28–33.

² Вифлеемский А.Б. Экономика образования: учебное пособие в 2 кн. / Вифлеемский А.Б. – Книга 2. – М. : Народное образование, 2003. – С.237.

causes economic success of the country. Given such conditions, educational institutions must provide for themselves the methods of competition that will be most effective. Price and non-price differentiated methods of competition at the current market (Pic. 2):

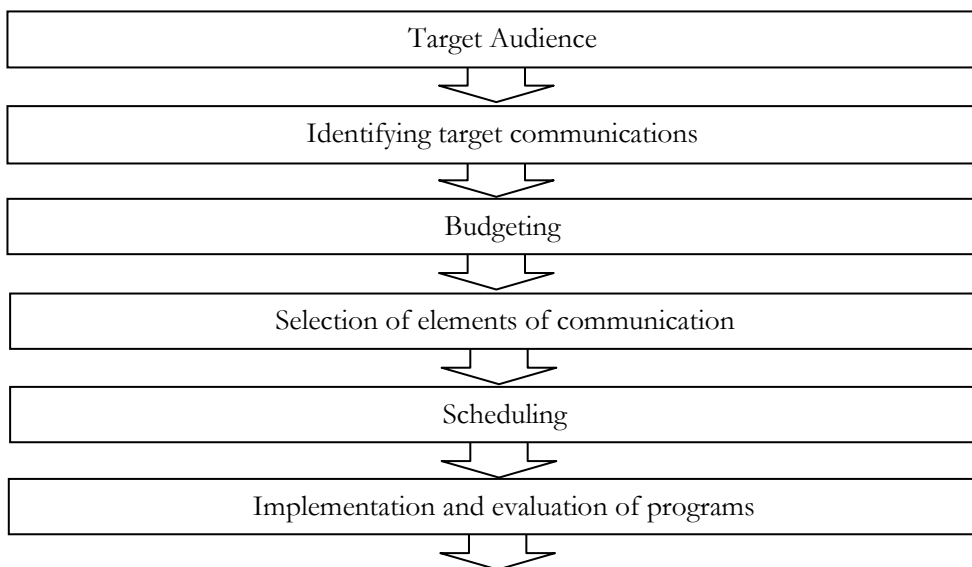
Pic. 2. Methods of competition in the education market

Strengthening the position in a competitive environment can be achieved not only through price and non-price methods, but with the image of an educational institution. Image is considered to be the most important factor in strengthening the competitive position of the university that provides its benefits and the ability to competitiveness. This proof of the positive image acts as an incentive to the original (pre-) selection of educational institutions, the main motive to gain advantage over competitors.

The main aspect of university competitiveness is the definition and characterization of stages of the university program communication policy that creates a positive image of the institution and promotes educational needs to the rise of education as a social value.

The most important function of management is planning communication activities. Formation of the communication policy of the university involves the development of a plan that is probabilistic in nature and requires a systematic correction, clarification by changing the objective and subjective factors and market conditions. Based on these principles specific planning methods are developed and formed scorecard. There are many different scientific methods in

theory and practice of planning, among which are the regulatory, balance, factor, index, statistics, and maths software targets. The main objectives of the communication plan are to study environmental factors and market conditions, and to analyse the internal environment and its basic characteristics. The main functions of planning communication activities include the study of the external and internal environment of the institution, programming communication development policy of the university, monitoring the implementation of the plan and its adjustment to the appearance of imperfections, changing market conditions, and lack of motivation, etc.³. Organization as a function of management communicative activity determines the integrity and the organic unity of the communication process of the institution. The basis of communicative activities is the development program of its communication policy. The program covers a period of time and its activities are distributed in a logical and chronological linking. Development of program communication policy of the university consists of the following steps (Pic. 4):

Pic. 4. Main stages of program communication policy of the institution

The first stage is presented by the target audience, after choosing the purpose of communication, which should be measurable, designed for a certain period of time and a specific target audience. Target audience include: consumers of educational services (individual consumers, organizations, and government); competing universities and other educational institutions, acting competitors, intermediary

³ Гребньов М. Г. Словник ключових термінів з дисципліни «Маркетинг». – К.: КНЕУ, 2003. – 80 с.

agencies, government institutions and structures, general public, media, and the local staff.

The objectives of communication may include: implementation of educational services and products (especially new ones), creating popularity itself, drawing the attention of the public and the media to the institution, the impact on state and other governance structures, attracting investment, creating a positive image of the university⁴, ⁵.

Defining goals, the school is developing a program budget. There are several options for budgeting. Universities use the following options: method of competitive parity, i.e. copying the absolute level of spending, university-level of competition or costs, proportional market share of high school rival, budgeting as a residual, where the money is to move out only after taking into account all other expenses, budgeting based on goals and objectives by which the university defines the purpose of the promotion program, outlines the objectives arising from these objectives, counts cost of these tasks. When budgeting is based on the analytical approach and experience, the choice elements of communication is: advertising, sales promotion, personal selling, public relations, and direct marketing. The program includes measures to block all elements of marketing communications: advertising plan, a plan of direct marketing plan PR, and more. Methodology for developing a plan for each block is identical.

The next stage of the program is the process of communication and graphic design, which includes the sequence of its implementation for the period. The final stage of the program communication policy is to determine its effectiveness. It can be a long term and it is designed for long-term (three to five years), but because of the instability of the education market, a variety of marketing facilities (educational services, ideas, specific people, etc.) for the institution to develop better communication policy program for the academic year. The program should be adopted by the Academic Council of the institution⁶. The development and adoption of the program must take into account the recommendations of the Academic Council of the university and their amendments, the comprehensive evaluation of the effectiveness of these measures are communicative activities.

Mandatory conditions of the management communicative activities of the institution is to control, the essence of it is to assess the results of communication of the university to develop and adopt measures to correct undesirable consequences.

⁴ Гребньов М. Г. – Словник ключових термінів з дисципліни «Маркетинг» – К.: КНЕУ, 2003. – 80 с.

⁵ Гуляєва Н.М. Вища європейська освіта в Україні. // Освіта України. – 9-16 лютого 2005 р. – № 3 – С.12.

⁶ Сикорська І. Н. На пути к Европейскому образовательному пространству: международное сотрудничество вузов. Тези доповіді. Актуальні проблеми входження вищих навчальних закладів України до єдиного європейського освітнього простору: Матеріали міжнар.наук.-метод.конф. (Київ, 22-23 листоп. 2005р.): Тези доп. — К.: Київ Нац.торг.-екон.ун-т, 2005. – С.193 – 195.

Communication policy of the institution with economic education market in the absence of a special department can perform the following structural units (Table .2).

Objectives of advertising the university are as follows: to introduce new educational program, expand knowledge of consumers of educational services, specialty and departments, conditions and deadlines, the contents of curricula used in educational technologies, prices, additional services, etc., to intensify the demand to educational services offered by this university, to convince students of their choice, to create a favourable impression of the university, to encourage consumers to make choice in favour of the university, create the need for the proposed educational services, create businesses and organizations in the way of innovation institute, provide educational services to help consumers in choosing a specialty.

Table 2

Subdivisions of the institution and their main activities

Name of the department	The main activities
Marketing department	Comprehensive market research of educational services that contribute to informed decision making in the field of leadership education; Promoting intellectual property of the university (in the form of patents, scientific knowledge, know-how, training and teaching materials, etc.) for sale, find customers and cooperation agreements, additional investment by extending the work with grants, through consulting activities in the form of counseling, seminars and presentations.
Department of graduate employment	Development of long-term and mutually beneficial relationships between university and enterprises that act both as employers and consumers of educational services. The work of the department is designed to facilitate tracking operational information; installation needs specialists in the labor market (the demand specialties). Study and analysis of staffing companies and joint selection (by workers HR services companies) prospective employees of the company (among "local") for further continuation training, keeping the knowledge base of the graduates and the functions of sectoral labor markets for them. Quick access information about the needs of businesses and organizations of professionals will navigate a list of majors offered in the future, and graduate school information base to help employers and alumni to find each other. So, part of the problem is resolved through discrepancies among the experts produced and the needs of employers.
Career guidance	Smart policies can generate the necessary advantages in consumer education. Very important is the development of flexible forms of working with the figurants of the consumer market of educational services (consumers, parents, children, consumer, consumers, businesses, etc.) prior to entering students (pupils) school and convergence of market needs by forming these needs. The main and most common elements of marketing communications is self-advertising.

Practice shows that higher education inherently uses flyers or brochures, direct sales, advertising on television and radio, multi-page booklets, pocket and desk calendars, media corporate identity (corporate folders, envelopes, etc.). The proper and effective use should be made of planning and development campaign. Campaign is a set of measures designed to achieve specific marketing goals, covering a period of time and spread over time so that one complements the other promotional event. Advertising campaigns can be classified by the following criteria: the persecuted objectives (promotion of specific educational services, creating a favourable image, etc.), the territorial scope (local, regional, international), the intensity of exposure (level, increasing, decreasing). Within the range of a single campaign the activities are distributed uniformly in time, for example, television advertising – once a week on a certain day. The main purpose of advertising in higher education is to attract and select the entrants who will study on the budget and contract basis (with reimbursement for training). Achieving this goal is possible under the following tasks: forming the sustained positive image of educational institutions, the role of informative advertising education services, organization of effective career guidance alumni, development strategies adapted to different market segments, ranked university in the educational market. Advertising higher education should not only contain a simple list of faculties, departments and majors of study. An applicant goes to University with the desire to obtain a set of knowledge, skills and capabilities, and this set of factors should be the subject of advertising. In this connection the advertised item is thoroughly examined, it highlights the positive distinctive features of this university, for example, such as lower tuition fees (on some specialties) in comparison with other universities, a wide range of specialties and areas of training, the use of the learning process of progressive education technology, providing the campus with a minimum payment for accommodation, providing additional opportunities in the learning process and after its completion (additional learning a foreign language, a work specialty, a second diploma of higher education, the possibility of an internship abroad, guarantee employment and so on), well-organized leisure, and more. For effective advertising all objects should be divided into groups based on the following attributes: territorial (city dwellers, rural residents, residents of other cities), social (poor, middle-income, high income, high abundance), demographic (age, sex, level of education). The bulk of potential entrants are school leavers and other youth groups, soldiers who are to be demobilized from the Ukrainian army, young workers. In recent years, the number of applicants has been increased by middle-aged people who wish to obtain a second diploma. It is necessary to thoroughly examine the impact of advertising objects (groups of consumers of educational services) and develop strategies for each. Of them respectively. The strategy of the campaign is determined by the specific features of the university and its educational process. Given the fact that the advertizing should convey

maximum specific information, the bulk of the campaign should resemble the informational campaign. The advertising campaign includes the development of strategies adapted to different market segments: strategy towards potential students of the Lyceum (graduates of the 8th – 10th grade) strategy in relation to potential entrants (graduates of the 11th grade) strategy towards wishing to obtain an additional (second) degree.

In the process of creating the advertising produce the appeal must identify the main idea of the campaign, develop the content, and choose a performance appeal. The main idea of the campaign should be to attract potential applicants. Therefore, you can use the following option: «High quality learning at university (name) will provide an excellent education and ensure a successful career!" as the main promotional ideas. All the promotional campaign should work for the implementation of this idea. Advertising idea should be present in all appeals, slogans, advertising arguments, etc. Advertising application consists of the following components: header of the advertising appeal, slogan, text, school address, phone (fax) of the selection committee. The title should be brief (five to seven words) and attract attention. The title should correspond to the text. Early advertising appeal is given thesis statement which is clear and brisk, and some proofs. The text should include the following information: a list of areas of training, training programs, training time, the prospective qualifications, scope of work, cost of training, conditions of admission (documents required for admission, pass rate, the procedure of entrance examinations), the benefits of studying in this school. In addition to general information, as noted above, the advertising appeal should contain arguments that reflect the variety of educational programs for different groups of people (potential school pupils, students, trainees), such as a scholarship in learning, free or charged using of various additional services: medical care, spa treatments, additional knowledge (e.g., learning to drive a car, etc.), communication with foreign students and teachers, an opportunity to study and have internship abroad, organization of educational process and its high quality, extensive use of active learning, individual approach to students, availability of the library services, license, software, maintenance, communications support, the level of future wages, professional and social status of high school graduates and others. Promotional messages will be more attractive if you use pictures or drawings.

Favorable public opinion consists of several components, which form the basis of image and reputation of the institution. Image of reputation differs in that it is more exposed to artificial construction, in his perception of the important role played by emotional part of the thinking process, while reputation builds for years, concrete actions and facts. Although the differences between image and reputation are evident in practice these concepts often overlap. Image is very important for educational institutions, as well as contribute to achieving the following objectives: creating a sustainable ideas in the public eye that this

university – "is a solid institution with a long tradition, which prepares students for a professional manner using innovative teaching methods and modern technical equipment", maintaining a constant interest in the community to high school life, supporting and strengthening the authority of the university in the business community .

To program areas form a positive image of the university include the following: create an external image, improving the quality of educational services (development of programs to improve the quality of educational services), corporate identity University (creation of corporate identity media: letterhead, envelopes, forms of various types of documents, business cards, folders, registrar, arms, pennants, pins, etc..) design and interior decoration University (training design layouts classrooms, hall, corridors university buildings, interior design), development of branding the university (placing in newspapers, magazines and the Internet advertising articles related to commemorative dates, important events in the University), the role of the university in society (participation in economic and environmental programs of the city, international projects which can expand the activities of the university, charitable donations, etc.). For example, providing news to the media in the form of press releases, articles, news stories, and more. Exhibition activity (or participation in exhibitions as an exponent) is aimed at both solving PR, and fostering the image of the institution. Paying attention to corporate identity and its key elements in the design of promotional materials and facilities of the institution, uniformed staff, internal documents and a representative of printing, souvenirs helps to create a visual image of the university. Public speaking members of the institution, professional speakers and celebrities also help to create a positive reputation and image of the university.

The image of the university for media is a set of components, among which the most important can be considered: the overall popularity and reputation, quality of education, the cost of training, prestige professions, the level of foreign relations, advertising appeal, ways of organizing the delivery of educational services, school registration, etc. (Pic. 5).

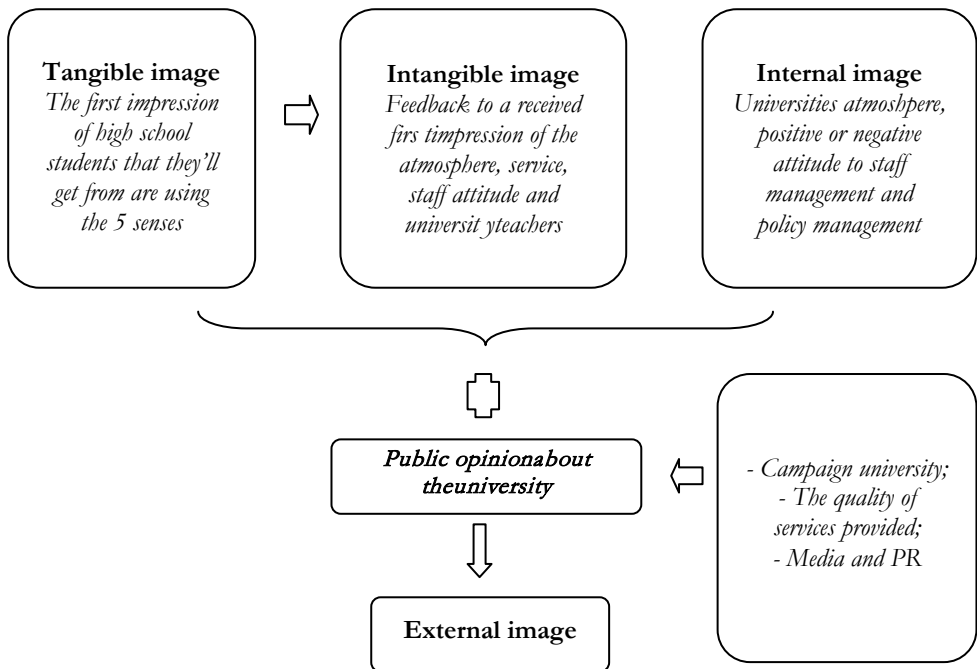
Most often the term "image" is identified with its most famous aspect – the "external image ". Over time the image changes, so the study of potential consumers in the education market helps to develop and periodically repeat the steps to build a positive image of the university. Using the following approach it is possible to rate the image of higher education:

- 1) determine by questioning the degree of popularity and appeal of the Universities image;
- 2) evaluate the image according to the main areas of the university activity.

However, while creating a positive image of the university the most important thing is to strengthen the competitive position of an educational institution,

a number of other equally important factors in improving the competitiveness of universities (Pic. 6).

Let's consider some important factors of the increasing of the competitiveness of universities. One of the most important factors affecting the competitiveness of the university is the quality of the faculty work. The main mistake in the management of most universities is that they assess only the quality index of the faculty, which is determined by the state of certification and accreditation of the university. A good indicator of the faculty is the proportion of teachers with academic degrees and titles, age structure of teachers and the availability of scientific schools (areas). These indicators are not sufficient to assess the quality of work of the faculty, so that the quality of work is characterized by its outcome, i.e. the quality of the product. In education, the end product is the quality of teachers, professionals and newly innovative capital. There are various methods for determining the quality of work of the faculty.

Pic. 5. Formation of image

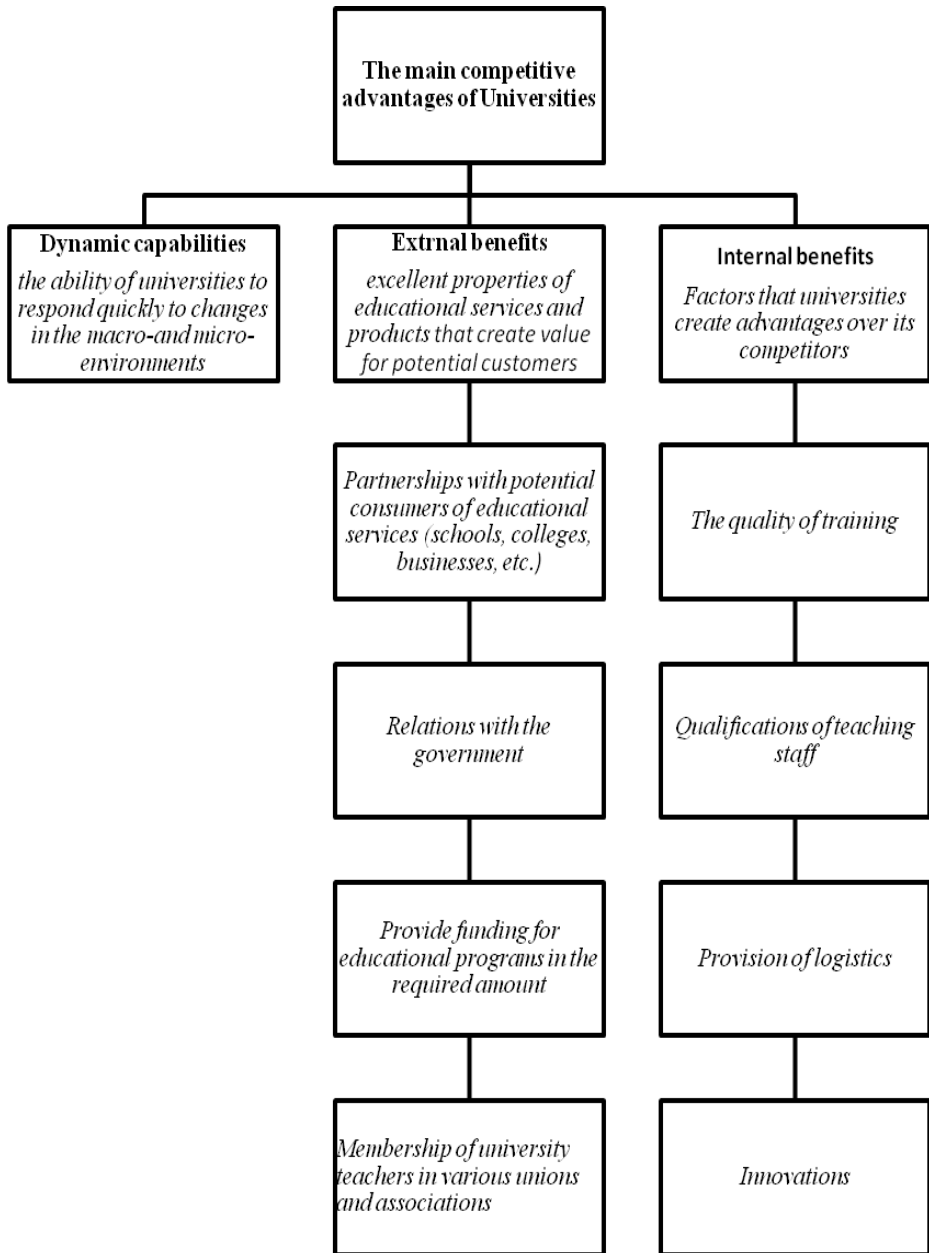
For example, you can evaluate the quality of each teacher's lectures judging by three elements: lecture materials, presentation materials and furnishings of the lecture. It is also possible to estimate the quality of teacher by the following characteristics: professional competence of the teacher, possession of basic

didactic principles of learning, professional value of every individual teacher, and understanding of current trends in higher education.

Also the quality of work of the faculty can be judged by the results of a visit control and open sessions, the results of surveys of students, including public opinion, scientific and educational activities indicators.

It is logical that in such circumstances one of the most important factors of competitiveness of the university is the efficiency of research activities, which helps create a favorable public opinion about the university and is taken into account when compiling rankings. It is so because this indicator includes: the amount of research in the university, the effectiveness of research, the presence of specialized academic councils, published monographs and textbooks in Ukraine and abroad, the establishment of scientific schools and trends, organization and conducting scientific symposiums and conferences at a high scientific level. Also one of the most important factors of the university competitiveness is the presence and proportion of innovative educational programs that are characterized by the creation and implementation of new educational practices and enhanced educational programs that meet international standards.

This innovative teaching methods promote the development of students' creativity, independence, responsibility, ability to work in a group to defend and justify their projects and enhance social responsibility and professionalism, confidence in the legitimacy of decision-making. This factor together with the factors of international relations and the organization of university graduate employment ensure their competitiveness in national and international labor markets, and therefore is a very important indicator for students when choosing a university. To attract students to a college is to encourage the applicant to make a choice. Therefore an important factor in improving the competitiveness of the university is to promote advertising. However, despite the variety of types of advertising that universities use in their work, often it does not bring the desired result. For the effect of advertising is necessary to study the target groups, learning needs, interests and motivations of potential entrants. The survey should be made which information sources are preferred (newspapers, magazines, radio, TV) and what arguments of the advertising message have the greatest impact.

Pic. 6. Key factors of the University competitiveness

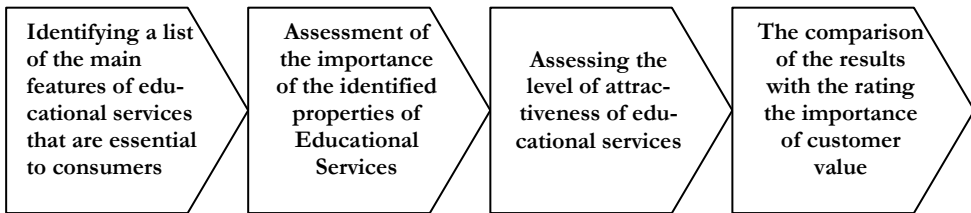
To enhance its publicity the University should:

- Advertise in the media in the interests of consumers (students);
- Employ popular outdoor advertising facilities, transportation, advertising souvenirs, advertising inside school, print advertising, online advertising;

- Place not just individual commercials and develop advertising campaigns with target orientation;
- Participation in professions fairs and exhibitions;
- To hold "guest days";
- To introduce career guidance in schools, cities and rural areas;
- Conduct contests, workshops, and thematic parties for school-leavers.

Tuition fees are also a major factor of influence on the applicant. The development of a flexible pricing policy provides guidance to the consumer and a flexible system of discounts and various forms of payment for educational services. The stability of the financial and economic situation includes: the timely adoption of budgetary and non-budgetary funds, attracting grants; timely payment of stipend to students and salaries to teachers; contributions to the reserve fund and financial incentives. You should also pay attention to creating a high level of logistical equipment and development of socio-cultural framework of higher education.

The issue of determining the competitiveness of educational services received much attention because performing operations in a competitive environment the universities should be aware of the competitiveness of their services; it is necessary to develop an appropriate strategy of market behavior. Competitiveness of educational services is a combination of price and non-price characteristics that lead to high demand for them in market conditions. Competitiveness of educational services is determined by properties that are of great interest to consumers that have consumer value. The stages of the evaluation process of customer value presented in Pic. 7.

Pic. 7. The process of evaluating customer value

Market of educational services in Ukraine is characterized by a high level of competition. In recent years, there was a trend to a gradual reduction in the number of universities, mainly due to the reorganization of universities and II levels of accreditation unit's universities of III-IV accreditation levels. So, for the past 10 years, the number of universities in Ukraine has decreased by 12%. However, despite the decrease in the number of universities in Ukraine, compared with the corresponding terms of population European countries, higher education is much greater. The above situation makes it possible to

assume the inevitable further reduction in the number of universities in the coming years. The most popular among the applicants are public educational institutions: it gets education almost 80% of students in private – 15%, and in public – 5%. But it's worth noting the low quality of education in most private universities, making them less attractive to applicants. They concede the state in academic activities, but actively work with practical topics accumulating their own potential. In addition, paid education increases competition and promotes effective financial management. Private higher education institutions conduct ongoing monitoring of the market, most of them have marketing departments that monitor current and future market trends and react to them accordingly. A complex is a process of mutual recognition of diplomas. Ukraine is not subject to a number of regional agreements in the field of education. International cooperation is complicated by inconsistencies in the timing and methods of teaching, training and quality control, differences in educational qualifications and so on. No state support for Ukraine's access to the international market of educational services.

Conclusion

Market of educational services in Ukraine is characterized by high demand among Ukrainian and foreign entrants. However, the market is characterized by high levels of competition, and today there is observed a decrease of students in schools that are directly associated with the demographic situation in Ukraine. In subsequent years the further reduction of the number of students accepted to college is expected. The development of educational services in Ukraine has following inherent problems:

- Reduction of the network of educational institutions, due to demographic crisis in the country and lack of funding;
- Increase in the realized educational services is not accompanied by the increase in their number or quality, due to increased education costs for utilities, salaries and other operating expenses;
- Reducing the proportion of people who are trained through the budget and increase the share of the purchase of educational services by the population shows a decline in the level of funding for education and the growing phenomenon of the commercialization of education (state shifts the burden of creating enlightened society and human capital intensive playing on the shoulder of the population) ;
- The same problem today, especially under the conditions of the financial crisis, remains the low purchasing potential of the Ukrainian population – the main consumers of educational services that lead to lower costs of education.

Thus, the question of increasing the competitiveness of the universities is very important and requires a thorough analysis of theoretical and practical problems and approaches to its solution. Higher education institutions can strengthen their position in the competitive environment due to price and non-price methods. The main factors of competitiveness to which we should pay attention to is the quality of work of the teaching staff, the effectiveness of research activities, the presence and proportion of innovative educational programs, the development of international relations institutions within the university, organization of graduate employment, increased promotional activities, development of flexible tuition fees, the stability of the financial and economic situation, high level of logistical equipment, development of socio-cultural framework of higher education, and others. The main issue is the formation of the image of an educational institution, because it acts as an incentive to the original (pre-) selection of educational institutions, the main motive is to give it an advantage over the competitors. Image is considered as the most important factor in strengthening the competitive position of the institution, which ensures its ability to rivalry. The list of possible competitive advantages is not complete, but their implementation will take a sustainable competitive position of higher education institutions in the educational market of Ukraine. Market orientation of the educational institution provides the following installation and decides on their activities:

- Educational services that are in demand in the market. Under this restructuring is the capacity of the entire system of educational institutions;
- The range of educational services – quite broad and intensive, updated with regard to the requirements of society and scientific progress. Accordingly, processes and technology to provide flexible educational services;
- The price of educational services formed under the significant influence of market competitors operating in it, the value of effective demand;
- Communication activities are actively focused on specific target groups of consumers of educational services;
- Scientific research and teaching in profile institutions in the research and forecasting market of educational services;
- The organizational structure of the educational institution should include a formed marketing division.

Competitiveness of University educational services is the primary indicator of its efficiency. To maintain the position in the competitive market of educational services to universities use modern marketing methods that will correctly assess the situation of educational institutions in accordance with the provisions of its competitors in this market. Under these conditions, competitive educational services will automatically influence the competitiveness of the university as a whole.

To move the position of Ukraine's economy for sustainable development requires accelerated conceptual restructuring education and training of human resources, development and implementation of national strategies for sustainable development, implementation of the economic mechanism of ecological domestic economy. Using the model of their ecosocial market economy as a modern "development strategy" that aims to improve the quality of human life comprehensively, in our view, serve as a reliable basis for European integration and EU membership for Ukraine in the next stage of its expansion.

Thus, the main goal of the state at the present stage is to provide dynamic social and economic development while maintaining environmental quality and sustainable use of natural resources. Meeting the needs of current and future generations requires an economic system is highly focused on ensuring environmental sustainability, increasing innovation activity, promoting the development of human capital, which will have social orientation.

References

Бузько І. Розвиток ринку освітніх послуг в Україні в умовах глобалізації / І. Бузько // Економіст. – 2007. – № 8. – С. 28–33.

Вифлеемский А.Б. Экономика образования: учебное пособие в 2 кн. / Вифлеемский А.Б. – Книга 2. – М. : Народное образование, 2003. – 384 с.

Гребньов М. Г. Словник ключових термінів з дисципліни «Маркетинг». – К.: КНЕУ, 2003. – 80 с

Гуляева Н.М. Вища європейська освіта в Україні. // Освіта України. – 9–16 лютого 2005 р. – № 3. – С.12.

Сикорська І. Н. На пути к Европейскому образовательному пространству: международное сотрудничество вузов. Тези доповіді. Актуальні проблеми входження вищих навчальних закладів України до єдиного європейського освітнього простору: Матеріали міжнар.наук.-метод.конф. (Київ, 22-23 листоп. 2005р.): Тези доп. – К.: Київ Нац.торг.-екон.ун-т, 2005. – С.193–195.

Marta Borówka

POLISH MIGRANT CHILDREN'S SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN ENGLISH SCHOOLS ACROSS DONCASTER – CASE STUDY

Introduction

Since the United Kingdom has opened its borders to the members of other European Union countries, the increasing number of EU immigrants has started to settle there and their presence could be easily observed. According to census results provided by UK National Statistics from the year 2012, Polish people constitute the second largest foreign community in the United Kingdom¹. Although the issue of migration has been widely discussed and investigated, less is known about the influence of such decisions on Polish migrant children – their attainment and sustainable development in the United Kingdom.

The aim of the present paper is to examine the possibility of sustainable development of Polish migrant children in the city of Doncaster situated in the United Kingdom and, therefore, to provoke a number of reflections regarding the quality of this development. The article provides theoretical and practical aspects of the role of language ability in child's sustainable development and elaborates on the case study of a thirteen-year-old Polish migrant girl and her attainment in an educational system in England.

The choice of qualitative methodology can be justified by the fact that this research aims to obtain in-depth insight and understanding of processes and problems concerning the specific individual in their social and cultural contexts. Thus, taking into consideration all the above mentioned information and the relevance of the following research method in this paper, I have used participatory action research (PAR) defined as “a form of collective self-reflective enquiry undertaken by participants in social situations in order to improve the rationality and justice of their own social or educational practices, as well as their understanding of these practices and the situations in which these practices are carried out”². According to Stephen Kemmis, the PAR model is composed of

¹ Census result shows increase in population of Yorkshire and the Humber, Office for National Statistics, www.ons.gov.uk (29 IX 2013).

² S. Kemmis, R. McTaggart, *The action research planner (3rd ed.)*, Deakin University Press, Geelong 1988, p. 1.

a spiral of certain stages, namely, planning, acting, observing and reflecting, what enables the researcher to gain a deeper insight into the problem and self-reflect on their actions systematically.

Sustainable Development in the field of Education

The term 'development' proposed by Jean Piaget, one of the most well-known psychologists who focused on the development of children's understanding the world, describes the changes in a child's cognitive structures, processes and abilities which allow human beings to adapt to the existing world³. As he claims, children, as active learners, are able to build knowledge by working with objects and observing the world around them, and they try to create their own philosophy of the world by making conclusions based on their perception of the environment⁴.

According to Arogundade Babatope Bukola, „the concept of sustainable development requires balancing environmental, societal and economic considerations in the pursuit of development and improved quality of life”⁵. Children need to be aware of the actions that will allow them to achieve sustainable development – in other words – provide them with life and occupational skills as well as the attitudes of responsibility and independence which would improve the quality of their lives. Sustainable development can be achieved by proper education implying the integration of key aspects of development – namely - environmental, economic and social. Due to the fact that the world society is pluralistic, another significant aspect of sustainable development is to be mentioned – a cultural one. Education is an indispensable tool for making a difference and achieving development, therefore teaching and learning approaches need to be based upon respect and acceptance of different races in an educational system. It is essential to learn to eliminate negative prejudice and stereotypes and support children from different cultural backgrounds in acquiring the knowledge and skills by creating supportive and positive interracial learning environment at schools. In other words, environmental awareness, economic consciousness and social equality are the main goals of sustainable development in education in order to raise responsible and well-educated adults acting for the common good.

³ S. Meadows, *Rozwój poznawczy*, [in:] *Psychologia rozwojowa*, (Eds.) P. E-Bryant, A. M. Colman, Zyska I S-ka Wydawnictwo s.c., Poznań 1997, p. 37.

⁴ J. Piaget, *Narodziny inteligencji dziecka*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1966, p. 375-381.

⁵ A. B. Bukola, *Entrepreneurship Education: An Imperative for Sustainable Development in Nigeria*, “Journal of Emerging Trends in Educational research and Policy Studies (ISSN 2141-6990) 2 (1)”, 2011, p. 27.

The role of language ability in sustainable development

Being a key feature distinguishing humans from other life forms, language is typically human trait and the process of *language acquisition* is one of the most significant aspects of human development. Children's ability to learn their first language successfully is often debated, with theories assuming that a child is born with the capacities of learning languages, while others claim that these capacities are acquired. Although there are a lot of similarities between first and second language acquisition, many factors still produce differences. Looking for the answer to how second language learning takes place, some theories highlight the significance of learners' innate features, some give importance to the environment, and others are still trying to integrate environmental factors and learner characteristics.

According to Patsy Lightbown, language acquisition is not only one of the most amazing aspects of human development, but it is also integral⁶. Language is the main means of expressing people's thoughts and one of the main factors that has significant influence on children's cognitive development, while it determines high mental activities such as knowledge acquisition process, formulating ideas to be conveyed in speech, communicative skills and the value system. The ability to use the language not only allows individuals to sustain their basic needs and interactions, but it also supports their further development and helps to classify their own experiences. Gaining the ability to communicate effectively with other people, a child can engage, make friends and interact with the world around them. Agnieszka Lasota states that the ability to communicate with each other is crucial for each human being and it is the core of social interactions. A person who lacks this ability is unable to develop the knowledge, skills and values – indispensable tools for achieving the sustainable development⁷. What is more, people unable to speak the language often struggle to enjoy the education while most aspects of school life are based on communication.

Providing that a child has not gained the ability to use the English language in order to communicate their opinions and feelings, one should consider their chances to achieve successful sustainable development. Polish migrant children often come to the United Kingdom with no or little knowledge of English language – they feel insecure and overwhelmed by completely unfamiliar English speaking environment. Their language barrier and inability to communicate in a foreign language leads to numerous misunderstandings which are often the main causes of frustration and anxiety among children. Being afraid of speaking the language, some children do not respond neither verbally nor non-verbally and they stay passive. If such situation lasts for a longer period of time, a child

⁶ P. Lightbown, N. Spada, *How languages are learned*, Oxford University Press, Oxford 1999, p. 3-14.

⁷ A. Lasota, *Świat gestów i symboli w komunikacji dziecięcej*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2010, p. 11.

starts to demonstrate lack of interest, anxiety or even *selective mutism symptoms*. According to researchers from the National Association for Language Development in the Curriculum, “having English as an additional language is strongly associated with being identified as having Speech, Language and Communication Needs (SLCN) in the early stages of education”⁸. What is more, the research also shows that “overall pupils identified as EAL are almost half as likely to be identified with *Autistic Spectrum Disorder* (ASD) as those with English as their first language”⁹.

The inability to communicate in a foreign language poses another difficulty, namely, the feeling of isolation and exclusion due to the absence of foreign language speaking friends. As Lev Vygotsky stated, social interactions have a fundamental meaning in cognitive development and social activities, one of which is scaffolding, are thus vital to a child's development as a learner. He also stressed the importance of *dialogues* through which people communicate and interact with each other. As far as his belief is concerned, learning process takes place in social interactions with others and it occurs as a result of our understanding and interpreting what other people are saying¹⁰.

Another important aspect that Jerome Bruner has brought up was the role of society in cognitive development. As he notes, human beings are prone to adapt to the environment not by the morphological means but rather by social ones. He writes that “children show an astonishingly strong *predisposition to culture*; they are sensitive to and eager to adopt the folkways they see around them”¹¹. According to Lucyna Smólka, “taking part into social interactions is crucial for a child to grow into the environment and prepare themselves to live in a society. By means of communication with other people, they have a possibility to fulfill their needs, which is the main motivational factor for foreign language learning”¹².

The theories mentioned above suggest that language is very closely related to the children's cognitive development and therefore pose a question of whether and what quality of sustainable development is achievable for some Polish migrant children with no English language skills.

⁸ New research calls for language stages for EAL learners, National Association for Language Development in the Curriculum, www.naldic.org.uk/eal-advocacy/eal-news-summary/080213 (24 X 2013).

⁹ *Ibidem*, (24 X 2013).

¹⁰ L. S. Vygotsky, *Interaction between Learning and Development*, [in:] *Mind in society: the development of higher psychological processes*, (Eds.) M. Cole, V. John-Steiner, S. Scribner, & E. Soubberman, Harvard University Press, London 1978, p. 29-35.

¹¹ J. Bruner, *The culture of education*, Harvard University Press, Cambridge 1996, p. 47.

¹² L. Smólka, *Kompetencja komunikacyjna dzieci sześćo-siedmioletnich*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2004, p. 43.

Polish migrant children in English schools

Significant gaps can be noticed between the school performance of children from various ethnic backgrounds across the United Kingdom. Schools, being generally recognized as a crucial place where socialization and identity formation processes take place, provide a number of obstacles for migrant children who very often try to straddle among the cultures rather than assimilate to the mainstream one. Taking into consideration the fact that migrant children demonstrate limited ability to use English language, inability to navigate the foreign education system and face numerous obstacles such as social exclusion and racism, their learning difficulties and needs differ from those of British native children.

More recently research has shown that increasingly more Polish children in primary schools across England encounter problems with basic language skills. The inability of speaking English language properly is one of the most challenging problems that both Polish and British children face during classes. What is more, such situation leads to dissatisfaction and disapproval of British parents who believe that it prevents their children from learning and focusing on the main lesson objectives.

Schools across the UK are constantly trying to find various ways to offer all migrant children inclusive education¹³. The teaching and learning support staff is offered variety of EAL trainings in order to support schools with a great numbers of EAL pupils. However, the ability to assess migrant children's knowledge and skills poses a difficulty due to the differences in the system of education in Poland and therefore lack of information needed. Apart from that, some schools assess migrants' abilities not appropriately and establish wrong targets and pace of learning for them. These misjudgements have an enormous influence on migrant children's cognitive development because assessment methods do not provide relevant data on migrant children's previous knowledge and skills which they are unable to demonstrate due to limited English language proficiency. What is more, the lack of English language skills has a great impact on general education of migrant children while the stress is laid on their language abilities instead of other personal skills and achievements.

Case study – choice of region

This case study was conducted in Doncaster located in South Yorkshire in England which has become one of the main migrants' destination due to its industrial employment opportunities. The possibility of finding a well-paid job

¹³ EAL networks and trainings offered by Ethnic Minority and Traveller Achievement Service – Doncaster City Councils.

without knowing the foreign language attracted many Polish people who found living in the UK easier than in Poland.

The population of Doncaster on census day (27 March 2011) was 302,400¹⁴ people, of which 3-4% is non-British. The report presented by Department of Health in 2012 says that “deprivation [in Doncaster] is higher than average and about 14, 200 children live in poverty”¹⁵. The data presenting child poverty rates in the United Kingdom published by the Campaign to End Child Poverty classified 20-30% children in Doncaster as below the poverty line¹⁶. Furthermore, according to data from the Indices of Multiple Deprivation (2010), “there are 193 Lower Super Output areas¹⁷ in Doncaster (32,482 LSOAs in England), 42 of which are within the 10% most disadvantaged nationally (22%), 100 (52%) are within the 30% most disadvantaged and 93 (48%) are within the 70% least disadvantaged”¹⁸. According to Doncaster Local Migration Profile Summary Document from June 2013, “2150 pupils at school in Doncaster have a first language that is not English. This is equivalent to 6% of primary pupils and 5% of secondary pupils”¹⁹. What is more, “the top country of origin overall remains Poland, whose total of 730 arrivals is over four times greater than the next largest group of arrivals from Latvia at 150” and “[Poland] is the most common country of birth for non-UK born residents and accounts for 1.6% of the whole population”²⁰.

Data collection

This article presents the case study of thirteen-year-old Polish migrant girl and her educational attainment. The data have been collected mainly through participatory methodologies: working with the pupil in the classroom environment and on a one-to-one basis; observing the pupil in the classroom environment during the lessons and interviewing key informants. Other sources of data collection include school documents and registers. Due to the fact that a key focus was made on the possibility of achieving sustainable development by Polish migrant children in schools in the UK and taking into consideration learning difficulties those children encounter at schools because of the English

¹⁴ *Census result shows increase in population of Yorkshire and the Humber*, (29 IX 2013).

¹⁵ *Doncaster – Public Health Observatories*, Public Health England, www.apho.org.uk (13 IX 2013).

¹⁶ UK child poverty: get the data by parliamentary constituency – 2012, *The Guardian*, www.theguardian.com/uk (24 X 2013).

¹⁷ LSOA stands for a standardized geographical area with the same number of population (maximum of 150 people).

¹⁸ *Childcare Sufficiency Assessment – March 2012 Review*, Doncaster Early Years and Childcare Service, www.doncasterchildrenandfamilies.info, p. 27 (15 X 2013).

¹⁹ Summary of migration trends in Doncaster – June 2013, *Migration Yorkshire – supporting local migration services*, www.migrationyorkshire.org.uk, p.2 (14 X 2013).

²⁰ *Ibidem*, p.3 (14 X 2013).

language, the choice of qualitative methodology had been made while it gives a researcher a chance to explore the phenomenon deeply and in its authentic context. *Participatory action research* requires a researcher to serve as a resource and support to the disadvantaged group being studied and involves people who are less able to change or influence the policies and activities which have influence on their own lives.

Data presentation

Aleksandra²¹ came to England as a six-year-old child in 2006. Her parents arrived in the United Kingdom the previous year leaving her in the care of grandparents. Since then the girl could speak regularly with her parents on the phone, however when she joined them in England she stopped talking.

The girl has no previous experience in Polish educational system and began first school in the UK in September 2008 (data provided by school). She has had a disrupted primary education and attended three different primary schools due to several changes of address. During her primary education she would not speak and interacted very little with other people. Aleksandra's present secondary school (Years 7 – 12) is located in a significantly disadvantaged area of Doncaster. The latest data (September 2013) shows that there are 213 EAL learners in this particular secondary school in Doncaster, 52 of which are Polish children²².

Aleksandra has been currently living with her mother and her mother's partner as well as with her siblings (one-year-old sister, six-year-old brother, sixteen-year-old brother. Her nineteen-year-old sister lives on her own with her new-born baby). According to school data, Aleksandra's mother is engaged in her education, however there is no proper evidence to prove it. As confirmed by the conversation with her mother, the girl speaks Polish on a daily basis at home and has got no problems communicating with her siblings and friends - her parents do not speak English language at all. What is more, she claims that Aleksandra is capable of counting in Polish but she is experiencing problems with reading and writing²³.

Aleksandra was put on Special Educational Needs register with an additional note of her SEN need, namely, BESE (Behavioural, Emotional and Social Difficulties). However, all sorts of mentioned difficulties encountered by Aleksandra seem to be strictly connected with her inability to communicate freely in a language of the country she resides in. The SEN files provides a report on

²¹ The pupil's name has been changed by the author of this article.

²² English as a Second Language (EAL) register 2013-2014, pupil's secondary school files in Doncaster.

²³ The carer's report on day 15 XII 2011.

Aleksandra being bullied due to her not talking²⁴. According to information provided, there were several concerns about Aleksandra's mental health. Child and Adolescent Mental Health Services (CAHMS) confirm that they had dealings with this pupil last year but for some reason they stopped²⁵. As their records state, after eight months of living in England the girl should have acquired much understanding of the English language²⁶. According to school learning mentor's diagnosis and CAHMS's report, it is likely that the girl has developed *selective mutism* – a "childhood anxiety disorder characterised by a child's inability to speak in certain social settings, such as school"²⁷. However, people with *selective mutism disorder* are believed to fail to speak in particular social situations but they are fully capable of understanding and using the language. The report also points out that Aleksandra can be prone to shyness and anxiety and the added stress of speaking another language and feeling insecure with her language skills might be the main causes of an increased level on anxiety.

According to educational psychologist's record, Aleksandra's initial behaviour at one of the primary schools was very concerning as she would stand rigidly, not joining in with activities²⁸. The girl demonstrates many barriers to learning English and also interacting with others in her class. She has got only Polish friends and she is claimed to be able to talk and socialise well amongst her Polish peers²⁹ who very often speak for her. The girl does not speak English to other people at school – she tries to communicate with English people verbally. As school report states, she acknowledges others using body language and gestures, such as nodding for "yes" and shaking her head for "no", what has been claimed to be progress in comparison to the previous years³⁰.

Aleksandra performs lower than expected for her age in Polish³¹ and has troubles with the basics in English. Due to not understanding what is happening even on a basic level, Aleksandra lacks confidence in social situations what prevents her from taking part in group activities or discussions. She has acquired basic English speaking skills, however she is not able to read and write on her own (Aleksandra writes letters very slowly, copies them one by one from the whiteboard and often gives up as she falls behind the others in her class. On many occasions she does not understand what she is writing herself). According

²⁴ Special Educational Needs (SEN) files, pupil's secondary school in Doncaster on day 25 I 2011.

²⁵ Child and Adolescent Mental Health Services (CAHMS) report on day 27 X 2012.

²⁶ *Rotherham, Doncaster and South Humber Mental Health NHS* - CAHMS report, Special Educational Needs (SEN) files, pupil's secondary school in Doncaster on day 22 II 2011.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Record of educational psychologist's involvement*, Special Educational Needs (SEN) files, pupil's secondary school in Doncaster (19 IX 2013).

²⁹ Special Educational Needs (SEN) files, pupil's secondary school in Doncaster (10 X 2013).

³⁰ *Rotherham, Doncaster and South Humber Mental Health NHS* - CAHMS report, Special Educational Needs (SEN) files, pupil's secondary school in Doncaster on day 22 II 2011.

³¹ Cannot read and write in Polish. She can speak grammatically incorrect Polish language.

to school learning mentor, Aleksandra has selected to be mute and therefore “one to one (EAL) would not be very productive at present”³².

I have started working with the girl on a one to one basis in April 2013. At first, she seemed not to understand simple instructions, was not able to record information and was very withdrawn and reluctant to work. At the beginning of our meetings, the girl communicated with me only in Polish. However, after a few hard working months, supportive and trustworthy atmosphere of our sessions helped Aleksandra to make attempts to speak English language to me. This allowed me to assess Aleksandra’s level of Polish and English language ability and support English teachers in their attempts to provide Aleksandra with adequate learning opportunities for her sustainable development. Although, the girl has been still struggling academically, specific targets were set and the focus is made on gradually building up her skills and confidence in social settings in order to make improvements.

Conclusions and suggested actions

Every child should be treated as an individual and therefore specific actions corresponding to their abilities, skills and needs should be discussed and implemented in order to provide a pupil with opportunities for sustainable development. The children who demonstrate low speech and language skills need to be given access to specifically designed provision and intervention programmes that would make a difference at key points in their development. Appropriate treatment programmes should be set up in conjunction with professional representatives such as Educational Psychologists, Speech and Language Therapists, Parents and School. The key element of providing sustainable development opportunities for migrant children is ensuring open and informative communication and cooperation between parents, school and professionals.

In order to enhance the effectiveness and sustainability of schools in Doncaster area in terms of migrant children, there are some possible ideas to be implemented on a daily basis such as: supporting migrant families in terms of providing them with extra language and cultural enrichment classes or promoting various educational projects beyond their formal education and engaging whole families in extra-curricular events.

The above mentioned case study illustrates the fact that Polish migrant children may experience underestimated problems at schools across the United Kingdom which often have serious impacts on their sustainable development. One of the purposes of my research was to identify good practice and strategies arising from the research components in order to provide Polish migrant

³² Rotherham, Doncaster and South Humber Mental Health NHS – CAHMS report.

children with the most supportive development and learning opportunities. I am strongly convinced that if children from Polish heritage backgrounds are to be better nurtured and develop to their fullest capacity, the social policy that lies behind current provision of Polish education for Polonia in the United Kingdom should be examined and questioned. The question to be considered in this paper is whether Polish migrant children are provided with equal chances for sustainable development in a foreign educational system and to measure what actions have already been taken in order to support them in the consequences of their parents' decisions.

References

Bruner J., *The culture of education*, Harvard University Press, Cambridge 1996.

Bukola A. B., *Entrepreneurship Education: An Imperative for Sustainable Development in Nigeria*, "Journal of Emerging Trends in Educational research and Policy Studies (ISSN 2141-6990) 2 (1)", 2011.

Cole M., John-Steiner V., Scribner S., Souberman E. (Eds.), *Mind in society: the development of higher psychological processes*, Harvard University Press, London 1978.

E-Bryant P., Colman A. M. (Eds.), *Psychologia rozwojowa*, Zysk I S-ka Wydawnictwo s.c., Poznań 1997.

Kemmis S., McTaggart R., *The action research planner* (3rd ed.), Deakin University Press, Geelong 1988.

Lasota A., *Świat gestów i symboli w komunikacji dziecięcej*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2010.

Lightbown P., Spada N., *How languages are learned*, Oxford University Press, Oxford 1999.

Meadows S., *Rozwój poznawczy*, [in:] *Psychologia rozwojowa*, (Eds.) P. E-Bryant, A. M. Colman, Zyska I S-ka Wydawnictwo s.c., Poznań 1997.

Piaget J., *Narodziny inteligencji dziecka*, Wydawnictwo P WN, Warszawa 1966.

Smółka L., *Kompetencja komunikacyjna dzieci sześćo-siedmioletnich*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2004.

Vygotsky L. S., *Interaction between Learning and Development*, [in:] *Mind in society: the development of higher psychological processes*, (Eds.) M. Cole, V. John-Steiner, S. Scribner, & E. Souberman, Harvard University Press, London 1978.

Documents provided by pupil's secondary school in Doncaster.

On-line references

Census result shows increase in population of Yorkshire and the Humber, Office for National Statistics, www.ons.gov.uk (29 IX 2013).

Childcare Sufficiency Assessment – March 2012 Review, Doncaster Early Years and Childcare Service, www.doncasterchildrenandfamilies.info (15 X 2013).

Doncaster - Public Health Observatories, PHE, www.apho.org.uk (13 IX 2013).

New research calls for language stages for EAL learners, National Association for Language Development in the Curriculum, www.naldic.org.uk (24 X 2013).

Summary of migration trends in Doncaster – June 2013, Migration Yorkshire – supporting local migration services, www.migrationyorkshire.org.uk, p.2 (14 X 2013).

UK child poverty: get the data by parliamentary constituency - 2012, The Guardian, www.theguardian.com/uk (24 X 2013).

Eva Hvizdová

CONSUMER BEHAVIOUR AND ITS INFLUENCE ON TOURISM DEVELOPMENT

1. Consumer behavior in the tourism market

Consumer behavior plays an important role in everyday life, thus its study and analysis are very important for each of us. Understanding the nature of consumer behavior is one of the main tasks of economics. Consumer behavior from a microeconomic point of view can be considered as the basis of marketing theory. The difference between the studies of consumer behavior at the micro and macro level consists in the fact that the micro-level problems affect individual companies and consumer analysis helps them in achieving their objectives purchase or use the product. Nature of consumer behavior also results from the action of environmental influences. Basic factors influencing consumers can be broken down into the following groups (HES, A., Šalková, D., 2012): and knowledge about consumers is applied on the aggregate level at the macro level and is related to large social groups or the entire society (Taborecká, Petrovičová, J., 2011).

According to another source consumer behavior is not only the measure of immediate:

- objective terms of consumer behavior,
- the personality of the consumer,
- incentive structure of shopping behavior,
- social environment and social relations.

From the perspective of marketing management practice understanding consumer behavior is essential for long-term business success and is the cornerstone, orientation and philosophy of marketing concept.

Areas of marketing orientation (Taborecká, Petrovičová, J., 2011):

- the needs and demands of consumers, respectively customers
- business goals,
- integrated strategy.

In relation to tourism, we must also consider changes in the economy, technology and society whose consequences affect the growth and decline of certain activities related to leisure time. It concerns increase in energy prices, expanding trend of smaller family units, living in smaller living spaces, continuous

improvement of the various forms of communication including the Internet. Mass adjustment to this trend and other digital networks transform the way consumers imply and share the acquired information with each other and with associated social groups. (Mautino, 2000). Consumer behavior in tourism is influenced by external forces, such as social factors, which include people from around the individual.

An important attribute in terms of marketing concept is to address issues of consumer behavior and research of consumer demand in the given circumstances. The role of the current tourism marketing is to identify and find the knowledge of consumer behavior. According to Hvizdova, jr. (Hvizdová 2008, p. 51) the knowledge is the action. The richest countries are those that rely on knowledge and skills in business, not just the equipment, labour and mineral resources. In recent years, in relation to that, we observed an important paradigm in Slovakia, which is associated with more complex and less stable model of consumer behavior in tourism (in poorer countries, this model is significantly simpler and more stable). Flexibility consumer model in tourism grows in proportion to prosperity. Significant indicator from analysis of consumer behavior in tourism is consumer satisfaction. Satisfied consumer in tourism means that his needs and expectations are constantly reassured throughout the life of the product or service. Consumer satisfaction depends on his feelings - pleasure or disappointment resulting from comparisons of consumer performance with expected performance. In tourism, the emphasis is on emotional survival of consumer arising from the consumption of a particular service, and on his perceiving the service due to their expectations. The aim of tourism marketing is to ensure that consumers' feelings are many times more positively evaluated than their initial expectations.

Consumer behavior has the character of a dynamic nature, that is, consumption is changed quantitatively and qualitatively with the growth of needs and desires and the possibility of satisfying them. Structural changes affect consumer segments, divide the market into smaller parts and lead to greater individualization. Under the broadest definition (Bennett 1995) consumer behavior is considered in applications to dynamic interaction of people and environment containing emotion, cognition and action through which people make an exchange to meet their needs. In other words, consumer behavior has cognitive, affective component and its capacity includes thinking, feeling and actions of people that take place in the context of the consumption process. Analysis of consumer behavior in the tourism industry cannot do without understanding the basic categories of tourism.

There are numerous definitions of tourism, as it is a multidisciplinary economic activity, so here are presented some important definitions although we think the most accurate is extended concept of tourism based on its perception as a complex process, intervening not only its participants, but also providers of services, destinations where tourism is realized and transit destinations. .

One of the first definitions of tourism was formulated by Austrian economist Hermann V. Schullard in 1910, who said that "tourism is a summary of operations, mainly of an economic nature, which relate directly to the entry, stay and movement of foreigners inside or outside of a country, city or region" (Gross, Michalova, Novacká 1999).

Tourism is defined as a set of activities designed to meet the needs related to travel and movement of people away from places of residence and usually in their free time in order to rest, to improve cognition and health, to distract and entertain, to attend cultural and sports activities, to do business trips and obtain comprehensive experience (Gúčík 2006).

Tourism is a set of activities aimed at meeting the needs of travel-related persons outside the place of residence and usually at leisure, for recovery purposes, cognition, social contact, cultural and social activities, spa treatments and the business trips. Many of these needs can be satisfied outside the scope of tourism, but satisfying them right to participation in tourism represents a qualitatively higher level of their satisfaction (Orieška 1998).

Tourism is considered as "activities of the person travelling on a temporary basis to a place outside their permanent residence for a period of less than one year in the international tourism and 6 months in domestic tourism, the main purpose of the trip is other than the pursuit of gainful employment in the place visited (according to WTO - Mala, Netková et al., 2002).

Technical aspects of tourism are emphasized by Hunziker and Krapf, who defined it as the sum of relationships arising from the travel and stay of aliens who do not justify their residing as creating domicile or performing various gainful activities (Michalova et al., 2001). Most authors rightly distinguish the concept of tourism as a phenomenon of the movement of people away from their residence from the concept of pure tourism, which they understand as a specific form of tourism oriented on the use of leisure time outside their own home.

In the early 20th century there began to pay systematic attention to tourism also from a theoretical point of view. The most significant work, which deals with tourism as a separate sector of economy is considered to be a general doctrine of tourism by Swiss authors Hunzicher and Krapf (Hunzicher - Krapf 1942). According to these authors, tourism represents a set of phenomena and relationships arising from residence in a foreign place where destination is not a permanent residence or gainful activity. Many experts in tourism analyze the importance of tourism from a macroeconomic perspective. Globally, it shows that the share of tourism in GDP is around 11 to 13 percent (it is the calculation of the multiplier effect on GDP) and it employs more than 11 percent of employees. The economic potential of tourism is huge, mainly due to rising living standards of many countries.

From a macroeconomic perspective, we can specify the effect of tourism in these dimensions (Borovsky - Smolkova - Niňajová 2008):

- Tourism as a cross-industry,
- Multiplier effect of tourism,
- Tourism and added value,
- Tourism and economic growth,
- Tourism and enterprising,
- Tourism and the labour market,
- Tourism and consumption.

Tourism is an important part of the economy primarily as a source of revenue to the state budget, and it contributes to the gross domestic product and the high rate of job creation. Changes in society, such as changes in economic environment or lifestyle changes have a constant impact on tourism, for which it is crucial to adjust its offer to these changes at the earliest possible stage.

It is to be noted that in the definition of the basic categories of tourism, the most important is a position of tourists itself. Participant of tourism is a person or group of persons acting as a consumer of tourism product. The basic concepts of tourism include the following definitions.

Permanent resident (resident) – in international travel related to given country it represents a person who lives in the country for at least one year prior to entry into another country for less than one year, in domestic tourism in relation to a particular place it means a person who lives at this place for at least six consecutive months prior to arrival to another site for less than six months.

Visitor – in international travel is a person who travels to another country than in which he has his permanent residence for a period not exceeding one year, the main purpose of trip is other than employment in the visited country, in the domestic tourism is a person who is a resident in the country and is travelling to another place outside his home for less than six months and the main purpose of trip is other than employment in the place visited.

Tourist – in international travel is a person who travels to another country to that in which he has his habitual residence at the time involving at least one overnight stay, but not longer than one year, the main purpose of trip is other than employment in visited country, in domestic tourism is a person permanently settled in the country, who travels to a place different from the permanent residence for a period involving at least one overnight stay, but not for a period longer than six months with the main purpose of trip other than employment in the place visited.

Depending on length of stay are distinguished:

Holidaymaker – remains in that place more than a certain number of nights or days.

Short-term tourist – travels for a period not exceeding this limit, but lasting longer than 24 hours and including at least an overnight stay.

Excursionist, tripper – in international travel is a person who travels to another country to that in which he has his habitual residence and usual

environment for less than 24 hours without having stayed over night, with the main purpose of this trip other than the pursuit of economic activities in the visited country, in the domestic tourism is a person permanently settled in the country that travels to different places of permanent residence and the current environment for less than 24 hours, without staying over night in the place visited with the main purpose of the trip other than the pursuit of economic activities in the place visited.

To which category of tourism the participants themselves are included largely depends on consumer behavior factors that restrict or enhance it. Each factor has its justification, and must be perceived by the marketer as the fact that moves him forward. Knowledge of cultural, social, personal and psychological factors is an important step in revealing the black box of the consumer.

2. The results of the conducted marketing research on consumer behavior in tourism market

The content of the survey was the impact of demographic variables on consumer behavior in the tourism market. Consumer decision making concerns areas such as: characteristics of the selected product, the holiday place of residence, type of holiday, stay on vacation, use of own transport, the price per person and the selected accommodation type. Within the collection of primary data there was conducted quantitative research method and that was querying (tool - a standardized questionnaire). The survey examined 6 thematic and 23 identification variables. The research sample consisted of respondents of the Eastern Slovakia in the two regional cities of Kosice and Presov and from both there were selected 2 towns Poprad and Vranov for Presov region and for Košice region - Michalovce and Spisska Nova Ves. The survey was conducted during the period September 2012 to May 2013. Achieved data were recorded in a matrix of data in the statistical program SPSS, which was subsequently used for further analysis (statistical test of impact, factor and cluster analyses). As a final step in the management of the implementation phase of the survey there were conducted interpretation and generalization, which formed the essence of in-depth analysis and interpretation of the results of the survey. Survey involved a total of 315 respondents.

In analyzing the impact of demographic variables on consumer behavior in the tourism market there have been studied the effect of gender, education, income, age, and residence to place of stay, type of holiday, length of stay, type of accommodation, use of the services of travel agents, holiday planning method and sources of information.

Tab. 1.

Statistical confirmation of the impact of demographic variables on consumer behavior

	Gender	Education	Income	Age	Residence
Place of stay	yes	no	yes	no	no
Type of holiday	yes	yes	yes	yes	no
Length	no	no	yes	yes	no
Accommodation type	no	yes	yes	no	yes
Use of services	no	no	yes	no	no
Holiday planning method	no	no	yes	yes	yes
Information sources	yes	yes	yes	yes	yes

The table above (Table 1) indicates on statistical confirmation of the impact of various demographic variables on consumer behavior when deciding about summer vacation. Gender and income affect selection of the place of stay. Men prefer recreation, sightseeing and adventure tourism, while women incline to spa tourism. The highest percentage for spa and pilgrimage tourism is created by age group of 60 and more. Recreation, sightseeing and adventure tourism represent income group over € 800. Recreation, sightseeing and spa tourism cover income groups to € 800. Respondents with income groups less than € 800 prefer length of stay on holiday less than 8 days, while respondents with income limits over € 800 prefer to stay up to 15 days. People with basic education use as an accommodation in cheaper hotel, apartment and camping site, tourists with secondary and tertiary education prefer the type of accommodation in hotels, apartments and guest houses. Using of services is determined only by income, other variables are not reflected in decision-making. The method of holiday planning is more often taken into consideration by increasing age of consumers. All variables affect source of information, which corresponds to the sociological environment (personal resources), as well as perceptions of impersonal sources of information.

Based on the statistical analysis of the impact of demographic variables on consumer behavior in the tourism market in concrete terms, we can clearly demonstrate the effect of income on all aspects of consumer behavior due to the fact that it deals with a relax, and people with higher incomes are willing to invest more in a holiday and are looking for more than standard. Gender as a variable is not viewed as passed significant, because holiday is of more collective nature and participants must find a compromise.

3. Changes, trends and consumer expectations in tourism

With changes and continuous development of tourism, the whole structure of consumer demand for products and services is changing. Number of participants of tourism steadily grows, and therefore we can say that tourism in general is becoming an essential part in our lives and a major component of consumption. *"The main factors behind the growth of tourism are the growth in free time volume, increase in living standards and disposable income. Prerequisite for the development of tourism in the future is political stability and global action to eliminate the negative factors that affect the outflow of interest in travel"* (Jarolímková, L., 2007).

Very interesting changes can be currently seen in consumer behavior in relation to domestic tourism. Consumer decisions in this area are increasingly influenced by individuality and require intensive products that satisfy the variety of consumer needs. Tired from big cities, the rapid pace of life and work will lead to a change in motivation and guidance of consumers to return to nature and countryside.

Expansion and building of new resorts have already been performed in domestic tourism and it responds to these new requirements on tourism services from the demand side. Distribution of working time and rest is currently focused on short-term and repeated stays in domestic tourism. Destinations are becoming an important element of rest, relaxation, rehabilitation of physical and mental powers as well as experience-oriented activities in this direction. A new trend is becoming individual wishes that require a flexible offer that constitutes the so-called "tailor made products". Consumers in tourism are nowadays referred to as challengers and do not represent passive recipients, as it was in the past.

Conclusion

Developed market economies considered analysis of consumer behavior in tourism and its subsequent reflection on the changes as the primary component of gaining competitive advantage. At the same time entrepreneurs in services sector are more concentrated on indebtedness of households than it was in the past, which significantly eliminates the consumption of services in all sectors of the national economy, but more in tourism services. Prices of services offered must reflect the real possibility for consumers in terms of their income. Causes and consequences of the adverse economic situation of consumers at the microeconomic level, as well as solving problems at the macroeconomic level, are examined by many theoretical and practical studies. The aim of this paper was to show consumer behavior in the tourism market on the basis of demographic criteria towards selection of holiday, either domestic or foreign one.

References

- Borovský, J.- Smolková, E. - Niňajová I. Cestovný ruch trendy a perspektívy. 1. vyd. Bratislava: Iura Edition , 2008. 275 s. ISBN 978-80-8078-215-3.
- Gúčík, Marián. Cestovný ruch - hotelierstvo - pohostinstvo : výkladový slovník. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo - Mladé letá, 2006. 216 s. ISBN 80-10-00360-3.
- Gúčík, M. Manažérstvo sťažností v organizáciách služieb. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela, Ekonomická fakulta v Banskej Bystrici, 2009. 120 s. ISBN 978-80-8083-839-3.
- Hvizdová, E.: Manažment znalostí – moderný prístup riadenia ľudských zdrojov. In: Studia commercialia Bratislavensia. Vedecký časopis Obchodnej fakulty Ekonomickej univerzity v Bratislave. č. 4/2008, roč. 1., ISSN 1337-7493.
- Moutinho, L. Strategic management for tourism. Wallingford : CABI, 2000. 349 s. ISBN 978-0851992822.
- Novacká, E. – Kulčáková, M.: Klient v cestovnom ruchu. Bratislava: EUROUNION, 1996, s. 9. ISBN 80-85568-60-8.
- Orieška, J.: Služby cestovného ruchu. Knižnica cestovného ruchu 4. Banská Bystrica: ekonomická fakulta UMB, 1998. ISBN 80-8055-110-3
- Táborecká-Petrovičová, J. Modely spotrebiteľského správania sociálnych tried pri tvorbe marketingovej stratégie. Bratislava : Iura Edition, 2011. 108 s. ISBN 978-80-8078-398-3.
- Hes, A. – Šálková, D. Determinanty spotrebiteľského chovania. [online] [cit.2012-03-10]. Dostupné na internete: <http://www.logistickymonitor.sk/en/images/prispevky/determinanty-chovania.pdf>
- Jarolímková, L. Trendy v cestovním ruchu. In: Ročenka AČCKA 2007. [online] [cit.2012-03-10]. Dostupné na internete: <http://www.accka.cz/download/rocenka2007.pdf>

Olena Goriaczko

BEZPIECZEŃSTWO DUCHOWE SKŁADOWĄ STAŁEGO ROZWOJU LUDZKOŚCI

Wprowadzenie

Jak często zastanawiamy się nad naszym bezpieczeństwem? Czy często jesteśmy zaniepokojeni bezpieczeństwem gospodarczym, ochroną środowiska, bezpieczeństwem informacyjnym, wojskowym i duchowym? Jestem pewna, że rzadko. Wielu z nas nawet nie rozumie nie tylko znaczenia duchowego bezpieczeństwa człowieka w dzisiejszym społeczeństwie, ale także istoty pojęcia duchowości. Dla wielu ludzi duchowość oznacza dużo się modlić, chodzić do kościoła lub studiować specjalną duchową literaturę. Historycznie religia rozprze-strzenia praktyki duchowe, ale duchowość niekoniecznie jest religijną. Ostatnio o tym pojęciu mówią wszyscy i wszędzie. Ale ogólnej definicji jeszcze nikt nie dał, ponieważ psychologowie mówią jedno, a filozofowie zupełnie inne. Niektórzy utożsamiają duchowość z religijnością, z postrzeganiem idei Boga, inni – z wysokim rozwojem kultury, inteligencji, uczciwości itp. W moim artykule postaram się opisać to ogólne pojęcie. W pewnym stopniu popieram filozofów, którzy twierdzą, że duchowość jest w swej istocie przebudzeniem wewnętrznej rzeczywistości naszego stworzenia, naszej duszy, w końcu to, co przekształca całe nasze bycie w nową osobę. Bo duchowość nie może być sprowadzona tylko do intelektu, ideału, aplikacji umysłu do etyki, moralności lub ascezy. Duchowość nie jest czystą religią lub emocjonalnym wywyższeniem umysłu lub umysłowym zaufaniem i pogodzeniem zachowania na tej podstawie. Duchową jest każda działalność, która prowadzi człowieka do przodu w kierunku jakiejś formy rozwoju: emocjonalnego, intuicyjnego, społecznego – prowadzi i wskazuje na vitalność jej siły wewnętrznej.

Ogólnie uznaje się, że duchowość i moralność – to najważniejsze wartości, które są podstawą człowieka. To klucz do harmonijnego rozwoju wszystkich potencjalnych możliwości jednostki, gwarancja tego, że owoce jej działalności rzeczywiście będą służyć w imię człowieka jako najwyższej wartości.

Psychologowie twierdzą, że „rozwój duchowy – to proces, który uwzględnia wiele czynników o różnym pochodzeniu. Badania wykazały, że istotną rolę w tym procesie odgrywają czynniki społeczne osobowości, która ze względu na swoją

naturalną zdolność do samoregulacji jest zdolną do przekształcenia tych efektów w oparciu na przyrodzony potencjał wewnętrzny. Pozwala to osobowości na konstruowanie swego konceptualnego zrozumienia i stosunku do natury życia i na tej podstawie na określenie własnego życia, którego kierunek i treść zapewniają możliwość realizacji znaczących subiektywnych wartości. Ponadto proces rozwoju duchowego znacznie zależy od wrodzonych właściwości fizycznych, które współdziałają z czynnikami społecznymi i w jakiś sposób określają proces samo-realizacji jednostki. Więc, duchowość organicznie łączy społeczne i naturalne”.¹

Kultura duchowa, duchowość na ogół związane są z pojęciem „duch”, jednym z głównych wartości, ujmowanym jako „wewnętrzna siła moralna i świadomość, myśl, zdolności psychiczne, zachowanie, działanie”.

Duchowość jest jednolitą kategorią człowieka

Duchowość – pojęcie moralne, jest rzeczą subtelną i nie jest dostępne dla wszystkich. „Duchowość – kategoria człowieka, która jest jego zdolnością do tworzenia kultury i samokreowania. Wyjaśniając naturę człowieka przez kategorie „ducha” i „duchowości” oznacza, że człowiek może nie tylko rozpoznawać i odzwierciedlać świat, ale też jego tworzyć. Twórcze możliwości człowieka jak istoty duchowej świadczą o tym, że oprócz myślenia ona ma również uświadomione podejście do rzeczywistości. Duch jako interakcja procesów myślowo-kontemplacyjnych i wolicjonalnych jest na stałe zobiektywizowany w artefaktach i formuje kulturę światową. Duchowość jest integralną kategorią, która wyraża epistemologiczną, artystyczną, twórczą, moralną i aksjologiczną działalność człowieka. W antropologii chrześcijańskiej duchowość jest wyrazem najwyższego moralnego kierunku człowieka do Boga”. Więc, teologiczne rozumienie duchowości różni się od tego, które istnieje w ogólnej teorii filozoficznej, ale obaj mają coś w rodzaju wspólnego mianownika – należą do duchowego tworzenia. Prawdziwy jest wyraz rosyjskiego ezoteryka R. Popowa w pracy „Sto pytań”. Twierdzi on, że Bóg dał człowiekowi wolność tworzenia, tworząc jego na swoje podobieństwo.²

Utrata duchowych przewodników znacznie komplikuje życie dużej ilości ludzi, dużo z nich podejmuje niemoralne czyny i działania, zanurzając się w nonsensy. W tym samym czasie, ciężka wyczerpująca praca dla codziennego utrzymania, na którą jest skazana ludzkość, nie jest istotą i sensem życia. Odnaleźć sens – znaczy nauczyć się odróżniać prawdziwe życie od życia, które jest

¹ Боришевський М. Й. Психологічні закономірності становлення та розвитку духовності особистості / М. Й. Боришевський // Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПНУ. – К., 2011. – Т. 13. – С. 54-59.

² Попов Р. И. Сто вопросов : [Электронный ресурс] / Р. И. Попов. – М., 2005. – 100 с. – Режим доступа: <http://do.gendocs.ru/docs/index-131660.html>.

śmiercią. „Poszukiwanie sensu życia jest „zrozumieniem” życia, ujawnieniem i włączeniem do niego sensu, którego poza naszą duchową rzeczywistością nie tylko nie da się znaleźć, ale nie mógłby istnieć”. Naprawdę, naszym życiem winne kierować nie interesy finansowe, a wysokie duchowe interesy, tylko wtedy życie nabywa sensu. Potwierdzeniem tej tezy jest dobry przykład – główny motyw komedii I. Karpenki-Karego „Gospodarz” („Chaziain”) pozyskanie dla pozyskiwania, który ma na celu odsłonić moralną brzydotę duszy głównego bohatera Puzyria, żyjącego wyłącznie dla akumulacji kapitału, nie zwracając żadnej uwagi na cierpienia swoich pracowników i na uczucia nawet swojej własnej córki.

Dlatego, aby uzyskać szczęście w dzisiejszym społeczeństwie, trzeba dążyć do dobrobytu binarnego, tzn. zarówno duchowego, jak i materialnego.

Ogólnie rzecz biorąc, duchowo bogatym człowiekiem jest ten, który żyje w harmonii ze sobą i światem, który ma sformowane wartości duchowe, czyli jakości i cechy, kierunki życia, które istnieją dla każdej osoby i są jej ideałem.

Moim zdaniem, aby być naprawdę człowiekiem wysokich wartości moralnych, trzeba dużo czasu poświęcić dla siebie, dla nauki, edukacji, samokontroli, samo-realizacji i tak dalej, to znaczy, że to jest praca świadomej osoby nad swoją poprawą. Ale korzenia duchowości w każdym przypadku tkwią w dzieciństwie. Jest to bardzo ważny okres w kształtowaniu jednostki duchowej, ponieważ zakłada podstawy postrzegania otaczającej rzeczywistości, jej miejsca i roli w życiu duchowym. Dlatego głównym zadaniem, które stoi przed obecnymi nauczycielami, jest nie tylko zdobycie wiedzy i umiejętności dzieckiem, ale także kształcenie bardzo duchowego, bardzo kulturalnego obywatela swego państwa. Duchowemu światu jednostki, która kształci się, nadawał wielkie znaczenie znany ukraiński pedagog W. Suchomłyński. On rozpatrywał stworzenie świata duchowego człowieka w bliskim kontakcie z jego umysłowym, moralnym i estetycznym rozwojem. Wybitny pedagog twierdził: „Zakres życia duchowego człowieka – to rozwój, kształcenie i zadowolenie swoich moralnych, intelektualnych i estetycznych potrzeb oraz interesów w procesie aktywnej działalności. Źródłami duchowego świata człowieka są materialny świat, obiektywna rzeczywistość, a zwłaszcza takie ważne jej dziedziny jak życie publiczne człowieka, jego społeczne i moralne doświadczenie”. To była główna idea kształcenia i szkolenia radzieckiego nauczyciela, ale, niestety, nie całego Związku Radzieckiego. Do negatywnego dziedzictwa, odziedziczonego od czasów sowieckich należą zideologizowane nauki humanistyczne. Socjocentryczna koncepcja człowieka, która metodologicznie określała całą teoretyczną i praktyczną naukę, orientowała ludzkie życie na zewnętrzny obowiązek służby bez oparcia o wewnętrzne struktury jednostki. Istota i sens życia zmniejszały się, głównym kryterium powołania osoby było określano wspólne dobro ziemskiej wspólnoty i człowieka ziemskiego, i nic więcej. Więc, tak odbywało się zastąpienie wiecznych wartości duchowych ich odpowiednikami w formie użytkowej dobrobytu materialnego i osobistego sukcesu w jego realizacji. W tym właśnie modelu był ustalony cel edukacji radzieckich

uczniów, co doprowadziło do powstania podwójnych standardów, „niepełnowartościowej” duchowości, całkowitego usunięcia religii. Kiedy człowiek zostawał dorosły, znajdował się on przed problemem sensu życia, który w rzeczywistości pojawiał się jako seria absurdalnych zdarzeń, to znaczy życia ze względu iluzorycznego przyszłego dobrobytu, życia, które jest środkiem, a nie celem.

Współcześni pedagodzy ten problem rozwiązują przy pomocy nowej koncepcji kształcenia i nauczania, która nazywa się podejściem zorientowanym na osobę i która przysłała do nas z Zachodu. Koncepcja ta znalazła udowodnienie w pracach I. Derbolawa, O. Bolnowa, G. Rot, M. Langewelda, P. Kerna, G-X. Wittiga, E. Majnberga i in. Jego teoretyczną i metodologiczną podstawą była antropologia filozoficzna M. Szelera, G. Plesnera, A. Portmana, E. Kasirera.³ Głównymi celami podejścia zorientowanego na osobę są: ujawnienie indywidualnych zdolności poznawczych każdego ucznia; rozwój jego indywidualnych zdolności poznawczych; pomoc mu w samowiedzy, samoaktualizacji, samorealizacji, samostanowieniu; tworzenie kultury życia, która pozwala efektywnie budować swoje życie. Więc, głównym zagadnieniem jest kształcenie i rozwój jednostki ucznia. Z jednej strony, ta koncepcja jest prawidłowa, lecz stosuje ona niewłaściwe wybory metod i zasady, dlatego nie może zapełnić wysoki moralny poziom człowieka.

W ogóle, w celu kształcenia duchowej jednostki właściwa edukacja i szkolenia nie wystarczy. Wierzę, że na duchowość bezpośrednio wpływa trzy czynniki: nauka, sztuka i religia.

W pedagogice prawidłowym jest, moim zdaniem, twierdzenie, że odpowiednia edukacja – to mocna podstawa dla całego dalszego życia człowieka. Dlatego edukacja powinna być oparta na zasadach humanizmu, demokracji, jedności rodziny i szkoły, kontynuacji i ciągłości pokoleń. Głównym celem edukacji jest nabycie młodym pokoleniem doświadczeń społecznych, spadkowego duchowego dziedzictwa swego narodu, kształtowanie przez młodych ludzi, niezależnie od narodowości, osobistych cech obywateli swego państwa, rozwiniętej duchowości, doskonałości fizycznej, moralnej, artystycznej, estetycznej, kultury prawnej, pracowitości, ochrony środowiska.⁴ Istotne miejsce w kształtowaniu ludzkiej duchowości, moim zdaniem, ma kultura rodzinną, w której najpełniej ustanowione są normy stosunków w rodzinie, formowanie szacunku do rodziców. Zawartość rodzinnej kultury przyczynia się do ochrony ojczystego języka, tradycji, historii rodowodu, zapewnia jedność pokoleń. Pamięć historyczna, myśl, duchowość jednostki zaczyna się od pamięci rodu. To jest konieczne uwzględnienie w duchowej edukacji jednostki.

³ Франк С. Смысл жизни: антология / Семен Франк. – М.: Республика, 1994. – 494 с.

⁴ Оловаренко О. Розвиток духовності майбутніх педагогів засобами української культурної спадщини / О. Оловаренко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. – 2010. – №10 (63). – С. 108-111.

Michalczenko M. twierdzi, że edukacja i nauka są kluczowymi wskaźnikami rozwoju społecznego i zagwarantowania godnej przyszłości państw i narodów.⁵ Edukacja jako część społeczeństwa, kultury odgrywa niezależną rolę w życiu duchowym. Ona należy do tych instytucji, od których jakości i poziomu zależy bezpośredni postęp społeczeństwa w ogóle i jednostki w szczególności.⁶

Obecny i przyszły system edukacji na Ukrainie powinny koncentrować się na tworzeniu duchowości jednostki, przede wszystkim na podstawie ukraińskich narodowych tradycji kulturowych, doświadczeń pokoleń, a także zdolności do zrozumienia i poszanowania kultury i tradycji innych narodów.⁷

Szkoda tylko, że o naszym systemie edukacji często można powiedzieć, że to jest swego rodzaju biznes: masz pieniądze – będziesz studiować, nie masz – przepraszam. Ukraina ma jeszcze wiele do uregulowania, poprawy, zmiany w edukacji.

Co dotyczy sztuki i kultury jako całości: to, z pewnością, ważny czynnik. Sztuka uosabia zdolność do rozwijania niezwykle potężnego człowieka. Jeszcze w roku 1890 ukazało się słynne dzieło filozoficzne W. Solowjowa „Ogólne znaczenie sztuki”, w którym autor podsumowuje: sztuka „swoim ostatecznym celem powinna być wcielona do absolutnego ideału, nie tylko w wyobraźni, ale w rzeczywistości – powinna inspirować nasze prawdziwe życie”. F. Dostojewski powiedział, że proces komunikacji powoduje artystyczne wrażenia, które „stopniowo gromadzą się, przebijają korę serca, przenikają w serce, w jego istotę i formują człowieka”.

Jednak powstaje problem: w naszych czasach razem z pojęciem kultury pojawia się koncepcja pseudokultury i dokonać rozróżnienia między nimi czasem jest bardzo trudno. Ale wciąż musimy pamiętać, że wszystko, co piękne, jest otwarte i mieszka w sercu człowieka, bo piękno jest jednym ze strumieni, żywiących takie wartości jak życzliwość i ciepło, piękno jest potężnym środkiem wychowania duszy.

Najważniejszym społecznym zagadnieniem kultury i sztuki w ogóle jest rozwój duchowy jednostki. Oczywiście, funkcja ta jest nieodłączna od rodziny i szkoły, organizacji społecznych, etc. Co dotyczy kultury artystycznej, stosuje ona dla duchowego rozwoju jednostki specjalne środki. Tworzy ideał społeczeństwa, wyrażając go w postaci obrazów, za pomocą których społeczne idea, wartości moralne i estetyczne społeczeństwa są konwertowane w osobiste doświadczenia osoby, która postrzega te obrazy w osiągnięciach cech jej charakteru. Kultura artystyczna, oczywiście, nie może rozwiązać swoich podstawowych problemów, gdy brakuje do tego odpowiednich warunków. Przede wszystkim, obywatele społeczeństwa

⁵ Михальченко М. І. Українське общество: трансформація, модернізація или лімітроф Європи? / М. І. Михальченко. – К.: ІС НАН України, 2001. – 273 с.

⁶ Корецька А. І. Соціально-освітні чинники духовності / А. І. Корецька. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – 164 с.

⁷ Баранівський В.Ф. Сучасні стратегії та пріоритети освітньої діяльності в розвитку особистості / В.Ф. Баранівський // Вісник СевНТУ: збірник наук. праць. – 2011. – № 124. – С. 8-12.

powinni dołączyć do kultury artystycznej wysokiej jakości, znacznego poziomu artystycznego, a społeczeństwo jest przeznaczone do wszechstronnego wspierania go. Realizacja tego warunku wymaga analizy problemu określenia „jakości” funkcjonowania i poznania przez ludzi dzieł sztuki.

Problem ten wynika z trzech względnie niezależnych aspektów: „jakość produktu artystycznego” – sztuki, koncertów, filmów, spektakli, dzieł literackich itp., z jednej strony, i „jakością usług kulturalnych”, to znaczy stworzenie dla ludzi maksymalnego komfortu od dołączenia do sztuki, – z drugiej strony. Trzeci aspekt to „jakość percepcji przez ludzi wartości artystycznych” jest całkowicie uzależniony od właściwego estetycznego wykształcenia, rozwoju uczuć, smaków, poglądów, ideałów, potrzeb, interesów, to oznacza od doświadczenia estetycznego każdej osoby. Bez tego nawet utwory bardzo artystyczne sztuki nie będą mieć wpływu na osobę. Całe piękno kultury światowej jest transmitowane członkom społeczeństwa poprzez edukację estetyczną. Status edukacji estetycznej w naszym kraju jest bardzo niski. Dla nas to jest przyszłość. Bardzo często nas można nazwać analfabetami estetycznymi. Najgorsze jest to, że ten analfabetyzm estetyczny powoduje duchowe, emocjonalne i zmysłowe znieczulenie i głuchotę. Musimy pamiętać prawdę, że jest wielką tragedią narodu, kiedy on umiera od suszy, głodu, biedy, kryzysu gospodarczego, ale stokrotnie większą jest tragedia narodu, gdy on umrze na skutek obojętności wobec własnego dziedzictwa duchowego.⁸

Trzeci aspekt duchowości w kształtowaniu osobowości jest religia. Ale kwestia religii w naszych czasach jest bardzo kontrowersyjna i budzi wiele wątpliwości u wielu ludzi. Wiele osób uważa, że dla stworzenia duszy wystarczy nauki i sztuki, że nauki i religii nie można łączyć itp. Myślę, że to duży problem dzisiaj, że ktoś jest pozbawiony wiary.

Z lekcji historii wszyscy wiemy, że przekonania religijne były nieodłącznym elementem dawnych społeczeństw ludzkich. Przez długi czas ludzkość wyznawała różne praktyki religijne, najpierw wielbili świat rzeczy i natury wokół siebie (fetyszyzm, totemizm, magia). Oznacza to, że ludzie w każdym wieku i każdej narodowości czują potrzebę wiary, która jest wezwaniem duszy. Wielu ludzi naszych czasów wierzą w naukę. Jest to przekonanie, że umysł ludzki może czynić cuda. Istnieje wiara w człowieka. Jest to przekonanie, że człowiek ma wyjątkowe cechy i zdolności, każda osoba ma więcej dobrego, niż złego. Istnieje wiara w siebie. To wiara w zdolność do samodzielnego osiągnięcia czegoś wielkiego w życiu, czegoś korzystnego dla innych. Istotną cechą wiary jest to, że ona nie wymaga dowodów. Wiara pomaga człowiekowi żyć, wypełnia mocą i daje nadzieję. Jest wiara w Boga. To wiara w siłę wyższą, nieunikniony triumf dobra nad złem, moc prawdy i miłości. Dla pobożnych ludzi wiara w Boga jest podstawą moralności. Jest to przewodnik wyboru pomiędzy dobrem a złem: bo wszystko

⁸ Зязюн І., Семашко В. Культурологія: українська та зарубіжна культура : навч. посібник / І. Зязюн, В. Семашко. – К.: Знання, 2007. – 567 с.

na świecie żyje według praw Bożych – przykazań, spełnienie przykazań to jest dobro, a naruszenie ich – zło (grzech).

Ci, którzy nie wierzą w Boga, szukają innego rdzenia. Najgorzej jest tym ludziom, którzy nie wierzą w nic. Człowiek, który nie ma wiary, nie ma na co i na kogo spodziewać się. Ten człowiek nie ma żadnych zasad moralnych i ostrzeżeń: „Nie popelnij zła!” Wewnętrzny świat takiego człowieka jest ciemny i mylący. Dlatego filozofowie uważają, że ludzka duchowość oparta jest na wierze, nadziei i miłości. Religia jest jednym z najbardziej niezwykłych zjawisk w życiu człowieka, które wpływa na najgłębsze struny jego istoty duchowej, kontroluje jego myśli, działa na jego emocje i kontroluje jego działania. Chociaż większość z wierzących uznaje religię jako największą łaskę, ale są ludzie, którzy widzą w niej źródło zła na Ziemi. Jednak nawet najbardziej zagorzali przeciwnicy religii nie mogą zaprzeczyć jej znaczenia i ogromnego wpływu na każdego człowieka i narody. Religia pełni funkcję regulacyjną. Podobnie jak inne obszary kultury duchowej, tworzy system norm i wartości, specyfika których polega przede wszystkim na utrzymaniu i umacnianiu wiary w nadprzyrodzone. Temu zadaniu jest podporządkowane nie tylko działanie kultu, ale również relacje rodzinne i domowe, system tradycji i zwyczajów. Podkreślamy, że religia asymilowała wiele elementów ogólnoludzkiej moralności. Ponieważ Bóg, według F. Engelsa, jest odbiciem abstrakcyjnego człowieka, to i moralność religijna w dużej mierze ma nie jakiś nadprzyrodzony, a ludzki, społeczny charakter. Slogan, że religia jest „opium ludu”, autorzy licznych publikacji na temat filozofii, uważały za główny argument dla odrzucenia religii. Jednak, w dzisiejszym społeczeństwie istnieje potrzeba komfortu, usuwania stresu psychologicznego spowodowanego warunkami życia codziennego. Zniszczenie moralności było by aktem okrucieństwa. Zgadamy się, że nie możemy mówić o zniszczeniu religii i zastąpieniu innych kompensatorów, które mają zawartość humanistyczną. Jednakże, należy pamiętać o innym. Po pierwsze, główną ideą każdej religii – idea Boga jako odbicie abstrakcyjnego człowieka – nie pozbawiona humanizmu. Po drugie, globalny humanizm nie zaprzecza wszystkich istniejących przekonań, narodowych tradycji, już ustalonych zwyczajów i in., co więcej, zapewnia ich i jest oparty na nich. Dlatego mówiąc o perspektywach religii, możemy mówić tylko o jej ewolucji. Jedną z ważnych funkcji religii jest funkcja światopoglądu. Problem polega na tym, że religia stara się stworzyć swój własny obraz świata, system społeczny i epistemologiczny poprawy życia społecznego, określić miejsce i rolę człowieka w systemie przyrody i społeczeństwa. Tak, więc, religia może odpowiedzieć na odwieczne ludzkie pytania: „Co jest istotą życia? Dlaczego żyjemy na ziemi? Co się z nami stanie po śmierci?”⁹

Analizując stan nauki i edukacji, kultury i sztuki, religii i wiary w naszym społeczeństwie, jest łatwo zrozumieć, dlaczego dostrzegamy utratę duchowych kie-

⁹ Релігія та суспільство [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://www.br.com.ua/referats/Religiya/9965-1.html>. – Назва з екрана.

runków i wartości. Aktualne zostaje pytanie: w jaki sposób można zapewnić sobie w tych okolicznościach duchowe bezpieczeństwo?

Problem duchowego bezpieczeństwa – to konieczność zapewnienia właściwego funkcjonowania wszystkich duchowych obszarów społeczeństwa. „W obszarze duchowym tworzą cenne podwaliny społeczeństwa, produkowane są dobra duchowe i zaspokajane są potrzeby duchowe ludzi, narodów i ludzkości poprzez działania instytucji społeczno-kulturalnych (religia, nauka, edukacja, sztuka). W związku z tym pojawia się potencjał duchowy, co równoważyło rozwój społeczny, kulturę, bezpieczeństwo w odpowiedzi na wezwania, związane z realizacją potrzeby przetrwania ludzkiej rasy. Natomiast podstawą funkcjonowania obszaru duchowego są najwyższe wartości duchowe jako semantyczne podstawy egzystencji ludzkiej. Zapewniają one stabilność duchową i integralność osoby, zdrowie moralne społeczeństwa i jego odporność duchową i dobrą wolę. Utrata przez człowieka, społeczeństwo wartości duchowych skutkuje utratą istotnej wartości przewodników życia, w wyniku czego niszczone jest rdzeń duchowy, moralny i woli jednostki, następuje duchowy kryzys społeczeństwa.¹⁰

Dlatego mówiąc o duchowości człowieka w nowoczesnych warunkach i biorąc pod uwagę wszystkie wyżej wymienione czynniki jej powstawania, takie jak nauka i edukacja, kultura i sztuka, religia i moralność społeczeństwa, a także jak te czynniki ujmowane są przez państwo, trudno jest powiedzieć cokolwiek o naszym duchowym bezpieczeństwie. Jeszcze gorszym jest to, że codziennie grożą nam klęski żywiołowe, katastrofy ekologiczne, społeczna niepewność i niestabilność, międzynarodowy terroryzm, itp. Myślę, że w takich okolicznościach trudno jest zachować spokój duchowy. Aktualne warunki specjalnie umieszczają nas w taką sytuację, kiedy my nie mamy ani czasu, ani chęci, ani możliwości, aby samodzielnie dbać o własne bezpieczeństwo duchowe.

Ogólnie rzecz biorąc, zrównoważony rozwój społeczny oznacza poprawę jakości życia ludzi w następujących kluczowych obszarach:

- bezpieczeństwo społeczne i ekonomiczne;
- korzystne ekologiczne środowisko do życia;
- poprawa bezpieczeństwa życia;
- poprawa stanu zdrowia.

Próby definicji tego, co to jest bezpieczeństwo człowieka dzisiaj bardzo rozpowszechnione.

Program Rozwoju Organizacji Narodów Zjednoczonych (UNDP) w drugim rozdziale rocznego raportu o rozwoju ludzkości za 1994 r. „Nowe wymiary bezpieczeństwa ludzi” opublikował następującą definicję bezpieczeństwa ludzi: „Bezpieczeństwo człowieka ma dwa główne aspekty. Oznacza to, po pierwsze, bezpieczeństwo od takich przewlekłych zagrożeń jak głód, choroby i represji,

¹⁰ Архієпископ Львівський і Галицький Августин. Духовна безпека України: [Електронний ресурс] / Августин Архієпископ Львівський і Галицький. – Режим доступу: URL: <http://orthodox.lviv.ua/news/conferenc/duhbezu.htm>. – Назва з екрана.

a po drugie, oznacza to ochronę przed nagłymi i szkodliwymi niszczycielskimi sytuacjami w życiu codziennym – czy to w domu, w pracy lub w społeczeństwie.

Takie zagrożenia mogą występować na wszystkich poziomach życia narodo-
wego i rozwoju ...”¹¹.

Główne problemy globalnego bezpieczeństwa człowieka:

- niekontrolowany wzrost populacji;
- nierówne możliwości gospodarcze;
- nadmierna międzynarodowa migracja;
- degradacja środowiska;
- handel narkotykami;
- międzynarodowy terroryzm.

Bezpieczeństwo dla zwykłych ludzi, zwłaszcza w życiu codziennym to jest brak zagrożenia choroby, głodu, przestępczości, bezrobocia, konfliktów społecz-
nych, politycznych represji i katastrof ekologicznych.

Bezpieczeństwo ludzi oznacza, że ludzie mogą dokonywać swój wybór swo-
bodnie i bezpiecznie, a jednocześnie będą pewni, że posiadane przez nich dziś
możliwości nie zostaną utracone jutro.

Siedem głównych kategorii bezpieczeństwa :

– Bezpieczeństwo ekonomiczne musi zapewnić wystarczające dochody, aby
zaspokoić najpilniejsze potrzeby.

– Bezpieczeństwo żywności – podstawowe jedzenie dostępne dla osób za-
równo gospodarczo tak i fizycznie.

– Bezpieczeństwo zdrowia – w krajach rozwijających się – 17 milionów ludzi
umiera co roku z powodu chorób zakaźnych i pasożytniczych, w tym 6,5 mln
z ostrego zakażenia układu oddechowego, 4,5 mln z chorób układu pokarmowe-
go, 3,5 mln umiera na gruźlicę. W krajach uprzemysłowionych 5,5 mln ludzi
umiera z powodu chorób układu krążenia i na raka.

– Bezpieczeństwo ekologiczne – ludzie bezpośrednio są zależne od środowi-
ska, jednak uważają, że każda niesprawiedliwość w stosunku do przyrody może
odwrócić się ludzkości katastrofą.

– Bezpieczeństwo osobiste – zagrożenia pochodzące od:

1. Państwa (fizyczne tortury).
2. Inne kraje – wojna.
3. Od drugiej grupy osób – konflikty etniczne.
4. Od gangów.
5. Zagrożenia dla kobiet – przemoc, przemoc w rodzinie.
6. Groźby skierowane do dzieci – nadużycia, przemoc.
7. Zagrożenia dla siebie – samobójstwo, narkotyki.

– Bezpieczeństwo publiczne – to bezpieczeństwo człowieka w rodzinie, spo-
łeczeństwie czy innej grupie socjalnej.

¹¹ UNDP. Human Development Report 1994: New Dimensions of Human Security//
<http://hdr.undp.org/reports/global/1994/en>

– Bezpieczeństwo polityczne – bezpieczeństwo od represji za swoje poglądy, narodowość, religię, za naruszenie praw człowieka. Korelacja w wydatkach budżetowych na potrzeby militarne i społeczne.

W tym raporcie bezpieczeństwo ludzi określono jako uniwersalną potrzebę, która podkreśla się szeroką współzależnością wszystkich osób, narażonych na ogromną liczbę zagrożeń, które są wspólne dla każdego i wszędzie. Bezpieczeństwo człowieka jest uzależnione od dostępności leków profilaktycznych, co z kolei zależy od tego, jak ludzie żyją, ich dostępu do opieki zdrowotnej, możliwości społecznych, ekonomicznych i edukacyjnych, czy żyją w pokoju lub w wojnie.

Prawo człowieka do bezpieczeństwa uchwalone w wielu dokumentach międzynarodowych, w szczególności:

- w Deklaracji, przyjęta na V Światowej Konferencji na temat Zapobiegania i Kontroli Urazów, która odbyła się w Delhi, 08 marca 2000 r.;
- w Deklaracji dotycząca Prawa Człowieka do Bezpieczeństwa „Montrealaska Deklaracja”, przyjętej na VI Światowej Konferencji na temat Zapobiegania i Kontroli Urazów, Montreal, Kanada, 15 maja 2002 r.¹²

Wnioski

Jeżeli co najmniej jeden z kryteriów jest naruszony, jeżeli co najmniej jedna kategoria bezpieczeństwa jest brana pod uwagę, jest to bezpośredni wpływ na bezpieczeństwo duchowe człowieka, a raczej jego naruszenie! Dlatego, że żyjemy w duchowo niestabilnym społeczeństwie, dziś istnieje wiele sekt i różne wątpliwe organizacje, wielu psychologów ofiarują swoje usługi w celu złagodzenia stanu duszy. Oczywiście, na większość problemów zazwyczaj poważnych i globalnych, które mogą mieć negatywne oddziaływanie na nasze zdrowie psychiczne, nie mamy wpływu, ale mamy zawsze ten jeden, choć prymitywny, sposób – pracować nad stabilnością naszej psychiki, starając się nie stracić nabytych już duchowych przewodników i samym sobie zabezpieczać bezpieczeństwo duchowe.

Źródła

Архієпископ Львівський і Галицький Августин. Духовна безпека України: [Електронний ресурс] / Августин Архієпископ Львівський і Галицький. – Режим доступу: URL: <http://orthodox.lviv.ua/news/conferenc/duhbezu.htm>. – Назва з екрана.

Баранівський В.Ф. Сучасні стратегії та пріоритети освітньої діяльності в розвитку особистості / В.Ф. Баранівський // Вісник СевНТУ : збірник наук. праць. – 2011. – № 124. – С. 8-12.

¹² Запорожець О.І. Безпека життєдіяльності: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / О. І. Запорожець – К.: ЦУА, 2013. – 448 с.

Боришевський М. Й. Психологічні закономірності становлення та розвитку духовності особистості / М. Й. Боришевський // Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПНУ. –К.,2011. – Т. 13. – С. 54-59.

Запорожець О.І. Безпека життєдіяльності: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / О. І. Запорожець – К.: ЦУЛ, 2013. – 448 с.

Зязюн І., Семашко В. Культурологія: українська та зарубіжна культура : навч. посібник / І. Зязюн, В. Семашко. – К.: Знання, 2007. – 567 с.

Корецька А. І. Соціально-освітні чинники духовності / А. І. Корецька. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – 164 с.

Михальченко М. І. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы?/ М. І. Михальченко. – К.: ИС НАН Украины, 2001. – 273 с.

Оловаренко О. Розвиток духовності майбутніх педагогів засобами української культурної спадщини / О. Оловаренко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. – 2010. – №10 (63). – С. 108-111.

Попов Р.И. Сто вопросов : [Електронний ресурс] / Р. И. Попов. – М., 2005. – 100 с. – Режим доступу: <http://do.gendocs.ru/docs/index-131660.html>.

Релігія та суспільство [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://www.br.com.ua/referats/Religiya/9965-1.html>. – Назва з екрана.

Франк С. Смысл жизни: антология / Семен Франк. – М.: Республика, 1994. – 494 с.

UNDP. Human Development Report 1994: New Dimensions of Human Security// <http://hdr.undp.org/reports/global/1994/en>

Anna Winogradowa

KSZTAŁTOWANIE FACHOWEGO WIZERUNKU PRACOWNIKÓW ZAKŁADÓW METODYCZNYCH W PLACÓWKACH PODYPLOMOWEJ EDUKACJI PEDAGOGICZNEJ – WYMOCI TERAŹNIEJSZOŚCI

Wprowadzenie

Przezwyciężenie dzisiejszego kryzysu w rozwoju cywilizacji ludzkiej, przejście do nowego paradygmatu stałego rozwoju systemu «przyroda-społeczeństwo-człowiek» nie jest możliwe bez przezwyciężenia kryzysu systemu edukacji, który kontynuuje przygotowania ludzi do działań i życia w ogóle w ramach starej koncepcji ilościowego wzrostu gospodarczego, niepoohamowanej eksploatacji przyrody, bezmyślnej jej konsumpcji. Wektor nauki i edukacji tymczasem ma jeden kierunek: «jak więcej wziąć od przyrody». Wektor nowej edukacji musi być skierowany na to, żeby nauczyć człowieka żyć w harmonii z przyrodą, społeczeństwem, otoczeniem.

Ideą organizacji i treści edukacji musi stać się idea stałego rozwoju, bez którego dla ludzkości nie ma przyszłości. Edukacja na rzecz stałego rozwoju rozpatruje się jako proces nauczania podejmowaniu decyzji, koniecznych do zabezpieczenia długofalowej przyszłości gospodarki, ekologii. Rozwój myślenia, zorientowanego na stałą przyszłość i odpowiednie pojęciowe wartości i priorytety życiowe jest kluczowym zadaniem edukacji w XXI stuleciu. Edukacja stałego rozwoju bazuje się na moralnych zasadach ludzkiego społeczeństwa i zorientowana jest na duchowość w rezultacie funkcjonowania systemu edukacji.

Dla realizacji zaznaczonych zadań konieczne potrzebne są zasadniczo nowe technologie działalności oświatowej oraz modernizacja systemu edukacji na zasadach stałego rozwoju. Rzeczywisty problem polega na reprodukcji pełnowartościowego potencjału ludzkiego, i należy go rozwiązać poprzez rozwój twórczych, utalentowanych nauczycieli o wysokich wartościach moralnych. Wizerunek występuje konieczną składową fachowej kompetencji współczesnych pedagogów.

Potrzeba kreowania wizerunku pedagogów została określona szeregiem czynników:

- przemianami, które się odbywają w naszym kraju;

- udanym upowszechnianiem zachodnich i europejskich doświadczeń w kształtowaniu wizerunku pedagogów;
- zmianą wartości i wymogów do wizerunku współczesnego pedagoga.

Przedstawienie i aktualizacja problemu

Zagraniczne doświadczenie pedagogiczne przekonująco udowodniło, że bez kreowania wizerunku nie da się zostać fachowcem i liczyć na sukces w fachowej karierze.

Dla pedagogów istotnymi czynnikami takiego rozwoju zawodowego są profesjonalna elastyczność, umiejętność dostosowania się do przemian społecznych, gotowość do pomyślnej realizacji różnych zadań, zdolność do samoprezentacji oraz do samozarządzania. Dziś formowanie wizerunku zawodowego jest aktualne również dla pracowników zakładów metodycznych placówek podyplomowej edukacji pedagogicznej. Badanie dotyczące wizerunku pracowników zakładów metodycznych w placówkach edukacji podyplomowej jest dosyć ważne, ponieważ we współczesnych warunkach szczególnie znaczenie dla efektywnej działalności pedagogów ma połączenie cech osobowościowych oraz jakości fachowych, które właśnie formują wizerunek zawodowy.

Przyrodę wizerunku, jego strukturę, znaczenie i przejawy badały zarówno zagraniczni, jak i ukraińscy naukowcy (L. Wajtkunene, E. Hofman, J. Paleha, T. Parhomenko, G. Poczepcow, A. Cholod, F. Kuzin, W. Szepiel); wizerunek zawodowy (W. Isaczenko, S. Sysoewa, E. Czernyszowa); istotę wizerunku zawodowego fachowca i właściwości jego efektywnej samoprezentacji (T. Nikiszyna, O. Nujkin, O. Nureewa, L. Popowa); zasady konceptualne i narzędzia praktyczne imagologii (P. Berd, L. Braun, F. Dżefkins, L. Zabrodska, I. Kryksunowa, M. Spillejn, E. Sempson, A. Panasjuk, G. Poczepcow, W. Szepiel). W pracach badaczy zagranicznych (P. Berd, S. Blek, L. Braun, F. Dżefkins, E. Sempson, M. Spillejn, D. Frensis) rozpatrzono problemy kreowania wizerunku.

Naszym zdaniem, kreowanie wizerunku zawodowego jeszcze nie dostatecznie zbadano w teorii i praktyce pedagogicznej pracowników zakładów metodycznych placówek podyplomowej edukacji pedagogicznej.

W związku z tym aktualnie powstaje problem celowego kreowania wizerunku pracowników zakładów metodycznych. Logika badawcza pobudza do użycia podejścia terminologicznego, i odwołania się, przede wszystkim, do analizy pojęcia «imagologia» i «wizerunek», ponieważ właśnie one są kluczowe w badanym przez nas problemie.

Dziś w literaturze przedmiotu istnieje wiele definicji imagologii jako nauki. Imagologia to nauka o funkcjonowaniu, systematyzacji i wprowadzeniu w świa-

domość konsumenta znakowych namiastek informacji o nosicielach określonych atrybutów, – mówi A. Cholod¹.

Imagologia jest rozpatrywana przez W. Szepiela jako nauka o technologii stworzenia atrakcyjności jednostki, który wyznacza ją jako dziedzinę wiedzy naukowej, co pomaga opanować realne mechanizmy efektywnego wpływu wyglądu zewnętrznego człowieka na otoczenie².

Imagologia jest syntetyczną teorią, która występuje, z jednej strony, jako teoretyczna dyscyplina, a z innej – jako dyscyplina stosowana, czyli jako całokształt zasad metodologicznych, a nawet jak zestaw procedur technologicznych, zorientowanych na otrzymanie konkretnego wyniku – budowę wizerunku, – podkreśla T. Parchomenko³. Głównym przeznaczeniem jest naukowe uzasadnienie zawodowych technologii tworzenia atrakcyjnego wizerunku, który zarówno obejmuje budowę modelu prawidłowego zachowania w pewnych sytuacjach.

Zdaniem J. Palechi, imagologia pedagogiczna jest rozpatrywana jako kierunek naukowy, powołany do opracowania i wykorzystania teorii i praktyki kreowania wizerunku pracowników pedagogicznych, placówek edukacyjnych, wizerunku samego systemu edukacji w kraju. Celem imagologii pedagogicznej jest naukowo uzasadnioną drogą badawczą stworzyć program wprowadzenia i realizacji wizerunkowych atrybutów pedagoga, a także sformować obraz współczesnego zakładu edukacji.

W pedagogice naukowa definicja «wizerunek» jest rozpatrywana i wypełniana treścią stosunkowo niedawno. Wizerunek pracowników zakładów metodycznych w naszym kraju jeszcze nie zdążył ukształtować się w pełnej mierze. Jednak, sam termin «wizerunek» jest dosyć popularny. Obecnie w literaturze przedmiotu istnieje dużo jego wyznażeń. Tak, wg słownika Webstera wizerunkiem jest sztuczna imitacja, pojęcie o człowieku, towarze czy instytucji.

G. Poczepcow określa wizerunek jako wyeksponowane na zewnątrz «Ja» człowieka, tak zwane publiczne «Ja». Przywiązuje on pojęcie wizerunku jak do ludzi, tak i do towarów, organizacji, krajów⁴. P. Berd rozpatruje Wizerunek jako ogólne wrażenie, które człowiek wywiera na innych, jako ogólny obraz jednostki w oczach innych ludzi. Według określenia E. Gofmana, Wizerunek jest sztuką zarządzania wrażeniem. Tak, L. Wajtkunene, opisując właściwości wizerunku i stereotypu jako środków manipulacji i mechanizmów wpływu psychologicznego, wyjaśnia, że wizerunek – to stworzony w sposób specjalny obraz, w którym

¹ Холод А. М. Основы имиджологии / А. М. Холод. – К., 2002. – 172 с.

² Шепель В. М. Имиджология: Секреты личного обаяния / В. М. Шепель. – 2-е изд. – М.: Культура и спорт, 1997. – 327 с.

³ Пархоменко Т. С. К институционализации имиджологии / Т. С. Пархоменко // Проблемы имиджологии: материалы I междунар. конф., 8–9 февраля 2000 года в г. Кривом Роге. – К.: ЕУФІМБ, 2000. – 380 с.

⁴ Почепцов Г. Имиджология: теория и практика / Г. Почепцов. – 1998. – К.: Изд. С. П. «АРСФ – Украина», 1998. – 240 с.

«główne jest nie to, co istnieje w rzeczywistości, a to, co chcemy widzieć, to, czego potrzebujemy»⁵.

P. Berd tłumaczy wizerunek jako postrzeżenie człowieka przez innych. «To pewny obrazek, który osobistość prezentuje dla innych. Obejmuje on wygląd, jakość mowy, stroju, działań, odpowiednie umiejętności, postawy i język ciała, akcesoria, środowiska i firmy, które podtrzymuje jednostka»⁶.

W swoich rozważaniach ukraińska badaczka L. Sinielnikowa zaznacza, że: «Wizerunek – to obraz celowy, wygląd zewnętrzny kogokolwiek czy czegokolwiek, znak osobowości społecznej, który powinien sprzyjać jej efektywnej działalności i korzystnie wyróżniać wśród innych». Nawiązując do pracy A. Issers dodaje, że: «Współczesne rozumienie wizerunku przywiduje dynamikę we współzależności realnych jakości osobowości a wymodelowanych, uwarunkowanych pewną rolą»⁷.

N. Noritsyna stwierdza, że «Wizerunek jest celowo wygenerowanym obrazem człowieka albo instytucji, podany w skoncentrowanej formie. Postrzegając albo nie postrzegając ten wizerunek, budujemy własne stosunki z takim człowiekiem czy organizacją. Wizerunek jest skutkiem wysiłku człowieka, skierowanego na uproszczenie postrzegania rzeczywistości, produktem opracowywania znacznych ilości informacji. Wizerunek jest skuteczną postacią przedstawienia wiadomości, zdolną do stworzenia u audytorium docelowego właśnie takiego postrzegania, które jest potrzebne jest dla osiągnięcia konkretnych celów»⁸.

G. Ejtwin i O. Briza rozpatrują wizerunek jako obraz stworzony przez człowieka swoim wyglądem zewnętrznym i zachowaniem.

Wizerunek pracowników zakładów metodycznych placówek podyplomowej edukacji pedagogicznej określa ich miejsce w strukturze relacji społecznych, zawodowych i interpersonalnych. Wizerunek pracowników zakładów metodycznych poszczególnych placówek, naszym zdaniem, obejmuje wygląd zewnętrzny, mistrzostwo pedagogiczne i technikę wpływu pedagogicznego, zdolności komunikacyjne i umiejętności organizacyjne, wykształcenie, kompetencje, innowacyjność, autorytet wśród kolegów, słuchaczy i studentów.

Naszym zdaniem, Wizerunek pracowników zakładów metodycznych placówek podyplomowej edukacji pedagogicznej – to wykreowany obraz, który reprezentuje pozytywne cechy i jakości zawodowe pracowników dydaktycznych i powoduje ich wpływ na rozwiązanie problemów pedagogicznych przez środki ich działalności zawodowej.

⁵ Палеха Ю. І. Іміджологія: навч. посіб. / За заг. ред. З. І. Тимошенко. – К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2005. – 324 с.

⁶ Берд П. Продай себя. Тактика совершенствования Вашего имиджа / П. Берд. – Минск. – 1997. – С. 464.

⁷ Синељнікова Л.Н. Менеджер по паблік рилейшнз – престижная профессия: Информация для абитуриентов. – Луганск: Альма-матер, 2003. – С. 28.

⁸ Норіціна Н.І. Маркетингова політика комунікацій: Курс лекцій. – К.: МАУП, 2003. – С. 80.

Na podstawie analizy literatury przedmiotu możemy podsumować funkcje wizerunku pracowników służb metodycznych placówek podyplomowej edukacji pedagogicznej, które są wymienione w tabeli.

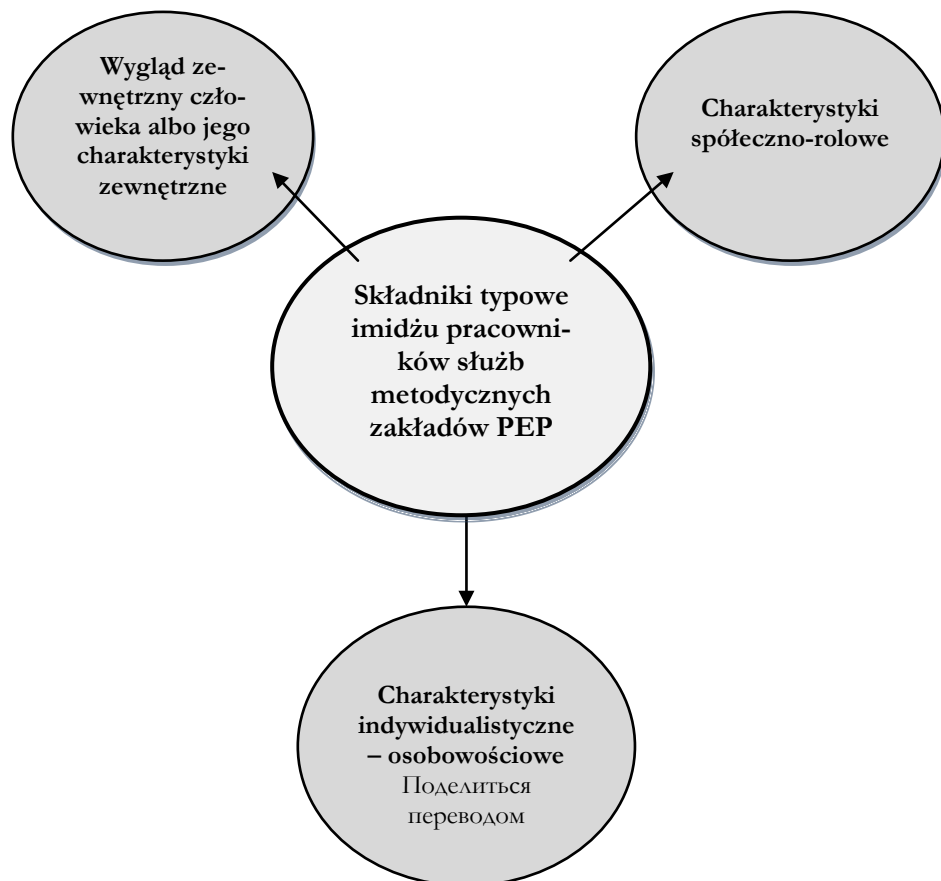
Tabela 1

Funkcje wizerunku pracowników służb metodycznych
placówek podyplomowej edukacji pedagogicznej

Funkcja	Znaczące cechy
<i>Zawodowa</i>	Umożliwia pracownikowi zakładów metodycznych realizację własną w konkretnej branży: nauka, edukacja, etc.
<i>Adaptacyjna</i>	Wymaga szybkiego i korzystnego dostosowania się do konkretnego środowiska, sytuacji (rozmowy, konferencji, przemówienia publicznego, wykładu, konsultacji, itp.).
<i>Realizacja osobista</i>	Pomaga w maksymalizowaniu możliwości i odkryciu zdolności do określonej działalności, dokonać samorealizacji i rozwoju.
<i>Aksjologiczna</i>	Orientuje na indywidualistyczne wartości zawodowe, cele, motywacje, sens życia, co jest podstawą dla działalności i zachowania w subiektywnym i obiektywnym, w realnym i iluzorycznym świecie.
<i>Komunikacyjna</i>	Umożliwia pozytywne zorganizowanie konstruktywnej komunikacji zawodowej na wszystkich poziomach współdziałania, efektywny przepływ informacji, osiągnięcie porozumienia, pozytywne oddziaływanie na środowisko społeczne w potrzebnym kierunku.
<i>Heurystyczna</i>	Koncentruje uwagę na realizacji kreatywnego potencjału w działalności zawodowej oraz naukowej, w stworzeniu unikalnych propozycji w zakresie pedagogicznym.
<i>Psychoterapeutyczna</i>	Polega na uświadomieniu własnej wartości, psychologicznej i emocjonalnej trwałości, sensu swego przeznaczenia, optymizmie (programowanie swojej podświadomości na sukces).

Ponieważ, pracownicy zakładów metodycznych, którzy mają do zaproponowania i wdrożenia usługi edukacyjne, powinni komunikować z różnymi grupami ludności, prowadzić działalność oświatową i promocyjną, spełniać kierownictwo w placówkach edukacji – wskazane funkcje dotyczą również działalności zawodowej pracowników zakładów metodycznych.

Wizerunek zawodowy pracowników zakładów metodycznych placówek podyplomowej edukacji pedagogicznej (PEP) zawiera następujące części składowe (rys. 1) :

Rysunek 1. Składniki typowe wizerunku pracowników zakładów metodycznych placówek podyplomowej edukacji pedagogicznej

1. Wygląd zewnętrzny człowieka albo jego charakterystyki zewnętrzne:
 1. dane fizyczne (wzrost, sylwetka);
 2. odzież, obuwie, akcesoria;
 3. fryzura i manicure;
 4. sposób zachowania i prezentacji;
 5. gesty;
 6. pogład i mimika;
 7. właściwości tembru głosu.

Wygląd zewnętrzny pracownika zakładów metodycznych placówek podyplomowej edukacji pedagogicznej leży u podstaw jego wizerunku zawodowego.

2. Charakterystyki społeczno-rolowe:

- reputacja (opinia publiczna, oparta na historii życia i działalności);
- wykonywana rola społeczna;
- społecznie istotne cele, przydatność dla społeczeństwa.

Charakterystyki społeczno-rolowe zajmują istotne miejsce w stworzeniu wizerunku zawodowego. Nieposzlakowana opinia daje pozytywny stosunek do siebie, człowiek zaczyna więcej cenić siebie i liczyć na wsparcie innych.

3. Charakterystyki indywidualistyczne – osobowościowe:

- zawodowo znaczące jakości;
- dominujące charakterystyki indywidualistyczne;
- styl relacji z ludźmi;
- propagowane idee;
- wartości.

Indywidualne cechy osobowości wpływają na postrzeganie jednostki przez otaczających, na naprawienie wizerunku, na samopostępowanie, jak również na jej samopoczucie i humor. Wizerunek zawodowy pracowników zakładów metodycznych placówek podyplomowej edukacji pedagogicznej ma wpływ na środowisko społeczne. W związku z powyższym, jeżeli wizerunek zawodowy pracowników zakładów metodycznych placówek podyplomowej edukacji pedagogicznej został ukształtowany w pełnej mierze, to na ogół tworzy się wrażenie człowieka konkurencyjnego, z którym otaczający będą dążyć do współdziałania.

Wniosek

Więc, badanie procesów kreowania wizerunku pracowników zakładów metodycznych obecnie jest jednym z głównych celów badań w zakresie pedagogicznej imagologii. Podstawą stworzenia wizerunku zawodowego pracowników zakładów metodycznych jest, przede wszystkim, praca nad sobą, która zależy od wielu czynników. Dokonałmy analizy literatury przedmiotu i scharakteryzowaliśmy takie funkcje: zawodową, adaptacyjną, realizacji osobistej, aksjologiczną, komunikacyjną, heurystyczną, psychoterapeutyczną. Wyzaczyliśmy główne typowe elementy wizerunku zawodowego pracowników zakładów metodycznych oraz sformowaliśmy określenie wizerunku pracowników zakładów metodycznych placówek podyplomowej edukacji pedagogicznej.

Podsumowując wszystko powyższe, można wyciągnąć wnioski, że wizerunek pracowników zakładów metodycznych jest swoistym, utrwalonym w obrazie, symbolach i normach programem społecznego zachowania człowieka.

Bibliografia

Берд П. Продай себя. Тактика совершенствования Вашего имиджа / П. Берд. – Минск. – 1997. – 652 с.

Забродська Л. Управління розвитком імідж-фактору в контексті підвищення професіоналізму науково-педагогічних працівників [електронний журнал] / Л. Забродська. – 2013. – № 12. – Режим доступу : <http://umo.edu.ua/katalog/850-elektronne-naukove-fahove-vydannja-qteorija-ta-metodyka-upravlinnja-osvitojuq-vypusk-12-2013>

Шепель В. М. Имиджелогия: Секреты личного обаяния / В. М. Шепель. – 2-е изд. – М.: Культура и спорт, 1997. – 327 с.

Норіцина Н.І. Маркетингова політика комунікацій: Курс лекцій. – К.: МАУП, 2003. – 120 с.

Пархоменко Т. С. К інституалізації іміджелогії / Т. С. Пархоменко // Проблемы имиджелогии: материалы I междунар. конф., 8–9 февраля 2000 года в г. Кривом Роге. – К.: ЕУФІМБ, 2000. – 380 с.

Палеха Ю. І. Іміджелогія: навч. посіб. / За заг. ред. З. І. Тимошенко. – К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2005. – 324 с.

Почепцов Г. Имиджелогия: теория и практика / Г. Почепцов. – 1998. – К.: Изд. С.-Пб. “АРСФ – Украина”, 1998. – 240 с.

Синельникова Л.Н. Менеджер по публік рилейшинз – престижная профессия: Информация для абитуриентов. – Луганск: Альма-матер, 2003. – 38 с.

Холод А. М. Основы имиджелогии / А. М. Холод. – К., 2002. – 172 с.

Чернишова Є. Р. Формування кадрового потенціалу системи післядипломної педагогічної освіти : моногр. : наук. вид / Є. Р. Чернишова. – К. : Пед. думка, 2012. – 472 с.

РЕЦЕНЗІЯ
НА СТАТТІ ТА ЕСЕ УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТІВ ТА АСПІРАНТІВ,
ПОДАНИХ НА КОНКУРС ПРОЕКТУ
Сталий Розвиток – Науковий Дебют 2013
(ФРАГМЕНТИ)

Загальна оцінка студентських робіт

Конкурсні роботи (статті та есе), які надійшли до українського відділення конкурсної комісії, присвячені розкриттю філософських, соціологічних, психолого-педагогічних, екологічних та економічних аспектів сталого розвитку. Різні аспекти цієї глобальної проблеми, які порушили майбутні науковці у своїх творчих розвідках 2013 року, водночас пов'язані з їх професійною підготовкою в українських університетах. Зміст наукового пошуку спрямовувався на обґрунтування необхідних умов і створення можливостей для поступового сталого розвитку української держави, формування молодого покоління фахівців.

До конкурсної комісії надійшли студентські наукові праці з багатьох українських університетів. Найактивнішими і наполегливішими виявились студенти Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, Житомирського державного університету імені Івана Франка, Київського національного університету технологій і дизайну, Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Хмельницького національного університету, Миколаївського національного педагогічного університету імені В.О. Сухомлинського, Національного лісотехнічного університету України (м. Львів), Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, а також Університету менеджменту освіти НАПН України. Загалом українським відділенням конкурсної комісії було розглянуто понад 180 робіт, присвячених різним аспектам сталого розвитку.

Українська молодь у своїй науковій розвідці розгортає у площині філософських роздумів щодо побудови культурного континууму між Сходом і Заходом (О. Дубина), трансформації смисложиттєвих орієнтацій (О. Іванова), емоційного інтелекту (Є. Іванова), українського контексту комунікативних чинників в європейському просторі (А. Северенчук) та розвитку екологічної культури людини (О. Стрельченко).

Учасниками конкурсу здійснюється активне осмислення перспектив використання прогресивних ідей європейського і, зокрема, польського досвіду в системі освіти України (О. Комочкова, М. Мамон), творчо осмислюється потенціал педагогічної освіти (О. Бойченко). Приділено увагу проблемам соціального розвитку дітей-дошкільнят (О. Міценко), вивченню особливостей роботи з обдарованими школярами (А. Біда), а також розвитку пренатальної педагогіки (Т. Смик). Не залишилися поза увагою педовтологічні аспекти: досліджено феномен професійного вигорання вчителів та виявлено можливості його профілактики (Ю. Скорик). Наголошено також на важливості формування здоров'язбережувальної компетентності майбутніх вихователів (Т. Червищенко).

У дослідженнях окремих майбутніх науковців виокремлено соціально-економічні потреби інноваційного розвитку суспільства, якому може передувати професійна мобільність студентської молоді (Д. Колеснікова), подальший розвиток жіночих рухів в Україні, зокрема екологічних (М. Ожгібесова), а також зниження рівня бідності як однієї з важливих умов становлення в Україні суспільства сталого розвитку (А. Плотнікова).

Продовжено вивчення проблем та перспектив сталого економічного розвитку в Україні на загальнодержавному (О. Міннич) і галузевих рівнях. Зокрема, здійснено компаративний аналіз трудового законодавства (С. Кобчук), розглянуто постіндустріальні моделі розвитку суспільства (Л. Вихівська), можливості еколого-орієнтованого розвитку підприємств (О. Волошенко) та забезпечення стану екологічної безпеки (Б. Рудой, Д. Кобилкін, Я. Устіловський, К. Соседко), а також застосування зеленої хімії (В. Землякова).

Значну увагу приділено вивченню екосистем та біорізноманіття української природи: індикатори сталого розвитку вивчала Н. Нечай, а загрози виявляв Д. Спрягайло.

Учасники конкурсу в рамках проекту другий рік поспіль довели високий рівень своєї підготовки до порівняльно-педагогічного наукового аналізу проблем сталого розвитку. Одинадцять майбутніх науковців написали статті англійською і польською мовами. Вони приділяли увагу екологічним (Ю.Ворохта, К. Пирин), культурологічно-освітнянським (М. Пустовойт, О. Горячко, К. Пустотіна, Ю. Мозалевська, О. Афанасьєва, А. Виноградова) і туристичним (М. Грицюк, П. Уршуляк) проблемам в українському суспільстві.

Водночас зазначимо, що дослідження, присвячене розв'язанню проблеми нейтралізації токсичних відходів, виявилось актуальним. Його результати узагальнено на високому теоретичному рівні й мають важливе практичне значення. Цьогорічним лауреатом визнано аспіранта Львівського державного університету безпеки життєдіяльності Артура Ренкаса.

На жаль, не всі надіслані роботи витримали конкурсний відбір. Вони були надіслані авторам для подальшого доопрацювання з метою участі в

інших конкурсах. Як наголошували організатори конкурсу та члени журі, дослідження проблеми сталого розвитку відкрило українським студентам можливість здійснювати порівняльний аналіз актуальних проблем розвитку України як європейської держави.

Загальний висновок:

Міжнародний конкурс «Сталий розвиток – Науковий дебют – 2013», що проводиться за ініціативою депутата Європейського Парламенту професора, доктора хабілітованого, інженера Єжи Бузека, сприяє формуванню нової молодшої генерації майбутніх науковців у нашій державі. Участь Національної академії педагогічних наук України у підготовці студентів, магістрантів та аспірантів до конкурсу на базі Вищої менеджерської школи у Варшаві сприяє розвитку міжнародної співпраці майбутніх молодих науковців, поглибленню їхнього інтересу до філософських, соціологічних, психологічних, педагогічних, економічних та інших проблем сталого розвитку у контексті європейської інтеграції.

Учасники конкурсу «Сталий розвиток – Науковий дебют – 2013» з глибоким інтересом обговорюють вихідні позиції впровадження ідей сталого розвитку в Україні, про що свідчить якість дослідження обраних аспектів проблем, самостійність та об'єктивність наукового аналізу реального стану різних аспектів сталого розвитку, а також критичне мислення й відповідальне ставлення майбутніх фахівців до своєї майбутньої професійної діяльності.

Статті студентів (Ольги Бойченко, Людмили Вихівської, Олени Волощенко, Юрія Ворохти, Олени Горячко, Мар'яни Грицюк, Валерії Землякової, Марини Єременко, Дмитра Кобилкіна і Ярослава Устіловського, Сергія Кобчука, Дарини Колеснікової, Ольги Комочкової, Марії Мамон, Ольги Мінич, Олени Міценко, Наталі Нечай, Марії Ожгібесової, Ксенії Пирин, Анастасії Плотнікової, Мирослави Пустовойт, Катерини Пустотіної і Юлії Мозалевської, Богдана Рудого, Аліни Северенчук, Тамари Смик, Катерини Сосєдко, Дмитра Спрягайла, Ольги Стрельченко, Павла Уршуляка, Таміли Черевіщенко) і аспірантів (Ольги Афанасьєвої, Антоніни Біди, Анни Виноградової, Олександра Дубини, Оксани Іванової, Євгенії Іванової, Юлії Скорик,) відповідають вимогам міжнародного конкурсу «Сталий розвиток – Науковий дебют – 2013» й рекомендуються до опублікування.

За результатами міжнародного конкурсу визнано переможцем аспіранта Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, творчого й перспективного дослідника Артура Ренкаса – автора статті „Neutralization problem of landfills hexachlorobenzene toxic waste” («Проблеми поводження з полігонами отруйних відходів гексахлорбензолу»), який бере активну

участь у діяльності наукового товариства студентів і курсантів, виконанні науково-дослідних робіт, підготовці та проведенню наукових конференцій і характеризується високими професійними і загальнолюдськими якостями.

Нелля Ничкало

Anna Ambroziak jest autorką artykułu „Abortion in Light of Sustainable Development: Egoism of the Current Generation or Altruism Toward the Future One?”. Autorka napisała artykuł logiczny pod względem struktury, adekwatny do tytułu, oparty na literaturze przedmiotu. Innowacyjnym jest zagadnienie aborcji w kontekście rozwoju zrównoważonego oraz w perspektywie socjobiologii jako teorii społecznej.

Marta Borówka napisała artykuł pt. „Polish migrant children’s sustainable development in English schools across Doncaster – case study”, który stanowi analizę projektów edukacyjnych skierowanych do dzieci migrantów z Polski w Wielkiej Brytanii w kontekście rozwoju zrównoważonego. Artykuł oparty na autorskich badaniach empirycznych pokazuje problemy dzieci migrantów w znalezieniu się w innej, obcej dla nich, kulturze, a szczególnie podkreśla programy edukacyjne realizowane w ramach systemu szkolnictwa skierowane do zagrożonych grup społecznych, co wpisuje się w model rozwoju zrównoważonego.

Grzegorz Omelan w artykule „Astromining: mankind’s next frontier” analizuje istotne zjawisko z punktu widzenia rozwoju zrównoważonego, jakim jest pozyskiwanie mineralów i zasobów z kosmosu w związku z ich ograniczonymi zasobami na ziemi. Analizowany przykład stanowi niewątpliwie jedno z wyzwań rozwoju zrównoważonego, często pomijane w literaturze przedmiotu, a obecne w literaturze czy filmie. Esej ukazuje nie tylko kwestie technologiczne, ale również wskazuje na możliwości rynkowe badanego zjawiska.

Łukasz Stępowski jest autorem artykułu „The Legal Status of the Principle of Sustainable Development in EU Law”, w którym analizuje problematykę rozwoju zrównoważonego w kontekście prawa pierwotnego UE oraz aktów prawa pochodnego. Interesującym jest zwrócenie uwagi Autora na skutki prawne zasad zrównoważonego rozwoju. Artykuł oparty został na rzetelnych analizach orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej.

Robert Geisler

INFORMATION ABOUT AUTHORS
AND ABSTRACTS OF THE ARTICLES

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ
ТА РЕФЕРАТИВ СТАТТІ

Afanasjewa Olga – Narodowy Uniwersytet imienia Bohdana Chmielnickiego w Czerkasach, doktorantka, 1 rok studiów – *Kształcenie kompetencji zrównoważonego rozwoju u studentów jako sposób zmniejszenia różnicy między wykształceniem a realnym życiem – Życie w zrównoważonym społeczeństwie wymaga przygotowania, które by zapewniło studentom ponadnormatywne umiejętności, np., krytycznego myślenia, rozwiązywania problemów, manipulacji, analizy i syntezy informacji. Niniejszy artykuł ukazuje proces kształcenia kompetencji studentów, niezbędnych dla życia w zrównoważonym społeczeństwie poprzez ich zaangażowanie w zrównoważony rozwój i uświadomienie znaczenia tego zaangażowania przez każdego studenta. Z punktu widzenia autora, podstawy koncepcyjne podejścia konstruktywistycznego w połączeniu z modelem dialogowego badania Wellsa mogą być stosowane jako skuteczne narzędzie w procesie tworzenia kompetencji zrównoważonego rozwoju studentów.*

(**Olga Afanasjewa** – Cherkasy B. Khmelnytskyi National University, PhD student of the 1 year of study – *Building students' SD capacities: bridging the gap between education and real life* – Living in a calls for such a type of learning that would equip students with advanced skills like critical thinking, problem-solving, manipulating, synthesizing and analyzing information. This paper focuses on the process of building students' capacities necessary for living in a sustainable society through enhancing their higher order thinking skills and, simultaneously, through engaging them into the scope of SD challenges by making this engagement meaningful for every learner. From the author's point of view, the conceptual basis of the constructivist approach, coupled with Wells's model of dialogic inquiry, can be used as an effective tool in the process of building students' SD capacities).

Ambroziak Anna R. – University of Warsaw (UW), 1st year of Ph.D. studies, Neuropsychology – *Abortion in light of sustainable development: egoism of the current generation or altruism toward the future one?* – Abortion is one of the still current and widely discussed issues around the World. In the times of creating new model of life due to the policy of sustainable development, induced abortion gains a new meaning. Thus, the aim of the current paper is to provide a fresh view on the issue of abortion in terms of egoism and altruism. Through the comparison of abortion law of UN members, seven cases for legal abortion are distinguished. Analysis of the point of view of the pregnant women and physicians, egoistic and altruistic reasons for ending pregnancy are differentiated. Next, those reasons are interpreted through the

evolutionary psychology perspective, which supports the righteousness of abortion in light of sustainable development. In conclusion, considering abortion within the framework of egoism and altruism may provide effective legal decisions congruent with the assumptions of sustainable development.

.....

Bojczenko Olena – Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny imienia Wasyła Suchochmińskiego w Mikołajowie, Instytut Edukacji Pedagogicznej, studentka, 6 rok studiów – *Potencjał edukacji pedagogicznej w kontekście zrównoważonego rozwoju* – Edukacja w kontekście zrównoważonego rozwoju jest rozpatrywana jako proces, który trwa przez całe życie, od wczesnego dzieciństwa do zdobycia wykształcenia wyższego oraz kształcenia ustawicznego. Edukacja pedagogiczna jest niezbędnym elementem nowoczesnego społeczeństwa opartego na wiedzy i jest realizowana w trakcie kształcenia ustawicznego. Rozwój myślenia studentów uczelni wyższych i instytutów studiów podyplomowych, skierowany do zrównoważonej przyszłości – to główne zadanie edukacji na początku XXI wieku.

(Олена Бойченко – Миколаївський національний педагогічний університет імені В. О. Сухомлинського, Інститут педагогічної освіти, студентка, 6 курс – *Потенціал педагогічної освіти в контексті сталого розвитку* – Освіта в контексті сталого розвитку розглядається як процес, що триває впродовж життя, починаючи з раннього дитинства до здобуття вищої освіти, а також неперервної освіти. Педагогічна освіта є необхідною складовою сучасного суспільства знань, вона реалізується у процесі неперервного навчання. Розвиток мислення студентів вищих педагогічних навчальних закладів та інститутів післядипломної освіти, орієнтованого на стає майбутнє – ключове завдання освіти на початку XXI століття)

.....

Borówka Marta – Uniwersytet Gdański – *Polish migrant children's sustainable development in English schools across Doncaster – case study* – The aim of the article “Polish migrant children’s sustainable development in English schools across Doncaster – case study” is to present the phenomenon of sustainable development in the field of education. It provides theoretical and practical aspects of the role of language ability in child’s sustainable development and presents the case study of Polish girl Aleksandra and her attainment in an educational system in England. The data have been collected through participatory methodologies such as working with Polish migrant children and engaging them in data production, observing them during the lessons and interviewing key informants. In order to gain some insight into different aspects of the pupil’s background, SEN files and EAL register remained accessible for me at every point of my research. The article leaves the reader with an open question in order to provoke a number of reflections regarding Polish migrant children’s sustainable development in English schools.

Bida Antonina – Narodowy Uniwersytet imienia Bohdana Chmielnickiego w Czerkasach, Dydaktyczno-Naukowy Instytut Edukacji Pedagogicznej, Pracy Socjalnej i Sztuki, doktorantka, 3 rok studiów – *Osobliwości pracy z uzdolnionymi uczniami w szkołach ogólnokształcących Ukrainy i w Polsce* – Ukazano osobliwości pracy z uzdolnionymi uczniami w szkołach ogólnokształcących Ukrainy i w Polsce. Stwierdzono znaczenie wyszczególniania uzdolnionych dzieci i udzielania im pomocy w rozwoju. Zaakcentowano konieczność poprawienia efektywności pracy z uzdolnionymi dziećmi drogą wdrażania nowoczesnych technologii.

(**Антоніна Біда** – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Навчально-науковий інститут педагогічної освіти, соціальної роботи і мистецтва, аспірантка, 3 рік навчання – Особливості роботи з обдарованими школярами в загальноосвітніх школах України і Польщі – Розкрито особливості роботи з обдарованими школярами в загальноосвітніх школах України і Польщі. З'ясовано значення виявлення обдарованих дітей та надання їм допомоги у розвитку. Наголошено на необхідності підвищення ефективності роботи з обдарованими дітьми за допомогою застосування новітніх технологій).

.....

Czerewyszczenko Tamiła – Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny imienia Oлександра Dowżenki w Głuchowie, kierunek: „Edukacja przedszkolna”, 5 rok studiów – *Kształcenie kompetencji zachowania zdrowia przyszłych wychowawców* – Zaprezentowano własną wizję rozwiązania problemu formowania zdrowego trybu życia przedszkolaków. Jako wskaźniki jakości kształcenia przyszłych nauczycieli rozpatrzono kompetencje wychowawcy dotyczące zachowania zdrowia. Te kompetencje, będące integracyjną jakością jednostki, wyrażane są przez poziom przyswajania doświadczenia społecznego w aspekcie zachowania zdrowia i skierowane są zarówno do zachowania własnego zdrowia, jak i zdrowia uczniów, co jest niezbędnym warunkiem zrównoważonego rozwoju społeczeństwa.

(**Таміла Черевищенко** – Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, спеціальність: „Дошкільна освіта”, 5 курс – Формування здоров'язбережувальної компетентності майбутніх вихователів – Запропоновано власне бачення вирішення проблеми формування здорового способу життя дітей дошкільного віку. Показником, за яким можна відстежити якість підготовки майбутніх педагогів, визначається здоров'язбережувальна компетентність вихователя, що позиціонується як інтегративна якість особистості, виражена рівнем засвоєння соціального досвіду в аспекті здоров'язбереження, спрямованого на збереження власного здоров'я та здоров'я вихованців, що є необхідною умовою сталого розвитку соціуму).

.....

Dubyna Aleksandr – Narodowy Uniwersytet imienia Bohdana Chmielnickiego w Czerkasach, Dydaktyczno-Naukowy Instytut Filozofii i Historii, kierunek: religia, doktorant, 1 rok studiów – *Українське континуум культури: між Wschodem a Za-*

cbodem – Reprezentowano wyniki studiów perspektyw rozwoju Ukrainy w kontekście globalnych procesów cywilizacyjnych. Na podstawie osiągnięć teoretycznych J. Lypy, E. Malaniuka, Z. Brzezińskiego, S. Hantingtona, B. Hendzelisa, A. Toynbee, M. Trubeckoja dokonano analizy współczesnej sytuacji geopolitycznej Ukrainy. Zaproponowano projekt środków, zmierzających do konsolidacji ukraińskiego społeczeństwa poprzez „samowiedzę” narodową i kulturową „samorozwój”. Szczególną uwagę przywiązuje się do idei jedności narodu ukraińskiego, według której jako celowe wskazane jest tworzenie warunków dla realizacji wzajemnie związanych aspektów koncepcji zrównoważonego rozwoju na Ukrainie.

(Олександр Дубина – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Навчально-науковий інститут історії і філософії, аспірант, спеціальність: „Релігієзнавство”, 1 рік навчання – Український культурний континуум: між Сходом і Заходом – Викладено результати вивчення перспектив розвитку України в контексті глобальних цивілізаційних процесів. На основі теоретичних напрацювань Ю. Липи, Є. Маланюка, З. Бжезінського, С. Гантінгтона Б. Гендзеліса, А. Тойнбі, М. Трубецького здійснено аналіз сучасного геополітичного становища України. Запропоновано проект заходів, спрямованих на консолідацію українського суспільства шляхом національного самопізнання та культурної самотворчості. Особливу увагу приділено ідеї соборності української нації, відповідно до якої доцільно створювати умови для реалізації взаємопов’язаних аспектів концепції сталого розвитку в Україні).

.....

Goriaczko Olena – Państwowy Uniwersytet imienia Iwana Franki w Żytomierzu, Dydaktyczno-Naukowy Instytut Filologii, studentka, 3 rok – *Duchowne bezpieczeństwo jako składowa stałego rozwoju ludzkości* – Przeanalizowano problem bezpieczeństwa duchowego we współczesnym społeczeństwie. Określono podstawowe kwestie duchowości na obecnym etapie, udowodniono aktualność i konieczność tworzenia duchowych wartości i życiowych orientacji, wyodrębniono rdzeń moralny i duchowy osobowości, przyczyny duchowego kryzysu społeczeństwa. Podjęto próbę identyfikacji przyczyn, które bezpośrednio wpływają na ogólny stan duchowości społeczeństwa oraz główne czynniki (edukacja, kultura, moralność itp.), które mogłyby ten stan poprawić. Udowodniono, że problem bezpieczeństwa duchowego w warunkach niestabilności społecznej ma zasadnicze znaczenie dla samoochrony.

(Олена Горячко – Житомирський державний університет імені Івана Франка, Навчально-науковий інститут філології, студентка, 3 курс – *Духовна безпека в якості постійного компонента людського розвитку* – Проаналізовано проблему духовної безпеки в сучасному суспільстві. Окреслено основні питання духовності на сучасному етапі, доведено актуальність і необхідність формування духовних цінностей, життєвих орієнтирів, виділено морально-вольовий стрижень особистості, причини духовної кризи соціуму. Здійснено спробу визначити причини, які безпосередньо впливають на загальний стан духовності суспіль-

ства та основні чинники (освіта, культура, мораль тощо), які б мали покращувати цей стан. Означено, що проблема духовної безпеки в умовах соціальної нестабільності є важливою умовою самозбереження).

.....

Gryciuk Mariana – Narodowy Uniwersytet Leśno-Techniczny Ukrainy we Lwowie, doktorantka, 3 rok studiów, kierunek: „Gospodarka środowiskowa i ochrona środowiska” – *Modelowanie optymalnej trajektorii zrównoważonego rozwoju turystyki w ukraińskim regionie Karpat* – Oceniono osobliwości modelowania optymalnej trajektorii zrównoważonego rozwoju turystyki w ukraińskim regionie Karpat. Stwierdzono, że szczególną uwagę należy zwrócić na tymczasowe opcje (na przykład, harmonogramy etapów wprowadzenia projektów, harmonogramy terminów ich realizacji i oddania do eksploatacji), których głównymi czynnikami są dynamika warunków rynkowych i dostępność zasobów finansowych. Opracowano model matematyczny strategii rozwoju turystyki w regionie karpaccim (kolejność realizacji etapów strategicznych).

(**Mariana Grytsiuk** – National Forestry University of Ukraine, Lviv, a postgraduate of 3-rd year, specialty „Economics of natural resources and environmental protection” – *Modeling of optimal trajectory for stable development of tourism in Ukrainian Carpathians* – This article outlines features of optimal trajectory modeling for stable tourism development in Ukrainian Carpathians. It was found that serious attention has to be paid to temporary parameters the determinative factors of which are dynamics of market and availability of financial resources. Within this article, the author has developed a mathematical model of the strategy of development of tourism in Carpathian region (the sequence of strategic stages implementation), taking into account the probabilistic nature of financial indicators origin as possible deviations with the predetermined probability).

.....

Hvizdová Eva – Technická Univerzita Ostrava, Ekonomická fakulta, katedra obchodu a marketingu, 5. Ročník – *Consumer Behaviour and its Influence on Tourism Development* – Consumer behavior in developed economies is the subject of sustained interest, since only the consumer himself decides what kind of services he needs and for which he is willing to pay well. Tourism is considered a major determinant of the development of the national economy and represents a potential of generating a profit from a macroeconomic point of view and also from a microeconomic perspective. The aim of this paper is the analysis and comparison of the views of the individual authors on concepts such as tourism and consumer behaviour. We also want to point out through conducted marketing research on the impact of demographic variables on consumer behavior in tourism.

.....

Iwanowa Eugenija – Narodowy Uniwersytet imienia Tarasa Szewczenki w Kijowie, Wydział Psychologii, doktorantka, 2 rok studiów – **Emocjonalna inteligencja człowieka jako warunek zrównoważonego rozwoju** – Ukazano

główne postanowienia społecznego komponentu koncepcji zrównoważonego rozwoju, podkreślono znaczenie emocjonalnej inteligencji w realizacji jej zasad. Zbadano zmiany w instytucji rodziny oraz rodzinne dysfunkcje, spowodowane tymi zmianami. Poddano analizie wyniki badań inteligencji emocjonalnej i jej związku z osobistymi problemami nastolatków. Rozpatrzono czynniki społeczne, które wpływają na poziom emocjonalnej inteligencji człowieka. Udowodniono, że procesy emocjonalne w rodzinie – to czynnik, determinujący orientację zachowania członków rodziny.

(Євгенія Іванова – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Факультет психології, аспірантка, 2 рік навчання – Емоційний інтелект людини як передумова сталого розвитку – Висвітлено основні положення соціального компонента концепції сталого розвитку, наголошено на важливості емоційного інтелекту в реалізації її принципів. Простежено зміни в інституті сім'ї та сімейні дисфункції, спричинені цими змінами. Проаналізовано результати дослідження емоційного інтелекту і його зв'язку з особистісними проблемами підлітків. Розглянуто соціальні чинники, які впливають на рівень емоційного інтелекту людини. Доведено, що емоційні процеси у сім'ї є чинником визначення спрямованості поведінки членів родини).

.....

Iwanowa Oksana – Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny imienia M.P. Dragomanowa, Instytut Socjologii, Psychologii i Komunikacji Społecznych, kierunek: „Psychologia edukacyjna i rozwojowa”, 2 rok studiów – Transformacja sensownie-życiowych orientacji jako czynnik zrównoważonego rozwoju – Wyświetlano rolę sensownie-życiowych orientacji w stałym rozwoju człowieka, ukazano sprzeczności między procesami globalizacji na zewnętrznym, społeczno-politycznym poziomie, a dezintegracji – na wewnętrznym, duchownym poziomie. Zaakcentowana odpowiedzialność każdego członka społeczeństwa za stabilne i pomyślnie życie w harmonii ze środowiskiem. Ujawniono znaczenie wartości ekologicznych dla sensownie-życiowych orientacji młodej osoby, których świadomość będzie sprzyjała zapewnieniu zrównoważonego rozwoju. Uzasadniono konieczność opracowania krajowych psychologiczno-edukacyjnych programów kształcenia sensownie-życiowych orientacji uczniów i studentów.

(Оксана Іванова – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Інститут соціології, психології та соціальних комунікацій, спеціальність: „Педагогічна та вікова психологія”, 2 курс – Трансформація смисложиттєвих орієнтацій як чинник сталого розвитку суспільства – Висвітлюється роль смисложиттєвих орієнтацій у сталому розвитку людства, розкривається суперечність між процесами глобалізації на зовнішньому, суспільно-політичному рівні та дезінтеграції – на внутрішньому, духовному рівні. Наголошується на відповідальності кожного члена суспільства за стабільне й благополучне життя в гармонії з навколишнім середовищем. Розкривається значення

екологічних цінностей для смисложиттєвих орієнтацій молодшої людини, усвідомлення яких сприятиме забезпеченню сталого розвитку. Обґрунтовується необхідність створення національних психолого-педагогічних програм формування смисложиттєвих орієнтацій учнівської і студентської молоді).

.....

Jeremenko Maryna – Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny imienia Aleksandra Dolżenki w Głuchowie, 3 rok kierunku „Biologia” – *Możliwości biosfery i zrównoważonego rozwoju społeczeństwa: Problemy i perspektywy koewolucji* – Rozpatrywany jest koewolucyjny paradygmat zrównoważonego rozwoju systemu „biosfera-społeczeństwo” drogą tworzenia rezerwatów biosfery, ekologicznej sieci, rozwoju obszarów chronionych, a także przejście na wykorzystanie głównie zasobów odnawialnych. Opisywano celowość trzymywania się koncepcji naturalnego „złotego środka”, która przewiduje obowiązkową korelację między kulturalnymi a naturalnymi krajobrazami planety na poziomie 68% i 32%.

(**Марина Єременко** – Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, 3 курс, спеціальність: „Біологія” – *Можливості біосфери і сталий розвиток суспільства: проблеми і перспективи коеволуції* – Розглядається коеволуційна парадигма сталого розвитку системи «біосфера-суспільство» шляхом формування біосферних заповідників, екомережі, розвитку заповідної справи, а також переходу на використання переважно відновлювальних ресурсів. Описано доцільність дотримання концепції природної «золотої середини», яка передбачає обов'язкове співвідношення між культурними й натуральними ландшафтами планети на рівні 68 % і 32 % відповідно та перехід до авторофності).

.....

Kobczuk Sergij – Państwowy Uniwersytet Bezpieczeństwa Życia we Lwowie, Instytut Obrony Cywilnej, kierunek: «Ochrona pracy w dziedzinie cywilnej obrony», 5 rok – *Czynne ustawodawstwo Ukrainy: problemy i perspektywy* – Dokonano porównawczej charakterystyki projektu nowego i aktualnego Kodeksu Pracy, zaproponowano środki polepszenia aktualnie obowiązującego ustawodawstwa, biorąc pod uwagę usterki jednego i drugiego aktu prawodawczego. Analiza projektu Kodeksu Pracy wskazuje, że w zasadzie jest on mało konkurencyjny wobec kodeksu aktualnie obowiązującego: na ogół zawęża prawa pracowników, organizacji i związków zawodowych, natomiast znacznie rozszerza prawa pracodawców. Przepisy projektu Kodeksu Pracy, sprzeczne z Konstytucją Ukrainy i ratyfikowaną przez Ukrainę Konwencją MOP, powodują społeczny opór i niezadowolenie z przebiegu zainicjowanych reform, co z kolei może doprowadzić do wzrostu socjalnego napięcia i masowych protestów obywateli.

(**Сергій Кобчук** – Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, Інститут цивільного захисту, спеціальність «Охорона праці у сфері цивільного захисту», 5 курс – *Трудове законодавство України: проблеми та перспективи* – Зроблено порівняльну характеристику проекту нового та чин-

ного трудового кодексу, запропоновано заходи щодо покращення трудового законодавства, виходячи із недоліків одного та іншого законодавчого акту. Аналіз проекту Трудового кодексу показує, що він мало у чому складає конкуренцію чинному кодексу. Проект кодексу в цілому звужує права працівників, правозахисних організацій і профспілок та суттєво розширює права роботодавців. Положення проекту Трудового кодексу, що суперечать Конституції України та ратифікованим Україною конвенціям Міжнародної організації праці (звуження прав найманих працівників, профспілок та їх об'єднань), породжують суспільний спротив та незадоволення перебігом ініційованих реформ, що може призвести до зростання соціальної напруги і масових протестів громадян).

.....

Kobyłkin Dmytro – Państwowy Uniwersytet Bezpieczeństwa Życia we Lwowie, Instytut Obrony Cywilnej, adiunkci, kierunek: „Zarządzanie projektami i programami”, 1 rok studiów – *Biurove projektowo-orientowane sterowanie Systemem 112 w celu zabezpieczenia stanu bezpieczeństwa ekologicznego* – Zaproponowano stosowanie projektowo-zorientowanego sterowania w celu zapewnienia stałego rozwoju ekosystemów Ukrainy. Przeprowadzono analizę bezpieczeństwa regionów Ukrainy i zaproponowano systemowe podejście do zarządzania innowacyjnymi projektami wprowadzenia Systemu 112 na skalę regionalną. Opracowano model organizacyjny – schemat biurowego projektowo-zorientowanego sterowania Systemem 112. Przedstawiono model środowiska dla efektywnego funkcjonowania Systemu 112 w warunkach stałego rozwoju społeczeństwa oraz model wzajemnego związku parametrów projektu przy zarządzaniu ryzykami w celu efektywnego funkcjonowania Systemu 112 w warunkach zapewnienia stanu ekologicznego bezpieczeństwa.

(**Дмитро Кобилкін** – Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, Інститут цивільного захисту, ад'юнкти, спеціальність: „Управління проектами та програмами”, 1-й рік навчання – Офісне проектно-орієнтоване управління Системою 112 для забезпечення стану екологічної безпеки – Запропоновано застосування проектно-орієнтованого управління для забезпечення сталого розвитку екосистем України. Проведено аналіз безпеки регіонів України та запропоновано системний підхід до управління інноваційними проектами впровадження Системи 112 на регіональному рівні. Розроблено організаційну модель-схему офісного проектно-орієнтованого управління Системою 112. Представлено модель проектного середовища ефективного функціонування Системи 112 в умовах сталого розвитку суспільства та модель взаємозв'язку параметрів проекту при управлінні ризиками для забезпечення ефективного функціонування Системи 112 в умовах забезпечення стану екологічної безпеки).

.....

Kolesnikowa Daryna – Narodowy Uniwersytet imienia Bohdana Chmielnickiego w Czerkasach, Dydaktyczno-Naukowy Instytut Edukacji Pedagogicznej, Pracy Socjalnej i Sztuki, kierunek: „Pedagogika socjalna”, studentka, 5 rok studiów – *Mo-*

bilność zawodowa młodzieży studenckiej jako warunek następny do innowacyjnego rozwoju społecznego (esej) – Zauważono, że zmiany w procesach społeczno-gospodarczych, postęp naukowo-techniczny oraz modernizacja wszystkich sektorów gospodarki narodowej doprowadziły do nowych wymagań wobec pracowników różnych sektorów i absolwentów różnych uczelni. Zanalizowano mobilność zawodową młodzieży studenckiej jako część składową innowacyjnego rozwoju społecznego. Zauważono znaczenie mobilności i zmian w treści programów nauczania szkół wyższych.

(**Дарина Колеснікова** – Черкаський національний Університет імені Богдана Хмельницького, Навчально-науковий інститут педагогічної освіти, соціальної роботи та мистецтва, спеціальність: „Соціальна педагогіка”, студентка 5-го курсу – *Професійна мобільність студентської молоді як передумова інноваційного розвитку суспільства (есе)* – Зазначено, що зміни у соціально-економічних процесах, науково-технічний прогрес та модернізація усіх галузей народного господарства призвели до появи нових вимог до працівників різних галузей, а також до випускників різних навчальних закладів. Проведено аналіз професійної мобільності студентської молоді як складової частини інноваційного розвитку суспільства. Підкреслено важливість мобільності і змін у змісті навчальних програм ВНЗ).

.....

Komoczowa Olga – Uniwersytet Narodowy w Chmielnicku, 5 rok, kierunek: «Filologia (język angielski i literatura)» – *Perspektywy wykorzystania postępowych idei polskiego doświadczenia w systemie szkolnictwa wyższego na Ukrainie* – Uzasadniono perspektywę wykorzystania postępowych idei doświadczenia polskiego w systemie szkolnictwa wyższego na Ukrainie. Na przykładzie funkcjonowania systemu szkolnictwa wyższego w Polsce wykazano przewagę edukacji europejskiej, zaproponowano sposoby poprawy procesów nauczania i wychowania w szkolnictwie wyższym na Ukrainie.

(**Ольга Комочкова** – Хмельницький національний університет, факультет міжнародних відносин, 5 курс, спеціальність: «Філологія (англійська мова та література)» – *Перспективи використання прогресивних ідей польського досвіду в системі вищої освіти України* – Обґрунтовано перспективи використання прогресивних ідей польського досвіду в системі вищої освіти України. На прикладі функціонування системи вищої освіти Польщі висвітлено переваги європейської освіти, а також запропоновано можливі шляхи покращення навчально-виховного процесу у вищій школі України).

.....

Mamoń Maria – Narodowy Uniwersytet imienia Bohdana Chmielnickiego w Czerkasach, Dydaktyczno-Naukowy Instytut Edukacji Pedagogicznej, Pracy Socjalnej i Sztuki, kierunek: „Pedagogika socjalna”, studentka, 1 rok studiów – *Idea zrównoważonego rozwoju w środowisku edukacyjnym Ukrainy* – Wskazano, że zrównoważony rozwój stawia pytanie o cel istnienia człowieka i społeczeństwa oraz wymaga przegądu relacji między człowiekiem a środowiskiem, sprawiedliwością społeczną

i równością. Wskazano ścieżkę do warunków realizacji przejścia Ukrainy do realizacji idei zrównoważonego rozwoju. Na podstawie analizy aktualnego stanu społecznej działalności człowieka w zakresie realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju na Ukrainie zaproponowano wdrażać te zasady uwzględniając alternatywne rozwiązania w celu osiągnięcia oczekiwanych rezultatów.

(Марія Мамон – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Навчально-науковий інститут педагогічної освіти, соціальної роботи та мистецтва, студентка, 1 курс – *Ідея сталого розвитку в освітньому просторі України – Узагальнено*, що сталий розвиток ставить питання про мету існування людини і суспільства та вимагає перегляду взаємовідносин між людиною і природою, соціальною справедливістю і рівністю. Зазначено шляхи та умови реалізації переходу України до сталого розвитку. На основі аналізу сучасного стану соціальної сфери діяльності концепт сталого розвитку в Україні пропонується впроваджувати в життя на основі врахування альтернативних варіантів досягнення очікуваних результатів).

.....

Micenko Olena – Narodowy Uniwersytet imienia Bohdana Chmielnickiego w Czerkasach, Dydaktyczno-Naukowy Instytut Edukacji Pedagogicznej, Pracy Socjalnej i Sztuki, kierunek: „Pedagogika socjalna”, studentka, 5 rok studiów – *Problem rozwoju społecznego dzieci w wieku przedszkolnym* – Przeanalizowano problem rozwoju społecznego dzieci w wieku przedszkolnym w teorii i praktyce wczesnej edukacji. Zbadano organizację pracy pedagoga społecznego w przedszkolu. Zbadano mechanizm rozwoju społecznego dziecka i jego składniki: kognitywny (zdolność do poznania ludzi, ich zachowań, relacji) oraz behawioralny (motywacje i umiejętności interakcji w różnych sytuacjach wspólnych działań).

(Олена Міценко – Черкаський національний Університет імені Богдана Хмельницького, Навчально-науковий інститут педагогічної освіти, соціальної роботи та мистецтва, спеціальність: „Соціальна педагогіка”, студентка, 5 курс – Проблема соціального розвитку дітей дошкільного віку – Проведено аналіз проблем соціального розвитку дітей дошкільного віку в теорії та практиці дошкільної освіти. Досліджено організацію роботи соціального педагога дошкільного навчального закладу. Проаналізовано механізм соціального розвитку дитини і його компоненти: когнітивний (здатність до пізнання людей, їхньої поведінки, взаємин) та поведінковий (мотиви й навички взаємодії в різних ситуаціях спільної діяльності)).

.....

Minycz Olga – Państwowy Uniwersytet imienia Iwana Franki w Żytomierzu, Dydaktyczno-Naukowy Instytut Pedagogiki, studentka, 6 rok studiów – *Zrównoważony rozwój gospodarczy Ukrainy: problemy i perspektywy* – Zbadano możliwości realizacji zrównoważonego rozwoju gospodarek transformacyjnych we współczesnych warunkach prowadzenia gospodarki. W artykule rozpatrzono metodologiczne podejścia do określenia kierunków społeczno-ekonomicznego rozwoju Ukrainy.

Przedstawiono koncepcyjne podstawy paradygmatu rozwoju gospodarczego Ukrainy w XXI wieku biorąc pod uwagę globalne koncepcje rozwoju społeczeństwa. Oceniono wpływ globalnych zmian na rozwój niezrównoważonych gospodarek, podjęto próbę zbadania problemu cyklicznego rozwoju.

(**Ольга Мінч** – Житомирський державний університет імені Івана Франка, Навчально-науковий інститут педагогіки, студентка, 6 курс – Сталій економічний розвиток України: проблеми та перспективи – Досліджено можливість реалізації сталого розвитку трансформаційних економік в сучасних умовах господарювання. У статті розглянуто методологічні підходи до визначення напрямів до соціально-економічного розвитку України. Розроблено концептуальні положення парадигми економічного розвитку України у XXI ст. з урахуванням загальносвітових концепцій розвитку суспільства. Оцінено вплив глобальних перетворень на розвиток нестійких економік, досліджено проблеми циклічності розвитку).

.....

(**Mokrišová Viera** – Technická Univerzita Košice, fakulta BERG, 2. Ročník – *Implementation of Marketing in Catering Services Through Gastro Tickets* – Currently many companies engaged in the food service are struggling to win customers and gain competitive advantage. One of the ways to attract customers into a restaurant is the wider use of food tickets, through which customers have the option of daily comparison of the quality and the range of food served, which at the definitive result can lead to a good presentation of the company and building corporate reputation. The aim of paper is to analyze the different opinions of experts on the definition of marketing and catering services as well as interpretation of conducted marketing research oriented to the use of the gastro tickets in catering.

.....

(**Neczaj Natala** – Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny imienia Oleksandra Dowżenki w Gluchowie, Wydział Edukacji Przyrodniczej i Fizyko-Matematycznej, magistrantka – *Wskaźniki ilościowe bioróżnorodności jako indykatory równowagi ekosystemów* – Przedstawiono wyniki badania różnorodności gatunkowej entomofauny agrocenozów ogrodowych, rejonu Gluchowskiego w okręgu Sumskim (Ukraina) w latach 2012-2013 jako regulatora ekologicznej i biologicznej równowagi ekosystemów. Dokonano analizy systematycznej i ekologicznej gatunkowej różnorodności entomofauny jabłkowych a wiśniowo-jabłkowo-gruszkowych ogrodów Sumszczyzny. Określono dominanty i *outsidery* agrocenoz ogrodowych, zaproponowano metody regulowania liczby owadów-szkodników.

(**Наталя Нечай** – Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, факультет природничої і фізико-математичної освіти, магістрантка – Кількісні показники біорізноманіття як індикатори стійкості екосистем – Подано результати дослідження видового різноманіття ентомофауни садових агроценозів Глухівського району Сумської області (Україна) за 2012-2013 роки як регулятора екологічної і біологічної рівноваги екосис-

тем. Здійснено систематичний та екологічний аналіз видового різноманіття ентомофауни яблуневих та вишнево-грушево-яблуневих садів Сумщини. Визначено домінанти та аутсайтери садових агроценозів, запропоновано методи регулювання чисельності комах-шкідників).

.....

Omelan Grzegorz – Uniwersytet Opolski, rok II, studia doktoranckie, Nauki o polityce – *Astromining – mankind's next frontier* – Jeszcze 30 lat temu załogowe loty międzyplanetarne były domeną futurologów lub autorów *science fiction*. Dziś szybki rozwój technologii doprowadził do sytuacji, w której możemy mówić i pierwszych misjach pozaksiężycowych już w 2025 r. Realizują się bowiem wizje Konstantego Ciolkowskiego sprzed ponad stu lat i reżysera Ridleya Scotta (film „Obcy”) sprzed 34 – ludzkość wyrusza w głąb kosmosu, by przywozić stamtąd cenne minerały i zaspokoić zapotrzebowanie na Ziemi w obliczu kończących się zasobów. Powstały już detaliczne plany, jak tego dokonać, co więcej, w USA zarejestrowano dwie prywatne firmy mające zrealizować te pomysły. Wpisuje się to znakomicie w podstawową przesłankę zrównoważonego rozwoju – poprzez realizację tego ambitnego planu nie obciążymy pokolenia naszych wnuków nadmiernym zużyciem ziemskich minerałów. Sięgając po bogactwa naturalne w innych miejscach kosmosu, odciążymy nieco naszą macierzystą planetę i zapewnimy, w wymiarze globalnym, lepsze jutro przyszłym pokoleniom.

.....

Orzhibiesowa Marija – Państwowy Uniwersytet imienia Iwana Franki w **Żytomierzu**, Wydział Historii, studentka, 6 rok studiów – *Równość płci i ruchy ekologiczne kobiet na Ukrainie: tło historyczne i charakter problemu* – Zostało ukazane tło historyczne problemu równości płci oraz aktywności politycznej i społecznej kobiet. Rozpatrzone kwestię równości w kontekście zrównoważonego rozwoju na całym świecie, warunki poprawy społecznego wymiaru ludzkiego życia, możliwość osiągnięcia równości płci. Przedstawiono pewne zaburzenia pojęcia równości płci w świecie. Określono niektóre sposoby i przesłanki równości płci i ruchu ekologicznego kobiet na Ukrainie.

(**Марія Ожгібесова** – Житомирський державний університет імені Івана Франка, Історичний факультет, 6 курс – Гендерна «рівність» та жіночі екологічні рухи в Україні: історичні передумови та сутність проблеми – Висвітлено історичні передумови проблеми гендерної рівності, а також політичної і суспільної діяльності жінок. Розглянуто питання рівності у контексті сталого розвитку світу, умови покращення соціальної складової життя людства, можливості досягнення гендерної рівності. Окреслено певний дисбаланс розуміння поняття гендерної рівності у світі. Визначено певні шляхи та передумови гендерної рівності та жіночі екологічні Рухи в Україні).

.....

Muzalewska Julija – Narodowy Uniwersytet Technologii i Projektowania w Kijowie, 5 rok studiów, kierunek: „Marketing” – *Tworzenie przewag konkurencyjnych jako podstawowy sposób zapewnienia zrównoważonego rozwoju na rynku edukacyjnym* – W artykule

wymieniono główną konkurencję oraz podstawowe metody konkurencji na rynku edukacyjnym. Przedstawiono kryteria tworzenia imagu oraz kluczowe czynniki zapewnienia konkurencyjności usług edukacyjnych uniwersytetów na rynku. Wyodrębniono podejścia do oceniania poziomu edukacji. Wskazano podstawowe problemy na rynku edukacyjnych usług Ukrainy.

(Julia Mozalevska (5th year) – Kiev National University of Technologies and Design, specjalty „Marketing” – *Forming competitive advantage as a leading way of sustainable development on the education market* – The article outlines key competitors and major methods of competition in the education market. The criteria of image formation and key factors of universities competitiveness in the educational market are outlined. The approaches to the assessment of education are analyzed. The main problems in the educational market of Ukraine are singled out).

.....

Плотнікова Анастасія – Narodowy Uniwersytet imienia Bohdana Chmielnickiego w Czerkasach, Dydaktyczno-Naukowy Instytut Edukacji Pedagogicznej, Socjalnej Roboty i Sztuki, kierunek: „Socjalna robota” – *Obniżenie poziomu ubóstwa jako czynnik kształtowania się społeczeństwa rozwoju ustawniczego* – Walka z ubóstwem – to jeden z największych problemów, ujmowany jako ważne zadanie społecznej polityki większości krajów świata. Stwierdzono, że zmniejszenie ubóstwa jest rozpatrywane jako podstawa osiągnięcia wszystkich strategicznych celów ustawniczego pozytywnego rozwoju państwa. Przeanalizowane doświadczenie świata wskazują, że w czasach ekonomicznych i politycznych kryzysów, problem ubóstwa pogłębia się i jest w stanie osiągnąć poziom katastrofy społecznej w każdym kraju.

(Анастасія Плотнікова – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Навчально-науковий інститут педагогічної освіти, соціальної роботи та мистецтва, спеціальність: „Соціальна робота” – Зниження рівня бідності як фактор становлення суспільства сталого розвитку – Боротьба з бідністю – одна з найбільш вагомих проблем, що виступає важливим завданням соціальної політики більшості країн світу. Зауважено, що подолання бідності розглядається як основа досягнення усіх стратегічних цілей сталого позитивного розвитку держави. Проаналізований світовий досвід засвідчив, що у часи економічних та політичних криз проблема бідності надзвичайно загострюється та здатна досягти масштабів соціальної катастрофи у будь-якій країні).

.....

Pustotina Kataryna – Narodowy Uniwersytet Technologii i Projektowania w Kijowie, 4 rok studiów, kierunek: „Marketing” – *Tworzenie przewag konkurencyjnych jako podstawowy sposób zapewnienia zrównoważonego rozwoju na rynku edukacyjnym* – W artykule wymieniono główną konkurencję oraz podstawowe metody konkurencji na rynku edukacyjnym. Przedstawiono kryteria tworzenia imagu oraz kluczowe czynniki zapewnienia konkurencyjności usług edukacyjnych uniwersytetów na rynku. Wyodrębniono podejścia do oceniania poziomu edukacji. Wskazano podstawowe problemy na rynku edukacyjnych usług Ukrainy.

(Catherine Pustotina (4th year) Bachelor – Kiev National University of Technologies and Design, specialty „Marketing” – *Forming competitive advantage as a leading way of sustainable development on the education market* – The article outlines key competitors and major methods of competition in the education market. The criteria of image formation and key factors of universities competitiveness in the educational market are outlined. The approaches to the assessment of education are analyzed. The main problems in the educational market of Ukraine are singled out).

.....

Myrosława Pustowojt – Państwowy Uniwersytet imienia Iwana Franki w **Żytomierzu**, Wydział Fizyki i Matematyki, kierunek: „Matematyka i podstawy informatyki”, studentka, 5 rok studiów – *Tolerancja harmonizacji osobowości w okresie dojrzewania: wyniki badań* – Rozpatrzono problem tolerancji, istotę tego pojęcia jako jednej z najważniejszych cech harmonijnej osobowości w wieku dojrzewania. Wyświetlono podstawowe podejścia do wyjaśnienia fenomenu tolerancji. Przedstawiono wyniki badań osobowości przejawu tolerancji ogólnej i jej poszczególnych składników: etnicznej, społecznej oraz osobowościowej u przyszłych nauczycieli. Zbadano miarę akceptacji-dezakceptacji przez studentów przedstawicieli różnych grup społecznych. Ustalono tendencje tolerancyjnego nastawienia młodzieńców i dziewcząt wobec grup marginalnych w zależności od ich specjalizacji i płci. Rozpatrzono główne różnice i tendencje różnicowania w postawach studentów różnych specjalizacji wobec przedstawicieli innych grup społecznych.

(Мирослава Пустовойт – Житомирський державний університет імені Івана Франка, 5 курс, Фізико-математичний факультет, спеціальність: «Математика та основи інформатики» – *Толерантність гармонізації особистості в юнацькому віці: результати дослідження* – Розглядається проблема толерантності, сутність поняття як однієї з найважливіших характеристик гармонійної особистості юнацького віку. Висвітлено основні підходи до розуміння феномену толерантності. Представлено результати дослідження особливостей прояву загальної толерантності та окремих її компонентів: етнічної, соціальної та особистісної у майбутніх педагогів. Досліджено міру прийняття-неприйняття студентами представників різних соціальних груп. Виявлено тенденції толерантного ставлення юнаків та дівчат до вказаних «маргінальних» груп у залежності від їх спеціалізації та статі. Розглянуто основні відмінності та тенденції до відмінностей у ставленні студентів різних спеціальностей до представників інших соціальних груп).

.....

Pyryn Kseniia – Wyższa Szkoła Menedżerska, czas studiów 2011-2013 r., Wydział Zarządzania, kierunek: „Zarządzanie przedsiębiorstwem w zintegrowanej Europie” – *Cywilne eko-lotnictwo: problemy i możliwości rozwiązania* – W artykule przedstawiono problemy lotnictwa cywilnego, wpływające na różne aspekty życia człowieka, oraz proponowano sposoby ich rozwiązania. Stwierdzono, że pod warunkiem spel-

nienia wskazanych kierunków rozwoju, lotnictwo cywilne może przejść do rodzaju transportu kategorii „eko-lotnictwo”, w którym bezpieczeństwo człowieka i jego zdrowie oraz stan środowiska naturalnego jest ważniejsze od zysków.

(**Ксенія Пирин** – Вища школа менеджменту, період навчання 2011-2013 рр., факультет менеджменту, спеціальність: „Управління підприємством в інтегрованій Європі” – Громадянська еко-авіація: проблеми і можливості рішення – В статті описуються проблеми цивільної авіації, які впливають на різні аспекти життя людини та визначено можливості їх розв’язання. Висувається думка, що за умови здійснення зазначених напрямків розвитку цивільної авіації можемо говорити про перехід цього виду транспорту до категорії «eko-авіація», де безпека людини та її здоров’я, а також стан навколишнього середовища є важливішими від прибутків).

.....

Reńkas Artur – Państwowy Uniwersytet Bezpieczeństwa Życia we Lwowie, Instytut Obrony Cywilnej, kierunek: „Bezpieczeństwo pożarowe”, doktorant, 3 rok studiów – *Problem neutralizacji składowisk odpadów toksycznych heksachlorobenzenu* – Jedno z największych w świecie składowisk odpadów toksycznych heksachlorobenzenu znajduje się na Ukrainie. Naruszenie integralności usuwania substancji toksycznych powoduje zanieczyszczenie gleby, wody i atmosfery, grozi zniszczeniem flory i fauny w rejonie składowiska. Rozwiązanie tego problemu przywiduje zespół działań, dotyczących fito-melioracji po wywiezieniu oraz utylizacji pojemników heksachlorobenzenu, w tym sadzenie drzew i krzewów leśnych w celu przywrócenia stanu środowiska naturalnego. Zatem, niezbędne jest badanie gleby dla wskazania właściwych gatunków drzew i krzewów dla prawidłowych i uzasadnionych nasadzeń.

(**Arthur Renkas** – Lviv State University of Life Safety, institute of fire and technogenic safety, postgraduate student of speciality: „Fire safety”, 3 year – *Problem of the neutralization of landfills of hexachlorobenzene toxic waste* – One of the three world’s largest hexachlorobenzene toxic waste landfills is located in Ukraine. The violation of the integrity of the landfill of the substance leads to the pollution of soil, water, and atmosphere. It threatens by the extinction of flora and fauna in the area of the polygon. A solution to this problem lies in phyto-melioration after removing and recycling the containers of hexachlorobenzene, followed by the planting of forest species to restore the natural environment. Consequently, it is necessary to study the soil to determine which trees and shrubs must be planted).

.....

Rudoj Bogdan – Państwowy Uniwersytet Bezpieczeństwa Życia we Lwowie, Instytut Bezpieczeństwa Pożarowego i Technogenicznego, kierunek: „Bezpieczeństwo pożarowe”, 3 rok – *Badanie metody i systemów prognozowania skutków awaryjnych sytuacji na obiektach przemysłowych* – Przeanalizowano strukturę zautomatyzowanego systemu sterowania bezpieczeństwem przedsiębiorstwa przemysłowego. Przytoczono schemat strukturalny, modelujący proces powstania awaryjnej sytuacji i skutków, do których może doprowadzić awaria technologiczna. Poddano analizie również działalność

przedsiębiorstw różnych branży przemysłu i różne rodzaje awarii, które mogą powstać w trakcie eksploatacji przedsiębiorstw przemysłowych. Wykazano klasyfikację źródeł niebezpieczeństwa oraz uzasadniono konieczność podjęcia decyzji, dotyczących oceny zapewnienia bezpieczeństwa potencjalnie niebezpiecznych obiektów.

(Богдан Рудой – Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, Інститут пожежної та техногенної безпеки, спеціальність: «Пожежна безпека», 3-й курс – Дослідження методів і систем прогнозування наслідків аварійних ситуацій на промислових об'єктах – Проаналізовано структуру автоматизованої системи управління безпекою промислового об'єкта. Наведено структурну схему, яка моделює процес виникнення аварійної ситуації та наслідки до яких може призвести технологічна аварія. Проаналізовано діяльність підприємств різних галузей промисловості і види аварій, що можуть виникнути в процесі їх експлуатації. Висвітлено класифікацію джерел небезпеки та обґрунтування необхідності прийняття рішень щодо оцінки забезпечення безпеки потенційно небезпечних об'єктів).

.....

Sedláková Iveta – Ekonomická univerzita Bratislava, Podnikovohospodárska fakulta Košice, Katedra manažmentu, Slovenská republika – 3.rok (studiów) & Jozef Polačko – Vysoká škola baňská, Ekonomická fakulta, Katedra manažmentu, Česká republika – 5.rok (studiów) – *Die Rolle des Krisenmanagements bei einer Prädiktion von Betriebskrisen* – The business environment today is characterized by an increase in globalization and the growing competitive pressures. Above mentioned issues increased number of business crises as well as the extension of the risks to the stability of the business environment. The company management must therefore currently manage the increased demands, flexibly respond to the first signs of the crisis and also prove to assess imminent danger and even eliminate this danger. If an enterprise undergoes a crisis it must provide the necessary tools to overcome crisis. Business management in a crisis is forcing business managers to use innovative methods and management techniques that are adequate in a crisis environment. The paper deals with the description of potential crises in the company under the curve of the business life cycle, with possible causes and their coping.

.....

Sewerenczuk Alina – Narodowy Uniwersytet imienia Bohdana Chmielnickiego w Czerkasach, Dydaktyczno-Naukowy Instytut Filozofii i Historii, kierunek: „Filozofia”, magister, 1 rok studiów – *Czynniki komunikacji w przestrzeni europejskiej: kontekst ukraiński* – Rozpatrywano problemy komunikacji społecznej w jej uwarunkowaniu przez filozofię języka i rozwój społeczno-kulturowy ludzkości. Język, zrozumienie i wyjaśnienie znaczenia słowa jest ważną zasadą rozwoju i konstruowania składników treści kultury zarówno odrębnego narodu, jak i przestrzeni kulturowej w ogóle. Zaakcentowano wagę czynników komunikacji jako podstawy naszego życia i aktywności. Podkreślono znaczenie potrzeby całościowego pokrycia aspektów społecznych i komunikacyjnych norm i zasad etycznych, które powinny stać się podstawą naszego stosunku do świata.

(**Аліна Северенчук** – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Навчально-науковий інститут історії і філософії, спеціальність: „Філософія”, магістрант, 1 курс – Комунікативні чинники в європейському просторі: український контекст – Розглядаються проблеми соціальної комунікації в її зумовленості філософією мови та соціокультурного розвитку людства. Мова, розуміння та висвітлення значення слова є важливими принципами розбудови та конструювання складової змісту культури як окремого народу, так і в цілому культурного простору. Наголошується на важливості чинників комунікації як основи нашої життєдіяльності. Підкреслюється значення потреби цілісного охоплення соціально-комунікативного аспекту етичних норм і принципів, що мають стати основою нашого ставлення до світу).

.....

Soryk Julija – Narodowy Uniwersytet imienia Bohdana Chmielnickiego w Czerkasach, Dydaktyczno-Naukowy Instytut Edukacji Pedagogicznej, Pracy Socjalnej i Sztuki, doktorantka, 3 rok studiów – *Fenomen wypalenia zawodowego nauczycieli szkoły wyższej a działania zapobiegawcze* – Rozpatrywano problem wypalenia nauczycieli jako procesu destrukcyjnego w pracy nauczycieli w szkolnictwie wyższym. Określano główne podejścia do definicji pojęcia wypalenia psychofizycznego. Ustalano objawy i oznaki zmęczenia psychofizycznego, które są wyrażone w fizycznej, psychicznej i behawioralnej dziedzinie życia i działalności fachowca. Rozpatrywano sposoby zapobiegania wypaleniu zawodowemu, które przyczyniają się do zapobiegania wyczerpania psychofizycznego.

(**Юлія Скорик** – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Навчально-науковий інститут педагогічної освіти, соціальної роботи і мистецтва, аспірантка, 2 рік навчання – Феномен професійного вигорання викладачів вищої школи та його профілактика – Розглядається проблема професійного вигорання як деструктивного процесу в діяльності педагогів вищої школи. Окреслено основні підходи до визначення поняття психофізичного вигорання. Означено симптоми та прояви психофізичного виснаження, які знаходять відображення у фізичній, психологічній і поведінковій сфері життєдіяльності фахівця. Розглянуто шляхи профілактики професійного вигорання, які сприяють попередженню психофізичного виснаження).

.....

Smyk Tamara – Narodowy Uniwersytet imienia Bohdana Chmielnickiego w Czerkasach, Dydaktyczno-Naukowy Instytut Edukacji Pedagogicznej, Pracy Socjalnej i Sztuki, kierunek: „Edukacja przedszkolna”, studentka, 3 rok studiów – *Rozwój pedagogiki prenatalnej aktualnym zagadnieniem naszych czasów.* – Podjęto próbę badania młodej nauki wychowania dzieci w okresie prenatalnym przez pryzmat etnopedagogiki dla dalszego wdrażania w system edukacji przedszkolnej. Zanalizowano pojęcie pedagogiki prenatalnej, edukacji prenatalnej oraz wychowania prenatalnego. Zauważono, że nowoczesna pedagogika prenatalna czerpie wiedzę z psychologii prenatalnej i perinatalnej, położnictwa i ginekologii, pediatrii, neonatologii, których rozwój ma opierać się na metodach i środkach pedagogiki.

(Тамара Смик – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Навчально-науковий інститут соціальної роботи, педагогічної освіти та мистецтва, спеціальність: „Дошкільна освіта”, студентка 3-го курсу – Розвиток пренатальної педагогіки – актуальне завдання сучасності – Здійснена спроба дослідити молоду науку дородового навчання дітей крізь призму етнопедагогіки для подальшого впровадження в систему дошкільної освіти. Проаналізовано поняття пренатальна педагогіка, пренатальне навчання, пренатальне виховання. Акцентовано, що сучасна пренатальна педагогіка черпає знання з пренатальної та перинатальної психології, акушерства, гінекології, педіатрії, неонатології, розвиток яких має базуватися на методах та засобах педагогіки).

.....

Sosiedko Kateryna – Państwowy Uniwersytet Bezpieczeństwa Życia we Lwowie, Instytut Obrony Cywilnej, kierunek: „Obrona cywilna”, 3 rok studiów – *Warunki powstania i skutki powodzi* – Przeanalizowano niebezpieczeństwo rozpowszechnienia powodzi i ich skutków na terytoriach różnych krajów. Ustalono główne kryteria, które wpływają na rozwój i rozpowszechnienie zjawisk hydrologii. Ujawniono właściwości przebiegu powodzi w basenach Dniestru i Zachodniego Bugu. Dniestr i jego dopływy w granicach obwodu charakteryzują się typowo górskim ustrojem. Ich charakterystyczną właściwością jest wysoka częstotliwość powodzi w ciągu roku. Na podstawie danych wieloletniej obserwacji przeanalizowano warunki powstania i skutki powodzi, na przykład, precyzyjnie zbadano przyczyny kształtowania i skutki wysokiej powodzi 25-27 lipca 2008 roku na rzece Dniestr.

(Катерина Соседко – Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, Інститут цивільного захисту, спеціальність: «Цивільний захист», 3-й курс – Умови виникнення і наслідки повеней – Проаналізовано небезпеку поширення паводку і повені та їх наслідків на територіях різних країн. Встановлено основні критерії, які впливають на розвиток та поширення цих гідрологічних явищ. Наведено дані про руйнівні повені, що сталися за останні роки. Виявлено особливості перебігу повеней та паводків у басейнах Дністра та Західного Бугу. Дністер і його притоки в межах області характеризуються типowo гірським режимом. Їх характерною особливістю є велика кількість паводків упродовж року. На основі даних багаторічних спостережень проаналізовано умови виникнення та наслідки повеней і паводків. Досліджено причини формування та наслідки високого дощового паводку 25-27 липня 2008 року на р. Дністер).

.....

Spriahajło Dmytro – Narodowy Uniwersytet imienia Bohdana Chmielnickiego w Czerkasach, Dydaktyczno-Naukowy Instytut Nauk Przyrodniczych, kierunek: „Biologia”, 1 rok – *Inwazyjnie aktywne rośliny zagrożeniem dla różnorodności biologicznej* – Zachowanie i utrzymanie różnorodności krajobrazowej i biologicznej jest częścią integralną koncepcji zrównoważonego rozwoju. Przyczyną globalnej utraty różnorodności biologicznej uważana jest inwazja obcych gatunków inwazyjnych (IAS).

Jedną z hipotez inwazyjności jest hipoteza „nowej broni” oparta na allelopatycznych i innych wzajemnych chemicznych oddziaływaniach roślin. Zostały przeprowadzone badania aktywności allelopatycznej rozpowszechnionych w regionie gatunków roślin drzewiastych. Stwierdzono, że sztuczne plantacje potrzebują stałego monitoringu aby zapobiec wprowadzeniu aktywnych gatunków inwazyjnych do roślinnych wspólnot naturalnych w regionie.

(Дмитро Спрягайло – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Навчально-науковий інститут природничих наук, спеціальність: „Біологія”, 1 курс – Інвазійно активні рослини – загроза біорізноманіттю. – Збереження і підтримка ландшафтного і біологічного різноманіття є складовою концепції сталого розвитку. Причиною глобальної втрати біорізноманіття визнано вторгнення інвазійних чужорідних видів (IAS). Однією з гіпотез інвазійності є гіпотеза «нової зброї», що ґрунтується на аеллопатичних та інших хімічних взаємодіях рослин. Проведено дослідження аеллопатичної активності поширених у регіоні інтродукованих видів деревних рослин. Виявлено, що у птучних насадженнях необхідно постійно здійснювати моніторинг для запобігання проникненню інвазійно активних видів у природні ценози регіону).

.....

Stępkowski Łukasz – Uniwersytet Wrocławski, Stacjonarne Studia Doktoranckie Nauk Prawnych, II rok studiów – *The Legal Status of the Principle of Sustainable Development in EU law* – Tekst przedstawia prawny status zasady zrównoważonego rozwoju w prawie Unii Europejskiej. Tekst omawia prawo pierwotne UE oraz odnosi się do aktów prawa pochodnego w zakresie ZR; zawiera również wskazania w zakresie skutków prawnych zasady zrównoważonego rozwoju w relacjach wertykalnej i horyzontalnej, a także wnioski w zakresie prawnego statusu zasady w prawie UE. Tekst jest napisany w języku angielskim i zawiera orzecznictwo TS UE oraz MTS jako element empiryczny.

Strelchenko Olga – Państwowy Uniwersytet imienia Iwana Franki w Żytomierzu, Dydaktyczno-Naukowy Instytut Pedagogiki, studentka, 5 rok studiów – *Rozwój kultury ekologicznej człowieka czynnikiem zrównoważonego rozwoju Ukrainy* – Została rozpatrzona jedna z aktualnych kwestii edukacji – ekologiczne wychowanie młodego pokolenia. To wychowanie powinno rozpoczynać się w młodym wieku, ponieważ wiedza nabyta w dzieciństwie, może w przyszłości stać się silnym przekonaniem. W artykule wykazano problemy metodyki nauczania, wprowadzania nowych form i środków ekologicznego wychowania i edukacji. Ukazano koncepcyjne podejścia do rozwoju potencjału duchowego uczniów w aspekcie jedności natury i człowieka, ujmowanej jako czynnik zapewniający zrównoważony rozwój.

(Ольга Стрельченко – Житомирський державний університет імені Івана Франка, Навчально-науковий інститут педагогіки, студентка, 5 курс – Розвиток екологічної культури людини як фактор забезпечення сталого розвитку в Україні – Розкривається одне з актуальних питань освіти – екологічне виховання

підростаючого покоління. Таке виховання повинно починатися з раннього віку, тому що набуті у дитинстві знання можуть у майбутньому перетворитися на міцні переконання. Стаття висвітлює проблеми методики навчання, введення нових форм і засобів екологічного виховання й освіти. Висвітлено концептуальні підходи до розвитку духовного потенціалу учнів на засадах розуміння єдності природи та людини як фактор забезпечення сталого розвитку).

.....

Ursulak Pawło – Państwowy Uniwersytet Bezpieczeństwa Życia we Lwowie, doktorant, 4 rok studiów, kierunek: „Zarządzanie projektami i programami” – *Projekt zrównoważonego rozwoju popularności międzynarodowej turystyki wzdłuż biegu rzeki Dniestr* – Zaprezentowano projekt rozwoju popularności międzynarodowej turystyki z wykorzystaniem ArcGIS Online Project. Przeanalizowano listę 102 stron internetowych z ofertami dla potencjalnych turystów. Autor wyodrębnia najbardziej i najmniej popularne obiekty turystyczne oraz przedstawia model precyzyjnego wyboru obiektów turystycznych. Zostały przeanalizowane wymagania wizowe wobec obcokrajowców zwiedzających Ukrainę i Mołdowę, poddano analizie czynniki rosnącej popularności strony internetowej. Wyniki były opublikowane w ArcGIS Online Service.

(Pavlo Ursuliak – Lviv State University of Life Safety, postgraduate student, Speciality: „Project and Program Management”, 4-th year – *The sustainable development project of the international tourism popularity along the Dniester River flow* – The article presents the project of the sustainable development of the popularity of the international tourism using ArcGIS Online service Internet project. The list of 102 potential tourists' sites of watershed area Dniester River and the author found most and least popular tourist sites are proposed. Author conducted modeling watershed for precise delimitation of tourist facilities that include Dniester River; analyzed the visa requirements for foreigners visiting Ukraine and Moldova; analyzed the problem of increasing popularity of the site. The results were published on the ArcGIS Online servic.)

.....

Ustulowski Jarosław – Państwowy Uniwersytet Bezpieczeństwa Życia we Lwowie, Instytut Obrony Cywilnej, adiunkci, kierunek: „Zarządzanie projektami i programami”, 1 rok studiów – *Biurowe projektowo-orientowane sterowanie Systemem 112 w celu zabezpieczenia stanu bezpieczeństwa ekologicznego* – Zaproponowano stosowanie projektowo-zorientowanego sterowania w celu zapewnienia stałego rozwoju ekosystemów Ukrainy. Przeprowadzono analizę bezpieczeństwa regionów Ukrainy i zaproponowano systemowe podejście do zarządzania innowacyjnymi projektami wprowadzenia Systemu 112 na skalę regionalną. Opracowano model organizacyjny – schemat biurowego projektowo-zorientowanego sterowania Systemem 112. Przedstawiono model środowiska dla efektywnego funkcjonowania Systemu 112 w warunkach stałego rozwoju społeczeństwa oraz model wzajemnego związku parametrów projektu przy zarządzaniu ryzykami w celu efektywnego funkcjonowania Systemu 112 w warunkach zapewnienia stanu ekologicznego bezpieczeństwa.

(**Ярослав Устіловський** – Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, Інститут цивільного захисту, ад'юнкти, спеціальність: „Управління проектами та програмами”, 1-й рік навчання – Офісне проектно-орієнтоване управління Системою 112 для забезпечення стану екологічної безпеки – Запропоновано застосування проектно-орієнтованого управління для забезпечення сталого розвитку екосистем України. Проведено аналіз безпеки регіонів України та запропоновано системний підхід до управління інноваційними проектами впровадження Системи 112 на регіональному рівні. Розроблено організаційну модель-схему офісного проектно-орієнтованого управління Системою 112. Представлено модель проектного середовища ефективного функціонування Системи 112 в умовах сталого розвитку суспільства та модель взаємозв'язку параметрів проекту при управлінні ризиками для забезпечення ефективного функціонування Системи 112 в умовах забезпечення стану екологічної безпеки)

.....

Winogradowa Anna – Uniwersytet Menedżmentu Edukacji Narodowej Akademii Nauk Pedagogicznych Ukrainy, doktorantka, I rok studiów – *Kształtowanie fachowego image'u pracowników służb metodycznych w zakładach podyplomowej edukacji pedagogicznej – wymogi teraźniejszości* – Udowadnia się konieczność kształtowania „image'u” fachowego pracowników służb metodycznych, przywołano naukową definicję pojęć „image „i „image-ologia”, na podstawie dokonanej analizy złożono propozycję autorskiego ujęcia image'u pracowników służb metodycznych. Uogólniono funkcje image'u, określono typowe składniki fachowego image'u pracowników służb metodycznych zakładów podyplomowej edukacji pedagogicznej.

(**Анна Виноградова** – Університет менеджменту освіти НАПН України, аспірантка, I рік навчання – Формування професійного іміджу працівників методичних служб в закладах післядипломної педагогічної освіти – вимоги сьогодення – Зазначено необхідність формування професійного іміджу працівників методичних служб, представлено наукову дефініцію понять „імідж” та „іміджологія”. На основі проведеного аналізу запропоновано авторське трактування іміджу працівників методичних служб закладів післядипломної педагогічної освіти. Узагальнено функції іміджу, визначено типові складові професійного іміджу працівників методичних служб).

.....

Wołoszenko Olena – Narodowy Instytut Technologii i Wzornictwa w Kijowie, doktorantka, 3 rok studiów, kierunek: „Ekonomia i zarządzanie (działalność gospodarcza)” – *„Ekologiczno-zorientowany” rozwój przedsiębiorstw w kontekście zrównoważonego rozwoju* – Uogólniono podejścia do definicji „zrównoważony rozwój”. Uzasadniono konieczność zorientowanego ekologicznie rozwoju przedsiębiorstw i określono jego elementy. Proponowano uzasadnienie definicji autora „ekologicznie zorientowany rozwój przedsiębiorstw”.

(**Олена Волощенко** – Київський національний університет технологій та дизайну, аспірантка, спеціальність: „Економіка та управління підприємствами

(за видами економічної діяльності)” – Еколого-орієнтований розвиток підприємств у контексті сталого розвитку. – Узагальнено підходи до визначення поняття «сталий розвиток». Обґрунтовано необхідність еколого-орієнтованого розвитку підприємств та визначено його елементи. Запропоновано обґрунтування визначення автора „екологічно зорієнтований розвиток підприємств”).

.....

Worochta Jurij – Państwowy Uniwersytet Bezpieczeństwa Życia we Lwowie, Instytut Obrony Cywilnej, kierunek: „Technologie transportowe”, 2 rok studiów – *Ekologiczne i antropogeniczne niebezpieczeństwo koncentracji odpadów stałych na składowiskach oraz cechy naturalnych procesów fito-melioracyjnych* – Lista odpadów stałych nowoczesnego miasta zawiera więcej niż 100 nazw niezwykle trujących substancji, między innymi barwniki, pestycydy, rozpuszczalniki, farmaceutyczna produkcja, odpady olejów silnikowych, chemikaliów fotograficznych, inne substancje chemiczne. Naturalne procesy fito-melioracyjne były badane na składowiskach we Lwowie, Chmielnickim, Tarnopolu. Został ustalony skład gatunkowy roślinności oraz biometryczne wskaźniki dendroflory, dokonany pomiar punktu rosy i koherencyjności substratu, które wpływają na przebieg fitocenozy. Stwierdzono, że jedynym perspektywicznym kierunkiem zapobiegania szkodliwym skutkom składowisk jest sprzyjanie przebiegowi naturalnych procesów fito-melioracyjnych.

(**Yuriy Vorohtha** – Lviv State University of Life Safety, Institute of Civil Protection, speciality “Transport Technologies”, second year of study – *Environmental and man-made hazard of solid waste deposition in dumps and the peculiarities of natural fito-meliorative processes* – Municipal solid waste of modern city include more than 100 items of extremely toxic substances, including dyes, pesticides, solvents, pharmaceuticals, waste motor oil, photochemicals. Natural fito-meliorative processes were studied in Lviv, Khmelnytsky, Ternopil dumps. Specific composition of vegetation was determined. Biometric measures of dendroflora are determined. Dew point and the coherence of the substrate that influence the development of phyto-cenosis are measured. The only perspective direction to prevent the harmful effects of dumps is to promote the flowing of natural fito-meliorative processes).

.....

Wychiwska Ludmiła – Państwowy Uniwersytet imienia Iwana Franki w Żytomierzu, Dydaktyczno-Naukowy Instytut Pedagogiki, studentka, 6 rok studiów – *Idea zrównoważonego postępu jako podstawa modelu postindustrialnego rozwoju*. – Poddano analizie istotę koncepcji zrównoważonego rozwoju. Udowodniono jej charakter postindustrialny i globalny. Zdefiniowano obiektywne i subiektywne czynniki, które zaprzeczają realizację tej koncepcji w warunkach przemysłowego sposobu wytwarzania dóbr. Przedstawiono propozycję istotnych kryteriów oraz przesłanek realizacji modelu zrównoważonego rozwoju .

(**Людмила Вихівська** – Житомирський державний університет імені Івана Франка, Навчально-науковий інститут педагогіки, студентка, 6 курс – *Ідея сталого поступу як основа постіндустріальних моделей розвитку* – Проана-

лізовано сутність концепції сталого розвитку. Обґрунтовано її постіндустріальну та глобальну природу. Визначені об'єктивні та суб'єктивні чинники, які унеможливають реалізацію цієї концепції в умовах індустріального способу виробництва. Запропоновані сутнісні критерії та передумови реалізації моделі сталого розвитку).

.....

Zemlakowa Walerija – Państwowy Uniwersytet Bezpieczeństwa Życia we Lwowie, Instytut Obrony Cywilnej, kierunek: „Ekologia, ochrona środowiska naturalnego i zrównoważone wykorzystanie środowiska», 4 rok – „Zielona chemia” na rzecz stałego rozwoju – Przedstawiono podejście dla obniżenia ekologicznego niebezpieczeństwa przedsiębiorstw przemysłowych metodą „zielonej chemii”. Metoda polega w użyciu nietoksycznego, bezpiecznego albo odnawialnego surowca w produkcji towarów szerokiego użytku. Poddano analizie realizację zasad „zielonej chemii” w procesach, przewidujących korzystanie z rozpuszczalników organicznych. Przedstawiono alternatywne technologie, wykorzystujące metodę „zielonej chemii” dla produkcji ekologicznej. Rozpowszechnienie zasad metody na inne procesy produkcyjne będzie służyło zachowaniu środowiska naturalnego.

(Валерія Землякова – Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, Інститут цивільного захисту, спеціальність: «Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування», 4 курс – Зелена хімія в інтересах сталого розвитку – Представлено підхід до зниження екологічної небезпеки промислових виробництв – метод зеленої хімії. Суть методу полягає у використанні нетоксичної, безпечної або поновлюваної сировини у виробництві товарів широкого вжитку. Проаналізовано реалізацію принципів зеленої хімії у процесах, що передбачають використання органічних розчинників. Наведено альтернативні технології, які використовують метод зеленої хімії для екологізації виробництва. Поширення принципів методу на інші виробництва слугуватиме збереженню навколишнього середовища).